

Widder run

BUDAPESTI SZEMLE

8/2135

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZTIZENHETEDIK KÖTET.

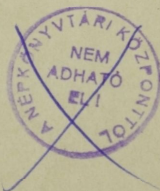
(325. 326. 327. SZÁM)

222

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1904.

~~OSZK
KÖNYVELOSZTO
FOLIOSPÉLDÁNY~~

OSZK KÖNYVELOSZTO
23673 12 71

TARTALOM.

CCCXXV. SZÁM.

	Lap
MOMMSEN TIVADAR EMLÉKE. — Marczali Henriktől	1
DEÁK FERENCZ EMLÉKE ÉS A KATONAI KÉRDÉS. — Angyal Dávidtól	13
CHAMBERLAIN POLITIKÁJA. — Árkövy Richárdtól	53
BABYLONIA ÉS ASSYRIA. (I.) — Mahler Edétől	66
A WATERLOOI CSATA. — Elbeszélés. — Kielland Sándor után, norvég- ből — Erdélyi Károlytól	98
KÖLTEMÉNYEK: <i>Borhűtökre.</i> — Vörösmartytól. — <i>A vén imakönyv.</i> — Manuel Jenő után, francziából — Bogdánfy Lajostól	122
FERENCZY KÁROLY KÉPEI. — Petrovics Elektől	125
A TÉLI TÁRLAT. — Meller Simontól	131
ÉRTESÍTŐ: Herczeg Ferencz: <i>Pogányok.</i> — i-től. — Báró és dr. Malco- mes Béla: <i>A szeszipar jövője.</i> — <i>A szesz technikai felhasználása.</i> — Ajtay Józseftől. — <i>Veit Stoss hazánkban.</i> — R. Fr.-tól. — <i>Megjegyzések</i> <i>Lehr Albert feleletére.</i> — Szinnyei Józseftől. — <i>Válasz az előbbire.</i> — Lehr Alberttől. — <i>Új könyvek</i>	137

CCCXXVI. SZÁM.

A KIVÁNDORLÁSI CONGRESSUSOK EREDMÉNYE. (I.) — Hegedűs Loránttól	177
GAZDASÁG ÉS ERKÖLC. — Navratil Ákostól	199
NÉVNAP. — Rajz. — Czóbel Minkától	218
BABYLONIA ÉS ASSYRIA. (II.) — Mahler Edétől	227
AZ IMREFALVI LEÁNY. (I.) — Regény. — Wolfner Páltól	258
KÖLTEMÉNYEK: <i>Búcsú.</i> — Lévay Józseftől. — <i>Okura japáni költő</i> <i>életjára fia halálakor.</i> — Florenz Károly, tokyói tanár, német közlése után, — Kozma Andortól	292
A MAI SZINHÁZ. — Rust Józseftől	295

URASHIMATARO. — A legrégebb japán ősmese. — Balogh Benedektől 312

ÉRTESITŐ: Theisz Gyula: *Francia-magyar szótár.* — Haraszti Gyula. — Frenssen G. *Jörn Uhl.* rd—r. — Vorländer K. *Geschichte der Philosophie.* — I.—s. — De Goeje M. J.: *Memoire sur les migration des Tsiganes à Travers l'Asie.* — zr. — *Új magyar könyvek* ... 321

CCCXXVII. SZÁM.

STAELNÉ ÉS NAPOLEON. (I) — Rác Lajostól	337
A KIVÁNDORLÁSI CONGRESSUSOK EREDMÉNYE. (II.)—Hegedűs Loránttól	354
NÉHÁNY SZÓ A KÖZIGAZGATÁSI ELJÁRÁS REFORMJÁHOZ. — ifj. Náray Lajostól	388
A REFORMISTA SOCIALISMUS. — Joób Lajostól	410
AZ IMREFALVI LEÁNY. (II.) — Regény. — Wolfner Páltól	426
KÖLTEMÉNYEK: <i>Páljám végén.</i> — Vargha Gyulától. — <i>A kertész és a várúr.</i> — Lafontaine után, francziából — Zempléni Árpádtól	457
RÉGI MAGYAR NYELVÜNK ÉS A NYELVTÖRTÉNETI SZÓTÁR. — Szily Kálmántól	461
ÉRTESITŐ: Czóbel Minka: <i>Ópálok.</i> — rs.-tól. — <i>A Szigligeti-Társaság kiadványai.</i> — l.-tól. — Sybel L.: <i>Weltgeschichte der Kunst im Alterthum.</i> — L.—s.-tól — <i>Még egyszer az 1867: XII. t.-cz. 11. §-a.</i> — Angyal Dávidtól. — <i>Simonyi újabb kirohanása.</i> — Lehr Alberttól. — <i>Új magyar könyvek</i>	472

MOMMSEN TIVADAR EMLÉKE.*)

Szellemi nagyságnak, erkölcsi erőnek hódolni gyűltünk ma össze. A valóban nagyok tisztelete talán a legigazabb kapcsa az emberiségnek, talán az emeli leginkább föléje azon sokféle elválasztásnak, a melyet a történet tett benne, talán az érezteti vele legjobban emberi méltóságát; mert, ha föl-emelkedünk hozzájuk, nemesül érzésünk, ha megértjük őket, gondolatvilágunk szélesedik, bővül.

Ez a megértés, a nagyságnak ez a hatása nem egyforma és nem lehet egyforma a történeti nagyság minden nyilvánulásánál. Az államférfiú hatását megérzi országoknak egész népe, a mely intézkedéseinek áldott következésű befolyása alatt él. A hadvezér nagyságát megérti még a gyermek is; a költő, a művész egyaránt csillogtathatja képzeletének világát, báját a palotának és a kunyhónak lakója előtt. A tudós nagysága egészen más értelmű. Mert csak azt érthetjük meg, a mi bennünk is megvan, az a psychologianak egyik legfőbb törvénye és így ahhoz, hogy ilyen nagysághoz közeledjünk, tisztában kell lennünk azon térrel, melyen működött, azon esz-közökkel, melyekkel hatott.

A tudósnak különben igen rövid életű ám a nagysága. Ha valaki igazán tudós, minél sikeresebben működik, annál inkább tisztában kell lennie azzal, hogy egy emberöltő alatt, ötven év alatt legfeljebb, meghaladott lesz már, nyomán előrehaladván a tudomány. Ebben különbözik épen a tudós mástól, a ki nem egy folytonos munkán dolgozik, mint nap-számos, a hol számos erő vállvetett fáradozása útján jött létre a cultura, hanem a ki egyéni munkájával hatott és azzal alakítja át az embereknek külső viszonyát vagy belső érzületét.

*) A lipótvárosi casinóban 1903. november 19-én tartott előadás.

Történetírónak ebben a tekintetben egészen különös az állása. Neki is anyaggal van dolga, olyan anyaggal, a melyet tisztán kell tartani és meg nem másítani, de a mellett művébe csak úgy beteszi lelkét, életét, csak úgy átalakítja az anyagot szellemével, mint a költő, mint a művész. Ez a ket-tős föladat, a tudományos igazságnak és a művészi alkotás-nak a megegyeztetése, az összeforrása úgy látszik a legnehe-zebbekhez tartozik a szellem világában. Mert csak azt az egyszerű tényt vagyok bátor hozni, hogy nagy hadvezér, nagy államférfi, de még valóban nagy költő is több volt, mint igazán nagy historikus. Valóban újjainkon lehetne őket összeszámlálni. Mommsennek a nagysága, ha valamin, történetírói működésén mulik. Emlékét nem tisztelhetjük meg jobban, mint hogy ha jogczímét megvizsgáljuk, meg-nézzük, vajon műve csakugyan olyan-e, hogy annak alapján az emberiség nagyjai közt foglalhat helyet. Azzal a kegyelet-tel iparkodom eljárni, a melyet egy nagy, sikeres munkában eltöltött élet követel és azzal az igazságszeretettel és szigorú kritikával, a melylyel, ha valakinek, épen Mommsen emléké-nek tartozunk.

Az átértés törvénye áll a történetíróra nézve is. Ő is csak olyan életet adhat elő, olyat mutathat be, a miben úgy szólván magának is van része, a mit maga is átélt, különben hideg, érzéketlen marad az anyag, nem forr össze szellemé-vel. Ezért van az, hogy voltaképen annyiféle az írott törté-net, a hány a történetíró. Azokról, a kik csak nyers anyagot adnak, nem is akarok szólni, sem azokról, kik a történetet csak arra valónak tekintik, hogy politikai vagy másféle el-méleteiknek valamikép himet varrjanak belőle; itt a komoly munkásokról szólok. Az egyiket a hadsereg, a másikat a diplomacia érdekli jobban, a harmadik, a mi újabban divat, a gazdasági érdekeket tanulmányozza; de az egész élet föl-fogása, népeknek, egyeseknek egyaránt igaz megítélése és jellemzése, a mi a historikus legfőbb föladata, az csak igen kevésnek jutott osztályrészül.

Mommsen ifjusága, de általában életének egész külső kerete nem nyújt semmi rendkívülit. Tudjuk, jogot tanult. verseket írt, Olaszországban utazott. De hát ki nem tanult jogot, ki nem írt verseket ifjúságában és hány ezeren men-tek Olaszországba a nélkül, hogy mint Mommsenek jöttek

volna vissza? Ha valami tehát ezen a téren a milieu hatását megczáfolná, kimutatná, hogy a nagy szellemi alkotásokra más törvény áll, mint a milyent le lehetne vezetni, formulára szabni, akkor Mommsen esete egyenesen rá vezetne. Van azonban az ő fejlődési menetében két pont, a mely, ha nem is egyéni, de typus, nem általános. Az egyik, hogy papi háznak gyermeke. Nem akarunk addig elmenni, mint egy nagy angol író tette, hogy a protestáns országoknak szellemi felsőbbbségét egyenesen a papi házasságra vitte vissza, de bizonyos, hogy egy nagy általános művelt osztály, mely egyszerű nevelésében is megtanult magasabb érdekeket követni, mely prædestinálva van arra, hogy a tudománynak éljen, nagyrészt épen a papi házasságoknak köszöni létét. De ez is ismét egy általános tudós osztály; a lángész nem. A másik az, hogy Mommsen schleswig-holsteini ember. Ennek nagy a politikai hatása, nagy a befolyása gondolkozására, érzésére: Schleswig-Holstein német tartomány volt, közjogilag Németországhoz tartozó, tényleg azonban dán uralom alatt álló. Ennek következtében a rendi alkotmány, a mely máshol Németországban, a hol fönnállott is, csak az absolutismust burkolta el, itt valóban élt, valóban volt tartalma, mert nemzeti jelentősége volt a dán hatalommal szemben. Ez volt talán, Württemberget kivéve, egyetlen pontja Németországnak, a hol valóban volt szabadság, a hol tudták, mi a szabadság, a hol érezték ennek nemzetföntartó hatását. És Mommsen e viszonyok között fejlődött és hogy több érzéke volt a politikai szabadság iránt, mint legtöbb kortársának; ennek nagy része ifjusági befolyására, hatására vihető vissza; épen így visszavihető erre rendkívül erős nemzeti érzése is. De ez se egyéni, ez is typus, hiszen tény, hogy a politikai és a historiai modern német irodalomban, de a philosophiában is egy német törzs sem játszik olyan szerepet, mint a schleswig-holsteini.

De térjünk át arra, a mi egyéni, arra, a mi az ő munkássága, arra, a miben meg kell nyilatkoznia annak a szellemnek, mely csak is a magáé, a melyből létre jöjjön az a munka, a melynek végrehajtására más hivatott nem lehet, mint ő, mert az egyéniségnek a történetben ez a jellemvonása. Ez a munka pedig az ő *Római története*.

A történetírásban három szempont forog fönn, a történet-

írónak hármas nagy munkát kell végeznie. Az első a bírálat: tudnia kell, mit fogadjon el igaznak, mit nem. A másik az előadás: az a törekvése, hogy azokból a szétszórt adatokból, azokból a mozaik kövecskékből egy egészet alkosson, a mely valahogyan képe legyen az igaz életnek. A harmadik és legmagasabb fok végre a fölfogás: a tényeknek, eseményeknek, egyes cselekvő pártoknak, személyeknek közös szempontok szerint való méltatása, akár nemzeti, akár vallásos, akár erkölcsi tekintetből való komoly megítélése. Ez összeállításból látnivaló, hogy noha mind a három munka a legkomolyabb és legtudományosabb fajtából való, az alkotás, az egyéniség mégis leginkább a harmadik fokon, a fölfogásban nyilvánulhat, mert abból tűnik ki, mit tart az író a történet igazi magvának, velejének, mit örökkévalónak a tüneteknek azon sokféleségében, a mi a történetet alkotja.

Mommsen helyzete a következő volt. A mi a bírálatot illeti, annak java része el volt végezve, be volt fejezve. Niebuhr rendkívül éles elméjű következtetéseivel és nagy tudományával egyenesen halomra döntötte azt a képet Rómáról, mely századokon, lehet mondani másfélezer éven át uralkodott és a mely magokon a római történetírókon és adataikon alapul. Kimutatta, hogy a régi római történet mese, hogy egykorú adatunk a gallus háborúnál régibb nincs; de tovább, hogy még a gallus háborúnál később is, körülbelül száz évig, egész a Pyrrhusi háborúig nagyon kevés a megbízható, igazán történeti adat. Niebuhr hozzáfogott a bírálat után az alkotáshoz is, ebben azonban nem volt oly szerencsés. Úgy hogy a római történet Mommsen föllépésekor abban a stadiumban állott, hogy a régi történeti fölfogás megdőlt, új pedig még nem állott a helyén. Itt pedig az tette a dolgot még nehezebbé — lehet mondani különösebbé — hogy a történeti nagy tények teljes világosságban állottak, mind a belső küzdelmek, a nagy alkotmányos fejlődés, mind a hódítások, külső adatok pedig erről nincsenek. Mi itt a történetíró műve? Más azt tette volna, hogy a régi mondai történetből kikaparta volna, mi látszik valószínűnek; mert hiszen sok historikus így cselekszik és ott is keres valamit, a hol szorosan véve az igazság törvénye szerint nem talál. Más lemondott volna egészen a történetírásról, kimondván, hogy nincsen rá elég alapja. Mommsen ellenben úgy járt el,

hogy abból a kevés meglévő adatból, mely a belső erőre és annak nyilvánulására vonatkozott, megalkotta az ősi Róma képét és oly nagy volt a szervező ereje, hogy ez neki teljesen sikerült is. Lehet általános vonásokból, fontosabb, az egész nemzetre kihatókból igen sokra következtetni joggal, a mi nincs megírva. Tegyük föl például, ha valaki a mai Magyarországról írna, ha mind az ujság és minden más értesítés elveszne, s az az egy adat marad meg, hogy az emberek százezerével kivándorolnak: milyen óriási adat lenne egy történetirónak, ha más nem is volna. És Mommsen ilyen egyes adatokból állította össze a római történetnek gerinczét addig, a míg igazán lehetett történeti hiteles traditio alapján bővebben megírni a történetet.

A mi az előadást illeti, a mi különben a bírálattal igen szoros kapcsolatban áll, mert a ki másnak az igazságát és más adatoknak a hitelét meg bírja itélni, az rendesen bírálatot bír gyakorolni a maga előadásával szemben is, az nála fejtegető inkább, mint elbeszélő. Soha sem találtam arra példát, hogy a ki rossz bíráló volt, nem tudta az igazat megtalálni, az jól tudta volna megírni, előadni a nem igazat. Ez a kettő, a bírálat és az előadás, mint nem is lehetett máskép, nála a legszorosabb, a legbensőbb összeköttetésben álló.

A fölfogásban nyilvánul a mester. A római történet igazi világtörténet, abba torkollik minden régi historia, abból fakad minden új. Nyomát mai napig is nyelvünkön, műveltségünkön, állami intézményeinken, különösen jogunkon mindenütt észrevehetjük. Ezt a történetet egész nagyságában nem mint városi történetet, nem mint személyek és pártok történetét, hanem mint igen nagy jelentőségű, az emberiség fejlődésére annyira kiható mozgalmat kellett bemutatni. Meg is van Róma történetében, mint egy tükörben minden, a mi a történiát alkotja, lehet mondani, hogy körülbelül odáig eljutott, mint a XIX-ik század. E mellett megvan a teljes logikai — lehetne mondani — matematikai egymásután az állam legkisebb kezdetétől egészen a legmagasabb hatalmi és műveltségi fok eléréséig, azután nem a hirtelen, hanem a lassú hanyatlás egész addig, a míg legalább a politikai hatalom megszűnik. Megvan benne az emelkedés, meg az óriási pártküzdelem, rendek szerint, megvan benne egy nagy socialis forradalom, megvan benne a monarchia alakulása és pár-

huzamosan ezzel az óriási belső fejlődéssel, megvan benne az egész művelt világ meghódítása. Hisz ehhez fogható történet nincs több. Azért ennek az előadásához a legmagasabb szempontokat kell keresni és Mommsen volt az, a ki ezeket megtalálta, a ki a római államnak létjogából, erejéből vett mértéket, a ki mindenhol a politikai, és pedig magasra helyezett politikai mérték mellett odaállította az erkölcsi mértéket is. Fölfogása az, hogy a mi nagy volt a római történetben, ez pedig valóban nagy történet, azt juttassa érvényre s emelje ki.

Ott van a római nép, a maga vitézségében, törhetlen hazaszeretetében. Azt eddig ismertük Liviusnak a beszédeiből, Livius és Plutarchos erénypéldáiból; miképen élt, miképen gondolkodott, mint harczolt, mint tűrt ez a nemzet, annak legjobb képét mégis Mommsen adta, mikor a Hannibál elleni küzdelmet adja elő, a legnagyobb küzdelmet és megpróbáltatást, melyet derék nemzet valaha valóban diadalmasan kiállott.

Mikor Róma nagyságának másik alapjáról, a senatusról szól, a királyok gyűléséről, a kik egyszerű paraszt emberek voltak, a régi római műveltség szerint, s kimutatja ezeknek erős erkölcsi érzékét, a hagyományhoz, az ősi intézkedésekhez való ragaszkodásukat, a mellett pedig saját érdekek föláldozását is, a hol állami érdekről van szó, akkor szintén belátunk az erőkbe, a melyek Rómát oly nagygyá tették. Végre a mint népet és intézményeket tud jellemezni, úgy tud jellemezni egyeseket is. A demokratikus dictator, Cajus Gracchus épen oly elevenen áll előttünk az ő jellemzésében, mint az aristokratikus finom, hideg, kegyetlen katonai dictator, Sulla, a ki különben egyik kedvelt embere és mint a mindnyájoknál nagyobb férfiú, a ki az uralmat, az egyeduralmat a szabadsággal akarta megegyeztetni: Julius Cæsar. Az ő jellemzése a mint bezárja képét, úgy tetőpontját is jelöli annak, mind alakító erejénél, mind a jellemző szempontok magasságánál fogva.

Ennek a könyvnek, a melyet rövid idő alatt írt, óriási volt a hatása. Egyike lett a XIX-ik század legolvasottabb könyveinek, egyike azoknak, melyeket a tudomány, a tudományos irodalom határkövének szoktak nézni. Ha már most a tudományos értéken kívül ennek a hatásnak az okát is

keressük, arra kell gondolnunk, hogy a nagy egyéniség is csak úgy érvényesülhet és úgy hathat, ha egy nagy közönségnek elveit, czélzatait, aspiratióit fejezi ki.

Ez a hatás részben külső eszközökre is vezethető vissza; először nyelvére, a mely a legvelősebb, legtartalmasabb prózai nyelv, melyet a német ismer és a melyről — sajnos — a mi magyar fordításunk csak igen-igen halvány képet adott. A másik az, hogy mikor élénk állítja a római életet, teljesen modern kifejezéseket használ, hisz sokban modern volt az; például a consul nála a polgármester, a praetor tisztartó s az egyes pártokat, embereket is modern szavakkal jellemzi. Mikor például Cäsarról azt mondja, még közelebb hozva hozzánk, hogy noha gentleman, monarcha és genie — azt hiszem, egyiket sem használták ily értelemben a rómaiak — mégis volt szíve.

De ezek külözségek, kivéve a nyelvet; ennek a hatása az irodalomban mindig nagy lesz, hanem az igazi a könyvnek politikai tartalma. Németország akkor 1848 után állott, kiábrándult, czélját, a nemzeti egységet, a szabadságot el nem érte, ő pedig a római történetben kettőt fejtett ki, politikai tartalma gyanánt. Először a szigorú központosítást, az állami élet uralmát minden más tekintet fölött; ennek köszönte Róma hatalmát, diadalait a többi, látszólag sokkal hatalmasabb, népesebb népek fölött. Mikor a Samniummal való hosszú, nagy, veszedelmes háborúról szól, egyenesen mottónak teszi oda, hogy mennyivel hatalmasabb az egységes Bundesstaat a laza Staatenbundnál. A másik, az erkölcsi tartalmú, az, hogy a német szellem a classikus irodalom és nagy philosophusok ideje óta mintegy elvált az élettől, elmélkedésbe, ábrándozásba merült. Ő pedig, mint minden történeti életnek, nagyságnak, fejlődésnek alapja rámutatott arra, a mi igazán római virtus: a tette. A római történet a tettek története volt. Látjuk tehát, a mit talán fölösleges fejtegetni, hogy a római történet tanulmánya, de egyáltalában minden történet komoly tanulmánya, legnagyobb hatással lehet a nemzet saját történetének jobb megítélésére is, sőt még arra is, hogy jobb irányba fordítsa a politikai haladást, a melyre igen kevés könyvnek volt Németországban oly nagy hatása, mint Mommsen római történetének, a mely nagyon hozzájárult a nemzet politikai neveléséhez.

Ily könyvet többet nem írt, nem is írhatott. Belétette egész lelkét, azt a lelket, a mely átértette és képes volt fölfogni Rómát, mert volt benne valami római, az a törhetetlen kitartás, az a lelkesedés nemzeti és szabadsági ideáljaiért, az a munkaerő, a mely mindennel meg bírt vívni, hogy célhoz, győzelemhez jusson. Reá is illik: nil acti reputans, donec aliquid remanet agendi.

A miket ezentúl írt — és nagy munkákat írt — tudományos tekintetben talán értékesebbek a római történetnél, de éppen azért, általános hatásban nem mérkőzhetnek vele. A római államjoghoz, a *Römische Staatsrecht*hez hasonlítható munkát, a melyben az állami hatóságok viszonya olyan logikusan, tisztán, annyira igazán volna előállítva, én nem ismerem. Ebben a műben az az államalkotó elv, a mely uralkodni látszik a római történeten, mintegy jegeczesedve tűnik elő. Az az aczélos erő s hajlékonyság, a magistratusok kezébe adott teljes hatalom, melyet csak visszaélések meggátolása végett korlátoznak, végre az egész alkotmánynak sacralis, a legbelső vallásos érzülettel kapcsolatos jellege tisztán áll előttünk. Az egyik a statikáját, a másik a dynamikáját adta a római nemzetnek.

Éppen olyan nagy a tudományos becse azon óriási gyűjteménynek, a mely mint *Corpus inscriptionum Latinarum* jelent meg, és a melyben, ha mások is dolgoztak, mégis neki jutott az oroszlánrész. Íratok kevesen maradtak ránk a római korból, kevés papirus, de fölírat annál több, mert a római nép mindent fölírattal szeretett ellátni, hogy tetteinek emléke örökre megmaradjon. Egy ilyen fölíraton, az augorain, megvan Augustus császár egész hivatalos története. Fölíratban ugyancsak gazdag minden föld, a hol a római legiók jártak. Ez a munkája hozta összeköttetésbe Magyarországgal is. Három ízben járt nálunk; Pannonia és Dácia fölíratait ő adta ki. Természetes, hogy itt először is a latin tudománynak, másodsor az administratio, a katonai, a gazdasági élet legkisebb részletei ismeretének meg kellett lennie ezen fölíratok kiegészítése és értelmezése végett. Hiszen igen sok csonka. Az értelmezésnek pedig az akkori életbe és az életnek legkisebb részleteibe is be kell hatolnia, hogy a magyarázatnak tudományos értéke is legyen. Ebben pedig Mommsenhez hasonlítható, hozzáfogható nem volt. És az igazi nagy tudós

híre, a melyet nem bántott és nem bánthatott bírálat, inkább ezen a két munkán alapúl, mint a római történeten.

Mint a régi római triumphatort a hivatalos ócsárló, úgy kísérte az ő diadalmenetét a bírálat épen a római történet szempontjából. Mikor megjelent, elmondták róla, hogy keresetten ír, rosszúl németül; elmondták róla, hogy minduntalan ellentmond magának; elmondták róla, hogy igazságtalan, különösen a jó philologusok nem tudták megbocsátani, hogy Cicerót lerántotta, de nagyon, mások meg azt, hogy Catót, a nagy erkölcsbírót politikai tekintetben nem sokra becsülte. Egyáltalában nem lehetett vád, a mit nem emeltek ellene. Vádolták, hogy franczia pénzt fogadott el, mert III. Napoleon az ő segítségéhez fordult Cæsar történetének megírásában. Vádolták, hogy a zsidók megvesztegették, mert a lehető legerősebben foglalt állást az antisemitismus-sal szemben. Ő igen keveset törődött velök és csak néha a lehető legerősebben suhintott, olyankor, a mikor más megoldás nem lehetett. De olyan országban, mint Németország, a hol van tudós közvélemény, nem is szorúlt arra, hogy bármiképen maga is védje magát. Az pedig bizonyos, hogy a ki akár a politikában, akár a tudományban valami visszaélésnek véget vet, és fölzavarja a tunya nyugalmat, magával szemben találja mindazokat, a kik abból éltek, vagy a kiknek kellemetlen a változás. A ki nagyra emelkedik, szintén többnyire szemben találja magával a középszerűeket.

Mommsennek mindvégig volt egy ilyen gyűlölője, Lange Lipcsében, a *Römische Allerthümer* írója, és ennek gyűlölete Mommsen ellen szinte közmondásossá vált Németországban, soha máskép, mint: «az a tudatlan» nem beszélt róla.

Tudományos munkásságában a római területet nem hagyta el, ezen volt igazán otthon, ezen ismerték el őt a művelt világ első emberének.

De még a római történetet sem fejezte be; nem vitte tovább a császárság megalapításánál. Írt ugyan egy ötödik kötetet, a mint maga mondja «resignatióval», hanem az egy igen nagy értékű szellemes topographia, de nem történet. Egyszer kérdeztük, miért nem írja meg a császárság történetét, hisz ezt a rendkívül érdekes, nevezetes kort nem írhatja meg más, mint ő; erre szóról-szóra ezt felelte: «Ich kenne das Christenthum zu wenig», nem ismerem eléggé a keresztyénséget.

Ez az elem idegen volt előtte, nem érezte magában azt az erőt, hogy ép úgy uralkodjék rajta, mint a classikus műveltség. Igazi resignatioja ebben állott.

Különben szerencsés volt, hogy épen a római történetet választotta; annyira subjectiv embernek, a ki mindent a maga szempontjából, a maga ítélete szerint fog föl, a ki előtt historiai nagyság nem létezik, ha maga nem látja alaposnak, olyan tárgyat kell keresnie, a mely objectiv, a mely mindenkét érdekel ugyan, de annyira közvetlen hatása nincs, hogy az emberek vérért fölforralja. Ha hasonló temperamentummal a modern történetbe fog, bármiben, akár nemzetiben, akár másban is úgy ítél nemzetekről, pártokról, egyesekről, mint a hogyan a rómaiban történt, nem boldogúlhat. Hisz lehetetlen lett volna helyzete, mert ott, hol szenvedély dül, igazságnak, tudománynak többé helye nincs. Azért akár a nemzeti, akár az újabbkori történetekben talán inkább helyén van Rankenak objectivebb eljárása.

De a szenvedély, az a temperamentum, a mi meg volt benne, cselekvő tért keresett és így Mommsen, a ki, mikor a római történetet írta, tanár volt Boroszlóban, később Berlinbe került, de politikába nem avatkozott, hiszen máshova önthette ki lelkét; most, mikor a *Staatsrechtet* és *Inscriptioneseket* írta, beállott politikusnak. Szüksége volt rá, mert igazán a küzdelem volt az eleme.

Politikájában nemzeti teljes erejéből, a nemzeti egységért, nagyságért, tovább mehetünk, a nemzeti elsőségért rajong. A mellett szabadelvű, abban az értelemben, hogy a gondolat szabadságát és az egyesnek érvényesülését a köz javára minden más politikai tekintet fölé helyezte.

Nemzeti iránya összeütközésbe hozta őt francziákkal, angolokkal, még a csehekkel is, a kiket azzal fenyegetett, hogy utoljára akad német dorong az ő kemény koponyájok beütésére. Szabad politikai meggyőződése és különösen a nemesség örökölt hatalmának kevésre becsülése összeütközésbe hozta Bismarckkal. 1881-ben a választáson Mommsen kifakad a nagy kanczellár szövetsége ellen a Junkerekkel, annyira károsnak, nemzetet elvesztőnek «Schwindel»-nek mondta, hogy Bismarck őt törvényszék elé állíttatta.

De nem is mint politikus volt nagy, könyvei, a szorosan vett tudományos munkája mellett, hanem mint tanár.

Az egész embert iparkodván bemutatni, kell szólnom a tanárról is, mert Mommsennél, a ki bizonyos tekintetben «magister Germaniæ» volt, de más országoknak is, ez igen fontos része egyéniségének. Mint tanárnak az előadása a leggyengébbek közé tartozott; küzdött a szóval; az a férfiú, a ki különben csupa szenvedély és erő, ritkán találja meg a kellő kifejezést. Az ember néha sajnálta, hogy ilyen óriási elme arra van kárhozthatva, hogy elmondjon olyat, a mit megírni sokkal jobban tud. De hasonlíthatlan és páratlan volt a seminariumban, az igazi tudós iskolában. Ott látszott csak meg, mert hiszen ott nem lehet előre tudni soha, mi minden jó kérdésbe, milyen korlátlan az uralma azon óriási területen, melyet Rómának, Görögországnak és classikus irodalomnak nevezünk, mind politikai, mind irodalmi tekintetben. De azt is láttuk, hogy ez egyáltalában nem tartotta vissza attól, hogy a modern műveltséget épen annyira magáévá tegye. Tudom, egyikét a legszebb előadásoknak, melyeket életemben hallottam, a Mommsen seminariumában hallottam Bérangerről, és pedig úgy, hogy Mommsen elkezdte összehasonlítani az augustusi kor nagy poétaival, Tibullussal és Propertiussal. Itt igazi, nagy tanár volt. A dolgozatokat átnézte és azoknak a tanároknak és tanítóknak, a kik nálunk panaszkodnak azon, hogy minduntalan dolgozatokat kell átnézniök és javítaniok, talán egy kis buzdításul szolgálhatna az a körülmény, hogy mindnyájunknak dolgozatát saját maga átvizsgálta. Nekem még megvan egy dolgozatom, a hol minden görög accentust átvizsgált. Az mind rossz volt, és tőle tanultam meg a hangsúly igazi jelentőségét.

Tehát ő a legaprólékosabb munkától sem riadt vissza ott, a hol attól tudományos hasznót várt. De más is volt, mint berlini tanár. Ő előtte szentség volt a német tudomány, ő ezt fönn akarta tartani minden illetéktelen befolyással szemben. A doctoratusnak pénzért való adása ellen ő emelte föl szavát, hogy nem szabad a német tudomány tiszta aranyát így elvesztegetni. Sőt még az utolsó években, mint friss emlékezetünkben lehet, épen ilyen módon szólalt föl az ellen, hogy a felekezetiiség a német egyetemeken befészkelje magát; és itt is döntő volt a szava. Nem is volt Németországban egyetem, máshol is kevés, a mely ne fejezte volna ki iránta háláját és elismerését.

Személye minden egyszerűsége mellett kifejezte magatartásában szellemi felsőségét. Alig volt más, mint csont és bőr, arcza csupa redő, de az mind mozgott, minden lelki indulat a legtisztábban, őszintén volt kitárva arczán. Erősebb indulatban a sörényének — két oldalt megnövesztette galambősz haját, úgy tett, mint Cæsar, a ki babérokkal takarta el kopaszságát, ő pedig a két oldalt hosszúra nőtt hajával — a sörényének megrázása mutatta mindig, hogy valamivel nincs megelégedve.

Igazán nyugalomban nem láttam soha, csak a dolgozó szobájában. De akkor is dolgozott. Lehetett látni arczán minduntalan, a nélkül, hogy beszélt volna az emberrel, hogy meg van-e elégedve azzal, a mit talált, vagy sem, az azonnal kifejezésre jutott vonásain és a pápaszem mögül is ki villogó szúrós szemében. Utoljára Rómában láttam, a vatikáni könyvtárban, a mint ifju lelkesedéssel és munkabírással tanulmányozta a német őstörténetek szerzőinek kézirateit. A hun történet egyik főforrásának, Jordanes *Geticájának* remek kiadását is neki köszönjük.

Egész viseletében egyszerű, családias maradt akkor is, mikor egyike lett a világ legünnepelettebb embereinek. Róma dicsőségének egész visszfénye visszasugárzott arra, a ki ezt a dicsőséget legjobban tudta fölfogni és visszaadni.

Szép életet élt, szép volt a halála is, nyolczvanhat éves korában, befejezett munka után. A tisztelet pedig megmarad iránta mindazokban, a kik becsülni tudják a tudománynak, a gondolat szabadságának lelkes és diadalmas harczosát.

MARCZALI HENRIK.

DEÁK FERENCZ ENLÉKE ÉS A KATONAI KÉRDÉS.

Különös körülmények közt ünnepeltük meg Deák születésének századik évfordulóját. Jeles szónokok ékesszólással és lelkesedéssel emlékeztek meg Deák bölcseségéről és hazafias érdemeiről, de másrészt oly hangokat is hallottunk, melyek nagyon fogyatékosnak tartották e bölcseséget, hivatkozván arra, hogy éppen az emlékünnap idején a kiegyezés, Deák legnagyobb dicsősége, romlik, ingadozik és már-már földre dől. E nyílt kritika mellett egy másik fölfogás is nyilatkozott elég hangosan, mely tisztelettel hajlott meg Deák Ferencz előtt s éppen ő rá hivatkozva támadta meg a kiegyezés végrehajtását, különösen a katonai kérdésben. Sokszor hallottuk és halljuk, hogy Deák másképen értelmezte az 1867-diki törvényt, mint a halála után következő kormányok. A kik e fölfogást hirdetik, bizonyára hódolni akarnak Deák emlékének. De a hódolatnak ez a neme, ha Deák szándékának és fölfogásának helytelen magyarázatával jár, éppen úgy sérti a kegyeletet, mint a történeti igazságot.

Mi tehát, midőn e folyóirat hasábjain az emlékünnap alkalmával Deákkal óhajtunk foglalkozni, nem akarunk versenyre kelni azokkal a szónokokkal és essay-írókkal, kik Deák pályáját és egyéniségét jellemezték, hanem csak egyes megjegyzéseket kívánunk tenni a nyílt támadásokra és lehetően Deák nyilatkozatainak idézésével akarunk felelni arra a kérdésre, hogy mennyiben jogosak bizonyos hivatkozások Deáknak fölfogására. Nem avatkozunk e fejtegetésekkel a napi politika vitáiba, csak a történeti igazságot keressük, melyet megmásítani nem jogos és nem is tanácsos.*)

*) Többször lesz alkalmunk hivatkozni *Deák Ferencz Beszédeire*, melyeknek első három kötete most jelent meg második kiadásban. (Ki-

I.

Az *Egyetértés* 1903 október 17-diki számában olvastuk, hogy Deák Ferencz «nagy elme volt és magyar elme; bonczoló ész és magyar ész; a *Corpus Juris* élő és beszélő megtestesülése, Verböczy redivivus, . . . de alkotása ingatag, mert államférfúi tekintete az ország határain túl nem hatolt. Innen van az, hogy az ő logikája és a helyzet logikája nem vágtak össze . . . A száz éves évforduló napjaiban ingott meg az a mű, mely Deák Ferencz emlékét csaknem monopolisálja a történelem előtt». (Kossuth Ferencz cikke.)

Ez a jellemzés nem állja meg helyét, mert a «helyzet logikájába» ütközik. Kevés magyar államférfiúnak volt oly nagy és tartós hatása az európai fejleményekre, mint Deák Ferencznek. Nem csupán a magyar alkotmányt állította helyre hanem alkotmányt adott a monarchia másik államának is. A Habsburgok rosszul kormányzott és belső egyenetlenségtől szétszakgatott birodalmát alkotmányos és jobban rendezett kettős monarchiává alakította át, mely új formájában a nagy katastropha után is emelkedett tekintélyben s az európai államrendszer egyik hatalmas alkotó részévé lett. Ily eredményt egyedül a *Corpus Juris*szal senki sem érhet el. Deák specifikus magyar államférfiú volt, a hogy Lónyay nevezte egyszer a király előtt, de épen abban különbözött a legtöbb specifikus magyar államférfiútól, hogy nem egyedül a törvény

adta Kónyi Manó, Franklin-Társulat 1903, IV—VI. kötetek 1897—1898-ban jelentek meg.) Azért itt néhány szót akarunk szólni e kiadásról. Sokkal többet nyújt, mint a mennyit czíme ígér. Kónyi a kiadott és többnyire kiadatlan levelek, naplók, okiratok s cikkek gazdag gyűjteményével világítja meg Magyarország legújabb történetét, különösen e tetemesen bővített második kiadásban. Deák Ferencz pályája a középpont s e körül csoportosulnak az események. Kónyi e munkára értékes kiadói tulajdonságok tették hivatottá: érzék az események lényege iránt, ritka értelmiség s kegyetes ragaszkodás hősenek emlékéhez. Tájékoztató bevezetései példásak tárgyilagosság és alaposság tekintetében. Nem a maga nézetét közli, hanem a tényeket, az iratokat s a hiteles tanukat beszélgeti. A szerkesztés módja oly czélszerű s a közlött anyag annyira becses, hogy e hat kötetet nemcsak Deák életrajzírója, hanem e korszak történetírója is mint első rangú forrásművet fogja fölhasználni.

subtilis magyarázatásában s védelmezésében kereste a haza üdvét, hanem ha kellett, kilépett az alkotás terére is. Nemcsak a jogfolytonosságnak volt páratlan erejű hőse, hanem épen oly nagy volt mint új intézmények alkotója is.

Egyes munkatársai fölülmulták az államtudományok bizonyos ágainak s az európai államok egynémely viszonyainak részletes ismeretében, noha a maga szaktudományában s az európai viszonyok általános áttekintésében senki sem múlta fölül. De ez még nem azt jelenti, hogy Deák egyoldalú jogász volt, «kinek államférfiúi tekintete az ország határain túl nem hatolt». «A politika nem tudomány» — mondotta Bismarck egy 1884-diki beszédében — «mint a tanár urak képzelik, hanem művészet. Nem nevezhetjük tudománynak, mint a hogy a szobrászatot és a festészetet sem nevezhetjük annak. Lehet valaki igen éles eszű bíráló s még sem művész, s még a kritikusok fejedelme, Lessing sem vállalkozott arra, hogy Laokoon szobrot faragjon». Deák ez értelmezés szerint nem annyira tudósa, hanem inkább művésze volt a politikának, egészen más téren s más eszközökkel, mint a porosz államférfiú. Művész abban, hogy a legnehezebb helyzetben, midőn egy vonalnyi távolság innen vagy túl a határon, alkotmányunk vesztét jelentette volna, eltalálta azt az egyedül helyes álláspontot, a melyet szilárdul elfoglalva, egyenlő erővel harcolhatott az ellenfél konoksága s a hazafiak csüggedő félnélsége, vagy vérmes önbizalma ellen. Művész abban, hogy el nem fogulva elméletekben, a lángész biztos érzékével oly intézményeket teremtett, melyeknek életrevalósága előtt sok magyar ellenfele lerakta a bírálat fegyverét s melyek már is sokkal tovább daczoltak az idővel, mint osztrák bírálóinak csinálmányai. E művészethez nem volt elég a *Corpus Juris* alapos ismerete, s még az a hatalmas logika sem volt elég, mely szétmorzszolt minden álságot és kicsinyességet. Rendkívüli erkölcsi tulajdonságok voltak e művészet éltető forrásai. Segítette Deákot a siker elérésében a léleknek nagysága, mely megtanította, hogy kell méltósággal tűrni a szerencsétlenséget és mérséklettel használni a szerencsét. Segítette a hazafias érzésnek az a meleg gyöngédsége, mely visszariasztotta az ország érdekeinek minden kockáztatásától és érzéketlenné tette a hatalom kegyének csábítása iránt. Ily érzésekből merítve erőt, ragaszkodni tudott hazája jogaihoz

és e mellett tisztelni birta mások jogait is. Népszerűséget szerzett, a nélkül, hogy kereste volna és midőn az ország java kívánta, áldozott valamit az így szerzett tőkéből. Ezekre a tudományokra nincsenek tanszékek az európai főiskolákon, ezeket senki sem tanulhatja meg, bármily messze hatol is tekintete az ország határain túl. Pedig az ily tudományok nélkül nem vezethette volna Deák diadalra azt a harczot, mely Európa igen kiváló tudósainak bámulatát vívta ki. Centralista körök egyoldalú jogásznak nevezték Deákot,*) de ez az ítélet nem emelkedett a történeti igazság érvényére az által, hogy most az ellenkező szélsőség hívei hirdetik.

Merőben ellenkezik az igazsággal az is, hogy az európai viszonyok félreismerése okozta Deák alkotásának megingását.

Deák és Andrássy a kiegyezés megkötésekor abból az alapgondolatból indultak ki, hogy Magyarországnak szüksége van Ausztriára, valamint Ausztriának is Magyarországra az északkeletről fenyegető veszélylyel szemben. Mint Andrássy mondotta 1866-ban: «A kettős monarchiának két vezető nemzete van: a német és a magyar. E kettő összetartozósága az alap, melyen a monarchia keletkezett s ezen építhető az föl újra».**)

Régi gondolat ez, I-ső Ferdinánd megválasztása óta a német-magyar szövetség szüksége volt a magyar politikának egyik alapeszméje. A viszonyok 1867 óta változtak Ausztriában; ott ma már a német nem nevezhető vezető nemzetnek oly értelemben, mint a kiegyezés évében. De a belső viszonyok e változása nem hatott a dualistikus monarchia külügyeinek vezetésére, leginkább a magyar államférfiak befolyása következtében. A külügyi politika most is még a magyar-német érdekek szempontjából van vezetve.

Az európai változások pedig 1867 óta egyre jobban bizonyítják a kiegyezés alkotóinak bölcsességét. Azóta a török birodalomnak alkatrészeire való oszlása előre haladt. A török a magyar fajnak szövetségese a szláv áradat ellen, egyre gyöngül és nagy háborúban a maga határának kétségbeesett védelmére fog szorulni. Ellenben déli határunkon egészen önálló fejedelemségek alakultak, melyek nemzetiségeinket

*) Kónyi VI. 44. 1.

**) U. o. 6. 1.

vonzzuk és az egyedül küzdő magyarságnak bizonyára harcra kész ellenségei volnának. Ily körülmények közt a német szövetség értéke reánk nézve emelkedett. Szerencsénkre megalkult a német birodalom, mely a maga határainak védelme végett Ausztriának és Magyarországnak szövetségére szorult. Mint e nagy szövetségnek egyik számottevő tagja nyugodtan kiépíthetjük a magyar állam épületét.

A hatalmas ellenség jól meggondolja magát, mielőtt az államok e szövetségével kiköt, a kisebb déli szomszédok támadásától pedig nincs mit tartanunk. Ellenséges indulatukat is megbénította erőnk s más politikai körülmények, s mi több, 1878 óta a magyar korona hajdani melléktartományainak egy részével föltétlenül rendelkezünk. Nem volnánk ily helyzetben, ha 1867-ben a határozati párt aggodalmai miatt meghiusítjuk a kiegyezést. Ennek alapján van méltó helyünk biztosítva az európai nemzetek sorában, a kik közül ellenségeink óhajtják a kiegyezés bukását, politikai barátaink pedig annak szilárdulását.

Lehetetlen tehát elhinnünk, hogy az európai helyzet félreismerése okozta a kiegyezés ingadozását. Ha valóban romlik Deák műve, valahol másutt kell keresnünk a romlás okait. De mivel ez okok vizsgálata oda vezetne, a hová tévedni nem akarunk: a politikai viszonyok bonczolgatásába, visszatérünk az *Egyiptéértés*ből vett idézetre. Az a vád, hogy Deák államférfiúi tekintete az ország határán túl nem hatolt, nagyon általános volt formulázva, azért kellett vele általánosságban foglalkoznunk. De úgy sejtjük, hogy ez általános formulába egy határozott vád burkolva, mely talán a sietség miatt, vagy a kegyeletes alkalomra való tekintettel nem volt részletesen kifejtve. Ez a határozott vád föltevésünk szerint arra vonatkozik, hogy Deák nem használta ki eléggé Ausztria 1866 diki helyzetet a magyar hadsereg kérdésében. Föltevésünk talán nem találja el a cikkíró gondolatát, de maga a vád sűrűn hangzott el s első formulázását alighanem Kossuth Lajos 1867-diki nyílt levelének e kérdésében találjuk: «Most, Sadova után, most mondod, hogy el kell fogadni, mert többre nincs kilátás?» Ez hatásos kérdés volt, mert kétségtelen, hogy a benne rejlő vádnak nem csupán a kiegyezés ellenfelei közt vannak helyeslői. Hiszen most, midőn oly mértéktelenül okosabbak vagyunk Deák Ferencznél, éppen az

uralkodó helyzetének kihasználásában fáradozunk, mivel oh fájdalom! Deák Ferencz elmulasztotta kihasználni a sokkal kedvezőbb 1866-diki eseményeket. Becsületes hazafiságát nem merjük kétségbe vonni, de szegény, csak egyoldalú jogász volt.

Mivel azonban úgy hiszszük, hogy a becsületes hazafi okait mindig tanácsos meghallgatnunk, talán nem végzünk fölösleges munkát, ha előadjuk, miért elégedett meg Deák Sádova után is a hadsereg kérdésében elért eredményekkel?

II.

Deák egyáltalán nem szerette a «kicsikarás» politikáját, mert ez ellenkezett érzéseinek gyöngédségével. «Monarchiai rendszerben» — mondotta 1846-ban Zalamegye közgyűlésén — «bármennyire korlátozva legyen is a törvények által a legfőbb hatalom, a fejedelemnek magas személye több, mint első tisztviselője a közállománynak; ő atyja egyszersmind népének, s a fejedelem és nemzet közt az atyai szeretet és fiúi bizodalom szorosabb kapcsának is kell fönnállani».*)

E kapcsolatok erősítése végett az országnak egyetlen jogát sem adta föl, de midőn e jogok biztosítva voltak, a kicsikarás módszerét gyöngédtelenségnek tartotta. Hozzá még Deák fölfogása szerint e módszer fölösleges és káros is volt a kiegyezés idején. Erre nézve igen határozottan nyilatkozott a pesti polgárok előtt 1868 december 17-dikén:

«A nemzet erélyesen megmaradt nézeteinél, követelte azt, mit joggal követelhetett, s ragaszkodott ahhoz, minek alapja a törvényekben megvolt, minden ellenzés daczára. Események jöttek közbe, melyek a birodalmat a veszély örvényének szélére sodorták. A győzelmes elem még országunkba is behatolt. Mit tett akkor a magyar nemzet? Fölhasználta talán az alkalmat, hogy a bomladozó monarchia uralkodója és annak az ellenség kezében levő részei irányában több meg több követeléssel álljon elő és minél többet kicsikarjon? Nem.

Volt a nemzetnek egész erélye mellett annyi tapintata is, hogy nem csigázta föl követeléseit, hanem továbbá is csak azt követelte, a mit előbb követelt és mit akkor követelt

*) Kónyi II. 114. l.

volna, ha a birodalmat e szerencsétlenség nem éri. Tette pedig ezt azért, mert tudta, hogy arra joga van, hogy azt méltán kívánhatja a birodalom veszélyeztetése nélkül; igen jól tudva, hogy ha sikerül is többet kicsikarni, e kicsikart engedményekben meg lett volna az ismétli fölbomlás magva, a mint benne volt egykor, mint ezt szomorúan tapasztaltuk. . . . A magyar politikusok tanulják meg a kereskedelmi világ azon egyszerű szabályát, hogy minden vállalatnál, a mit létesítünk, nemcsak azt kell számba venni, mit nyerhetünk, hanem azt is, mit veszthetünk».*) Ez a józan hasonlat talán kielégíti azokat, kik a fejedelem személyéről tett 1846-diki nyilatkozatot nagyon is érzelmesnek hiszik. Különben e két nyilatkozat, bár keletkezésök alkalmá különböző, kapcsolatban van egymással. Deák szerint a kicsikarás politikájával nem nyerünk annyit, mint a mennyit veszítünk az uralkodóhoz való fiúi viszony megrontása révén. Az «ismétli fölbomlás magvát» e viszony romlása fejleszti.

A kik ezt a politikát hajlandók lenézni, elfelejtik, hogy 1866-ban Ausztriával szemben hasonló politikát követett egy másik államférfiú, kinek még senki sem vetette szemére, hogy gyöngédségből nem aknázza ki ellenfele rossz helyzetét. Bismarck legyőzve a porosz udvar ellenkezését, nem csonkította meg 1866-ban Ausztria területét, mert a csonkításban Deák szavaival élve, a szomszéd birodalommal való jó viszony «ismétli fölbomlásának magvát» látta.

De Deáknak még más, ennél erősebb oka is volt arra, hogy ne «csikarjon ki az uralkodótól minél többet».

Elégnek tartotta az 1867-ben elért hadügyi vívmányokat, mert úgy látta, hogy azok akár a közjog, akár a magyarság szempontjából nem jelentenek hátraesést az 1848 előtti alkotmányos korokkal szemben. Sőt a kiegyezés katonai tekintetben is javítása a régibb állapotoknak.

Deák többször hivatkozik ily értelemben a történeti példákra. «Az eszme» — így szólt a képviselőház 1867 márczius 28-diki ülésén — «mely e szavakban fekszik (XII. t.-cz. 11. §.) nem is új törvényeinkben, és nem is példátlan, hogy a törvényhozás, midőn az egész cs. k. hadseregről szólott, abba a magyar katonaságot is befoglalta».**)

*) Kónyi VI. 153. l.

**) U. o. IV. 452. l.

«Tekintse bár végig akárki a törvényeket s országgyűlési iratokat» — így szólt a képviselőház 1868 augusztus 3-diki ülésén — «látni fogja, hogy teljesen önálló, független, külön magyar hadsereg létezésének semmi nyoma nincs azokban».*)

Deák történeti visszapillantásaiban kizárólag a XVIII-ik és XIX-ik századokkal foglalkozott, mivel az 1867-ben teremtetett hadügyi állapotot a törvényesen 1715-ben megalapított állandó hadsereg fejlődésével kívánta egybekapcsolni. S igaz is, hogy a XVI-ik és XVII-ik századi állapotok lényegesen különböznek a későbbiektől, de midőn Deáknak azt a fölfogását kívánjuk igazolni, hogy az 1848 előtti katonai viszonyok jogi és nemzetiségi tekintetben nem voltak jobbak az 1867-ben teremtetett állapotnál, sok tanulságot meríthetünk a XVI-ik és XVII-ik századok viszonyaiból is. Azért történeti vázlatunkat a mohácsi vész után következő idővel kezdjük.

III.

«A magyar király végházainak s az egész magyar hadi népnek szervezete, zászlaja s nyelve magyar volt» — mondja Takács Sándor a magyar hadi nyelvről írt érdekes cikkében a XVI-ik és XVII-ik századról.***) Ez tökéletesen igaz, csak-hogy az akkori hadügy állapotának jellemzése végett még valamit hozzá kell tennünk.

A rendek épen azért választották meg I-ső Ferdinándot királyukká, mert úgy látták, hogy egyedül a magyar hadi néppel meg nem védhetik az ország területét. Az 1546. törvény 19 dik czikke ki is mondja, hogy ő felsége mindig tartson fizetett hadsereget az országban, és pedig olyat, mely nem csak magyarokból, hanem idegenekből álljon. A törvényezikk nem gondoskodik arról, hogy a királynak magyar földre vezetett idegen hadserege miként illeszkedjék az ország közjogi szervezetébe. Már az 1552. XV-ik törvényezikk pótolni akarja e hiányt. Kéri a királyt, hogy a vegyes táborban, a magyar csapatokat magyarok vezessék, s hogy a mit

*) Kónyi V. 453. l.

**) *Budapesti Hírlap* 1903 szeptember 22. és *Magyar Nyelvőr* 1903. VIII.

a király, vagy fenséges fia, vagy a királyt a táborba kísérő hadi tanács határoz, azt magyar kapitányok s ne idegenek parancsolják meg a magyaroknak, s végül hogy ha a hadsereg részei különválnak, a magyar résznek oly nemzeti főkapitánya legyen, a ki úgy rendelkezék katonáival, mint ő felsége helyettese a magáéival.*)

Ez a törvény a mai műnyelven szólva gondoskodik a magyar vezényletről, de a vezérletet egészen a királyra bízta. A vezérlet tekintetében hiányosan védelmezi a magyar hadak önállóságának jogait az együttes táborozás idején, mert a király hadi tanácsa vagy helyettese nemzetiségéről nem intézkedik, sőt fölteszi, hogy a király külföldi helyettest választ. A gyakorlat még rosszabb volt az elméletnél.

Vegyük csak az 1594-diki példát. Mátyás főherczeg harminczötezer emberrel táborozott a magyar földön. Húszezer magyar volt a táborban Pálffy Miklós és Zrínyi György vezetése alatt. Hogyan gondoskodott a vezérletről a főherczeg? Talán tekintetbe vette a magyarok számát és vezérek kiváló katonai képességét? Épen nem, a német haditanácsra s elnökére, az iszákos Ungnadra hallgatott; helyettes főkapitányá pedig a hirhedt Hardegg Ferdinand grófot választotta. Jeles magyar katonák mellőztettek megbízhatatlan és tehetetlen idegen származású tisztek kedvéért, oly táborban, melynek java része magyar volt. Ugyane táborban Illésházy elbeszélése szerint, «egy nap sem volt», hogy a rakoncztalan idegen katonák «magyart nem öltek». Nagyon ritka volt a császáriak közt az oly tábornok, mint gróf Mansfeld Károly, ki megbecsülte és megbecsültette a magyarokat.

De legtöbbször nem is a taktikai vezetésben, hanem a stratégiai alapgondolatokban kell keresnünk a legfőbb nem-

*) A törvényezikk 2. §-a: ut quæ cumque exequenda contigerint, ex mandato S. Mtis, vel serenissimi ejus filii primum, deinde etiam ex consilio, mutuaque intelligentia cæterorum capitaneorum, quos S. M. secum in exercitu habuerit, per *Hungaros capitaneos non per externos eis committantur*, a Franklin-Társulat Törvénytárában így van fordítva: «Hogyha bármiféle dolognak végrehajtása fordulna elő, az elsőbben az ő felségének s az ő fens. fiának a parancsolatjából, annakutána ő felsége mellett a hadseregben lévő több kapitányoknak a tanácsából és különös egyetértéséből ne az idegen, hanem a magyar kapitányok megbízásából történjék.» E kiemelt szavak nem felelnek meg az eredetinek.

zeti sérelmet. 1566-ban Miksa király hadserege Győrnél vesztel, míg Zrínyi Miklós Szigetvárt védelmezi. A győri táborban szép számú magyar huszárságot is találunk s e magyarul vezényelt csapatok a magyar király parancsa miatt tétlenül hallják, mint vívja a kor legnagyobb magyar hőse halálos tusáját s mint vész el Szigetvárral együtt a magyar terület egy része. Nekik ugyanis a «német birodalom kulcsát» kellett védelmeznük esetleges támadás ellen.

Az 1598. II. törvényezikk arra kéri a királyt, hogy bizza a felsőmagyarországi főkapitányságot magyar emberre. Ez a hivatal az ország keleti felének védelme s az Erdélyhez való viszony szempontjából nagyon fontos volt. De, mint Illésházy írja, «az kassai kapitányságot magyarra nem bízzák vala. Nagy háladatlansággal valának az magyarnak». A rendi világban a hadügy és több más nemzeti ügy önállósága is a nádorság hatáskörén alapult és attól függött, hogy miképen töltik be a nádorok e hatáskört. Már pedig a mohácsi vésztől 1608-ig az országnak csak két nádora volt, kik ez időszakban összesen tizenkét évig viselték hivatalukat. Ily körülmények közt a magyar hadügyi önállóság nagyon megcsorobult. Miksa király az 1576-diki országgyűléshez küldött leiratában egyenesen kimondotta, hogy «Magyarországnak pénz- és hadiügyeit a többi országok és tartományok hasonló ügyeitől különválasztani alig lehet».*)

És mind ez a XVI-ik században történt, a magyar hősiesség egyik legfényesebb korszakában. És mindez akkor történt, midőn a vezérlet, jelvény és szervezet magyar volt a magyar csapatokban.

A XVII-ik század eleje kedvezőbb képet mutat. Bocskay békekötése tisztázta a közjogi fogalmakat s az 1608-diki törvények a magyar korona területének váraiból kizárják az idegen katonaságot. S most az országnak oly nádorai is voltak, kik védelmezték a magok hatáskörét több-kevesebb erővel. De az 1608-diki törvény hadügyi rendelkezései a magok egész terjedelmében sohasem voltak végrehajtva. Mert az ország gyengébb volt, semhogy területét a maga erejével védelmezhetette volna. Kénytelen volt pénzt elfogadni, sőt

*) Illésházy följegyzései, közli Kazinczy Gábor (*Magyar Tört. Eml. II. O. VII. k.*), Fraknói: *Magyar Országgyűlési Emlékek VI.*

kérni is az örökös tartományoktól a magyar várak ellátására, s már a század elején a legmagyarabb nádorok sem tagadhatták, hogy az idegen katonaságra is szükségök van. 1625-ben az idegen katonaság már nemcsak a várakba, hanem a törvényezikkekbe is bevonult, itt kellő közjogi biztosítékokkal, de a várakban azok nélkül.

A kormány azonban kezdettől fogva, még a királyi hatalom gyengesége korában is, Miksa király 1576-diki nyilatkozatának fölfogását védi. Molard, a hadi tanács elnöke már 1611-ben szemére hányja Thurzó nádornak, hogy miért avatkozik a végbeli tisztek kinevezésének királyi jogába. Védelmezze a nádor a király jogát — mondá neki — s ne keresse a népszerűséget. II-ik Ferdinánd pedig 1622-ben kijelentette, hogy az országgyűlés nem jól érti a nádori hatáskörre vonatkozó törvényt. A katonai ügyeket a király vezeti a hadi tanács segítségével. Ime a felségjog osztrák és magyar fölfogásának ellentéte. Csakhogy a nádorok hazafiassága s a szabadságharczok hőseinek fegyverei nem birták oly hatásosan védelmezni a magyar fölfogást, mint a mai országgyűlésnek felelős magyar kormányoknak vezetői.

De a XVII-ik századra térve, vajon a táborba szállt magyar katonaságnak különb volt-e sorsa, mint a XVI-ik században? Ki ne ismerné Zrínyi György és fia Miklós, a költő összeütőzését a császári tábornokokkal? Nem akarjuk kiszínezni a viszonyokat, melyek Thököly és Rákóczy fölkelésére vezettek. Legfőbb baj az volt, hogy a magyar hadi erő nem a magyar politikának volt fegyvere. A király legfőljebb csak az ország területének védelmével törődött úgy a hogy, mert Magyarország véd fala volt a német birodalomnak a keleti veszéllyel szemben. Ki kellett tatarozni a véd fal réseit, de hogy messze üzzék tőle az ellenséget, arra csak akkor gondolt a király, midőn a viszonyok belé sodorták a támadó háborúba.

Visszatekintve tehát e két század történetére, el kell ismernünk, hogy a régi országgyűlések nagyon szép hadügyi törvényezikkekkel gyarapították törvénykönyvünket. Nem voltak azok eredménytelenek, mert hiszen segítségünkre voltak mai alkotmányunk kivívásában. De annak idején érvényesítésök meghiusult, mert szellemök ellenkezett az udvar szellemével és a rendi világ fegyverei bármily fényesen villogtak s bármily erősen sujtottak, gyöngék voltak az udvari fölfogás

legyőzésére. El kell ismernünk, hogy ekkor a magyar hadi nép nyelve, jelvényei, szervezete magyar volt, örömmel és büszkeséggel tárhatjuk fel a régi vitézi élet nemzeti hagyományait, de azt is el kell ismernünk, hogy e nemzeti haderő idegen politika szolgálatában volt, s hogy a táborba szállott magyar hadi erő sokszor nem is úgy tűnt föl, mint kiegészítő része az egész monarchia hadi erejének, hanem mint mellőzött, kigúnyolt s néha üldözött segédsapata egy idegen hatalomnak.

A XVIII ik század törvényhozói politikai s katonai tekintetben egészen más viszonyokkal álltak szemben. A terület fölszabadult, s ezzel csökkent a várak jelentősége a védelmi rendszerben. A dynastiának most minél nagyobb állandó se-regre volt szüksége s a magyar törvényhozás örömet gyarapította a dynastia hadi erejét. Az 1715-diki országgyűlés följánlja az ország adóját a rendes hadseregre, mely a törvény-czikk szerint különbség nélkül benszülöttekből és külföldiekből áll. Gondoskodik az országgyűlés a honvédelem nemzeti eleméről, midőn a nemesi fölkelést az eddigi törvények szerint a király rendelkezésére bizza s nem feledkezik meg a közjogról a rendes katonaság megajánlásában sem, midőn kimondja a hadi adó országgyűlési tárgyalását. Jól mondja Deák az 1715-diki törvényhozásról, «hogy a rendes katonaságra nézve a vezérlet, vezénylet és szervezet fölött, kivéve az ujonczajánlási föltételeket, nem kívánt külön rendelkezni, mert azt fejedelmi jognak tartotta».*)

Az ujonczajánlás joga, mely mintegy lappang az 1715-iki törvényben, az 1741: LXIII. t.-czikkben világosan ki van fejtve. De meg kell jegyeznünk, hogy ez idő tájt körülbelül 1750-ig a magyar ezredekben részben magyar volt a vezénylet.**)

III-ik Károlynak s utódjának sok hű magyar katonája a kurucok táborából átvett parancsszavak szerint igazodott. Azon-

*) 1867 január 30, hatvanbetes bizottságban; Kónyi IV. 256. l.

**) Heltai Ferencz: *A magyarság érvényesülése a hadseregben*. Budapest, 1903. 15. l. E nemrég megjelent és már is sokszor idézett mű nyomtatott s kiadatlan források alapján igen tanulságosan ismer-teti a hadsereg magyarosítására vonatkozó törekvéseket 1715–1840-ig. Heltai most inkább csak anyagot közöl s aránylag kevés megjegyzést fűz hozzá. Az egész tárgyat bővebben fogja kidolgozni. Nagyobb munkáját érdeklél várjuk, de egyelőre e kisebbségnek is jó hasznát vehetjük.

ban szervezetökben a magyar ezredek szívesen alkalmazkodtak a németekhez s úgy látszik zászlaikon sem akarták föltüntetni a magyar önállóságot. A Károlyi-huszárezred zászlain a magyar czímer a kétfejű sas szárnyai oltalmára volt bízva képen és írásban. Az ezred lobogóin is látható volt egyfelől Mária képe, másfelől a kétfejű sas.¹⁾

A magyar vezényletet érthetővé teszi az a körülmény, hogy a magyar ezredek tisztjeinek többsége magyar volt s hogy akkor még az egyes ezredeknek oly autonóm jogai voltak, hogy külön gyakorlati s szolgálati szabályzatot is fogadhattak el. A gyalogság részére általánosan kötelező hivatalos gyakorlati és szolgálati szabályzatokat csak 1737-ben, a lovaság számára csak 1750 körül adtak ki.²⁾ Marczali szerint még 1750 után is különös szolgálati szabályzata van az egyes ezredeknek.³⁾

De az önállóságnak e mindinkább ritkuló maradványai már meg nem akadályozhatták a magyar ezredek elnémetesedését. A központosításon kívül a németesedésnek fő oka az volt, hogy Mária-Terézia uralkodásának utolsó évtizedében sok idegen tisztet osztottak magyar ezrekbe.⁴⁾ Gróf Teleki Domokos, ki ez idő tájt lett huszárhadnagygyá, azt írja, hogy társai gúnyolták rossz németsege miatt, de azután megtanulta nyelvöket.⁵⁾

E viszonyokat szenvedélyesen támadta meg a II-ik József halála után keletkezett nemzeti ellenhatás. A Græven huszárezred az 1790-iki országgyűléshez küldött folyamodványában kéri a rendeket, hogy «a közönséges szolgálat rendje és a parancsolás magyar nyelven folytattassék». Az országgyűlés csatlakozott e kívánsághoz s a magyar sereg függetlenségének és nemzeti jellemének megóvása végett törvényjavaslatot terjesztett föl a királyhoz. A rendek abból a gondolatból indultak ki, hogy az 1715-ben törvénybe iktatott állandó hadsereg tulajdonképen helyettese a régi kapuszám után kiállított rendi

¹⁾ Lásd Éble Gábor: *Gróf Károlyi Ferencz és kora* I. k. Budapest, 1893. 218—9. s a parancsszavakat a függelékben. V. ö. még *Oesterreichischer Erbfolgekrieg* Bd. I. Wien, 1896. 377. l.

²⁾ *Oesterreichischer Erbfolgekrieg* 428—9. l.

³⁾ Magyarorsz. Tört. II. József korában III. 111. l.

⁴⁾ Heltai 28. l.

⁵⁾ Márki Sándor cikke a *Pester Lloyd* 1903 május 2-iki számában.

hadseregnek. Ennél fogva a régi törvények szerint az országgyűlés teljes joggal kívánhatja a hadsereg függetlenségének és magyarságának helyreállítását.*) De a törvénykönyvben e kívánságnak kevés a nyoma. Az országgyűlés eredményeit igen jól jellemezte Deák 1868-ban: «Azon országgyűlésen, mely a nemzet jogainak fönntartásában, biztosításában, ernyedetlen buzgalommal járt el, az ország rendei nem határoztak semmit önálló, független, külön hadseregről; hanem azt igen is kívánták, hogy a hadi tanácsnál két magyar hadi tanácsos is alkalmaztassék, a mi bizonyosan nem a sereg elkülönözését jelenti. Ajánlottak ekkor az ország rendei ujonczokat is a magyar ezredekhez, de külön, önálló magyar hadseregről nem szóltak».**)

Több eredményt ért el a hadügy kérdésében az 1792-iki országgyűlés. A törvénykönyv IX. czikkében a király jogosnak ismeri el a rendeknek azt a kívánságát, hogy a magyar ezredekhez fő és törzstisztekül s ezredtulajdonosokul magyarok neveztesse ki s hogy nevelni kell a magyar ifjúságot a hadi szolgálatra a katonai akadémiákban. De a törvényt ősi szokás szerint nem hajtották végre. Az 1796-iki országgyűlés sürgette a törvény végrehajtását s másrészt oly vigyázatlan volt törvénykönyvének fogalmazásában, hogy az ujonczokat a császári királyi hadsereg fönntartására ajánlotta föl. Az 1802-ik évben tartott országgyűlés az exercitus cæsareo regius szavak helyett már az exercitus hungaricus elnevezést használja, de e szavakon csak a magyar ezredeket érti, mint az összes hadsereg kiegészítő részét. Az 1807-iki országgyűlés törvényjavaslata nemcsak azt kívánja, hogy «a magyar ezredek tisztjeiül és altisztjeiül oly magyarok alkalmaztassanak, kik az azokban kiválólag használt hazai nyelveket ismerik», hanem azt is, hogy a magyar ezredek szolgálati nyelve magyar legyen az ezredestől az utolsó tisztig. A király erre azt felelte, hogy «a hadsereg szervezete, vezetése és fegyelme körül legfelsőbb jogát, a mint azt ősei érintetlenül fönntartották, s a mint ő azt azoktól átvette, utódainak is érintetlenül akarja átadni». Az alsó tábla tagadta, hogy kívánságai érintik a hadsereg szervezetét, kormányzását

*) Heltai 28—54. ll.

**) Kónyi V. 453. l.

és fegyelmét s elérte azt az eredményt, hogy az 1807 : I. törvényczikk megerősíti az 1792 : IX-ikét. Csakhogy az új törvény a magyar altisztek alkalmazásáról is szól s nem a tisztek előmenetele érdekével okadatolja rendelkezését, hanem azzal, hogy a legénység megérthesse előjárói nyelvét. Hiánya a törvénynek, hogy nem hazai nyelvet, hanem hazai nyelveket említ. *) Az 1808-iki törvény határozottan kötelezővé teszi a magyar kommando-szavakat, de csak a nemesi fölkelés csapataiban. Az állandó hadsereg ezredeinek bizonyos fokú önállóságát azzal biztosítja, hogy az azokhoz ajánlott ujonczokat nem engedi áttétetni más ezredékbe.

Az 1830-iki országgyűlésen a rendek újra azzal a ténnyel foglalkoztak, hogy az 1792-iki s 1807-iki törvények nincsenek végrehajtva s hogy a magyar tisztek előléptetésében a kormány nem eléggé méltányos. Épen azért az országgyűlés azt kívánta, hogy a magyar tisztek fokozatos előléptetését a magyar és határőrvidéki ezredékhez kell kötni s nem az egész hadsereg előléptetési viszonyaihoz alkalmazni. Ezt az újítást a király célszerűtlennek tartotta s így a hosszas tárgyalásoknak eredménye az volt, hogy az 1792-iki s 1807-iki törvények megerősítettek. Továbbá hálálkodott a törvénykönyv a királynak azért az intézkedéseért, hogy a magyar ezredek és katonai parancsnokságok ezentúl kötelesek elfogadni a magyar okiratokat. Az 1832—6-iki országgyűlés nem elégedett meg e vívmányokkal. 1836-iki fölíratában a magyar kormányiszavak magyarosítását kívánta s egyszersmind kötelezni akarta a magyarországi összes katonai parancsnokságokat, hogy a törvényhatóságok irataira magyarul válaszoljanak. De a törvénykönyvből kimaradtak ezek a kívánások. A következő országgyűlés magáévá tette elődjének óhajait 1840 januári fölíratában. A királyi leirat a magyar kormányiszavakra vonatkozó kérést hallgatással mellőzte, ellenben a levelezésre vonatkozó pontot elfogadja s így az 1840 : VI. t.-cz. kimondja, hogy «a magyar ezredek kormányai a magyarországi törvényhatóságokkal magyarul levelezzenek». **)

S vajon mikép rendelkeznek az 1848-iki törvények

*) Heltai 60—95. ll.

**) U. o. 97—168. ll.

Mint Deák Ferencz mondja: Az «1848-iki törvények is említik ugyan e szót: magyar hadsereg, de arról, mint önálló, független, külön hadseregről sehol nem rendelkeznek».*)

Tudjuk, hogy az 1848-iki pesti országgyűlésen mennyire támadták az önálló hadsereg hívei az első felelős ministeriumot azért, mert augusztus 16-án benyújtott törvényjavaslatában a behívandó ujonczok egy részét még német vezényszó alatt hagyta.***) Batthyány Lajos augusztus 19-én kijelentette, hogy ha önálló magyar hadsereget szavazna meg az országgyűlés, a király nem erősítené meg. «Ilyen önálló független külön magyar hadsereg» — mondja Deák Ferencz — «1848-ban is csak akkor jött tetteleg létre, mikor seregeink nem a sanctio pragmatica értelmében ő felsége seregeivel együtt, hanem ellenök küzdöttek».

S midőn így Deák visszapillantott a történeti fejlődésre 1715-től 1848-ig, látott ugyan a független külön magyar hadsereg föllállítására irányuló törekvéseket, de a XVIII-ik s XIX-ik századbéli magyar törvényekből csak azt olvashatta ki, hogy a magyar hadsereg kiegészítő része volt a király egész hadseregének. Egyszerűen levonta tehát a megelőző korszakok jogi és tényleges állapotának következményeit, midőn a XII. t.-cz. 11. §-ában a magyar hadsereget, az összes hadsereg kiegészítő részének nevezte s midőn az egységes vezérletre, vezényletre és belszervezetre vonatkozó intézkedéseket ő felsége alkotmányos fejedelmi jogának ismerte el. Ugyancsak e jogi és tényleges állapot következményeit vonta le, midőn a 12. §-ban az ujonczok megajánlásának jogát, a szolgálati idő meghatározását stb. föntartotta az ország számára. A XVIII-ik századból nem azt az állapotot vette át az új törvénybe, mely Mária-Terézia s II-ik József korában fejlődött, hanem az új törvényes állapot természetes következményének tartotta, hogy megvalósíthatók az 1790 óta szerzett nemzeti vívmányok. A magyar tisztek alkalmazására, a katonai parancsnokságok magyar levelezésére vonatkozó törvények érvényben maradtak és valóításuk követelhető volt

*) Kónyi V. 453. l.

**) Ferenczi Zoltán: *Petőfi föllépte Vörösmarty ellen 1848-ban. Petőfi-Muzeum* 1891. 3. sz. E czikkben az 1848-iki országgyűlés katonai vitáinak igen jó áttekintését találjuk.

a felelős magyar ministeriumtól. A magyar katonai nevelés igazán csak most léptetett életbe, hiszen a Ludovika Akadémia, melynek fölállítását 1808-ban iktatták a rendek a törvénybe, 1848-iki rövid élete után, csak 1872-ben adatott át rendeltetésének».*)

Mint láttuk, a honvédelem régi elemeiben elég gazdag volt a nemzeti élet a XVI-ik s XVII-ik századokban, a XVIII-iknak elején, sőt a nemesi fölkeles csapataiban még a XIX-ik század első tizedében is. De vajon a nemzeti élet kiveszett-e teljesen az 1867-iki törvényeken nyugvó új viszonyok közt? Az 1868: XLI. t.-cz. 18. §-ában olvassuk, hogy «a honvédség vezénynyelve a magyar, zászlója ő Felsége nevének jelvényei mellett, az ország színeit és a magyar állam czimerét viseli». Ha tekintjük, hogy a honvédség anyakönyvi állománya 1890-ben 234,514 legény volt s ha vesszük a régi seregek aránylag csekély számát, ha vesszük például, hogy a XVII-ik század közepe felé ötven, vagy hatvanezer főre rugott a nemesi fölkeles tábor, ha vesszük, hogy a kapuszám után kiállított hadsereg ennyire sem tehető, hogy a magyar korona váraiban ugyanekkor tizenkétezer négyszáz magyar végbelinc k kellett volna örködni, ha vesszük, hogy Bethlen Gábor hadserege az idegenekkel együtt 1626-ban harmincezernél alig volt nagyobb s hogy 1802-ben az exercitus hungaricus hatvan-négyezer főből állott, nem mondhatjuk, hogy a mohácsi vesz után következő korokhoz képest ez új alkotmányos időben jelentékenyen fogyott volna a nemzeti hadi élet köre. Tudjuk, hogy a népesség haladása s az új védelmi rendszer kedvezőbb számarányokat követelne s nem is ebben keressük a fő különbséget a régi és új viszonyok közt. A fő különbség az, hogy az 1867-iki törvények következtében a nemzet befolyása a külügy vezetésére annyira biztosítva van, a mennyire soha sem volt a mohácsi vész óta. Ezek a törvények lehetetlenné teszik azt, a mi még a *pragmatica sanctio* után is megtörtént, hogy a magyar hadsereget és a magyarság óriási anyagi áldozatait nem egészen úgy, vagy épen nem úgy használják föl, a mint azt a magyar érdekek követelik. Most, a hogy egyrészt a magyar hadi erő Kossuth Lajos 1848-iki szavai szerint a prag-

*) Asbóth János: *A magyar királyi honvédelmi ministerium fejlődése*. Budapest, 1873.

matica sanctio értelmében, «ő felségét tartozik védeni a külső megtámadás ellen», épen úgy másrészt a magyar hadi erővel együtt ő felsége idegen származású s nagyobb számú csapatai a magyar érdekeket is tartoznak védelmezni a királyság területén s határán túl.

Főleg ezért mondhatjuk, hogy az új viszonyok katonai tekintetben is javították a régieket.

IV.

De a már előadottakon kívül Deáknak volt még egy oka arra, hogy meglegedjék az 1867-ben elért katonai eredménnyel. Nem akarta, sőt czélszerűtlennek hitte a külön magyar hadsereg fölállítását. A harminczas években, mint az akkori ellenzék egyik vezére Deák is követelte a «kormányzavak» magyarosítását, a magyar ezredeknek magyar tisztekkel való ellátását s a «lépcsőnkénti előmenetelt ezen ezredekben a többi cs. kir. hadseregtől különválva». ¹⁾

E követelések ugyan még nem jelentik az egészen külön magyar hadsereget, mert a magyar ezredek mint az egész hadsereghez tartozók vannak fölfogva. De mindenesetre nagyon közel járt Deák az egészen önálló sereg gondolatához. Azonban Deák lelkében már a negyvenes évek második felében kezdődik az elszakadás a régi sérelmi politikától. Mikor azután a parlamentaris kormányforma megalakulásáról és meggyökereztetéséről van szó, Deák már elejtette a régi sérelmi lajstrom néhány pontját. Galicziát például többé nem követeli, pedig 1840-iki követjelentésében még fájlalja, hogy nem kapcsolták vissza. ²⁾

A katonai követeléseket nem ejti el ily könnyen. 1848-ban mint a ministerium tagja nem tartja ugyan lehetségesnek a hadsereg rögtöni magyar lábraállítását, de volt némi reménye arra, hogy fölállítható az egészen magyar s független királyi hadsereg. ³⁾

1860 végén a király Bécsbe hívta Deákot, ki e találkozás-

¹⁾ Kónyi I. 293. l.

²⁾ U. o. I. 496. l.

³⁾ U. o. II. 300. l.

ról így ír sógorának 1861 január 9. «Sem a császár, sem a német statusférfiak, sem a hadsereg bele nem fognak abba egyezni, hogy a hadsereg kétfelé szakittassék s inkább készek lesznek az extremumra».*)

Ez a lehetetlenség gondolkodóba ejtette Deákot, de még sem ez döntötte el régi katonai követeléseinek mellőzését. Deák elítélte az opportunismust, mikor szerzett jogok védelméről volt szó. Ha régi katonai követeléseinek valósitása nélkül csonkának tartja a helyreállítandó alkotmányt, nem riadt volna vissza az extremumtól. De midőn e nagy nehézség elé jutva, mélyebben gondolkodott a kérdéstről, úgy látta, hogy a kötelezettség, melyet a nemzet a *pragmatica sanctio*-ban elvállalt, kétfelé szakított hadsereggel nem teljesíthető. Már pedig a *pragmatica sanctio*-ból merítette legerősebb fegyverét az 1848-iki alapért vívott harcában. Nem kívánhatta volna elég erélylyel a dynastiától a nemzeti jogok tiszteletét, ha a hadsereg fölbontásával megbénítja a nemzetet kötelezettsége teljesítésében.

E fölfogás már teljesen kialakult Deák lelkében 1865-ben. A husvéti cikknek oly nagy hatású befejező soraiban ez a fölfogás így tükröződik vissza: «Készek leszünk mindenkor törvényszabta úton saját törvényeinket a birodalom szilárd főnnállhatásának biztosságával összhangzásba hozni».

Ezt a fölfogást azután határozottabban kifejti későbbi beszédeiben. A képviselőház 1867 márczius 28-iki ülésén Deák így beszélt: «Öseink, midőn a *sanctio pragmatica*-ban kimondott föloszthatatlan és elválthatatlan birtoklás elvének megállapításával kötelezve lönek annak föntartására és megvédésére, jól tudták, hogy a védelemnek olyannak kell lenni, mely célra vezessen; már pedig csak az együttes erővel folyó közös védelem lehetett sikeres az állandó rendes katonaság föllállítása óta minden időben, a különvált seregeknek külön működése pedig zsidbasztó lett volna a szükséges védelem hatására».**)

A képviselőház 1868 augusztus 3-iki ülésén megint visszatér e gondolatra: «Ha pedig valaki okát vizsgálná annak» — úgymond — «hogy az állandó katonaság megállapítása óta

*) Kónyi II. 529. l.

**) U. o. IV. 450 l.

miért nem sürgettek ily teljesen önálló, független külön hadsereget az ország rendei, valószínűleg azon eredményre jutna, hogy nem sürgették, nem követelték, mert azon meggyőződésben voltak, hogy két ilyen elkülönzött, független és önálló hadsereggel annyi harcz és veszély között, sem a hazát, sem ő felsége trónját s többi országait a *pragmatica sanctio* értelmében megvédeni nem lehetett volna.»*) Bővebben és határozottabban nyilatkozik e kérdésről az 1871 január 17-iki ülésen: «Igaza van egyik érdemes képviselő úrnak, hogy jöhet idő, mikor lesz szükség különálló magyar hadseregre. De mikor következik be ezen idő? Akkor, ha a kiegyezés szétbomlott, ha Magyarország ismét azon helyzetben lesz, hogy ismét a personal-uniót kénytelen sürgetni. Akkor önként bekövetkezik a külön hadsereg szüksége.

Ez idő, mondom, bekövetkezhetik, talán nem mi általunk, nem a mi törekvésünk, hanem az események következtében; de én kimondom lelkem belső meggyőződését, hogy ha bekövetkezik, ez Magyarországra nézve súlyos csapás lesz: és a mostani viszonyok közt, Európa mostani területi mérvei mellett és azon számerő ellenében, melylyel mindenik nagyhatalom rendelkezik, Magyarországnak rendkívülig kockázatná fönnállítását, kivált ha még önmagában is össze nem tart.»**)

S ki ez idézetekben még valami rejtett gondolatot, vagy szándékosan ki nem fejezett árnyalatot keres, annak eszébe juttatjuk gróf Andrássy Gyulát, ki 1889-iki classikus beszédében Deák Ferencz emlékére is hivatkozva így szólt: «Ha azt hittük volna, hogy egy önálló magyar hadsereg nélkül önálló magyar állam nem lehet, vagy hogy az felel meg legjobban Magyarország és a monarchia érdekeinek, nem ajánlottuk volna a később törvényhozásilag elfogadott közös védelem rendszerét, hanem igyekeztünk volna a magyar hadsereg létesítését legalább is megkísérteni. De mert az önálló magyar hadsereg eszméjét nemcsak kívánatosnak nem, hanem határozottan veszélyesnek tartottuk, még pedig nemcsak a monarchia, hanem még inkább Magyarországra nézve; ez

*) Kónyi V. 454. l.

**) U. o. VI. 309. l.

eszmének létesítését meg sem kíséreltük, sőt azt kezdettől fogva kizártuk a kiegyezés programjából». ¹⁾

Elég sok jó oka volt tehát Deáknak arra, hogy 1867-ben ki ne használja az európai helyzetet nagyobb vagy nagyobbaknak látszó katonai vívmányok elérésére.

V.

De vajon mi van tulajdonképen az 1867: XII. törvény-czikk 11. §-ában? Pythia jósigéit nem magyarázták oly titokzatos bölcseséggel, mint e paragraphust, mely igaz hogy nem elég részletező, de épen nem homályos. Némelyek azt mondják e paragraphus védelmére, hogy Deáknak sietnie kellett. Pedig Deák ritkán sietett és ha sietett is, vigyázott arra, hogy mi kerül a törvénybe. Különben először 1866 májusában formulázta a paragraphust, 1867-ig módosította maga is, mások is; elhamarkodott munkának tehát nem lehet nevezni. De mint mondtuk általánosságban van tartva és pedig szándékosan. Tekintettel a védelmi rendszernek akkor küszöbön lévő átalakítására, Deák saját szavai szerint az ország jogainak föntartása végett generalitásban akart maradni. ²⁾ Gróf Andrássy Gyula egy 1868-iki memorandumában azt mondja: «A véderőtörvény elfogadása szabatos magyarázatát adja a seregre vonatkozó, sajnos, nem egészen pontosan szerkesztett, 1867-iki törvényczikknek». Andrássy e bírálata aligha vonatkozik az egész 11. és 12. §-ra, mert 1868-iki beszédében azt mondja, hogy «a törvény igen tisztán kimondotta azt, a mit föntartott, s igen tisztán, a mit nem tartott fönn a nemzetnek». ³⁾ De mindenesetre Andrássy fölfogása szerint az 1868-iki törvény kijavítja az 1867-ikének bizonyos pontatlanságait. Nem kell tehát mélyen rejtett titkokat keresnünk a 11-ik szakaszban, csak hogy magyarázatánál tekintettel kell lennünk az 1868-iki törvényre is.

És a midőn Deák törvényét magyarázzuk, kövessük azokat a törvény magyarázó elveket, melyeket ő maga követett s

¹⁾ *Olcsó Könyvtár.* Szerk. Gyulai Pál. 261. sz. 30. l.

²⁾ Kónyi, III. 694. l.

³⁾ Lederer: *Andrássy beszédei* I. 329., 342. ll.

tanított. «Törvények és közjogi kérdések magyarázatánál nincs helye a sorok közötti olvasásnak» mondja Deák a Lustkandl ellen írt *Észrevételekben*.*) De ez esetben még fontosabb Verböczy elve, melyet Deák idézett 1839-ben: «lex debet esse justa, honesta, possibilis secundum naturam et consuetudinem patriæ etc. et si tamen quid ambiguum, vel obscurum fuerit, ejus est interpretari, qui condidit». Ezekre az elvekre támaszkodva néhány észrevételt kell tennünk Rohonyi Gyulának a *Jogállam* 1903. IX. füzetében megjelent cikkére, melynek politikai irányát nagyon helyeseljük, de jogi fejtegetését nem fogadhatjuk el. Rohonyi — mint Edvi Illés Károly mondja — magából a törvényből kézzelfoghatóan kimutatta, hogy a törvény e szavai: összes hadsereg nem a közös hadsereget, hanem az egész fegyveres erőt jelentik. Deák Ferencz és gróf Andrássy is úgy magyarázták a kiegyezési törvény 11-ik szakaszát. A logika kérlelhetetlen törvényei szerint ebből az következik, hogy ha az 1867: XII. t.-cikknek az egész fegyveres erőről szóló 11-ik szakasza a hadsereg nyelvének meghatározását is ő Felségére ruházta volna, akkor későbbi törvényeinkben már nem lehetne szó sem a honvédség, sem a népfölkelés vezényleti és szolgálati nyelvéről, mert hiszen ezek is az egész fegyveres erőhöz tartoznak. Ámde későbbi törvényeink nem ezt az álláspontot foglalták el s így logikai kényszerűséggel következik, hogy a hadsereg vezényleti nyelvének meghatározása nem tartozik amaz intézkedések közé, a melyek a 11. szakaszban a hadsereg egységes vezénylete czimén a király felségjogának vannak elismerve.

Körülbelül így ismerteti Edvi Illés a *Jogállam* cikkének legfőbb érveit egy napilapban.***) Meg kell jegyeznünk legelőször is, hogy Deák a 11. szakaszban előforduló «egész, vagy összes hadseregen» igen is az úgynevezett közös hadsereget értette. 1867 márczius 28-iki beszédében nem nevezi ugyan közös hadseregnek, hiszen akkor még nem is nevezhette annak, hanem csak azt mondja, hogy a magyar sereg része a «fegyveres erő összegének». Eddig Rohonyi helyesen idézett, de valamivel tovább kellett volna idéznie. A beszéd szerint, a 11. szakasz nem tartalmaz újítást, hanem a ma-

*) Pest 1865. 80. l.

**) Budapesti Hírlap 1903 október 24.

gyar sereget a «cs. kir. hadsereg» részének mondja, mint az 1796-iki törvény.*) Már pedig tudjuk, hogy az 1796: Cæsareo Regius exercitusának egyenes utódjául csakis a császári és királyi közös hadsereget tekinthetjük. Deák tudta ugyan már ekkor, hogy a magyar hadseregnek majd egyéb részei is lesznek, mint a magyar ezredek, de ezeknek a részeknek az egész haderőhöz való viszonyáról nem nyilatkozott s a dolog természete szerint még nem is nyilatkozhatott.

Andrássy 1871-ben egészen más helyzetben volt. A magyar fegyveres erő akkor már kibővült, volt honvédségünk is. Andrássy január 17-én azt magyarázta, hogy az 1867-iki törvény magyar hadseregén mit kell értenünk? A létező magyar hadsereg összességét, tehát a már 1867-ben előre tervezett honvédséget is.

De egy szóval sem mondotta azt, hogy az 1867-iki törvény az egész, vagy összes hadseregen nem a közös sereget érti. Sőt hivatkozott arra, hogy különbség van a közös hadsereg s a honvédség közt s hogy a törvény határvonalat vont közöttük bizonyos kérdésekben. A vezénylet nyelvének meghatározásáról nem nyilatkozott, mert nem ez volt beszédének tárgya.

Deák és Andrássy idézett beszédei nem is arra nézve fontosak, hogy mit kell értenünk az egész hadseregen, hanem arra nézve, hogy mit jelent az 1867-iki törvényben a «magyar hadsereg».

Az összes magyar hadi erőt, mint Andrássy mondja. Ezen a nyomon kell elindulnunk. Az 1867-iki 11. szakasz az egységes vezényletre vonatkozó alkotmányos felségjogot ő Felségére ruházza abban a magyar hadseregben, mely kiegészítő része volt az összes seregnek, vagyis az akkori császári királyi, vagy későbbi közös hadseregnek. Más magyar hadsereg akkor nem volt. Hogy az egységes vezényletre vonatkozó felségjogban a vezénylet nyelvének meghatározása is befoglaltatik, az a dolog természetéből következik. Vezényelni beszéd nélkül nem lehetséges még a csatában sem. Ép oly lehetetlen elképzelnünk az egységes belszervezetet a szolgálati nyelv meghatározása nélkül. Így volt az abban a Hungaricus Exercitusban, mely a Cæsareo Regiusnak volt

*) Kónyi, IV. 452. 1.

alkatrésze, így kellett tehát maradnia e két sereg folytatásában is az 1867-iki törvényhozók szándéka szerint. Ha a törvényhozás a vezényleti s szolgálati nyelv meghatározását az akkori egész fegyveres erőre nézve nem akarja átruházni ő Felségére, akkor ezt világosan megmondotta volna a 12. szakaszban. E szakaszban föl van sorolva, hogy micsoda jogok illetik meg a nemzetet a hadi ügyben. E jogok, bármily lényegesek is, nem vetekednek a nyelv meghatározásának jogával. Lehetetlen, hogy ily kiváló s a nemzetnek annyira drága jogot hallgatással mellőzött volna a 12-ik szakasz, ha nem akarja azt átruházni ő Felségére.

És most nézzük az 1868-iki törvényt. A védelmi rendszer ekkor átalakult, az egész hadsereg meggyarapodott Ausztriában is, nálunk is nemcsak létszámban, hanem új seregek föllállításával is. Az 1868-iki törvényben tehát határozottan ki kellett fejtetni, hogy mikép alkalmazható az 1867-iki hadügyi törvény az új hadseregekre. A XL. törvénycikk 11. szakaszában ki van mondva, hogy «A monarchia közös védelmere szükséges szárazföldi és tengeri hadsereg, az 1867: XII. törvénycikk 11., 12., 13. és 14. §§-ban foglalt alkotmányos jogok alapján s azok föntartása mellett a monarchia mind két államterülete összes népességére nézve 800,000 főnyi teljes hadi létszámban állapittatik». Itt tehát arra a magyar hadseregre nézve, mely kiegészítő része a közös hadseregnek, fönmarad a 11. szakasz érvénye az ott megnevezett felségjogokkal együtt. A magyar hadsereg egyéb részei, melyek szintén tagjai a fegyveres erőnek, kivételnek a XII. törvénycikk 11. szakaszának érvénye alól. A honvédségről szóló XLI. törvénycikk 18. §-a ugyanis meghatározza a magyar honvédség magyar vezénnyelvét. Ezzel korlátozta e szakasz a vezénnyelvre vonatkozó felségjogot a magyar hadsereg egyik részében, de egyszersmind szembeszökő világossággal kimutatta, hogy arra a részére nézve, mely az 1867: XII. t.-cz. 11. §-ban említve van, a vezénnyelv meghatározása alkotmányos felségjognak van elismerve.

De ha még kétségeink volnának, nézzük csak a sokat vitatott szakasz keletkezésének történetét. *)

*) Az összehasonlítás kedvéért álljon itt a törvénybe iktatott 11. szakasz: «Ő Felségének a hadügy körébe tartozó alkotmányos feje-

Deák a tizenötös bizottság 1866 májusi ülésein némi próbálgatás után így formulázta a hadügyre vonatkozó törvényt. «Ő Felségének a hadügy körébe tartozó alkotmányos fejedelmi jogai sértetlenül fönmaradván, mindaz, a mi az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is egységes vezérletére, vezényletére és belsőszervezetére vonatkozik, közös intézkedés alá tartozónak ismertetik el».

Alapeszméje e szerkezetnek, mint Deák mondotta, az, hogy a hadsereg egységes volta megmaradjon.*)

A megmaradjon szót csakis úgy érthetjük, hogy a vezényleti és szolgálati nyelv is oly egységes maradjon, mint eddig volt. S ha magát a szerkezetet nézzük, bajos elképzelnünk a közös intézkedést az egységes vezérletre, vezényletre s belsőszervezetre nézve egységes szolgálati s vezényleti nyelv nélkül. De ha még ezt is elképzelhetjük, Deák formulájában a sértetlenül fönmaradván csakis azt jelenti, hogy a fejedelmi jognak az a magyarázata s gyakorlata, melytől a hadügyre nézve II. Lipót, I. Ferencz s V. Ferdinánd elállani nem akartak, sértetlenül fönmaradnak. Deák a 67-es alapot védő beszédeiben minduntalan hivatkozik arra a törvényes állapotr, mely ez uralkodók korában fejlődött. Már pedig elmondottuk, hogy ezek az uralkodók jogaikra hivatkozva, nem akartak lemondani a szolgálati és vezénynyelv meghatározásáról.

Az 1867-iki 11. szakasz mai formájában az 1867 januári bécsi közös értekezleteken keletkezett. Ez az értekeztet tette a «sértetlenül fönmaradván» helyébe «a folytán» szót, ez iktatta a szakaszba azt, hogy a magyar hadsereg «az összes hadsereg kiegészítő része» s a végső szavakban «a közös intézkedés alá tartozónak» szavak helyett «ő felsége által intézendőnek» szavakat tette. E közös értekezleten Beust elnökle alatt Belcredi, Mailáth, Sennyey, Andrássy, Lónyay, Eötvös vettek részt. Az említett módosítások, bárhogy gondolkozzunk róluk, bizonyára nem célozták Deák szándékainak megmáslását.**)

delmi jogai következtében mindaz, a mi az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is, mint az összes hadsereg kiegészítő részének, egységes vezérletére, vezényletére és belsőszervezetére vonatkozik, ő Felsége által intézendőnek ismertetik el.»

*) Kónyi, III. 694—701. II.

**) U. o. IV. 171—176. II.

Ejus est interpetari, qui (legem) condidit. Deák az 1867-iki s az 1868-iki törvény szentesítése után soha sem tiltakozott az ellen, hogy ő Felsége határozta meg a közös hadsereg vezényleti és szolgálati nyelvét. Andrássy, ki tovább élt Deáknál, szintén megnyugodott e tényben. Az ő megnyugvásuk a legbiztosabb és a legvilágosabb magyarázata az említett törvényeknek.

Tökéletesen igaza van abban Rohonyinak, hogy az 1867-iki törvényhozás nem mondott le önkényt a hadsereg nyelvének meghatározásáról. Nem is mondhatott le róla. A nemzetnek erre természetes joga van s törvényeinek egész sorából is következik, hogy joga van anyanyelvét tenni hadseregében vezényleti és szolgálati nyelvének. Nem is lemondásról van itt szó, hanem csak arról, hogy a törvényhozás átruházta ő felségére a magyar hadsereg egy részében a nyelv meghatározásának jogát. Lemondás és átruházás közt körülbelül akkora a különbség ebben a kérdésben, mint a mily nagy ür választja el az osztrák és magyar fölfogást a felségjog magyarázatában.

Deák az 1834. augusztusi kerületi gyűlésen előadta, hogy mikép értelmezi a felségjogot: «Nem a fejedelem ad a nemzetnek jussokat» - mondá ekkor — «hanem a nemzet ad a fejedelemnek, mert a nemzet minden jussoknak forrása. Hogy azon jussokat, melyeket a király bilaterális kötéseknel fogva bír, nemzetünk mindig tiszteletben tartotta, mutogatni nem kell».*)

V.

De vajon nincs-e menekvés a törvény kapcsaiból? Kötve vagyunk-e mindörökre a 67-iki alaphoz? Sokan kérdik ezt türelmetlen hévvel. A hatvanas és hetvenes években a kiegyezés ellenfelei e kérdésekre egyszerű nemmel feleltek s a kiegyezést egészben véve ostromolták. Azóta, talán a nyolczvanas évek vége óta, új ötletekkel gazdagodott a magyar politika eszmeköre. A kiegyezés általában jó, de jobban kell kihasználni, máskép kell értelmezni, fejleszteni kell. És a

*) Kónyi, I. 103. l.

nagyobb nyomaték kedvéért újabban azt hirdetik, hogy Deák Ferencz is így fogta föl a kiegyezést.

A képviselőház 1903 október 3-iki ülésén egy volt Deák-párti képviselő szerint Deák így nyilatkozott a kiegyezésről, a baloldalhoz fordulva: «Önöknek Uraim, igazuk lehet; tökéletes ez a munka nem lehet; hiszen emberi ész csinálmánya, tehát hibás. De azt felelem önöknek, a kik ma elveinket megtámadják, hogy hiszen eljön az ideje, — mert egy nemzet mindig fejlődik — a mikor önök a helyünkbe jöve, ezt az állapot fejleszthetni fogják, mert mi az állapot teremtetjük csak meg.»*) A Deák ünnep alkalmából a hírlapok is közöltek hasonló, Deáknak tulajdonított nyilatkozatokat Deák kortársaitól. E kortársak közleményei is azt akarták bizonyítani, hogy Deák meglehetősen ideiglenes, rövid életű munkának tüntette föl a kiegyezést, melyet fejleszteni az utódok kötelessége.

Kétségtelen, hogy Deák szerénységgel szólt a kiegyezés értékéről, hiszen az ő műve volt. Nem is csodáljuk, hogy némelyek félreértik e szerénységet. Ezt a becses emberi tulajdonságot a mai közélet nem igen ismeri. Ma, midőn írók és szónokok oly szívesen kürtölik és kürtöltetik világgá valódi vagy képzelt érdemeiket, bajos megérteni, hogy Deák nem verte mellét minduntalan és nem hirdette legalább hetenként egyszer, «hogy exegi monumentum». Innen csak egy ugrás van addig a gondolatig, hogy Deák maga sem becsülte elég nagyra munkáját, hanem csak muló episódnak vette a nemzet fejlődésében. Másrészt az így nyilatkozó kortársak nem jól emlékeznek, vagy félreértették Deákot.

Van Deáknak egy 1867-iki nyilatkozata, mely némi félreértésre adhat alkalmat, ha nem olvassuk figyelmesen s elhallgatjuk azt, a mit Deák később mondott e kérdésről.

Ez év őszén mondotta a képviselőházban: «Jótevője-e az a népnek, a ki mindig azon vágyakat és reményeket emlegeti előtte, melyek még nem teljesültek, azt pedig, a mi már megvan, kicsinyli és ócsárolja, és a meglegedetlenség magvait szórja el? Alkotmányunk visszaállítatott... Van-e, a ki azt állítaná, hogy politikai állásunk, alkotmányos törvényeink fejlesztése már be van fejezve? Hogy annak minden

*) Gróf Zichy Jenő beszéde.

része változhatatlan, hogy fejlődésben, szellemi és anyagi téren haladni többé nem akarunk? De ha fejleszteni akarjuk törvényeinket, institutióinkat és erőinket, annak eszközlésére tér kell, melyen mozoghassunk, és e tért legalább visszaállították törvényeink. E téren működhetünk, e tér nélkül pedig jogosan és törvényesen mozogni sem volnánk képesek. Helyes-e e nyereséget semmisnek tekinteni, gyanúsítani a meglevő állapotot, gyűlöletessé tenni azon törvényeket, melyeken állunk, s melyekből kiindulva, tovább haladhatunk?»*)

Itt valóban szó van politikai állásunk s alkotmányos törvényeink fejlesztéséről, de minő kapcsolatban? Egészben véve Deák azt mondja, hogy meg kell becsülnünk a tért, melyet nyertünk s azon állva kell dolgoznunk erőnk tovább fejlesztésén.

Erőnk e fejlesztése eredményezheti politikai állásunk s alkotmányos törvényeink fejlesztését is. Deák nem a közjogi alaptörvényeket említi, hanem azokat, melyek kapcsolatban vannak anyagi s szellemi fejlődésünkkel. De tegyük föl, hogy itt a közjogi alaptörvényekre is gondolt, az előzményből következik, hogy a változtatást csak igen távoli eshetőségnek fogja föl, mely iránt szítani a vágyakat és reményeket nagyon helytelennek mondja. Fő eszme itt a megnyert térnek, a közjogi alapnak megbecsülése. Magának ennek az alapnak fejlesztés czímén való hulygatását Deák e beszédében sem ajánlja.

Mennél idősebb lett a kiegyezés, annál nyomatékosabban hangoztatta Deák a közjogi alap rendíthetetlenségét. Eleinte szólt még egyes, nem lényeges részek javításáról, később ezt a gondolatot is elejti. Midőn az államadóssági törvényt tárgyalta, Deák így nyilatkozott 1867 december 14-ikén: «De hiszen ki az, ki ne óhajtana nemzetét önerejében nagyra és hatalmasnak? Ki ne kívánna, minél biztosítottabb alkotmány mellett, minél kevesebb terhet viselni? Azonban, mivel mindent elérni nem lehetett, mivel sok van, a mit elérni óhajtunk: nem lehet állítani, hogy a mi megvan, az teljesen értéktelen. Állítsuk úgy a kérdést, hogy óhajt-e az ország inkább visszamenni ismét azon állapotra, melyben a kiegyenlítés előtt volt? s alig hiszem, hogy sokan legyenek,

*) Kónyi, V. 276. l.

kik komoly megfontolás után, őszintén igennel felelnének.»*)

Itt is beszél tehát arról, «a mit még elérni óhajtunk» s szerényen beszél arról, a mit elértünk. De itt nem a közjogi állapotról van szó, hanem inkább az annak érdekében elvállalt terhekről. Természetes, hogy e terhek panaszra adtak okot s e panaszok határozatlan óhajokat keltettek nem lévő, a távolban derengő állapotok iránt. Deák nem akarja tagadni, hogy lehetnek még óhajaink, de éppen a határozatlan vágyak ápolása ellen óv s figyelmeztet a valóságra, melynek szemmel tartásával még sokat érhetünk el, ha megbecsüljük s nem forgatjuk föl a már elért eredményt. Bármily szerényen beszél tehát itt Deák, az úgynevezett fejlesztést, vagyis a közjogi alap erőszakos zavarását nem ajánlja, sőt helyteleníti.

A fősúlyt arra helyezi, hogy anyagi és szellemi fejlődésünkkel kell foglalkoznunk. Itt kívánta az igazi «fejlesztést».

1868 július 6-án mondja a képviselőházban: «azon másfél év alatt, mely alkotmányunk visszaállítása óta lefolyt, kiszabadulva egyrészt az absolutismus, másrészt az egykor védelmül használt, de minden fejlődést előlő inertia bilincseiből, adózva közczélokra, pénzügyeinkről magunk rendelkezve, nagyobb lendületet adtunk iparnak, kereskedelemnek, forgalomnak, fölemeltük a föld értékét s a tetemesen növekedett adózási teher mellett is és annak ellenére hazánk fejlődésében többre mentünk, mint ezen századnak az 1848-iki évet megelőzőt közel fél százada alatt.»**)

A boldog öröm, mely e szavakból kisugárzik, eléggé mutatja, hogy Deák mily irányba kívánta terelni a magyar politikát.

De mivel az ellenzék megmaradt a közjogi harc mellett, Deák egyre conservatívabb lett a közjogi alap védelmében. «Nekünk is adott Isten élénk phantasiát» — így szólt 1868 Ferencz napján a Deák-párt küldöttségéhez — «mi is láttunk lebegni magunk előtt oly állapotokat, melyeket a vágy legfénylőbb színeivel festett ki; de éppen az a különbség az óhajlás és az akarat között, hogy az óhajlás nem ismer határokat, az akarat pedig mindig a lehetőség határai között ma-

*) Kónyi, V. 331. l.

**) U. o. V. 415. l.

rad, mert azon akarat, mely a kivihetőt számba nem venné, nem volna többé akarat, hanem ábránd . . . alkotmányunk jelenleg biztosított alapjait fönn kívánom tartani. Lehet, hogy egy vagy más, nem lényeges, mellékes kérdésben helyesnek és lehetőnek találandjuk valami jobbal cserélni ki a létezőt; de meg vagyok győződve, hogy alkotmányunk jelen alapjait és rendszerét fönn kell tartanunk, mert eddigelé nem ismerünk még oly kivihető módokat, melyek ezeknél jobbat nyújthatnának hazánk és alkotmányuk biztosítására; egyes főoszlopokat pedig az épületből kivenni, a míg nem tudni, pótolhatjuk e célszerűbbekkel, az egésznek romlása nélkül nem lehet.»*)

De a leghatározottabban és a legkimerítőbben 1871 január 17-én nyilatkozott e kérdésről a képviselőház előtt épen mikor a hadsereg ügyeiről folyt a vita. «Valamint akkor, midőn nekem választanom kellett egy centralis parlament, egy közös reichsrath és a personal-unio közt: a personal-uniót sürgettem, bármi veszélyes, bármi káros is az, mert a másik még veszélyesebb, még károsabb, úgy ha ezentúl olyan idő következne be, hogy megint a közt kellene választanom: közös parlamentbe, reichsrathba olvadás, vagy pedig bármi teherrel, veszéllyel járó personal-unio, én ismét ez utóbbit választanám. Azonban míg ez idő be nem következett, míg a Magyarország és az örökös tartományok közt kötött kiegyenlítési egyezmény fönnáll, addig mindazt, a mi az egyezmény értelmétől, szellemétől, szavaitól elüt, úgy tekintem, mint megsértését a kiegyenlítési egyezménynek. Igaz, hogy Európában divattá kezd válni a szerződések semmibe vétele. Ezt a politikát én részemről soha sem tudnám követni.

Én kivénültem az ily ujításból. Hanem, mint hideg szemlélő, azt találom, hogy e politikához, is mindig csak a hatalmasok nyulnak, a kiknek elég erejük van a szerződéseket megtörni, hogy azonban a gyöngébb nyuljon ily politikához, azt én nemcsak igazságosnak nem, de még eszélyesnek sem tartom.

Én épen a tényekkel vetettem számat, és e számvetés vezetett arra, hogy megkössük a kiegyenlítési szerződést, mint a melyet a tények számba, vétele mellett tartottunk

*) Kónyi, VI. 43. l.

szükségesnek, s melyet föl is fogunk legalább szavazatunkkal tartani: mert megnyirbálása, aláásása sem a nemzet jelleméhez nem fér, sem czélszerű nem volna. Azon emberrel, a ki alkalmat keres a megkötött szerződés alól kibujni, a ki még olyankor is, ha alkalma nem nyílik, kijelenti azon óhaját, hogy ama szerződést meg akarja szegni, semmi előrevigyzó ember szövetséget többé nem köt. Pedig Európában majdnem minden hatalom, különösen pedig Magyarország, oly állapotban van, hogy támasz és szövetség nélkül meg nem állhat. Én azt hiszem, tőlünk, kik ezen szerződésnek létrehozását szavazatunkkal elősegítettük, a bona fides meg kívánja, hogy ezen szerződés minden betűjét megtartsuk.»*)

Nagyon rosszul teszik tehát a közjogi alap fejlesztésének hívei, ha Deákra hivatkoznak. Deák a kiegyezés betűjéhez is kívánt ragaszkodni s épen a hadügyi paragraphusok «aláasását, nyirbálását» czélszerűtlennek s a nemzet becsületével összeférhetetlennek tartotta. Az utolsó beszédből világos az is, hogy Deák a kiegyezést «bilateralis kötésnek» tartotta s tudjuk, hogy mint nyilatkozott már 1834-ben az oly felségjogokról, melyek ily törvényen alapulnak. Azok, kik a XII. törvényczikk hadügyi paragraphusát kifoghatatlan tárháznak tekintik, mely a közjogi harc megörökítésére folyvást szolgáltatja a fegyvereket, ne hivatkozzanak Deák fölfogására. Deák hosszú, igen hosszú időre le akarta venni e harczot a napi rendről, a nemzeti vívmányokat pedig a cultura és gazdaság fejlesztésében kereste. A hadügyben a nemzeti követelések érvényesítésére elégségesnek tartotta az 1792-től 1868-ig hozott idevágó törvények végrehajtását.

Tehát örök időkre kívánta-e állandósítani a német szolgálati és vezénnyelvet abban a magyar hadseregben, mely kiegészítő része a közös hadseregnek? A «soha» szó nem fordult elő Deák politikai szótárában.

Hiszen épen ő magyarázta meg Lustkandlnak, hogy «alkotmányunk történeti alkotmány, nem egyszerre készült, hanem a nemzet életéből fejlett ki s a nemzet szükségéhez és a kor igényeihez képest mind a nemzet jogait, mind a királyi jogokat illetőleg, lényegben és formában, időnként változásokon ment keresztül... Csak azon elv nem változott,

*) Kónyi, VI. 309—311. II.

mely minden alkotmányos monarchiának alapelve, hogy bármely változtatás vagy módosítás jogosan csak az összes törvényhozás által vagyis a fejedelem és nemzet közös egyetértésével történhetik».*)

Azonban, hogy e közös egyetértést az uralkodóhoz való jó viszony megzavarása útján keressük, ily bölcsességre Deák soha sem gondolt.

De végre is mikor akarta volna kipróbálni Deák ez egyetértés erejét a nemzeti hadsereg érdekében? Erre nézve egyenes választ Deák beszédeiben hiában keresünk, hiszen a hatvanas, hetvenes években a kiegyezés betűihez való ragaszkodásnak szükségét hirdette sokára, több nemzedék életére is, valószínűen mindaddig, a míg a mi fejlődésünk ereje s az örökös tartományok nemzetiségi viszonyai megérlelik a változtatás gondolatát. De talán szabad fölvetett kérdésünkre hozzátvető felelet gyanánt idéznünk Deák egy oktatását, mely népszerű formában magyarázza meg politikai módszerét: «mindent a maga idején kell tenni, s a gyümölcsöt leszakítani csak érett korában kell, s míg hátralépni soha egy lépést sem szabad, az előre lépés csak akkor engedhető meg, ha tudjuk, hogy a körülmények által vissza nem löketünk. Mert ha nem alkalmas időben teszünk csak egy lépést is előre, éretlen gyümölcsöt fogunk leszakítani, mely sem ízt, sem élvezetet nem ad. Nem azt tartom szerető jó apának, ki gyermeke kívánságára az éretlen cseresznyét leszakítja, de a ki várakozásra intve őt, neki annak idején az ízes, érett gyümölcsöt adja. A képviselőket mint a haza atyjait tekintem, kik fölvilágosítják a népet, megmagyarázzák neki a körülményeket s türelemre intik addig, míg az alkotmányos élet érett gyümölcseit élvezhetik.» E hozzátvető felelethez jó lesz Deáknak míg egy másik tételét is csatolnunk Az 1840-iki országgyűlésen mondotta Deák: «Minden politikai súlyosabb hiba századokon keresztül s gyakran századok mulva boszúlja meg magát iszonyú következeiseiben».**)

*) *Észrevételek*, 88—90. ll.

**) A Székesfehérvári Lövész Társulatnak 1868 márczius 4. Könyvi VI. 352. l. és u. o. I. 419. l.

VI.

Egy azonban bizonyos; az obstructiót kizárta Deák azon alkotmányos eszközök sorából, melyekkel nemzeti vívmányokért küzdeni illik és szabad. Egy képviselőnek nem rég még arra is volt bátorsága, hogy Deák szellemét idézze föl az obstructio jogosságának igazolására. Mennyire sajnáljuk, hogy az idézés nem sikerült. Mennyire sajnáljuk, hogy nem hallottuk Deák fölséges haragjának menyköveit csattogni. Magyarország szégyenes kára most kisebb volna és sok mondvra csinált nagyság omlott volna semmisége hamvába.

Deák valóban kezdett valami obstructió-féle küzdelmet az 1839-iki országgyűlésen, de nem a többség, hanem az alkotmánysegő kormány ellen. Nem is szólunk arról, hogy mik voltak e küzdelem eszközei, csakis azt óhajtjuk kiemelni, hogy Deák a parlamenti többség előtt mindig és minden körülmények közt meghajolt.

A többség akarátának érvényesülése Deák szerint az alkotmányjog egyik sarkalatos tétele.

Hallgassuk meg csak, hogy mit tanított erről egész életén át.

Az 1835-iki január 2-iki kerületi gyűlésen így szólt: «Minő szavakkal élt a personalis, minőkkel nem élt, azzal én nem törődöm, mert minket a personalis szavai oly kevésbé köteleznek, mint akármely egyes követ kijelentése. Itt csak a többség végez, csak a többség kötelez . . . egyebet nem kívánok, mint azt, hogy a mi a királyi.resolutióban ennen értelmünkkel megegyezőleg befoglaltatik, épen azért ígtatassék törvénybe, mert a többség a kir. választ elfogadta.» Az 1839 június 10-iki kerületi ülésen, midőn a Ráday-ügyről volt szó, Deák a tudósítás szerint így végezte beszédét. «A sérelem orvoslására nézve úgy nyilatkozott, hogy a míg a pesti sérelem eldöntve nem lészen, semmi más tárgyba ereszkedni nem akar; de ha a többség által ezen kívánságától elmozdítottatnék, akkor is szükségesnek látja a föliratot . . .»

Tehát épen akkor midőn Deák a mai nyelven szólva «bejelenti az obstructiót»,*) egyszersmind kimondja, hogy a

*) Kónyi, I. 139., 321. II.

többség által elmozdítható kívánságától, vagy is obstruálni csakis a többséggel, a többség határozata alapján akar.

Még jelentékenyebb e tekintetben Deák 1839-diki nyilatkozata, midőn arról volt szó, hogy a városi követek nem akarták elfogadni a választást a katonai szükséget tudakozó küldöttségbe, mert kilencz tag helyett, a hogy ők kívánták, csak hatot választottak a rendek. A november 27-diki országos ülésen Deák erről így szólt: «Azon fenyegetés, hogy ha a királyi városok kívánsága el nem fogadtatik, a küldöttségben meg nem jelennek, nem látja mi alapon nyugszik és hova czéloz, mivel ha nekiek itt azt mondani lehet, ugyanezt mondhatják minden törvénynél, akkor pedig azon anomalia keletkezik, hogy lehet kisebb szám, melynek ellenszegülése elégséges a többség határozatának megakasztására. Ily anomaliát képeztek ugyan a rómaiak idejében a «Tribuni Plebis»-ek, de Magyarországbán Tribunis Plebiseket nem ismerünk». ¹⁾

Deák nem sejtette, hogy ez intézmény egykor állandóvá lesz a magyar parlamentben s hogy akadni fognak magyar államférfiak, kik megalkudnak a tribunusok göggyével.

«Alkotmányos nemzeteknél, hol csak a többség határoz» — így kezdődik Deák 1840-diki követjelentésének egyik mondata. ²⁾

A többség e föltétlen jogát tiszteli mint minister is az 1848-diki pesti országgyűlésen.

«Igen sokszor lehet a ministerium részes fél» — mondja Deák a július 8-diki ülésen — «a ház pedig soha sem. A ház fölötte áll minden hatalomnak, az fél nem lehet, mert a ház többsége előtt minden félnek el kell enyészni». ³⁾

A többség akaratának tisztelete újra meg újra visszatérő vezérgondolata Deák alkotmányos pályájának. 1861 június 4-diki nagy beszédében is olvassuk, hogy «a többség akaratára fog határozni». A határozati és fölirati pártok bizottságának 1861 július 23-diki értekezletén Deák kijelentette, hogy «kész lett volna, ha a zárt ülésben a határozat mellett nyilatkozik a többség, a nyílt ülésben kijelenteni,

¹⁾ Kónyi, I. 408—409. II.

²⁾ U. o. 552.

³⁾ U. o. II. 247. I.

hogy fölíratot óhajott, de aláveti magát a többségnek és határozatra szavaz». ¹⁾

Deák tehát annyira ment a parlamenti többség akaratának tiszteletében, hogy saját jobb meggyőződését is hajlandó volt alárendelni annak.

Deák tehát nem félt attól, hogy lesz valaha abszolút kormány, mely a parlamenti többséget az alkotmány elkobzására fogja fölhasználni. Nem félt ettől az eshetőségtől, mert tapasztalta, hogy ily célból az abszolút kormányok nem szoktak összehívni országgyűlést. Országgyűlés nélkül kényelmesebben kobozhatnak el alkotmányos jogokat. De ha mégis eszébe jutna valaha abszolút kormánynak e furcsa vállalkozás, a magyar történet legszomorúbb lapjai sem jogosítanak föl bennünket arra a véleményre, hogy lehet még egykor magyar parlamenti többség, mely megszavazná az alkotmány elkobzását.

A többség jogának föltétlen tiszteletén kívül Deák még más obstructióellenes elvet is hirdetett.

Az obstructiónak erős vára az 1848: IV. t.-cz. 6. §-a. A kiegyezés előkészítésekor több előrelátó államférfiú kifejezte aggodalmát e § intézkedése miatt.

Apponyi György gróf egy 1862-diki emlékiratában azt mondja, hogy változtatni kell e §-t, mert «a magyar országgyűlés föloszlatása, a mi a koronának el nem vitázható joga, nem tehető függővé a költségvetés megszavazásától». ²⁾

Midőn az 1867-diki bécsi közös értekezleten Belcredi azt kérdezte Andrássytól, hogy mit tenne, ha minster volna és a közösiügyi bizottságnak javaslata tárgyában kisebbségbe jutna: föloszlatná-e a jelen országgyűlést? Andrássy azt válaszolta, hogy «igen is föloszlatná, noha még nincsen eltörölve azon lehetetlen törvény, a mely szerint addig föl nem oszlatható az országgyűlés, míg az évi költségvetés megszavazva nincs». ³⁾

A főrendiháznak 1866 december 19-diki ülésén Cziráky János gróf veszedelmesnek nyilatkoztatta az 1848. törvény azt a paragraphusát, «mely szerint az országgyűlést a költ-

¹⁾ Kónyi, III. 102., 203. II.

²⁾ U. o. III. 310. I.

³⁾ U. o. IV. 20. I.

ségvetés megszavazása előtt nem lehet föloszlatni; ennek természetes következménye az, hogy a királyi hatalom gyakorlata helyébe a parlamenti uralom lép, melytől a convent-hez egyedül csak egy lépés van». ¹⁾ A király is óhajtotta az 1848-diki törvény e változtatását, mert mint az Andrássynak 1867 elején átadott pontokban mondja: «a 6. §. majdnem megsemmisíti a királynak föloszlatási jogát». ²⁾

Ez aggodalmak eloszlatása végett alkották az 1867: X. törvényczikket s a király és Andássy nyilatkozatai, valamint a törvényczikk világos szövege eléggé mutatják, hogy mi volt a célja az 1848-diki törvény e módosításának.

1868 szeptember vége felé a körülmények kényszere miatt az a helyzet állott elő, hogy az 1868-iki s az 1869-iki költségvetések nem voltak megszavazva. Deák akkor indítványt nyújtott be a két évre szóló költségvetés tárgyalására nézve. Az indítványban hivatkozott az 1848-iki s az 1867-iki fönt említett törvényekre, melyeknek «világos rendelete szerint minden évben az országgyűlés elé terjesztendő s megállapítandó a következő évi költségvetés». Az indítványt szeptember 21-én beszéddel támogatta, melyben elmondta, hogy mint fogja föl a háznak jogát a költségvetés megszavazására. «Remélem, Magyarország nem fog jövőben azon eshetőségbe jutni, hogy egyszerre két évi költségvetés álljon előtte... A költségvetés megállapítása nemcsak joga a tisztelt Háznak, hanem kötelessége, és a mely pillanatban a megállapítás lehetővé válik, azon pillanatban minden más mód, mint a megállapítás, alkotmányellenes. A háznak, mondom joga és kötelessége megállapítani a költségvetést, de azt mondanía, hogy nem állapítja meg egész az esztendő végeig és a jövő országgyűlésig, és azon intercalaris időre is, mely a jelen országgyűlés berekesztése és a jövő országgyűlés kezdete közt le fog folyni, a mi hónapokat tesz, azt mondani, hogy mi erre nézve nem hozunk határozatot, járjanak el a ministereink felelősség mellett: arra, azt hiszem, szorosan véve alkotmányosan nincs joga a háznak » ³⁾

Majd 1868 november 9-én a birodalmi ministeri címzről

¹⁾ Kónyi, IV. 139. l.

²⁾ U. o. 312. l.

³⁾ U. o. VI. 4. l.

megindított vitában Deák így szólt: «Az 1848:IV. és az 1867:X. törvényczikkek határozottan azt rendelik, hogy minden országgyűlésen megállapítandó a jövő évnek költségvetése. Ez az alkotmánynak annyira sarkalatos törvénye, hogy a parlamentaris kormány, az alkotmányos élet ezen törvény nélkül fönn nem állhat. Ha mi ezen törvény teljesítését bármi úton módon lehetetlenné tesszük, fölforgatjuk magunk az alkotmány egyik sarkkövét, és akkor hozunk igazán veszélyt az országra, melyet, nem tudom, mikor és hogyan fogunk megorvosolni.»*)

Deák tehát azokból a törvényekből, melyekre az exlex előidézői támaszkodnak, azt magyarázta ki, hogy a költségvetésnek a kellő időben való megszavazása nemcsak joga, de kötelessége is a háznak. Mivel az ő idejében bizonyos parlamenti módszerek még nem honosultak meg nálunk, nem nyilatkozhatott arról, hogy miként kényszeríthető a parlament e kötelesség teljesítésére. Ha ily eshetőséggel kell számolnia, bizonyára megmondotta volna, hogy a hol kötelességek vannak az állam iránt, ott a kötelességmulasztókkal szemben kényszerítésről is kell gondoskodnunk.

VII.

Összefoglalva a mondottakat, megállapítottuk, hogy Deák a kiegyezés megkötésekor nem akart többet kicsikarni az uralkodótól a hadügyi kérdésekben, mert ezt a módszert gyöngédtelennek és czélszerűtlennek hitte. Nem akarta tenni ezt azért sem, mert tekintve a multakat és politikai helyzetünket, az elért eredményeket elégségeseknek és viszonyainkhoz illőknek találta. Deák nyilatkozataiból és hallgatásából világosan következik, hogy a mai gyakorlat helyesen értelmezi az 1867:XII. t.-cz. 11. §-át. Deák az 1867-es törvényt egyezménynek mondotta, e törvényt a százados közjogi viták végleges megoldásának tekintette s meg nem határozható idő-kig ragaszkodni kívánt a kiegyezési törvénynek még a betűjéhez is. Annak nyirbálását és aláírását a fejlesztés czímén a nemzet becsületével össze nem férő és különben is káros el-

*) Kónyi, VI. 62. 1.

járásnak tartotta. Deák a parlamenti többség jogának föltétlen érvényesítését hirdette s az 1848 és 1867-diki törvényeket úgy magyarázta, hogy a költségvetésnek kellő időben való megszavazása nemcsak joga, hanem kötelessége is a törvényhozásnak.

Mindezt nem hozzászólásokból, hanem Deák félre nem érthető nyilatkozataiból következtettük.

A mai közvéleményt, vagy legalább a közvéleménynek hangosan nyilatkozó részét, nagy távolság választja el Deák e fölfogásától.

E távolságot úgy szokták némelyek magyarázni, hogy Deák kora és a mi korunk közt nagy a különbség. Az olasz és német egység megalapítása óta Európaszerte, így szokás mondani, a nemzeti érzés a rajongás oly fokára emelkedett, mely jelentékenyen magasabb az 1867 táján vezető férfiak nemzeti érzésének hőfokánál.

A magyarázatban van valami igazság igen nagy tévedéssel vegyítve. Az európai hatások megállapítása tekintetében sem pontos a magyarázat, kivált ha Deák pályájára tekintünk. Deák a harminczas években a hadügyben elérhető «nemzeti vívmányok» iránt fogékonyabb volt, mint 1867-ben. Pedig Lajos Fülöp kora Európaszerte inkább kedvezett a népeket egyesítő liberalismusnak, semmint a népeket elválasztó nemzetiségi érzésnek. 1867-ben pedig, III. Napoleon korában, az olasz és német egység kialakulása idején a nemzeti érzés hevesebben nyilvánult, mint a harminczas években.

Deák politikai eszméin érezhető ugyan az európai áramlatok hatása, de nemzeti érzése nem e hatások szerint igazodott, hanem lelkének mindig eleven forrásaiból táplálkozott.

Ezért merjük mondani, hogy Deák nem hódolt volna a mai európai áramlatnak s megmaradt volna hazafinak, míg mi, az igaz, hogy chauvinisták lettünk. Sőt mi több, most már *sovének* vagyunk s azt hirdetjük, hogy ilyen az igaz magyar hazafi. De ez a betű magyarosítás nem sokat használt, a fogalom épen oly idegen e földön, mint maga a szó. A XIX. század legnagyobb magyar államférfiai, Széchenyi, Deák, Kossuth nem voltak chauvinisták, bár alig képzelhető rajongóbb nemzeti érzés, mint az, mely lelköket hevítette. A chauvinismus elterjedésének egyik okát épen abban a különben örömdetes körülményben keressük, hogy igen sok

elmagyarosodott idegen vesz részt a nemzeti életben. Nem mondjuk, hogy hazafi és chauvinista tökéletesen ellentétes fogalmak, de mégis lényeges a különbség köztök. A chauvin a külsőséget szereti; egy lobogó, egy nemzeti színű szalag lelkes izgalomba hozza; a hazafi a külsőnek csak akkor örül, ha valami lényeges értéknek a kifejezője. A chauvin csak a zajos, a föltűnő dicsőséget szereti, az iránt a csendes s lassú munka iránt, melyet a hazafi végez, hogy a sikert előkészítse, a chauvinnek nincs sok érzéke. A chauvin szenvedélyesen gyűlöl s rendkívül türelmetlen, a hazafi jobban szereti hazáját, semmint gyűlölné ellenségeit. Innen van, hogy a chauvinismus visszariasztja az idegent, az igaz hazafiságnak pedig igen nagy a vonzó ereje. A chauvin mindent kockáztat, csak hiúsága érdekeit nem s öntudatlanságában, vagy könnyelműségből a leghamarabb magát a hazát kockáztatja; a hazafi aggodalmakkal telve óvatos s legelőször is a maga nyugalmit és népszerűségét kockáztatja. A chauvinista nem ismeri önmagát s nem akarja nyugodt, tiszta pillantással nézni hazája multját, jelenét és jövőjét; a hazafi bármily kellemetlen érzések fogják is el, csalódás nélkül akarja látni a nemzet történetét, s helyzetét a többi nemzetek közt.

A nemzeti érzésnek ezt az árnyalatát bámulatos erővel fejezi ki Deák 1839-diki beszédében: «Ne nehezítsék a főrendek állásunkat» — így szólt — «sőt inkább segítsenek bennünket legszentebb kötelességünk teljesítésében. Hiszen ők is e hazának gyermekei; tudják ők, kik a külföldet s más nemzetek állását, dicsőségét és kényelmét jobban ismerik, mint mi, hogy a magyarnak hazaszeretetét sem a multak lelkesítő emlékezete, sem a hiúság, sem az önzés nem támogatják annyira, mint más nemzetekét. A hatalmas Rómának és a szabad Görögországnak szabad polgárai lelkesedést meríthettek hazájok történeteiből; büszkéek valának nemzetök nagyságában és dicsőségében s érezték, hogy az ő hazájok a legjobb, a legholdogítóbb. A francia, az angol szintén lelkesedve tekintenek vissza történeteikre, s szintén érzik, hogy Európában nincsen haza, mely nekik annyi kényelmet, annyi szabadságot, annyi biztosságot nyújtana, mint a magoké. A lángkeblű olaszt földült szabadsága romjai közt a classikai hajdankor tüze lelkesíti; az orosz legalább hazájának óriási nagysága emeli. De a magyarnak mindezekből igen kevés

jutott; történeteink csak átok szülte viszálykodásokra, csak életért és megmaradásért vívott véres harcokra mutatnak; kevés azokban a polgári erényeknek tiszta példája, kevés a fénypont, mely forró önérzettel keblünket emelje. Hiúság nem kecsegtethet bennünket, mert hisz Európa alig tudja létezésünket, s Afrikának számos coloniái talán ismeretesebbek más nemzeteknél, mint honunk, melyet Ausztria termékeny, de műveletlen coloniájának tekint a külföld. Jelenünk nem fényes s nem annyira boldogító, hogy e részben más nemzetekkel vetélkedhetnénk. Jövendőnk Isten kezében van, de hogy igen fényes kilátásokat ígérne, azt elhinni csakugyan optimizmus kell, ámbár a jelennél jobbat nem remélnünk lehetetlen. S mégis van az embernek keblében egy tiszta forró érzés, mely mindezen segítségek nélkül buzgón ragaszkodik a hazához, s nem tartom jó embernek, nem tartom magyarnak, ki e szegény, e nyomorult szegény, szenvedő hazát jobban ne szeretné, mint akármely fényes országát Európának».*) Ime Eötvös *Búcsúja* prózában! A chauvinista nem ismeri a hazafi érzés ez elégikus mélységét, nem emelkedhetik ily hazafias stoicismusig, hanem hamisan idealizáló fénynyel vonja be nemzete történetét s fölületes hevében a maga nemzetét az elsőnek hirdeti a nemzetek közt. A chauvinizmus francia eredetű, a francziák politikai nagyságuk hanyatlásával lakoltak azért, hogy átengedték magokat e hiú érzés marmorító hatásának. Más nagy nemzetek kevesebbet szenvedtek chauvinizmusuk miatt. Erélyöket még fokozta a nagy izgalom s edzett szervezetök kibirta a láz hatását.

De kisebb nemzeteket halálos veszedelemmel fenyeget ez a divatos betegség, nem épen physikai halállal, hiszen a nemzetek többnyire nem úgy halnak ki, mint az egyes emberek. Nemzeti halálnak kezdete lehet az is, ha tesped a nemzeti élet, ha ennek csak zajongó nyilatkozását halljuk s nem érezzük igazi erélyét s igazi haladását. Nincs e betegségnek jobb orvossága, mint az önismeretben és szerénységben gyökerező hazafiságnak éltető ereje, melyet nagyjaink s köztök különösen Deák műveinek, pályájának s beszédeinek igazi ismeretéből meríthetünk.

ANGYAL DÁVID.

*) Kónyi, I. 364. l.

CHAMBERLAIN POLITIKÁJA.

(Védvámrendszer és szabadkereskedelem.)

Cobden és Bright szereplése óta közgazdasági kérdés még nem foglalkoztatta oly élénken az angol közvéleményt, mint Chamberlain politikája a legutóbbi időkben. Az éles elméjű gyarmatügyi miniszter, ki a nemzet zömének ellenére belevitte Nagy-Britanniát a búr háborúba, fölbátorodva e sikerén, ugyancsak a lakosság többségével szembeszállva, meg akarta dönteni a szabadkereskedelmi irányzatnak 1846 óta létező uralmát; de túlbecsülte erejét és szeptember 16-dikán le kellett vonnia túlságosan merész tervezgetésének következményeit.

Az európai publicistika kimerítően foglalkozott e kiváló államférfiú bukásával — és méltán. Chamberlain József — vagy «Old Joë», a mint angol politikai körökben nevezik — a legújabb kor történelmének egyik legérdekesebb alakja. Működése előmozdította-e a közjót vagy sem, azt a következőkben kísérlem meg vázolni; annyi azonban tény, hogy bukása, nem tekintve egyebeket, gazdaságpolitikai szempontból rendkívüli jelentőségű, mert világosan bizonyítja az angol szigetország s a continens közgazdasági fölfogásainak és törekvéseinek heterogen voltát.

Chamberlain politikai működése akkor kezdett nagy jelentőséget nyerni, mikor a transvaali hadüzenet megtörtént. Nemcsak a szabadelvűek, hanem a kormánypártot alkotó toryk közül is számosan, mindjárt a hadüzenet megtörténte-kor, azt a nézetet vallották, hogy a háború ép oly fölösleges, mint veszedelmes. A Laings'Nek melletti s a majubai vereségek — az első angol-búr háborúnak legszomorúbb mozzanatai — még élénk emlékezetben voltak; s a transvaali vi-

szonyokkal ismerős elemek épenséggel nem tartották kizárt-nak e véres tragédiák megisméltlődésének lehetőségét. Másrészt a kereskedői világ higgadtabb és tapasztaltabb része egyáltalán nem fűzött még egy sikeresen bevégzett háborúhoz sem a nemzetgazdasági politika szempontjából oly vérmes reményeket, mint a milyenekkel Chamberlain kecsegtette a közvéleményt. Eredménytelenek is maradtak volna Chamberlain háborús törekvései, ha nem sikerült volna neki a megsértett nemzeti becsület kérdését előtérbe tolni; ezzel azonban elhallgattatta az aggódókat s belevitte nemzetét abba az áldatlan háborúba, mely angol részről 120,000 emberéletet s 250 millió font sterling pénzáldozatot követelt.

Az európai közvélemény, sőt a sajtónak is egy része, azzal vádolta Chamberlaint, hogy kicsinyes magánérdek irányította nagy fontosságú politikai tevékenységében. Volt-e valami való ezekben a vádokban, az aligha fog kiderülni; annyi tény, hogy, jóllehet mind a búr háború legválságosabb idejében, mind most Chamberlain ministerségének utolsó időszakában volt alkalmam hosszabb időt tölteni Angliában, angolok részéről sohasem hallottam e vádakat hangoztatni. Chamberlain nagy szabású világpolitikát akart csinálni s ebben a világpolitikában kiváló szerepet kívánt játszani, ezzel magyarázzák Angliában azt a szívósságot, melylyel a háború megindításához s annak majdnem a végkimerülésig való folytatásához ragaszkodott.

A hosszú küzdelmet befejező győzelmeknek rövid ideig tartó mámorában a nemzet, úgy látszott, megbocsát Chamberlainnek. A nép, elsősorban London lakossága s a minister birminghami választói, ünnepelték és «plucky old Joë»-nek nevezték; akkor állt Chamberlain politikai pályafutása zenithjén.

A nemzet, első sorban pedig az Angliában oly nagy szerepet játszó kereskedő-elem, csakhamar kezdte átlátni, hogy a rendkívüli áldozatok árán elért közgazdasági előnyök vajmi csekélyek. Azok, a kik már a háború megindítása előtt előre látták ezt a fiascót, most nyíltan előálltak panasaikkal s csakhamar szárnyas igévé vált, hogy a nemzet néhány száz bányatulajdonos érdekében áldozott annyi vért és pénzt. Maga a nemzet mit sem nyert; ellenben jelentékenyen fokozta a continens népeinek már régóta táplált, első sorban irigységből fakadó ellenszenvét. Így azután természetes, hogy a poli-

tikai talaj ingadozni kezdett Chamberlain lábai alatt; ő azonban nemcsak nyugodt maradt, hanem még merészebb tervek valószínűsítéséhez látott. Megvalósítani, minden erőlködése ellenére, eddig nem tudta őket; de merészsége, melylyel a rá nézve oly kedvezőtlen viszonyokkal szembeszállt, tényleg őszinte bámulatot érdemelne, ha e merészség nem viselte volna magán olyannyira a vakmerőség jellegét.

A háború költségei következtében rendkívül fölszaporodott állami adósságteher elkerülhetetlenné tette a pénzügyi politikának a nehéz viszonyokhoz mért módosítását. E módosítás keresztülvitele azonban szinte legyőzhetetlen akadályokba ütközött, ha a «fiscal policy» szabad kereskedelmi jellegét, melyhez, lehet mondani az egész nemzet szívében ragaszkodott, épségben kellett megőrizni. Már az is nagy visszatetszést szült, midőn 1902-ben hadi adó fejében, Sir Michael Hicks-Beach — ki a legutóbbi időkig hű pártolója volt Chamberlain politikájának — a buza métermázsájára 60 fillér, a liszt métermázsájára pedig 1 korona vámot vetett. Akkor azonban, még a nagynehezen befejezett háború miatt való általános öröm közepett, nem tulajdonítottak ennek a valójában igen csekély vámtételnek jelentőséget; arra még épen senki sem gondolt, hogy ez esetleg az első kísérlet lehetne a szabadkereskedelmi irányzatról a védvámrendszerre való áttéréshez. Ma már persze tisztában vannak azzal, hogy ez a 3 d és 5 d per cwt. tulajdonképpen előhírnöke volt annak a fiscal policynak, mely végre nyakát szegte a modern kor egyik legmerészebb államférfiának.

Chamberlain pénzügyi politikáját a következő indokok irányították :

Első sorban fedezetről kellett gondoskodni az állami adósságteher fölszaporodása következtében jelentékenyen emelkedett évi kiadások fedezésére. Erre két mód kínálkozott: az egyenes adók, első sorban pedig az income-tax fölemelése vagy pénzügyi vámok létesítése. A ki csak némileg ismeri az angol viszonyokat, tudni fogja, hogy bárminemű adóemelés keresztülvitele Angliában nagy nehézségekkel jár. Ugyanez áll minden oly törekvésre nézve is, mely a szabadkereskedelem megcsontítását jelentené; ámde, míg az adóemelésnél nyíltan be kellett volna vallani, hogy az új megterhelésnek egyedül és kizárólag a búr háború az oka, addig a pénzügyi

vámoknál lehetett azzal a kifogással élni, mintha a vámok az imperialistikus politika érdekében létesítették.

Kétségtelen, hogy Chamberlain kezdettől fogva a legnagyobbszabású imperialistikus politika megvalósítására törekedett; az is kétségtelen, hogy ez irányú tevékenységében nemcsak a nemzeti érdek, hanem egyéni hiúság is vezérelték: helyet kivívni maga számára a világtörténelemben. A gyarmatok gazdasági jólétének előmozdítása mindkét cél elérését jelentette: az imperialistikus politika megszilárdulását és a mozgó vezérferfiú dicsőségét; hisz ezért viselte Chamberlain a búr háborút is. E politika folytatását jelenthette volna tehát egy oly vámtarifának életbeléptetése, mely a gyarmatoknak kedvezményes vámtételeket biztosítva, azokat minden idegen versenytársnál versenyképesebbé tette volna az angol piacokon. E mellett pedig a kincstár jövedelmét szaporítván a pénzügyi vámok, egyúttal a fontos fiscalis kérdés is megoldást nyerhetett volna. Nem kell egyebet tenni — így okoskodott Chamberlain, mint a gyarmatok érdekét, az imperialistikus politika gyámolítását előtérbe tolni, s le lesznek fegyverezve a szabadkereskedelem valamennyi szószólói. Hogy pedig a munkáselemek is meg legyenek nyugtatva, bizonyos munkás-jóléti intézmények létesítését kell csupán kilátásba helyezni, melyeknek pénzalapja a pénzügyi vámokból volna alkotandó; így szötte össze az imperialistikus politikát az úgynevezett «old age pensions» (elaggás esetére való ellátás) tervezetével.

Bármily furfangosan és éles elmével volt is kieszelve ez az egész tervezet, némely pontban mégis sántikált; s az angol közvélemény csakhamar észre véve a Chamberlain-féle program gyöngé oldalait, rendkívüli erélylyel, sőt szenvedélyességgel szállott szembe a gyarmatügyi minister politikájával, melyet aránylag rövid küzdelem után, egyelőre legalább, lehetetlenné tett, megfosztva egyúttal hatalmától a nagy tervezőt is.

A continensen általánosan elterjedt az a nézet, hogy Chamberlain bukása az angol gyarmatok kárára szolgált s hogy épen ezért a gyarmatok szempontjából épenséggel nem öröndetes a minister bukása. Első tekintetre ez a fölfogás teljesen indokoltnak látszik. Chamberlain vámpolitikájának oly színezetet igyekezett adni, mintha az első sorban a gyar-

matok érdekét volna hivatva szolgálni; és a külföld, mely általában kevésbé ismerős az angol viszonyokkal, hajlandó volt készpénznek venni mindazt, a mit a Chamberlain-féle program igért. Chamberlain igen ügyesen már a bruxellesi czukoregyezmény létrejöttékor a gyarmatok érdekeire hivatkozva védelmezte álláspontját s ezzel igyekezett mentesíteni föllépésének erőszakosságát a continentalis államokkal szemben; azóta már körülbelül tiztába jöttünk azzal, hogy a czukoregyezmény vajmi kevés hasznára lesz a colonialis czukortermelésnek, épen oly kevés hasznára, mint a minő kétesek lettek volna a Chamberlain fiscal policy-jának nagy garral hirdetett előnyei.

A bruxellesi czukoregyezmény föladata az lett volna, hogy versenyképessé tegye az angol piacokon a colonialis nád-czukrot, szemben a continensen előállított répaczukorral. A répaczukortermelés a continensen, főkép Németországban és Ausztriában az utolsó két évtized folyamán oly óriási arányokat öltött, s oly hathatós támogatásban részesült az egyes államok részéről, hogy a sokkal kedvezőtlenebb viszonyok mellett termelő angol gyarmatok képtelenek voltak a versenyt kiállani. A természeti tényezőkön kívül az Európában általánosan divó kiviteli præmium-rendszer oly előnyöket biztosított a répaczukur-termelésnek, hogy a gyarmatok versenyére mindaddig gondolni sem lehetett, míg ezek a kiviteli jutalmak valami módon meg nem szűnnek. A kiviteli jutalmak ellen intézte tehát Chamberlain első sorban támadását s ezt már azzal is indokolhatta, hogy a continens államaiban is számos ellenese volt e rendszernek, mely a fogyasztó közönség érdekeivel homlokegyenest ellenkezett. A kiviteli jutalmat fizető államok ugyanis magas fogyasztási adótételekkel voltak kénytelenek megróni a honi répaczukrot, hogy a pénzügyi bevételen kívül kellő fedezettel bírjanak a kiviteli jutalmak fizetésére. Az ezen államokból kivitt czukor után a termelőtől már az előállításakor lefizetett belföldi fogyasztási adó visszatérítettett s ezenkívül még kiviteli jutalom is fizettetett; így azután előállott az a tényleg visszás állapot, hogy német, osztrák vagy magyar czukrot olcsóbban vásárolhatott a fogyasztó Angliában, mint Németországban, Ausztriában vagy Magyarországon, a termelés színhelyén. Hazánkban például a jóminőségű czukor kilogrammja átlag 86 fillérbe került, holott

ugyanazt a cukrot az angol fogyasztó 50 filléren vásárolta. Tagadhatatlan, hogy az állami kiviteli jutalmak rendszere modern közgazdasági viszonyaink mellett teljesen indokolatlan s a continens fogyasztó közönsége igen hálás lehet Chamberlainnek, kinek bruxellesi föllépése véget vetett a visszaszállapotnak. Ő persze nem a continentalis fogyasztók érdekének akart kedvezni; sajátságos módon azonban csupán azt érte el, az angol colonialis cukortermelés helyzetén pedig éppen oly kevéssé lendített, mint saját tervein. Némi csekély eredményt azonban ért el saját politikája javára, mint arra az alábbiakban rátérek.

A kiviteli jutalmak megszüntetésével azt akarta elérni Chamberlain, hogy a répacukor kedvezőtlenebb föltételek mellett legyen bevihető Angliába. Vagyis más szóval: hogy a continentalis cukorgyárok, ha előbbi bevételeik csökkenését el akarják kerülni, magasabb áron kínálják terményeiket az angol piacokon, mint azt eddig tették. Ezzel azt remélte elérni Chamberlain, hogy a cukor ára emelkedvén az angol piacon, a nádcukor föl fogja vehetni a versenyt a continentalis répacukorral. Vajon tényleg meg lesz-e a bruxellesi cukoregyezménynek ez az eredménye, azt még most, az egyezmény életbelépte óta eltelt rövid idő miatt lehetetlen megállapítani; annyi azonban tény, hogy az egyezmény az angol fogyasztó közönség, sőt bizonyos angol ipari vállalatok jelentékeny megterhelését jelenti.

A cukor árának ugyanis föltétlenül s nem éppen jelentéktelen módon kell emelkednie, hogy a colonialis cukor ismét versenyképes lehessen. Ez első sorban azt jelenti, hogy a gyarmatok érdekében az angol anyaország fogyasztó közönsége jóval drágábban kénytelen beszerezni cukorszükségletét, a mi a «cheap food» (olcsó tápszer) elvének megsértését jelenti; másodsorban pedig jelenti azt, hogy azok az angol conservgyárok, melyek eddig olcsóbban szerezhették be az üzemükben szükségelt cukrot, mint continentalis versenytársaik, most szintén nagyobb összegeket kénytelenek költeni cukorszükségletök beszerzésére. Ezek a gyárok termékeik jelentékeny részének számára igen jó piacot találtak a continensen; különféle jam-ek és jelly-k stb., melyek Angliából importáltattak a continentalis államokba, sok esetben, a rájuk vetett behozatali vámok ellenére, aránylag olcsóbban

kerültek a piacra, mint a hasonló belföldi termékek, melyeknek előállítását tetemesen megdrágította a belföldi cukornak jelentékenyen magasabb ára. Az angol termékeknek e supremáciája azonban azonnal megszűnik, mihelyt a cukorbeszerzés költségesebbé válik Angliában; a continentalis gyárak versenyképességét pedig a jövőben még fokozni fogja az a körülmény is, hogy a belföldi cukor olcsóbb lesz, csökkenvén a fogyasztási adók, melyeknek túl magas volta most már nem indokolható a kiviteli jutalmakkal. Látni való tehát, hogy csakis ily áldozatok árán lehet kedvezőbb piacot teremteni Angliában a colonialis cukor számára; s még így is kérdéses, vajon tényleg versenyképes lesz-e a colonialis cukor s nem fogják-e az európai cukorgyárak valami úton-módon mindennek ellenére biztosítani magoknak az angol piacot.

Akármit rejtse is a jövő, az kétségtelen, hogy még a viszonyok legkedvezőbb alakulása mellett is csak fél siker koronázhatja a Chamberlain cukorpolitikáját. Sokkal jelentékenyebb azonban az a siker, melyet a bruxellesi cukoregyezmény kieroszakolásával Chamberlain későbbi politikája érdekében elért.

Mióta a szabadkereskedelmi irányzat lett uralkodó Angliában, a «cheap food» jelszava szárnyas igévé vált s Gladstone eszménye, a «free breakfast-table» (szabad vámmentes reggeliző-asztal) többé-kevésbbé megvalósult. A bruxellesi cukoregyezmény Chamberlain politikájának azon első ténye, mely csorbát ejtett az angol fogyasztó közönségnek a szabadkereskedelemtől biztosított előnyeiben. Akár tényleg az lesz-e az eredménye, akár nem, a bruxellesi cukoregyezménynek célzata mindenesetre az volt, hogy megdrágítsa a cukrot Angliában; s minthogy az elv az egyezményben diadalra jutott, Chamberlainnek, közvetve bár, sikerült rést ütni a free trade bátyjában. Ez a siker döntő jelentőségűvé vált Chamberlain későbbi politikájában.

E kitérés után, melylyel röviden csak azt kívántam jellemezni, minő kerülő utakon s minő messziről igyekezett aláaknázni Chamberlain az angol nemzet féltve őrzött kereskedelmi szabadságát, ismét fölvehetjük a híres «fiscal policy» fonalát ott, a hol elhagytuk.

A cukoregyezménynek kieroszakolásával elért sikeréből

azt következtette Chamberlain, hogy a szabadkereskedelmi irányzat sokat veszített Angliában jelentőségéből. Mihelyt arról volt szó, hogy a gyarmatok érdeke, tehát az imperialistikus politika teszi szükségessé a cukor megdrágulását, egyhangulag a cukoregyezmény mellett foglalt állást a közvélemény. Sajátságos módon ugyanis csak igen kevesen látták az egyezménynek azon rejtett célzatát, mely a szabadkereskedelem ellen irányult; s ezek az aggódók nem igen hangoztatták véleményöket. Chamberlain tehát joggal vélhette, hogy a talaj kellőleg elő van készítve egy nagyobb szabású kirohásra a szabadkereskedelem ellen. Elhatározásának megszilárdításához még hozzájárult az a Németországból kiinduló mozgalom is, mely magas védvámokkal kívánt a honi termelés egyes veszélyeztetett ágainak védelmére kelni. Első sorban a continentalis mezőgazdaság volt reáutalva a nagyobb szabású vámvédelemre; és azt kell föltennünk, hogy Chamberlain úgy fogván föl a helyzetet, hogy az angol gyarmatok mezőgazdasága is védelemre tarthat számot az Egyesült-Államok és Argentínia versenyével szemben, lehetséges lesz meggyőzni az angol közvéleményt a vámok szükséges voltáról. A gyarmatok, az imperialistikus politika érdekében aligha fog kicsinyesnek mutatkozni az anyaország; s végtére is kárpótlásul szolgálhat az «old age pension», ez a modern munkás jóléti intézmény, melynek kizárólag az anyaország látná hasznát. Ebben az okoskodásban rejlett Chamberlain legnagyobb tévedése s ezért kellett buknia is.

Tagadhatatlan, hogy egyes gyarmatok, első sorban pedig Canada mezőgazdasága bizonyos előnyöket nyert volna a vámok életbeléptetésével. India lakossága annyira sűrű, hogy csak aránylag jelentéktelen mennyiségű gabonát engedhet át az anyaországnak. 1902-ben az Angliába behozott gabona (breadstuffs) 5.396.000 tonna volt s ebből csak 442.000 tonna származott Kelet-Indiából, 611.000 tonna Canadából s 211.000 tonna Ausztráliából. Anglia egyáltalán nem is számíthat Kelet-Indiára mint biztos kenyérforrásra, mert egyrészt az ottani égalji viszonyok, másrészt a szükségletek hullámozása következtében néha csak igen jelentéktelen gabonamennyiség kerülhet kivitelre. Ez állítás igazolására szolgálhatnak a következő szám adatok, melyek az 1895. év óta 1902. évig az Indiából Angliába kivitt gabona mennyiségét mutatják:

1895-ben	440,000 tonna	1899-ben	410,000 tonna
1896-ban	106,000 „	1900-ban	— „
1897-ben	20,000 „	1901-ben	167,000 „
1898-ban	477,000 „	1902-ben	442,000 „

Egy 41 millió lakossal bíró ország, mely maga csak körülbelül 160,000 tonna (58.278,400 bushel = 31.607,000 cwts. 1902-ben) gabonát termel s a szükséglet fedezésére évenként 5.396,000 tonnát importál, nem szolgáltathatja ki magát oly esélyeknek, a minőket a fönti számadatok jeleznek. Ausztrália gabonatermése is rendkívül ingadozó, a mi visszavezethető a gyakori szárazságokra, melyeknek következtében egyes vidékeken alig terem több 60 kilogrammnál catastralis holdanként. Ennek bizonyítására szolgálhatnak a következő adatok:

Évszám	Ausztráliából Angliába importált gabona tonnában	Évszám	Ausztráliából Angliába importált gabona tonnában
1895	179,000	1899	151,000
1896	—	1900	146,000
1897	—	1901	310,009
1898	11,000	1902	211,000

Marad tehát Canada, melynek Angliába való kivitele állandóan emelkedik s az utóbbi években következőleg alakult:

1895-ben	255,000 tonna	1899-ben	436,000 tonna
1896-ban	315,000 „	1900-ban	400,000 „
1897-ben	347,900 „	1901-ben	429,000 „
1898-ban	387,000 „	1902-ben	611,000 „

Tekintve azt, hogy Canada e 611,000 tonnát 8.553,000 acre-on termelte, holott az anyaország 8.708,000 acre-on csupán 160,000 tonnát termelt, határozottan állitható, hogy Canada gabonatermelésének fokozása az Egyesült-királyság érdekében áll. Az csupán a kérdés, józan politika-e egy gyarmat érdekében 41 millió embernek megdrágítani a kenyérét; s egyáltalán elérhető-e ez a cél egy oly mérsékeltbb vámmal, mely nem ró elviselhetetlen terheket az anyaország lakosságára?

Canada talaja kitünő s gabonatermelésre rendkívül alkalmas. Ámde, hogy a mezőgazdasági üzem sikeresen legyen fönttartható, rendkívüli nagy befektetésekre van szükség, főkép időálló gazdasági épületeknek létesítése céljából, melyeket a módfölött szigorú telek elkerülhetetlenül szükségessé tesz-

nek. A többi amerikai gabonatermelő állammal, főképp pedig Argentínával szemben Canada föltétlenül hátrányban van. Egy argentinai szaklap, *El Periodico Semanal de la Argentina* csak nemrégiben (1903 április) mutatta ki, hogy a termelési költségek gabonánál legalább kétszer akkorák Canadában, mint Argentínában.*) Kérdéses tehát, sikerülne-e a vámokkal a canadai gabonetermő területek arealját rohamosan megnagyobbítani, olyan arányban, hogy ezért érdemes volna a 41 millió európai angol kenyérét megdrágítani.

Az itt fölhozott érvek kivétel nélkül fölhozhatók a mezőgazdasági termelés egyéb ágainál is; a gyarmatok mezőgazdaságát lehetetlen hathatósan támogatni az anyaország vitalis érdekeinek csorbitása nélkül. A gyarmatok csak oly magas vámoknak láthatók volna hasznát, melyek már tiltó vámoknak volnának minősíthetők; ezt pedig magok a gyarmatok sem kívánják, mert hiszen egyelőre képtelenek még fedezni az anyaország összes gabonaszükségletét s azt, magok is angol szabadkereskedelmi elvektől levén áthatva, nem követelhetik, hogy az anyaország magasabb gabonaárakat fizessen, mint a «sliding scale» idejében. Ez a magyarázata annak a meglepő ténynek, hogy jóllehet Chamberlain látszólag a gyarmatok érdekében exponálta magát, még a gyarmatok sem igen fájlalják bukását s nem sajnálkoznak politikája meghiusulásán. Hiányzott ennek a politikának a realis alapja s tudatában voltak ennek a gyarmatok is.

Említettem előzőleg, hogy Chamberlain az élelmi cikkekre vonatkozó vámtarifa életbeléptetésével akarta a kincs-

*) A szigorú téltre való tekintettel legalább oly szilárd gazdasági épületek emelendők, mint Nyugat-Európában; ez épületek építési költsége, főképp kisebb birtokoknál, több, mint a mennyibe Argentínában az egész birtok kerül. Argentínában egy 100 hektár terjedelmű parasztbirtok vásárolható 2000—4000 pesoért (ugyanennyi korona kbl.); Canadában egy ilyen terjedelmű birtokon szükségelt gazdasági épületek sem állíthatók elő ezen az áron. Canadában egy ily terjedelmű birtok állandó megműveléséhez 12 munkás szükséges; Argentínában 2 stb. stb. Igaz ugyan, hogy Canada többet termel hektáronként, mint Argentina (1902-ben 18 mm.-t Argentina 9—10 mm.-jával szemben), de az argentinai mezőgazdaság is kezd belterjesebbé válni, mélyebbre szántanak stb. s ennek a nyomán javulni fognak a termés eredményei is.

tári jövedelmeket oly módon szaporítani, hogy egyrészt képes legyen a háború miatt fölhalmozódott adósságterhet csökkenteni, másrészt pedig fedezetet nyerni az «old age pension»-ok létesítéséhez. Bámulatos, hogy ez az éles elméjű államférfiú minő számítási hibát követett el, midőn e tervét készítette. Tegyük föl, hogy az angol nemzet elfogadja javaslatait s a Chamberlain-féle program megvalósul; ennek értelmében a gabonavám 3 korona 10 fillér lett volna mm.-ként. Ilyen csekély vám mellett a gyarmatok nem sok előnyben részesültek volna s a külföldről behozott gabona mennyisége csak jelentéktelenül csökkent volna. Ebben az esetben jelentékeny lett volna a kincstár jövedelmének gyarapodása, ha tekintetbe vesszük, hogy évenként legalább négy millió tonna gabona érkezett volna külföldről az angol kikötőkbe; ámde ilyenképen a gyarmatok s azoknak lakossága nem sokat nyer, mert hiszen a szükséglet túlnyomó részét még sem ők fedezték volna, hanem a külföld. Más szóval: az imperialistikus politika törekvései kudarczot vallottak volna, annak ellenére, hogy a 41 millió európai angol a kisebbségben levő gyarmati angolok érdekében jelentékeny áldozatot hozott. A kudarczért kárpótlásul kapták volna az «old age pension»-t; ez az intézmény azonban soha sem volt rokonszenves Angliában s maga a munkás-osztály mindig bizalmatlansággal fogadta Chamberlainnek ez irányban tett ígéretéseit. Vagyis a nagy szabásúnak hirdetett Chamberlain-féle politika csekélységgé zsugorodott volna össze.

Tegyük föl most egy másik eshetőséget, mely ugyan teljes lehetetlenségnek mondható. Tegyük föl ugyanis, hogy Chamberlainnek sikerült volna rendkívül magas vámtételeket életbeléptetnie; ha ezek a vámtételek oly magasak lettek volna, hogy már tiltó vámoknak lettek volna minősíthetők, úgy a gyarmatok, első sorban pedig Canada, tényleg hasznát látták volna a reformnak. Föltéve azt a képtelenséget, hogy rövid néhány év alatt képesek lettek volna a gyarmatok teljesen kiküszöbölni minden idegen gabonát az angol piacokról, hol maradt volna ekkor a nagy kincstári haszon, mely hivatva lett volna adósságnak és «old age pension»-nak egyaránt fedezetül szolgálni? Ebben az esetben ugyanis idegen gabona a magas vám miatt nem juthatott volna Angliába, — tehát vámjövedelem sem lett volna. Vám-

jövedelem hiányában pedig sem az adósságteher nem lett volna csökkenthető, sem az «old age pension»-ra nem állott volna elő a kívánt fedezet. Szóval: ha Chamberlain beváltja a gyarmatoknak tett ígéretét, nem tud megfelelni az anyaországgal szemben elvállalt kötelezettségeinek; ha pedig ezeknek megfelel, nem lendít a gyarmatok sorsán. Chamberlain politikája nem volt végig átgondolva s ezért buknia kellett.

A mi már most bennünket a continensen mindebből érdekel, az azon lényeges különbség, mely angol és continentalis gazdasági érdekek között mutatkozik. Nálunk, a continens bármely államában, minden oly vámvédelem, mely első sorban a mezőgazdasági érdekeket szolgálja, jogosult és igazságos. A continens államai túlnyomólag magok termelik élelmi czikkeiket, s az összes szükségletnek csak aránylag jelentéktelen része fedezendő külföldről — már ott, a hol; Anglia élelmiszerszükségletének csak jelentéktelen részét termeli; a túlnyomó részt külföldről szerzi be. Nálunk — s itt nemcsak hazánkról beszélek, mely par excellence mezőgazda állam — az élelmi czikkekre vetett vámok a mellett, hogy a tengerentúli államok versenyének s az amerikai és európai tőzsdék játékszenvedélyének kitett mezőgazdaság védelmére szolgálnak, nem rónak elviselhetetlen terheket a lakosságra; a vámoknak itt fontos, nagy közgazdasági jelentősége van. S e közgazdasági jelentőséghez járul egy nagy socialis érdek is: parasztosztályunk föntartása; annak a parasztosztálynak a megvédése, mely a continentalis nemzetek erejét, hatalmát alkotja s melyből a nemzet friss erőit meríti. Angliában alig van continentalis értelemben vett mezőgazdaság s egyáltalán nem létezik parasztosztály; ott az élelmiszerekre vetett vámoknak csakis pénzügyi jelentősége lehet, közgazdasági haszna semmi. A fölvilágosodottság és szabadság e modern korában pedig: nincs nemzet, mely tisztán a pénzügyi politika céljaira engedné magát kizsákmányoltatni s hagyná magát megfosztani attól az életmódtól, melyet becsületes munkájával kiérdemelt.

Ezt a lényeges különbséget soha sem szabad szem elől tévesztetni és óvakodni kell attól, hogy a legutóbbi angol eseményekből hamis következtetéseket vonjunk. Előző fejtegetéseim során igyekeztem kimutatni Chamberlain védvámpolitikájának képtelenségét; úgy vélem azonban, nagy tévedés a

Chamberlain bukását arra magyarázni, mintha ez a szabadkereskedelmi irányzat föltétlen fölényét bizonyítaná. Hogy a szabadkereskedelem túlzó hívei, kik a gyakorlati élet jelenleg szembetűnőleg mutatkozó követelményeinek figyelmen kívül hagyásával, csakis a közgazdasági elmélet alapján állva, ezt tenni fogják, az kétségtelen; sőt már eddig is egy oly kiváló tudós, mint Joves Guyot a szabadkereskedelem győzelmét ünnepli a védvámrendszer fölött.*) Pedig akkor, midőn cikkét írta, Chamberlain még minster volt s csak az angol közvélemény általános fölháborodásából volt következtethető közeli bukása; és ez a bukás sem jelentette a szabadkereskedelemről alkotott tudományos elmélet győzelmét a védvám-elmélet fölött. Csupán azt bizonyította, hogy napjainkban minden oly politika lehetetlen, mely nem szolgálja első sorban a nép nagy tömegének érdekét. A módokat pedig, melyekkel a nép java legeredményesebben mozdítható elő, nem lehet és nem szabad kizárólag a tudományos elmélet korlátai közé szorítani; e módokat megteremti a közgazdasági viszonyok alakulása, melynek árjával szembeszállani hiú vállalkozás.

ÁRKÖVY RICHÁRD.

*) Joves Guyot: *Le programme de M. Chamberlain* (Journal des Économistes 15 Juillet 1903.).

BABYLONIA ÉS ASSYRIA.

Első közlemény.

A rejtelmes ó-kor azon népei közül, a melyeknek viselt dolgairól néhány görög és római történetíró tartott fenn számkra többé-kevésbbé fogyatékos hagyományokat, különösen kettő válik ki: *Babylonia* és *Assyria*.

Még csak kevéssel ezelőtt is ugyancsak mostoha módon bántak el Babyloniával és Assyriával a világtörténelem tankönyvei, — ma e két ország napról napra erősebben köti le tudományos érdeklődésünket. Még nem nagyon régen csak néhány görög és római történetíró hiányosan fönmaradt följegyzései voltak az egyedüli források, a melyekből a Babylonia és Assyria történeti és művelődési viszonyaira vonatkozó, fogyatékos és nem ritkán kapcsolat nélkül szűkölködő ismereteinket merítettük és legfeljebb még fölhasználtuk a bibliai történetekben foglalt anyagot is.

Az utolsó évtizedekben a források köre lényegesen kibővült. Már nem tanuljuk Herodotosból Elő-Ázsia történetét; Berossus, a Kr. e. III-ik században élt babyloniai pap, a kinek művei csak töredékekben és kivonatokban maradtak reánk és Abydenus, a ki Kr. e. 200 körül írta meg *Origines* című munkáját, már nem hiteles forrásai a Tigris és Euphrates folyamok partjain elterült régi birodalmak ismeretének. A földkerekség legrégibb kulturnépeinek történetét már nem köszönhetjük a bibliának, bár ez, Izrael és Juda országoknak a babyloniaiakkal és assyrokkal való érintkezése révén sok megbecsülhetetlen anyaggal járul Babylonia és Assyria történelméhez. Ma már az a számtalan emlék áll a források között az első helyen, a mely sok ezredéves törmelék alul fölszabadulva, Mesopotamia földjén került napvilágra és a művelődésnek olyan, soha nem sejtett fokáról tesz tanúságot, a melyet az emberiség már sok ezer évvel ezelőtt elért. Száz-

ezekre rúgnak az ékirásos okmányok, a melyeket agyagból, kőből és fémből készült emlékekre véstek és karcoltak reá. Szobrok, sirkövek és obeliszek, agyaghengerek és hasábok, kőlapok és bronztablák fölíratokkal vannak borítva. A templomok és paloták falain, a melyeket a régész ásója a földből mintegy elővarázsolt, hivatalos királyi fölíratokkal találkozzunk, a melyek a legrégebb fejedelmek és uralkodók tetteit örökítik meg. Ezekhez járul az égetett agyagból készült táblácskáknak megszámlálhatatlan tömege, a melyek a babyloniaiak sokféle irányban kifejlett tudományos irodalmát (astronomiai-astrologiai szövegek, mennyiségtani, lexikographiai, történelmi és földrajzi tartalmú okmányok) és szépirodalmi termékeit (eposok, legendák, mythosok, hymnuszok, varázsigék, állatmesék stb.) tartották fenn számunkra és a babyloniaiak vallási meggyőződéséről és tudományos működéséről egyaránt tanúságot tesznek. Ezek azok az eredeti, tehát nemzeti források, a melyekből ma a babyloniai és assyr viszonyokról való ismereteinknek legjavát meríthetjük.

1. Az ország és lakói.

Az a terület, a melylyel foglalkozunk, az Euphrates és Tigris folyamok vidéke, a melyet «a két folyam országá»-nak, vagy Mesopotamiának, vagyis «a két folyam közé»-nek is neveznek. Mindkét folyam, a melyek egyike a fölíratokban «Purattu» vagy «Burrat», vagyis «folyam», a bibliában Prath nevet, a másik pedig a fölíratokban «Diglat», a bibliában Chidekel nevet visel, ugyanazon a hegylánczon ered, a Taurus hegység nyugattól kelet felé vonuló egyik nyúlványán, de annak két ellenkező oldalán. Eleinte ellenkező irányokban folynak: az Euphrates nyugat, a Tigris kelet felé. Az Euphrates azonban csakhamar megváltoztatja eredeti irányát, eleinte délnek kanyarodik, azután, Malatijjától fogva, kelet, majd ismét dél, csakhamar pedig nyugat felé folyik, utóbb ismét dél felé fordul, csak Balis mellett, a 36. szélességi foknál hagyja el ezt az irányt és ezentúl délkeleti irányt követve, majdnem párhuzamosan halad a Tigrissel. E két folyam az egész mesopotamiai síkságot bezárja, a mely azonban természetétől fogva két részre, Felső- és Alsó-Mesopotamiára oszlik.

Felső-Mesopotamia az északi, szélesebb terület, a tulajdonképeni Mesopotamia, a melyet a biblia «Aram-Naharájim»-nak, vagyis «a folyampár Syriájá»-nak nevez, míg az ægyptomiaknál «Naharina», az ékirásos szövegekben «Suri» néven szerepel. A déli rész, a mely az Euphrates mellett levő Hit községnél kezdődik, ott, a hol a két folyam már erősen közeledett egymáshoz, a tulajdonképeni Babylonia vagy Chaldaea, az a vidék, a honnan Ábrahám Isten parancsa következtében kivonult, hogy Kanaánba költözzék. Az egész terület alluvialis síkság, a melyet délen a Persa-öböl határol. Ez az öböl az ó-korban sokkal mélyebben belenyúlt a szárazföldre, mint ma, úgyhogy a két folyam, a melyek ma a Šatt el-Arab-bá egyesülve ömlenek a Perzsa öbölbe, az ó-korban külön-külön érték el torkolatukat. Babylonia keskeny terület, a melynek hossza körülbelül 450 Km. volt, míg szélessége 30 és 150 Km. között ingadozott. Az egész terület nem volt nagyobb 5,000.000 hektárnál, tehát körülbelül akkora, mint a mai dán királyság. Az eredeti források rendszeren a «Sumér és Akkad» kettős néven nevezik, az utóbbi név helyett «Karduniaš» néven is; a modern földrajzban a «Irág el-‘Arabî» nevet viseli, míg az arab lakosság «El Gezirá»-nak, vagy «Sziget»-nek hívja.

Babyloniától északnyugatra, még pedig a Tigris bal partján terült el Assyria, a melynek nyugaton Mesopotamia, keleten a méd hegyek voltak a határai és csak Assur városa, a mely az országnak nevét adta, épült a folyam jobb partján.

Mesopotamia, a melyet az egyik oldalon a syriai-arab sivatag, a másik oldalon az elami-méd határhegységek határolnak, Aegyptomhoz hasonlít, a melyet balra a libyai sivatag, keletre az arab hegylánc szegélyez. A mint Aegyptom a Nilusnak köszönte termékenységet, úgy itt is e két folyam, a melyek mellékfolyóikkal és számos vízeikkel együtt öntözték a síkságot, mindenütt pezsgő életnek és tenyészetnek voltak forrásai. E nélkül a két folyam, mellékfolyói és a számtalan kisebb-nagyobb csatorna nélkül, a melyek táplálókerek gyanánt hálóztk be az országot minden irányban, ez a terület, az ó-korban «Isten kertje», sivar és kopár lett volna és semmi tekintetben sem különbözött volna a nyugaton határos száraz syriai-arab sivatagtól. A mellékfolyók közül, a melyeket az ékirásos föliratok említenek, említésre méltók:

a Subnat, a Tigris mellékfolyója, ma Sebbeneh-Su, a melynek forrásául I. Tiglatpilesar assyr király (körülbelül 1100 Kr. e.) győzedelmes északi hadjáratának emlékére domborművű képmását készítette el; továbbá a Felső-Zab és Alsó-Zab, a melyek különösen a Babylonia és Assyria közötti határvillongások alkalmával rendkívül fontos szerepet játszottak és olykor a kis és nagy Zab néven is előfordulnak. Az utóbbiba ömlött a Zuchina folyócska.

A Turnat, ma Dijála folyó mellett II. Salmanassar uralkodásának nyolczadik évében, tehát 852-ben Kr. e. győzedelmesen harczolt Marduk-bél-usáti, Marduk-nádin-šunu, Karduniaš királyának öcsese ellen*). Az Euphrates mellékfolyói közül nevezeteseek: az Arzania, a Sadšur, a Balichia és végre a Chabur, az a folyó, a melyet a föliratok olyan sűrűn emlegetnek és a melyről Ezechiel is megemlékszik (X, 15 és X, 20), a mikor látomásában óriási állatszobrokról (Cherubim) beszél, a melyeket a Chabur folyó partjain látott. E folyó partjain vette át Assurnasirpal, az assyrok hatalmas királya (uralkodott Kr. e. 884—860), uralkodásának második évében, Ab hónap 24-én az adót Sulmanu-haman-ilani, gardikannai és Ilu-Ramman, szunai helytartóktól.***) Több mesterséges csatorna kötötte össze a Tigrist az Euphratesszel és nagyban hozzájárult az ország öntözéséhez és megtermékenyítéséhez. A legnagyobb közülök a Šatt el Hai. Egy másik az Euphratesből ágazott el, tőle jobbra, az arab sivatag szegélyén folyt, majd több száz kilométernyi folyása után, a nélkül, hogy az Euphratest ismét elérte volna, egyenesen a tengerbe ömlött. Ez a csatorna a «Pisannu», vagyis «csatorna», a bibliában (Mózes I, 2. fejj. 11.) «Pison» néven említett folyó, a mely a biblia elbeszélése szerint a Havilah ország körül folyt. Fontos csatorna volt a Šatt-en-Nil is, az ékíratokban Arahtu, a mely Babel városát a Persa öböllel kötötte össze. Sumér neve Ka-ħan-dî volt, a melynek Kaħan=öntözés gyökéből a semiták a Giħon-szót alkották, tehát egy másik folyó nevét, a mely a Paradicsom kertjén folyt keresztül (Mózes I, 2. fejj. 13.).

★ ★ ★

*) A nimrudi obelisk évkönyv-fölírat. 73—77. sor.

**) Évkönyv-fölíratok, I. hasáb, 66—79. sor.

A rendkívül fontos városok egész sora, a melyek mindegyike hosszú időn át a legnagyobb műveltségnek volt székhelye és központja, virágzott ez ősrégi, talán legrégibb történelmi területen. Ma már rom- és törmelékhalomká váltak. Az idő vasfoga teljes erővel végezte be pusztító munkáját. Ehhez járul még az a körülmény, hogy itt nem rendelkeztek azzal a kemény anyaggal, a melynek fölhasználásával Aegyptom emlékei még évezredek múltán is sértetlen állapotban maradtak fönn az utókorra. A mesopotamiai síkság alluvialis iszapból képződött terület, tehát a nélkül a kemény kőzet nélkül szűkülöködik, a mely örökkévaló műveknek anyagul szolgálhatna. A babyloniaiak kénytelenek voltak épületeiket részint napon szárított, részint kemenczékben égetett téglákból készíteni és első sorban ez az oka, hogy nem maradt fönn egyéb romhalmoknál, a melyeket napjainkban az archæologusok ásójokkal kutatnak át.

A legterjedelmesebb, de nem a legrégibb romhalmok közé tartozik *Babylon*nak és testvérvárosának, *Borsippá*nak a területe, a mely Hilla környékén és pedig a Greenwichtől számított keleti hosszúság 44. és 45. foka és az északi szélesség 32. és 33. foka között nyúlik el. Alig öt évtizede, hogy e terület tudományos átkutatását megkísérlették. Igaz, hogy már régebben több ízben igyekeztek Babylont fölkatatni, de e kísérletek minden valódi tudományos jelentőség nélkül szűkülöködnek. Az első európai, a ki Babylon romjait meglátogatta és útjáról írott jelentésben számolt be, Tudelai Benjamin spanyol rabbi volt. A XVII. században Pietro della Valle és Vincenzo, sienai karmelita szerzetes jártak Babylonban, a XVIII. században Nibuhr és Beauchamp, apostoli vicarius, a XIX. század elején pedig Olivier természettudós. 1811-ben az angol Claudius James Rich látogatta meg Babylon romjait és ott különféle topographiai fölvételeket és kutatásokat végzett, a melyekről a Bécsben 1812-ben Hammer-Purgstalltól kiadott *Mines de l'Orient*ban foglaltattak az első behatóbb jelentések. A hillai romokat azonban csak a múlt század közepe óta kezdték valóban tudományosan átkutatni. 1852-ben egy francia expeditiót, a melynek élén Fresnel volt dšeddai (Arabia) francia consul és Thomas építész állottak, a végből küldtek ki Mesopotamiába, hogy Babylon város romjait átkutassa és topographiailag fölvegye.

Ez expeditio eredményeit az *Expédition scientifique en Mésopotamie* című mű foglalja magában, a melylyel Oppert, a nagy vállalkozás egyik részese, gazdagította a tudományt. Utóbb Rawlinson (1854), továbbá George Smith (1873) és Hormuzd Rassam (1879) tettek itt kísérleteket és nem egy tekintetben gyarapították Babylonról való ismereteinket. Néhány év óta a Német Keleti Társaság, a melynek 1901 márczius óta II. Vilmos császár a védője, igyekszik Babylonia régi culturalis székhelyeinek ismeretét előmozdítani és első sorban Hilla környékének óriási romterületére fordította figyelmét. Nemcsak II. Nebukadnezar hatalmas alépitményeiken emelkedő királyi várát tárták föl a gazdagon diszített trónteremmel együtt, hanem Koldewey, a német ásatások kitűnő vezetője, megtalálta azt a körmeneti utat is, a melyen a nagy Zagmuk ünnep alkalmából Mardukot, a babyloniai istenek legkiválóbbikát, hordozták körül ünnepélyes menetben. Sok egyéb lelet is, a mely Babylon politikai és művelődéstörténetét világítja meg, szabadult föl a sok ezeréves törmelék alól és került napfényre.

A város legrégibb, még a semitákat megelőző korból származó neve Din-dur, utóbb Tin-tir volt, vagyis «az élet berke». *Ka-dingir*nek, vagyis «Isten kapujá»-nak is nevezték és ebből származott azután az utóbb általánosan használatos sémi nyelvre való fordítás révén, a *Báb-ilu* (Báb = kapu, ilu = isten) szó. Ez a szó a hébereknél Babel, ó-persa nyelven Bâbirus, görögben Βαβυλών, latinul Babylonia formát öltött. Mint az ó-kor valamennyi híresebb városa alapításának története, Babyloné is a mythos homályába vész. A legrégibb fölírat, a mely bizonyosan róla szól, Sargon, Agani királyának idejéből (körülbelül Kr. e. 3800) való.*) E fölírat:

Šarru-ukin ša ina, ŠIR an-ni-i
i-kiš-šu Babilu i--šum-ma ípiri
ša šal-la bábu .TU.NA is-su-šu ma . . .
. . . A-ga-úí (ki) mašáru i-bu-šu-ma
. . . . (ki) šumi-šu im-bu-u.

Sargon, a ki ez előjel alatt . . . építtette
Babylont, hordatott el földtömegeket . . . ból,
. . . Agani városát építtette és . . .
nevét nevezte.

*) *Keilinschriftliche Bibliothek* III/1. 102—103.

A város csak a Kr. e. második évezred elején emelkedett valódi történelmi jelentőségre, a midőn Hammurabi, az ország híres törvényhozója és szervezője révén az egyesült Babylonia fővárosává lett. Itt emelkedett Í-sag-ila, a «magasan kimagasló ház», az ősrégi szent templom. Eleinte eredetileg Marduk istennek szentelt áldozati és istentiszteleti hely volt, utóbb azonban itt imádták nejét, Zarpânîtût és atyját, Íát, valamint fiát, Nebót is. Az egész épületesoport több részből állott, a melyeket közös fal vett körül. A középen hétemeletes lépcsőzetes épület, a Zikûrat *) emelkedett. Az Íkna templomban trónolt arannyal, kristálylyal és alabastrommal gazdagon díszített szentélyében Marduk isten, míg a Zarpânîtu Marduk nejének szentelt kápolna volt, egy másik kápolnában pedig Nebót imádták. A szentek szentjében, a mely a Parakku nevet viselte, az év elején, a Zagmuku ünnepen az istenek összegyűltek, hogy Marduk istennek hódolatuakat bemutassák.

Az Euphrates folyam másik, jobb partján emelkedett Babylon testvérvárosa, *Borsippa*, a melynek romjait a Birs-Nimrud halom jelzi. Itt fedezte föl Rawlinson és Rassam Íziddának («örök ház»), a Nebónak, Marduk fiának ősrégi szentelt szentélynek romjait. Ugyanaz az elrendezése volt, mint az Isagila templomnak az Euphrates bal partján. Mindkettő együvé tartozott és rendeltetése tekintetében, mint az istentisztelet helye, szoros kapcsolatban állott egymással. A nagy Zagmuku ünnepen Nebo istent a borsippai Ízidda templomból a Gan-Úl csatornán keresztül hajón, ünnepi menetben Babylonba vitték, Marduk pedig, Isagila védőistene a nagy körmeneti úton elébe ment.

A sok ezeréves történet folyamán a sorsnak sok csapása érte Babylon városát, sőt palotáival és templomaival együtt nem egyszer végromlásba jutott. Sok király dicsekedett azzal, hogy a várost és templomait újjáépíttette. A *Za-ni-in Í-sag-ila u Í-zi-da*, vagyis «Isagila és Ízida templomok fölépítője» cím az ország legkiválóbb uralkodóinak büszkesége volt. Már Hammurabi azzal dicsekszik, hogy a várost és

*) Valószínű, hogy erre a lépcsőzetes toronyra vonatkozik a bibliának a bábeli torony építéséről szóló elbeszélése (Mózes I, XI. fej.).

szentélyeit helyreállította, tizennégy évszázaddal utóbb pedig ugyanezt halljuk II. Nebukadnezarról. A legszörnyűbb gyász és veszedelem ideje a Kr. e. VIII. század közepe táján érte a várost. Az assyr hatalom megerősödése következtében az ó-babyloniai birodalom teljesen elbukott. Kr. e. 732-ben megszakadt a nemzeti királyok sora és III. Tiglatpilesar király tette fejére Assyria koronáját. 689-ben Sanherib, az assyrok akkori királya teljesen kifosztotta és elpusztította Babylont. A várakat a földdel tették egyenlővé, a templomokat és palotákat lebontották, az istenek szobrai Assyriába szállították és hogy a várost teljes pusztulásba döntsék, megrongálták az Euphrates folyam töltéseit, minek következtében a várost a csatornák árai elöntötték. *) Hasonlóan járt a város Assurbanipal (uralkodott 668–626) idejében is. Az assyr katonai és nemesi párt újból diadalmaskodott a babyloni papok és polgárok fölött. Csak miután Nabopolassar (625. Kr. e.) megalapította az új babyloniai birodalmat, lendült föl újra a város. Virágzásának utolsó és legragyogóbb korszaka volt ez. II. Nebukadnezar itteni építészeti tevékenysége majdnem példátlan a történelemben. Nem csoda, ha még a későbbi görögök és rómaiak is Babylont tekintették egy keleti világváros jellemző típusának, mind nagysága és gazdagsága, mind templomai és palotái pompája miatt. 538-ban Babylon Cyrus persa király kezére került s ezzel mindörökre vége is lett dicsőségének. Valóra vált a próféta ígéje: «És Babilon lészen egymásra omlott körakás, sárkányoknak lakhelye, csoda és süvöltés, lakó nélkül való. Babilonnak széles kőfala bizonynyal eltöretik, és az ő magas kapui tüzzel megégettetnek. Így merül el Babilon és meg nem menekedik a nyomorúságtól, melyet én reá hozok, akár-mint fáradjanak!» (Jeremiás II, 37, 58, 64).

Babylonnál régibb az a terjedelmes romterület, a mely *Nippurnak*, Bêl városának egykori helyét jelöli. Nagy, ma kiszáradt csatorna, a Šatt-en-Níl, a melyet már megemlítettünk, szeli át a romok területét, hol 1889 óta egy, a philadelphiai egyetemről kiküldött expedítio rendszeres ásatásokat folytat. Layard már előbb (1850-ben) megvizsgálta és

*) A Khorsābadtól 17 kilométernyire északkeletre fekvő Bavianból származó fölírat. *Keitinschriftliche Bibliothek*. II.

1853-ban Londonban *Discoveries in the Ruins of Niniveh and Babylon* czímen megjelent könyvében leírta a romokat. Hilprecht, az utolsó expeditio tudományos vezetője szerint, a kinek dolgozatait*) mi is fölhasználtuk, Nippur romjai fő tömegökkel közel 75 hektárnyi területet borítanak, a miből a város egész keleti felét bezáró templomsoportra a sok tisztviselő lakásaival együtt majdnem 40 hektár esik. Hilprecht Nippur romjaiban nem kevesebb, mint 21, egymás fölé helyezett réteget állapított meg, melyek a babyloniai történet három különböző fő korszakából származnak. A legrégibb, őskori-sumér korszakot, a mely ismeretlen időktől körülbelül Kr. e. 4000-ig tartott, hat különböző rétegbe nyúló 6—9 méter magas romok képviselik. A sémi-babyloniai korszakra, a mely Kr. e. 4000-től 300-ig tartott, kilencz különböző rétegbe nyúló, 4¹/₂—6 méter magas törmelékhalmok vallanak. A babyloniai utáni korszakból (körülbelül Kr. e. 300 — Kr. u. 1000) 6—24 méter magas törmelékek és romhalmok valók, hat különböző rétegben. Itt emelkedett az egész ország legkiválóbb, legnevezetesebb és talán legrégebbi szentélye, Bél híres és ősrégi temploma, a melyet az ékiratok Íkurnak, vagyis «hegyház»-nak neveznek. Ez a templom azonban nemcsak központi szentélye volt a régibb Babyloniának, hanem egyszersmind a papok egy nevezetes iskolájának a székhelye és gazdag könyvtárát is foglalt magában. Azonkívül politikai tekintetben is fontos góczpont volt, mert itt vette át a király mint Bél földi képviselője, a papi fejedelem kezéből az uralmat istene kegyadománya gyanánt. A templom két nagy udvarból állott, a melyeket egymással emlékszerű kapú kötött össze. Az egyik, belső udvarban két főépület emelkedett, úgy mint a lépcsőzetes torony, a melynek romjai még mintegy 30 méter magasak, és a melyet az ékiratok *Imharsagnak*, «szélhegy»-nek neveznek, legfelső emeletén Bél isten képét magában foglaló szekrénynyel és «Bél háza», a melyben e legfőbb istenség, «az istenek atyja», nevével, Béliisszel együtt trónolt és a hol a fogadalmi ajándékokat fölhalmozták és az áldozatokat be-

*) *Die Ausgrabungen im Bêl-Tempel zu Nippur*, Leipzig, 1903. -- *Die Ausgrabungen in den Trümmerfeldern des alten Assyrien und Babyloniens*. Leipzig, 1903.

mutatták. Azonkívül, a lépcsőzetes toronynyal épen szemközt, kisebb épület emelkedett, szintén Bêl temploma, a melyet *I-sag-ila-Bur-Sinnak* neveztek. A külső udvarban voltak azoknak az isteneknek a kápolnái, kiket itt szintén tiszteltek. Mindenki beléphetett ide, a ki szentelt helyen akart imádkozni vagy áldozatot bemutatni.

E hely neve ősrégi időben *In-lil-ki* volt, vagyis «Inlil isten helye, a szellemek urának helye, az istenek királyának, tehát Bêl istennek helye». A Nipur nevet a következőképen magyarázzák. *Ni* sumér nyelven «istenség»-et jelent: *bur* edény, tartó, tehát lakás is. *Ni-bur* e szerint annyi mint «az isten lakása». Egy talmudi hagyomány szerint azonos a bibliában (Mózes I. 10. fejr. 10.) említett Chalneval, az ékiratok *Kul-unu*jával. Úgy látszik azonban, hogy ez utóbbi hely csak külvárosa vagy testvérvárosa volt Nippurnak és ugyanabban a viszonyban állt vele, mint például Borsippa Bábellel. Abban az úgynevezett földrajzi lajstromban, a mely ékiratok révén maradt reánk,*) *Kul-unut* megkülönböztették Nippurtól.

Az Euphrates vidékének története azonban ezenkívül is még a fontos istentiszteleti helyek egész sorát ismeri. Dél felől a folyammal ellenkező irányban haladva e szentélyek a következők. *Eridu*, ma Abu-Šahreín, az *Ía* cultus székhelye. E hely legrégibb neve *Nun-ki* volt, vagyis «Nun, az ősi víz, Ía lakásának helye», később *Uru-duggán*ak, vagyis «Dugga városá»-nak nevezték és ebből származott utóbb az Eridu név. Egyike volt a babyloniaiak legrégibb szentélyeinek. — *Ur*, a hold tiszteletének a székhelye, Ábrahám hazája volt. (Mózes I. XI. fejr. 28.) Legelőször Taylor és Loftus ásattak e helyen rendszeres módon. — Ősrégi művelődés góczpontja volt *Lagaš* = *Šir-bur-la*, a melynek egykori jelentőségére már csak a Šatt el-Hai keleti partján toványuló tellői romok emlékeztetnek. Itt állott a palotája Gudiának, a hires papkirálynak, a ki körülbelül 3100-ban Kr. e. itt uralkodott. A francia E. de Sarzec**) óriási nehézségek ellenére négyszer

*) *Rawlinson*, IV, 38. — *George Smith*, *Record of de Past*, V, 105 köv. II.

**) Lásd *Découvertes en Chaldée par Ernest de Sarzec*, kiadta Leon Heuzey.

ásatott Tellóban (1877 márczius 5-től június 11-ig, 1878 február 18-tól június 9-ig, 1880 január 21-től áprilisig és 1880 november 12-től 1881 márczius 15-ig.) Fáradozásait a legnagyobb siker koronázta, mert az ő eredményei tudományos szempontból valamennyi korábbi leletet felülmúltak. Egészen új világ tárult föl egyszerre, a melynek története egész a Kr. e. IV. évezredbe nyúlt vissza és megismerkedtünk a sumér nép ősrégi és mégis már nagyon fejlett művészetének korszakával. De Sarzec leletei ma a párisi Louvre fő ékeségei közé tartoznak. Ősrégi és rendkívüli történeti fontosságú *Larsa* is, a bibliai *Ellasar* (Mózes I, 14. fej. 1), a mai Senkereh, hol a délbabyloniai napimádásnak volt a székhelye. Larsától mintegy 23 kilométernyire északnyugati irányban vannak *Uruk* városának, a bibliai *Erehnek* romjai, a mai Warka helyén. Itt volt a székhelye *Naná* = *Istar* istennő tiszteletének, a kinek *I-anna*, «az ég háza» nevű temploma az ó-babyloniai birodalom legrégibb templomainak egyike. A hagyomány szerint Ur-Ba'u király építtette Kr. e. 3000 körül. Együttal babyloniai tudós iskola is volt itt, a hol főleg csillagászzattal és mennyiségtannal foglalkoztak. Említésre méltók még a Bábeltől északkeleti irányban mintegy három órányira levő *Kiš*, továbbá *Kutha* (= Tell Ibrahim), Nigral isten városa és végre *Sippar*, a bibliai *Sepharvajim*, a mai Abu-Habba, Észak-Babylonia napimádásának egykori középontja.

* * *

Térjünk át Assyriára. Az ország legrégibb neve, a mely nyilván a sumér nép idejébe nyúl vissza, *A-usar*, vagyis*) «vízes berek, öntözött síkság». Ezt a nevet utóbb a sémi assyrok *Aššurrá* változtatták át. A birodalom legrégibb fővárosa, a melynek helyén ma a Kal'a-Šergat romhalom emelkedik, ugyanezt a nevet viselte. De Aššurnál is régibb volt *Ninive* városa. Már Gudia említi nevét és már 1800-ban, mielőtt még a nagy assyr birodalom létezett, Istar istennő ninivei temploma már messze földön híres volt. A város akkor még nem viselte a sémi Ninive nevet, hanem a sumér *Ghanna-ki* («Ghanna, az ősi víz nagy istennőjének helye»)

*) Delitzsch: *Wo lag das Paradies* ? 252. l.

nevet. Ghanna istennőt a sémi assyrok utóbb a «nini-vei Ištar»-ra változtatták át. Már Šamši-Rammanu, Išmī-Dagan fia, a ki körülbelül Kr. e. 1820-ban uralkodott, azzal dicsekszik, hogy e templomot helyreállította és később (Kr. e. 1300 körül) I. Salmanassar magát ez ősrégi szentély újjáépítőjének nevezi. Ez a király Marduknak és Nebónak is építtetett templomot Ninivében. Mindamellett azonban, hogy Ninivének már régi idő óta akkora vallási és művelődési jelentősége volt, csak elég későn emelkedett a birodalom politikai középpontjává. Csak Sanherib alatt (Kr. e. 705—681) lett a birodalom hivatalos fő- és székvárosává és csak mintegy száz évig tartotta meg e szerepet, mert már Kr. e. 606-ban utólérte az átok, a melyet a próféták így fejeztek ki: «És elpusztítja Ninivét, és olyanná teszi, mint egy kietlen pusztát. És annak közepette fekszik barmoknak nyájok, és minden pogánynépek közt való fenevadak: az ökörbika és a bagoly hálnek az ő ajtaiban, annak ablakában azoknak szava hallatik, kapujában pusztaság lészen: mert elpusztította az ellenség a czédrusfából csinált épületeket». «És azt végezte az Úr te felőled, hogy ezután emlekezeted is elveszszen; a te Istenidnek templomokból kivesztem a faragott és öntött bálványt: ott helyezhetem koporsódat: mert átkozott vagy».*) Kr. e. 606-ban Nabopolassar babyloniai király a médekkel szövetekezett, bevette Ninivét és a várost olyan alaposan elpusztította, hogy csak romhalom maradt helyén. A kujundšiki és nebbi-junusi romhalmok, Mosullal szemben, jelzik azt a helyet, hol egykor Ninive állott, az a nagy város, a melynek gazdagságát a próféta bő vizű halastóval (Nahum II, 8) és kalmárait az ég csillagaival (Nahum III, 16) hasonlítja össze.

E romokkal borított terület nagy része ma már föl van tárva. Ezt főleg annak a tudományos mozgalomnak köszönhetjük, a mely főleg a múlt század közepén indult ki Francia- és Angolországból. Ez ásatások oly óriási hasznot hajtottak a philologiai és történeti kutatás különböző ágainak, a milyen a tudományok történetében majdnem példátlanul áll. Az assyriologia történetében örökkévaló nevet biztosítottak magoknak James Rich, Emil Botta, Henry Layard Hormuzd

*) *Sofoniás* II, 13—14 és *Nahum* I, 14.

Rassam, William Loftus és George Smith, a kik mindannyian dicsőségesen kivették a részöket ez egykori Ninive romjai föltárásának nagy munkájából. Ninivét azonban voltaképen Layard*) fedezte föl és ő bukkant reá az itt elrejtett sok ezernyi írott agyagtáblácskából álló könyvtárra, a világ legrégibb könyvtárára is.

A Tigris folyását követve, Ninivétől délre volt *Kalhi* városa, melyet a Genesisből (X. 11.) Kalah néven ismerünk és a melynek helyén ma a Nimrud romhalom emelkedik. A törmelék egykori nagy paloták egész sorát takarja. Már Layard nem kevesebbet, mint hármát tárt föl közülök: Assurnasirpal északnyugati palotáját, II. Salmanassar központi palotáját, a honnan a híres fekete obeliszk is előkerült és Assarhaddon délnyugati palotáját. I. Salmanassar alatt (körülbelül 1300 Kr. e.) Kalhi a lassanként nagyhatalommá emelkedett assyr birodalom székvárosa lett.

Mind e városoknál újabb keletű volt *Dur-Šarrukinu*, «Sargon vára», a melyet ma a khorsabadi romok képviselnek. Ezt a várost Sargon építtette, a ki a Kr. e. 721. év Tebet hónapjának 12-én, vagyis január 18-án, IV. Salmanassar utódja gyanánt lépett Assyria trónjára. Az első, a ki Khorsabad romjaiban ásatni kezdett, Botta természettudós volt, a kit a francia kormány consuli ügynök gyanánt küldött ki Mosulba. Ásatásainak eredményeit a *Monument de Ninive, découvert et décrit par M. Botta* (Páris, 1849—1851) című munkájában foglalta össze. A francia kormány megbízásából utóbb Victor Place építész, mosuli francia consul, folytatta Botta munkáját. Place 1851-től 1855-ig ásatott és sikerült Sargon régi városának óriási bikaszobrokkal diszitett falait és kapuit fölfedeznie. Ásatásainak eredményeiről *Ninive et Assyrie* (Páris, 1867) című nagy munkájában számolt be. Végre megemlítjük a Nimrudtól észak felé levő *Balawat*

*) Az idevágó tudományos irodalomból csak a legfontosabb műveket idézzük: Layard, *Niniveh and its remain*, London, 1849; ugyanez németül: *Niniveh und seine Nebenreste*, Wilhelm Meissner fordításában, Lipcse, 1850; Layard, *A popular account of Niniveh*, London, 1852; német kiadás W. Meissnertől: *Populärer Bericht über die Ausgrabungen zu Niniveh*, Lipcse, 1852; Layard, *The monuments of Niniveh*, London, 1853; Rudolf Zehnfund, *Die Wiederentdeckung Ninives (Der alte Orient, V. évfolyam, 3. füzet)*.

vároست. a hol Rassam szerencsésen ráakadt a pompás bronzkapúkra, a melyeknek domborművei II. Salmanassar uralkodása első kilencz évének történetét olyan kimerítő módon ábrázolják.

★ ★ ★

Ez a földrajzi képe a földkerekség azon kis részének, a hol az emberiség bölcseje ringott és a művelődés legelőbb vert gyökeret. Az ásátás munkáját még nem fejezték be. Sok romhalom érintetlenül emelkedik és sok, történelmi szempontból fontos tárgy, a mely a sok ezeréves törmelék alatt nyugszik, vár arra, hogy napfényre kerüljön. Nem is vállalkozik könnyű föladatra, a ki Keleten tudományos ásátást akar folytatni. Ha ez ásátásokról szóló különféle jelentéseket olvassuk, átláthatjuk, hogy az ilyen vállalkozáshoz nemcsak az ó-kor keleti népei nyelvének, írásának, irodalmának és történeti viszonyainak ismerete szükséges, hanem sok személyes bátorság is, mert Keleten a tudományos expeditio a leghatósabb fermanok ellenére is nem csekély veszedelmeknek vannak kitéve. A ki nálunk, Európában, valamely régészeti ásátásban már résztvett, tudja, mint sereglik össze ily alkalomkor a falu egész lakossága és mekkora féltékenységgel tekint még a legszerényebb leletre is, abban a hitben, hogy aranykincset talált az ember. Keleten még rosszabb a helyzet. Néha azonban érdekes episodok is előfordulnak. A legérdekesebbek egyike bizonyára az, a mely Layarddal esett meg akkor, a midőn az egykori Kalhi, a mai Nimrud romhalmaz területén egy óriási, szárnyas, emberfejű orosz-lánszobor fejét — ilyenek szokták a királyi paloták bejára tait diszíteni — megtalálta és csakhamar az a hír terjedt el, hogy a hatalmas Nimród fejét találták meg. «A fölfedezést követő reggel» írja Layard — «Abd-er-Rahman sheik táborához lovagoltam s épen vissza akartam térni a halomhoz, midőn azt láttam, hogy a sheik törzséből való két arab vágat elem, kanczáikat a legnagyobb sietségre ösztökélve. Mihelyt közelembbe jutottak, megállottak. «Siess, oh bey» — így kiáltott egyikök, — siess az ásó emberekhez, mert magát Nimrodot találták meg. Wallah! Csuda ez, de igaz! Saját szemünkkel láttuk őt! Csak egy az Isten!» Miután mindketten ismételték e jámbor szózatot, szó nélkül elvágattak sátraik

irányában. Midőn elértem a romokhoz, leszálltam az új árokba és a munkásokat, a kik jöve telemet észrevették, kosarakból és köpönyekből álló halom közelében találtam. Mig Avaré (Layard házigazdája) felém közeledett és az esemény örömeire ajándékot kért tőlem, a munkások lebontották a hamarjában készített burkolatot és óriási emberi fejet tártak föl, a mely az országban előforduló alabastrom egy darabjából volt kifaragva. A munkások még csak a felső részét szabadították ki egy alaknak, a melynek alsó része még a földben rejtett. Azonnal észrevettem, hogy a fej olyan szárnyas bikához vagy oroszlánhoz tartozik, a melyhez hasonlókat már Khorsabadban és Persepolisban találtak. Föntartása bámulatos ép volt. Kifejezése nyugodt, méltóságteljes volt, az arcz vonásainak rajzolata a művészetnek akkora szabadságáról és fejlettségéről tanúskodott, a minőt alig várhattunk volna ilyen régi korszakból származó művektől. A süvegnek három szarva volt és az Assyriában régebben talált emberfejű bikaszobroktól eltérően fölül gömbölyű és dísztelen volt. Nem csudálkoztam azon, hogy ez a jelenség ijedségbe és rettegésbe ejtette az arabokat. Nem is kellett valami túlesigázott képzelőtehetség ahhoz, hogy a leg-sajátságosabb képzeteket varázsolja elő. Miért ne lehetett volna ez az óriási fej, a melyet az idő megsáppasztott, azon rettenetes lények egyikéé, melyekről az országban élő hagyomány azt tartja, hogy a földalatti régiókból lassan kiemelkedve jelennek meg a halandóknak? Alig pillantott a munkások egyike a szörnyű fejre, midőn elhajította kosarát és egyenest, oly sebesen, a hogy csak birt, Mosulba futott. Ez a körülmény fölötte kellemetlen volt reám nézve, minthogy következményeit előreláttam. Mialatt magam a szobrot körülvevő földtömeg eltávolítására ügyeltem és megparancsoltam, hogy az ásatást folytassák, közeledő lovasok zaja ütötte meg fületem és az árok szélén legott megjelent Abd-er-Rahman törzsének felével együtt. Alig ért ugyanis a két arab a sátrakhoz, midőn mindenki paripájára pattant és a dombhoz lovagolt, hogy a megfoghatatlan hírről meggyőződjenek. És alig pillantották meg a fejet, midőn mindnyájan «Nincs Isten Istene kivül és Mohammed az ő prófétája!» kiáltásban törtek ki. Csak jó idő múlva sikerült a seikhet rábeszelnem, hogy leszálljon a gödörbe és győződjen meg arról, hogy

a fej kőből való. «Nem emberi kéz műve ez, hanem azon hitetlen óriásoktól származik, a kikről a próféta, békesség legyen vele! azt mondta, hogy a legmagasabb datolya-pálmáknál is magasabbak voltak. Ez egyike azon bálványoknak, a melyeket Nőé — békesség legyen vele! — a vízözön előtt megátkozott». Így kiáltott föl a seikh és véleményében a körülállók valamennyien osztoztak».

A hasonló epizodok nagyon is gyakran ismétlődtek és megakadályozták a munka gyors menetét. A kutatónak még ma is gyakran kell az ilyen akadályokkal megküzdenie és ez annál nehezebb, mert minden ellenséget könnyebb legyőzni, mint a nép lelkében mélyen gyökeredző, minden haladást annyira gátló babonát.

★ ★ ★

Babylonia és Assyria lakói ugyanahhoz a néptörzshöz tartoztak, ugyanazon a nyelven beszéltek és egyforma volt irásuk, culturájok és vallásuk is. Sémiták voltak, tehát a hébereknek, phœniciaiaknak, aramæusoknak, araboknak, stb. legközelebbi rokonai. Babylonia őslakói azonban nem voltak sémiták. Legelőször, legrégebben az Ázsia belsejéből nyugat felé nyomult sumérek telepedtek meg, az az ősrégi culturnép, a melynek a mai tudomány az ékírás és még sok egyéb fontos művelődési tényező föltalálását tulajdonítja. E nép ethnographiai jellegét azonban mind mai napig sem sikerült biztosan megállapítani, csak az bizonyos, hogy nem volt sémi eredetű. A tudomány még nem mondhatott ítéletet arról, hogy milyen nyelvcsoporthoz tartozik. Némely tudós véleménye szerint a sumér nyelv az ægyptoni nyelvnek rokona volt. Akadtak olyanok is, kik azt vitatták, hogy a sumér és chinai nyelv ugyanannak a nyelvcsaládnak a tagjai. Sok hive volt annak az elméletnek is, a mely a sumérekben az ural-altáji nyelvcsalád hozzátartozóit látta. Ma az assyrologia legkiválóbb képviselői azon a párton vannak, a mely a sumér nyelvnek az ural-altáji nyelvekkel való kapcsolatát kerekén tagadja. Hasonló állásponton vannak az összehasonlító nyelvtudomány és az ural-altáji nyelvtudomány művelői is. *Die sumerischen Familiengesetze* (Lipcese, 1879) című, minden tekintetben figyelemreméltó munkájának bevezetésében Haupt Pál, az assyr és főleg a sumér nyelvek legkivá-

lőbb ismerőinek egyike így nyilatkozik: «Meggyőződésem szerint a sumér nyelv semmi esetre sem ural-altáji nyelv.» Hasonlóan nyilatkozott ez a tudós 1881-ben a berlini nemzetközi orientalista congressuson és a tavaly (1902 szeptember 4.—10-én) Hamburgban tartott XIII. nemzetközi orientalista congressuson is kijelentette, hogy megmarad régi álláspontján. Ellenkezőleg, inkább mint valaha, meg van arról győződve, hogy a sumér nyelvnek semmi köze sincs az ural-altáji nyelvcsaládhoz. Donner, a helsingforsi egyetem hírneves tanára, azt mondja *Über die Verwandtschaft des Sumero-Akkadischen mit den uralaltaischen Sprachen* című értekezésében: «Hogy eleve kimondjam, abban egyetértek Haupttal, hogy a sumér-akkad nyelv határozottan nem ural-altáji nyelv. Semmiképen sem hozható közelebbi kapcsolatba e nyelvek föltételezett öt fő ágának egyikével sem és nézetem szerint mi sem indokolja, hogy e nyelvek rokonságát vagy közös származását csak némikép is valószínűnek mondassuk.» Ezt követik a bizonyítékok. 1901-ben a berlini Winkler¹⁾ így nyilatkozik: «Le kell mondanunk arról, hogy az ó-kor bármely nyelvével, a «köröskörül lakó népek különféle nyelveivel is, vagy éppen a még élő népek nyelveivel való rokonságot megállapítsuk». Nem vitatjuk azt a kérdést, vajon komolyan számba jöhet-e egy más, a tudománytól teljességgel távol álló részről hangoztatott és csupán némely hangbeli hasonlóságra (például sumér *ab*, magyar *apa*; sumér *nab*, magyar *nap*, stb.) alapított, de különben éppen nem tudományos jellegű tétel, a mely szerint a sumerek voltak a magyarok ősei és «Szumirok és Magyarok» ugyanahhoz a nyelvcsaládhoz tartoztak. Ma már senki sem vonja kétségbe — talán Halévy kivételével, — hogy Babylonia őslakói nem voltak sémiták. Azt azonban, hogy mik voltak, talán csak a jövő mutatja meg. Ezt az ősi lakosságot utóbb a sémiták szorították ki, a kik népvándorlás útján délnyugotról, Arábiából (Ed. Meyer²⁾), mások szerint északkeletről a kurdistáni hegység hágóin át (Guidi és mások³⁾) terültek a két folyam

¹⁾ Helmolt: *Weltgeschichte*. III. köt. *Das alte Westasien*. 7. l.

²⁾ *Geschichte des Alterthums*. I. 207. l.

³⁾ *Memorie della classe di sc. mor.* (R. Accademia dei Lincei). III. 1879. 266. köv. II.

országába és lassanként, bizonyára csak évszázadokig tartó súlyos küzdelmek után a régibb sumér lakossággal egységes egészszé, új, úgynevezett babyloniai-semita néptörzsszé olvadtak egybe. A történeti időben, midőn az ékírású források megszólalnak, a sumér nyelv már kihalt és általában már csak mint irodalmi nyelv volt használatban, akár napjainkban a latin nyelv.

Babylonia és Assyria lakói földműveléssel foglalkoztak. Ez országok népe Aegyptom mellett az ó-kor legelső földművelő népei közé tartozott. Földjöket ügyes csatornázással állandó szántóföldre és kertekké varázsták. Egész Babylo niát számtalan csatorna szelte át, melyek az Euphratest egyrészt a mélyebben folyó Tigrissel, másrészt magával a tengerrel kötötték össze. Ezzel azt érték el, hogy az évenként bekövetkező áradás idején az ország általános elárasztását megakadályozták, azonkívül a talajt egyenletesen öntözhatték. Ugyanaz a föld, a mely ma pusztaság és sivatár, a mely mérget lehelő mocsaraival valósággal a halál völgye, rablók és gyilkosok menedékhelye, egykor Ázsia éléskamrája volt. Buzát és árpát termesztettek, szóval mindennemű gabonát. Nagyban üzték a kertészetet és bortelemelést is. E mellett nagy súlyt fektettek az iparra és kereskedelemre. Iparuk fő ágai a téglaféltés, az asphalt előállítás, a kosár- és gyékényfonás, a vászon- és posztószövés, a biborfestés és himzés voltak; sok sót és petroleumot aknáztak ki sótartalmú naphthaforrásaikból, az illatos olajakat és kenőcsöket nagyban gyártották. Kereskedelmök igen kiterjedt volt: az Aegæi tenger keleti partjái és Közép-Ázsiáig nyúlt. Világhírűek voltak datolyáik, kosaraik és gyékényeik, nemkülönben pompásan festett vagy himzett kelméik is. Jól értettek az állattenyésztéshez, szerették a vadászatot és halászatot és nem hanyagolták el a bányászatot sem, a mennyiben ez utóbbi a talaj physikai alkata mellett egyáltalán lehetséges volt. Nagyon szerettek vadállatokra, kivált oroszlanra vadászni. Általában bátor és vitéz nép voltak, kitartók a háborúban és vakmerők minden veszéllyel szemben. A modern irodalomban sokszor úgy szerepelnek, mintha különösen ármányosak, kegyetlenek és vérszomjasak lettek volna. Ez utóbbit főleg az emlékek azon értesítései és azon fölíratok alapján állítják, a melyekben azzal dicsekszenek, hogy ellenségeiket fölkonzolták, azoknak

hulláit megcsonkították, városaikat elpusztították és elégették, asszonyaikat meggyalázták és még gyermekeiknek sem kegyelmeztek. Bizonyára hajmeresztő értesítések. De legyünk igazságosak, vajon kedvezőbbek-e azok a értesítések, a melyeket korunk harcztereiről kapunk. Ha a háború istennője szárnyra kél, a sors nem ismer irgalmat. A diadal mámorában az ellenség sok olyat megenged magának, a mi a civilizatio és emberség érzelmeivel sehogy sem fér össze. Nincs helye az irgalomnak; a nemzetközi jog szabályaival és teteleivel daczolnak, sőt azokat ki is gunyolják. Emlékezzünk csak azokra az adatokra, a melyeket 1878-ban a bolgár harcztérről kaptunk; gondoljuk meg, mint viselkedtek a modern és emberséges gondolkozású európaiak az utolsó chinai hadjárat alkalmával — kirabolták a nagy császári könyvtárt, a régi, híres csillagdat, stb.; — tekintsünk vissza arra, mint bántak el a háborúban az angolok a szabadságukért harczoló búrokkal, akkor ítéletünk bizonyára nem lesz oly szigorú a babyloniaiak és assyrok barbár eljárása miatt, a mely több mint 3000 évvel előzte meg korunkat.

* * *

Úgy látszik, hogy a legrégibb időben az állam szervezete még nem volt szorosan megállapítva. Nyilván ugyanazok a viszonyok uralkodtak itt, mint Aegyptomban annak legrégibb története idején. Minden városi kerület magában egészet alkotott, még pedig mind politikai, mind vallási tekintetben. Minden kerületnek megvolt a maga istensége és így a saját szentélye, de önálló főnöke is, ki a királyi és papi hatalmat egyesítette egy személyben. Ezeket *patísinek* nevezték. Az egyes kerületeknek a szomszédos kerületekkel való vetélkedése nem ritkán surlódásokat okozott, a mennyiben egyes kerületek fejedelmei a saját területökkel szomszédos kerületek fölötti főnhatóságra is törekedtek. Ennek az lett a következménye, hogy egyes kisebb kerületekből egy nagyobb képződött és ennek az a város lett a középpontja, a melynek patísija győzedelmeskedett. Így keletkezett idővel egy dél- és egy észak-babyloniai birodalom, hasonlóan, mint a hogy Aegyptomban a sok kerületi fejedelemségből még a Mena előtt időben két birodalom, Felső- és Alsó-Aegyptom alakult. A mint Aegyptomban viszont Mena erős keze egyesítette a két orszá-

got egy összbirodalomná, úgy Babyloniában Hammurabi erőteljes és bölcs kormányza Észak és Dél-Babyloniából egy nagy birodalmat alakított, mely ezentúl egy jogar és egy korona alá tartozott. A királynak «Babylonia királya, Sumér és Akkad királya» volt a czime és így mintegy már a királyi czim is kifejezi, hogy Dél-Babylonia (Sumér) és Észak-Babylonia (Akkad) egy birodalomná egyesítették. E tekintetben tehát megfelelt Babylonia Aegyiptomnak, mert Aegyiptomban is az egész birodalom uralkodójának *suten baāti*, vagyis «Felső- és Alsó-Aegyiptom királya» vagy *hak taui*, «mindkét ország uralkodója» volt a czíme. Az aegyptomi király saját magát *Ra fiának* nevezte és ennek megfelelően a babyloniaiak királya majdnem mindig ezzel a jelzéssel toldotta meg czímét: «Šamaš isten kegyeltje és Marduk isten kedvence». A király volt a legfőbb törvényhozó és egyszersmind a törvények legfőbb őre. Első tanácsadója a tartannu volt, egyúttal a csapatok főparancsnoka is. Babylonia par excellence jogi állam volt. Törvénykönyve, a *Code Hammurabi*, a mely már a Kr. e. XX. században keletkezett, igazán csodálatraméltó és a legkiválóbb jogtudósok figyelmét magára vonta. Körülbelül 282 törvényt tartalmaz — a szöveg egy megrongált helye miatt számukat nem lehet pontosan megállapítani, — a melyek egy legújabbban (az 1902. év elején) De Morgan francia archæologus és Scheil dominikánus szerzetestől fölfedezett 2 $\frac{1}{4}$ méter magas diorittömbre vannak vésve. Már a fölírat arról értesít, hogy ezek «jogi határozatok, a melyeket Hammurabi, a bölcs király, állapított meg.» . . . «Hogy az erős ne ártson a gyöngének, hogy az árvákat és özvegyeket biztosítsam, Babylonban, Anu és Bel városában fölemeltem azok fejét; Í-sag-iluban, a templomban, a melynek alapja olyan szilárd mint az ég és föld, az ország igazságszolgáltatásának, a vitás kérdések eldöntésének és a bajok meggyógyításának czéljából drága szavaimat emlékkövemre írtam és reávésettem képemet, mint az igazságosság királyának képét. . . Šamaš, az ég és föld nagy bírójának parancsára tünjék föl az igazságosság az országban; uram, Marduk parancsából ne érje pusztulás emlékemet. Örökké hangoztassák nevemet Í-sagilban, a melyet szeretek; az elnyomott, a kinek pörös ügye van, jöjön képem, az igazságosság királyának képe elé, olvassa a fölíratot és tudja meg drága szavaimat;

a fölírat világosítsa meg ügyét és találja meg jogát! Megkönnyebbült szívvel fohászkodjék azután: «Hammurabi olyan úr, a ki atyja atattvalóinak!... Később, örökkön örökké tartsa a király, a ki az országban van, az igazságosság szavait, a melyeket emlékkövemre írtam, szeme előtt; ne változtassa meg a törvényt, a melyet én adtam az országnak, a határozatokat, a melyeket én rendeltem; emlékemet ne rongálja meg! Figyeljen a szavakra, a melyeket a fölíratba írtam; mutassa meg neki a fölírat az ország vezérfonalát, elvét és törvényét, a melyet én adtam, a döntéseket, a melyeket én mondtam ki. E szerint uralkodjék alattvalóin szolgáltasson nekik igazságot, hozzon határozatokat, irtsa ki országából a gonoszokat és vétkeket és részesítse alattvalóit jólétben! Én vagyok Hammurabi, az igazságosság királya, a kinek Šamaš adta a jogot». Ezekkel a szavakkal kísérté Hammurabi a maga törvénykönyvét, a mely ez idő szerint az ilyenmő ismert emlékek között nyilván a legregibb. Vannak benne olyan törvények, a melyek a bérszerződéseket, a szántóföldek, gátak és töltések, kertek és legelők védelmére vonatkozó kötelességeket, a kereskedelmi jogviszonyokat és pénzkölcsönzéseket szabályozzák. Megtaláljuk benne a hadkötelesekre vonatkozó törvényeket, a lopásra, csalásra és rablásra, a hamis tanúzásra és igazságtalan bírói ítéletre kiszabott büntetéseket. Lényeges szerepet játszanak a házassági és családi viszonyokat illető törvények. Szóval, megtaláljuk mindazt, a mi egy rendezett jogállam alapjául szolgálhat.

De a milyen kifejlett volt az ország igazságszolgáltatása, olyan rossz volt közigazgatása, a mely a tisztviselők különböző osztályaira volt bízva. A tartannu, az ország legfőbb méltósága után rangban a palota kapitánya (nagir ékalli), a miniszter (tukultu), az ország kapitánya (amilu ša matu) és a tartományi helytartó (šaknu) következtek. Az egész közigazgatás végső célja a közigazgatási tisztviselők gazdagodása volt, a legalsó adószedőtől kezdve fölfelé a ministerig és nagyvezérig. Ennek természetesen az lett a vége, hogy a nép rétegei elszegényedtek. A hadsereg zsoldosokból állott. A mint egy államot legyőztek, a király a legyőzött hadsereg egy részét azonnal csapataiba sorozta be. Ez különben rendes eset volt az egész Keleten. A hadsereg különféle csapat-

nemekre oszlott. A legnehezebb és legfélelmetesebb csapat hadiszekerekkel volt ellátva, — egyúttal ez volt a legelőke-több is, és úgyszólván a mi mai lovasságunknak felelt meg. Az emlékek a harczoló királyt mindig hadiszekerén állva ábrázolják. A szekéren, mely elé két lovat fogtak, rendesen csak egy kocsis és egy harczos foglalt helyet. Voltak nehéz fegyverzetű vitézek, a kik nemcsak lándzsával és kardda' voltak fölfegyverkezve, hanem sisakot, pajzsot és páncélt is hordtak. Az íjjászok a könnyebb csapatokat alkották. A csapapatok felszerelésének költségeit a király viselte. Úgy látszik, hogy külön katonai törvénykönyvek is volt, melynek a polgári életre vonatkozó intézkedéseit a *Code Hammurabi* is figyelemben részesíti. Tartalmából a következő tételket idézzük: «Ha a katonát (tisztelet vagy a legénység sorában szolgálót), a ki szerencsétlenségére a háborúban foglyúl esett, egy üzletember kiváltja és hazájába visszaviteti, a katona, ha ugyan házában megvannak a váltságul szolgáló anyagi eszközök, váltsa ki magát; ha ez nem lehetséges, váltsa ki szülőföldjének temploma, de ha ez sem rendelkezik a szükséges eszközökkel, váltsa ki az udvar. Ne adassék érte váltságdíjúl szántóföldje, kertje és háza». Egy másik törvény így intézkedik: «A ki a szolgálat alól kivonja magát (tehát csapatát engedély nélkül elhagyja) és háború esetében bérenczet állít maga helyett, az — tekintet nélkül arra, vajon a legénységhez vagy a tisztikarhoz tartozik-e — ölessék meg.»

★ ★ ★

A babyloniai és assyr ékirásos emlékek lehetővé teszik azt is, hogy e két nép családi életével részletesen megismerkedjünk. Úgy látszik, hogy a házassági viszonyokat má-a legrégibb idők óta törvényes intézkedések szabályozták. A házasság érvényességének alapvető föltétele a házassági szerződés volt. «Ha valaki megnősül, a nélkül, hogy házassági szerződést kötött volna, akkor az a nő nem törvényes felesége». Már Hammurabi is ezt rendeli el (lásd törvényeinek 128. §-át). Szigorúan, halállal büntették a házasságtörést. De lényegesen megkülönböztették, vajon az asszony a házasságtörést szükségből, tehát anyagi kényszerűségből, vagy pedig pusztán fajtalanságból követte-e el. «Ha valakit hadi fogoly gyanánt hurczolnak el hazájából és hitese felesége akkor, bár

életét a házban föntarthatja, házát és udvarát elhagyja és más házba megy, állíttassék törvény elé és dobassék vízbe. Ha azonban valaki hadifoglyúl esik, házában nincs annyi, hogy felesége életét föntarthassa és az asszony más házba megy, akkor ez asszony büntelennek tekintendő.» Ezzel szemben megengedték, hogy a férfi az esetben, ha a házasság magtalan maradt, felesége mellé más asszonyt is vegyen házához. A törvény ennek az asszonynak és gyermekeinek a jogait is megvédelmezte. Méltán számot tartanak érdeklődésünkre Hammurabi törvénykönyvének erre vonatkozó cikelyei:

«Ha valaki mellékfeleségét, a ki gyermekeket szült neki, vagy hitese feleségét, a ki gyermekeket ajándékozott neki, el akarja taszítani, akkor annak az asszonynak a magával hozott hozományt vissza kell adnia és a szántóföld, kert és vagyon hasznának egy részét kell adnia, hogy gyermekeit fölnevelhesse. Ha gyermekeit fölnevelte, adassék neki mindenkől, a mit gyermekei kapnak, akkora rész, a milyen egy fiút megillet és szabadjában áll újból férjhez menni.»

«Ha valaki megnősül és ez a felesége szolgálot vezet hozzája, a ki gyermekeket szül neki, az a férfi mégis mellékfeleséget akar tartani, ez ne engedessék meg neki és ne vehessen mellékfeleséget.»

«Ha valaki megnősül és felesége nem ajándékozza meg gyermekekkel, akkor az a mellékfelesége, a kit azután magához, házába vesz, a hitese feleséggel ne legyen egyenjogú.»

«Ha valaki megnősül és felesége férjének olyan szolgálot ad, a ki gyermekeket szül neki, ez a szolgálot pedig utóbb úrnőjével egyenlővé teszi magát, ura e szolgálot, minthogy már gyermekeket szült, ne adja el pénzért, hanem vesse rab-szolgaságba és ossza be a szolgálok közé. Ha nem szült gyermekeket, akkor úrnője adja el pénzért.»

A házasságot bizonyos, a törvénytől korlátozott esetekben föl is lehetett bontani.

Nagy gondot fordítottak a gyermeknevelésre. Az elemi oktatáshoz tartozott a különböző írásjegyek megtanulása, a mit nyelvtani gyakorlatok követtek. A későbbi időben nagy figyelemmel művelték a sumér nyelvet és irodalmat; épen a hogy napjainkban a gymnasiumban a latin nyelvtant gyakorolják és a tanítványoknak latin classikus írókat

modern nyelvre kell fordítaniok, Babyloniában és Assyriában úgy bántak el a sumér nyelvvel. A felsőbb tanintézetekben sumér nyelvtant tanítottak és sumér szövegeket sémi (babyloniai-assyri) nyelvre fordítottak. Egészen rendszeres módon tanították a rajzot és később a mintázást is. Első sorban azonban a mennyiségtant, mértant és csillagászatot műveltek. E tudományokban a babyloniaiak csodálatos jártasságot értek el. Nagy súlyt fektettek a testgyakorlatokra is. Az iskolák két csoportba oszlottak. Az egyik csoportba tartoztak azok, a melyek tisztán gyakorlati, üzleti céloknak szolgáltak — ezek voltak a szakiskolák, — a másik csoportba azok, a melyek vallásos és tudományos nevelésben részesítették az ifjakat és az egyetemek theologiai és bölcsészeti karait közelitették meg vagy az egyetemeket általában. Ez egyetemek közül a legkiválóbbak közé tartozott a nippuri főiskola. Az amerikai expeditio mostanig már negyven helyiségét fedezte föl és még alig jutott el az egésznek hatodrérszéig. *) Nagy fontosságot tulajdonítottak a gyermekek vallásos nevelésének. Már legzsengébb koruktól kezdve istenfélelemre és felebaráti szeretetre oktatták a gyermekeket.

A babyloniaiaknak a világ teremtéséről szóló eposában ezt olvassuk :

Istened iránt tiszta szívű légy!
Ez a legkedvesebb az istenség előtt.
Imát, könyörgést, földreborulást
Mutass be neki minden reggel.

Istenfélelem kegyelmet szül,
Áldozat az életet hosszabbítja,
Ima a bűnt földoldja.
Attól, ki az istenektől fél, a jutalom el nem marad;
Ki Annunákétől fél, életét meghosszabbítja.

Barátodról, társadról rosszat ne beszélj,
Gyalázatosat, titokzatosat, ne mondj.
Barátságot gyakorolj!
Ha ígérsz, teljesíts, cserben ne hagyj!

Igy oktatták a kicsinyeket már öt évezreddel ezelőtt.

*) Hilprecht, *Die Ausgrabungen im Bêl-Tempel zu Nippur* (Lip-cse, 1903), 54. köv. II.

2. Vallás és halotti szertartások.

A babyloniai-assyriai művelődéstörténet egy fejezete sem leledzik már akkora homályban, mint az, a mely Babylonia régibb lakosságának a vallására vonatkozik. E tekintetben még sokkal hézagosabbak ismereteink, semhogy részletes és tiszta képet alkothatnánk róla. Minthogy az istenségek egész seregei, a hold- és napistenek és feleségeik lépnek föl, sokan azt a nézetet vallják, hogy itt Babyloniában és az utóbb akkora hatalomra és tekintélyre vergődött Assyriában a polytheismus már kezdettől fogva erősen meggyökeredzett. Mások ismét azt teszik föl, hogy a monotheismus eszméje innen indult ki, de abban az időben, a mely a történet világításában jelenik meg nekünk, már réges-régen kihalt. Ez utóbbi föltevésnek alapja az, hogy mindazok az istenek, a kikkel a régi babyloniaiak hymnusaiban, zsoltáiraiban és egyéb vallásos tárgyú fölirataiban találkozunk, ugyanannak az istenfogalomnak a különféle városi kerületekben különböző formában kifejezett helyi elnevezéseire mennek vissza. Így például az uruki *Amu*, a nippuri *Bel*, az eridui *Ía*, a bábeli *Marduk*, stb. csakis ugyanannak az istenfogalomnak különböző helyi elnevezései lehettek és ez elnevezések tisztára e legfelsőbb lénynek, a melyben «istent» ismerték föl, a helyi viszonyokhoz alkalmazott különböző fölfogására vezethetők vissza. Egy helyen úgy tekintették az istent, mint a ki az embereknek az ég és a különböző égitestek képében nyilatkozik meg; másutt istenben azt a legfelsőbb lényt imádták, a mely az emberi élet föntartására olyannyira szükséges növényzetet teremti; ismét másutt a világegyetem ura gyanánt tisztelték. Így keletkeztek azok a különböző fogalmak, melyek a kezdetben tisztára helyi jelentőségű *Amu* = az ég istene, *Ía* = a föld istene, *Bel* = minden létező ura, vagyis legfőbbje, stb. elnevezéseket eredményeztek. A mint az egyik culturalis középpont hatalma a szomszédos területen is érvényesült, az erősebb félnek nemcsak politikai hatalma jutott vezérszerepre, hanem annak a kerületnek a helyi cultusa is, a mely erősebbnek bizonyult, föléje kerekedett a másikénak. Ennek első sorban az lett a következménye, hogy azok a fölfogások, a

melyek a különböző kerületekben az istenségről képződtek, részben kiegészítették, részben kölcsönösen gyöngítették egymást. Ilyképen az egyik cultus uralkodóvá vált ugyan a kibővült részterületen, de a másik is megmaradt mint mellék-cultus. Így keletkeztek idővel az egyes cultusok különböző változatai, a melyek azonban mindannyian egy, monotheistikus értelemben fölfogott istenfogalom szolgálatában állottak. A tudósok e csoportjának meggyőződése szerint még az egyes isteneknek a vallásos és mythologiai föliratokban föllépő azon összeköttetések is, a melyek szerint egy istennőt feleség gyanánt állítanak egy isten mellé, vagy egy másik istent amazok fia gyanánt ismernek el, összeférnek a legtisztább monotheismussal. Gondoljunk arra, hogy a keresztény vallásban is «Atya» és «Fiú» fordulnak elő!

Ma még bizonytalan, hogy e két fölfogás közül melyik a helyes. Még nem vagyunk képesek a babyloniai-assyr vallás alapvető formáját tisztán fölismerni. Sok vallásos és mythologiai tartalmú szöveget egyáltalán nem sikerült még megfejteni; sokat félre is magyaráznak, mert a nép nyelvének, vallásos gondolkodásának és érzésének szellemébe nem hatoltunk be eléggé. Az egész sumerologia még nagyon is fiatal tudomány, semhogy tökéletesen megoldhatná azokat a kérdéseket, a melyek a föld színéről eltűnt és ma már sok ezer éves törmelék alá temetett emlékek nyelvén beszélő sumér nép szellemi életének teljességére vonatkoznak. Ezért azok a tudósok, a kik Babylonia legrégibb lakóinak vallásával foglalkoznak, két pártra oszlanak. De bármi lesz is a régi a babyloniai lakosság vallásának behatóbb tanulmányozásából és mélyebb megismeréséből fakadó eredmény, az kétségkívül kitűnik, hogy abban az időben, a melyet már a történelem világában ismerünk, Babyloniában és Assyriában monotheismussal már nem találkozunk. Hammurabi, a nagy szervező és törvényhozó, törvénytábláját, a melyet a táblán látható dombormű és az azt kísérő magyarázat szerint *Šamas* istentől kapott, a következő szavakkal vezeti be: «Midőn a fenséges *Anu*, az *Annunaki* királya és *Bel*, az ég és föld ura, *Marduknak*, *Ía* uralkodó fiának, a jog istenének juttatta osztályrészül a földi emberiséget . . .». A bevezetés további folyamán Hammurabi így nevezi meg magát: «Én vagyok Hammurabi, a fejedelem, a *Béltől* hiva-

tott, a királyi sarj, a kit *Sin* teremtett, a böles király, a kit *Šamas* meghallgat, *Zamama* isten testvére, *Tu-tu* Isten kedvence, stb.» Ugyanennek a befejező részében azt mondja: «*Šamas*, az ég és föld nagy bírójának parancsára igazságosság tűnjék föl az országban; uram, *Marduk* szavára ne érje pusztulás az én emlékemet.» Azután megátkozza azokat, a kik a táblát valaha elpusztítani merészkednének és a következő isteneket hívja föl: tanukul: Belt, Beltist, *Šamaš*, Sint, Adadot, *Zamamát*, Istárt és Nergalt. Hammurabi tehát nem ismerte az «egy egységes és egyetlen» istent, hanem csak «az ég és föld nagy isteneit». Ha pedig e király idejéből származó táblácskán tényleg azt kellene olvasnunk, hogy *Ja-ah-ve-ilu*, vagyis «Jahve az isten», akkor a kifejtett körülményeknél fogva magától értetődik, hogy ennek a Jahvének a bibliai könyvekben említett Jahvéhoz a nevének kívül semmi köze sincsen. A babyloniai sémiták az *ilu* = isten szóval csak azt az attributumot fejezték ki, a melylyel az isten gyanánt tisztelt lényeket illették, de éppen nem azt, a mit a biblia az *El* = isten szóval jelöl. Ha *el* is fogadjuk azt, hogy a szóban forgó ékjesoportot csakugyan *Jahve*-nak kell olvasnunk, pedig ezt az illetékes szakemberek közül többen kétségbe vonják és tagadják, akkor is a *Jahve* szó a babyloniaiak szemében nem volt egyéb, mint annak a fogalomnak a megjelölése, a melyet az istenséggel azonosítottak. Abban az időben, mikor az imákat már az istenek egész seregéhez, Anuhoz, Belhez, Íahoz, *Marduk*hoz, *Šamaš*hoz, Sinhez, stb. intézték, a *Jahve* szón egyáltalán nem érthették azt az «egy és egyetlen» istent, a kit a biblia e név említésekor ki akart emelni.

A babyloniaiak és assyrok vallása astralis vallás volt. Hitökben és istentiszteletökben a hold, nap és csillagok játszották a főszerepet. E tekintetben a babyloniaiak teljesen megegyeznek az izraelitákkal, hiszen ez utóbbiaknál a hold és csillagzatok tiszteletének nyomai még a későbbi időkre nézve is kimutathatók. Azt a kérdést, hogy e culturalis jelenségeknek okát az egyik vagy másik nép részéről való kölcsönös hatásban kell-e keresnünk, ez alkalommal nem tárgyalhatjuk. Az égi tűnemények mindenkire nézve egyenlően mennek végbe; mindenki egyformán leolvashatja őket a menny boltozatáról. Minden útmutatás nélkül bárki is

figyelmessé lehet a nap melegítő és világító erejére és meggyőződhetik a növényzetre gyakorolt jótékony hatásáról. Külső befolyás nélkül is föltűnő, hogy azon időközön belül, a melyben a növényi élet különböző jelenségei periodikus módon visszatérnek, a nap is a menny boltozatán időszakonként változtatja a maga helyét és hogy épen a nap állásának e periodikus váltakozásától függ melegítő ereje és ezzel kapcsolatban a természeti jelenségek időszakonkénti ismétlődése is. Azért az ó-kornak majdnem valamennyi culturnépe a napot ama legfelsőbb erő gyanánt személyesítette — még pedig kölcsönös befolyásolás nélkül — a melyben a mindenható istenség, «az ég és föld nagy bírása, a ki minden élő lényt föntart», nyilatkozott meg. Ugyanazt mondhatjuk a holdról is. A hold különböző phasisainak látára csakhamar észrevették, hogy ugyanannak a phasisnak tizenkettedik visszatérése után a nap melegítő ereje és a növényzet is periodikusan megújul. Nem maradhatott rejtve a hold világító erejének időszakok szerinti növekedése és fogyása sem, a mely az egyes phasisokkal áll kapcsolatban. Végre is a holdban is valamely isteni lény megtestesülését ismerték föl. Ugyanígy áll a dolog a nagyobb csillagok és csillagesoportok, a *Venus*, *Juppiter*, *Sírius*, stb. tekintetében is. *Sín* isten tisztelete a holdtól, *Istaré* a Vénus, *Marduké* a Juppiter csillagtól indult ki és ez istenek tisztelete, ha más neveken is, mindenütt föltálalható, a hol valaha a csillagimádás volt a vallás alapja.

* * *

Az istenek tiszteletére templomokat építettek, a melyekben papok végezték az istentiszteletet. A leghíresebb templomok egyike Bel istené volt Nippurban. E templomok azonban nemcsak arra szolgáltak, hogy az istentiszteletet gyakorolják bennök, hanem valóságos központok voltak, a melyekben mindaz, a mi Babylonia szellemi és anyagi culturájára vonatkozott, egyesült. A papok e szerint nemcsak lelkipásztorok voltak, hanem a nép tanítói is, az egész műveltség képviselői és terjesztői. Ép úgy kötelességök volt a tudomány és művészet ápolása, mint az, hogy az istennek tetsző szertartásokról gondoskodjanak. Ennélfogva minden templommal iskola is össze volt kötve, nemkülönben az úgy-

nevezett templomi könyvtár, mely a tanításra szükséges könyveket foglalta magában. Egy ilyen templom magában egész városi területet alkotott, a melynek saját közigazgatása volt.

Az istentisztelet, vagyis az istenek tiszteletének gyakorlati nyilvánulása áldozatokból és imádságokból állott. Voltak tömjén-, állat- és italáldozatok, a melyeket csakis határozott, törvénnyel szabályozott körülmények között és pontosan előírt szertartások szerint volt szabad bemutatni. Az imádságokban az isten kegyelmét magasztalták és dicsőítették, hatalmát énekelték és haragját kérlelték meg. Ide tartoznak a hymnusok és zsoltárok. Különösen ünnepélyes alkalmakkor a papok litaniákat mondtak el, a király jóléteért imádkoztak, stb. A mindeddig ismeretes imák legnagyobb része sumér nyelven van írva, helyenkint sémi nyelvű fordítással. Úgy látszik, hogy a babyloniaiak a sumér nyelvet nemcsak irodalmi nyelvnek használták, hanem szent nyelvnek is, körülbelül úgy, mint az izraeliták még ma is a héber nyelvet és hogy az legalább is ugyanolyan szerepet játszott, mint a latin nyelv a római katolikus egyház liturgiájában. Ez imádságok a mellett igen költőiek és helyenkint a biblia legszebb zsoltáraitra emlékeztetnek. Csak egy jellemző példát idézünk.*)

Magasztos istennő, kinek parancs-szava uralkodik,
Hozzád fohászkodom: «Mi jó nekem, tedd meg,
Istennő, nekem, ki már ifjuságom óta a bűnhöz vagyok lánczolva!
Ételt nem ettem, sirás az egyetlen üdülésem:
Vizet nem ittam, könnyek voltak az italom.
Szívem nem volt víg, lelkem nem örült;
Fájdalmasan bevallom:
Sok a bűnöm, hangulatom nyomott.
Oh istennőm, taníts tetteimet megismerni, bocsáss meg,
Takard be bűnömet, emeld fel arczomat!

A babyloniaiaknál és assyroknál a szellemekben való hit is nagyon ki volt fejlődve. Az ember minden baját ezeknek a szellemeknek tulajdonították. Lakásuk az égben és földön volt és időnkint az emberbe is beleférkőztek. Hogy előlük meg legyenek óva, talismánokat és amuletteket hordtak és

* Lásd: *Egyetemes irodalomtörténet* I. köt. 187. l.

nem ritkán varázsigéket és ráolvasásokat is alkalmaztak. Sárkányok, griffek és egyéb phantastikus szörnyek képében ábrázolták őket. Voltak azonban jó szellemek is, kik az angyalok módjára közvetítő szerepet játszottak az isten és emberek között. Ezeket emberi testű és keselyű- vagy emberfejű szárnyas lények képében ábrázolták. A szellemek között előkelő szerepet játszottak az *Amunaki* és *Igigi*, a kikkel a föliratokban annyszor találkozunk. A varázsigék közül különösen két sorozat méltó figyelmünkre; az egyik *Maqlu*, a másik *Surpu* nevet visel. Már nevök is arra vall, hogy mindkettőben bizonyos elégetési szertartások szerepelnek. A varázsló pap agyagból, asphaltból vagy fából alakokat készít, melyek a boszorkányokat ábrázolják. Ez alakokat éj idején elégeti, miközben a nevezett sorozatok egyik vagy másik mondókáját hangosan fölmondja. Egy ilyen formula a következő: *) «Ki vagy te, tajtékos boszorkány, a kinek szívében lakozik szerencsétlenségem szava, a kinek nyelvéen elvarázslásom kezdődött, a kinek ajkain megmérgezőselem keletkezett, a kinek lábnyomaiban a halál áll? Te boszorkány, megragadom szájad', megragadom nyelved', megragadom villogó szemeidet, megragadom gyors lábaidat, megragadom lépő térdeidet, megragadom hadonázó kezeidet és hátadra kötöm kezeidet. A hold fénylő istene semmisítse meg testedet és taszítson a víz és tűz torkába! Mint e pecsét kerülete, úgy fakuljon és sápadjon meg arczod, te boszorkány!» Egy másik ráolvasás így hangzik: «Én, a főpap, meggyújtom a tüzet, meggyújtom a szénszerpenyőt, beledobom az oldatot; Ea isten szent papja, Marduk isten hírnöke vagyok én. A szénszerpenyőt, a melyet meggyújtottam, kioltom; a tüzet, a melyet szítottam, elfojtom; a búzát, a melyet reászórtam, elnyomom. A mint kioltom a szénszerpenyőt, a melyet meggyújtottam, a mint elfojtom a tüzet, a melyet szítottam, a mint elnyomom a búzát, a melyet reáhintettem, úgy oldja föl Siris, a ki istent és embereket szabadít, a csomót, a melyet bogozott! Istenének és istennőjének, elzárt szíve nyiljék meg újra N. N.-nek, N. N. fiának; bűne nyerjen bocsánatot, mai napon mentsék meg, oldják föl őt!»

* * *

*) Bezold: *Ninive und Babylon*. Lipese, 1903. 95. 1.

A Kelet legtöbb culturnépéhez hasonlóan a babyloniaiak is istenfélők voltak. Az volt a szilárd meggyőződésük, hogy az isteneknek tetsző cselekedetek az élet meghosszabbításának legalkalmasabb eszközei. Ki ne emlékeznék a biblia igéjére: «Szeresd atyádat és anyádat, hogy hosszú életű légy?» A halált az istenek és emberek ellen elkövetett vétések büntetésének tekintették. Az első emberpár bünbeeséséért is, a melynek nemcsak a bibliában (Mózes I. III. fej.) találjuk meg leírását, hanem egy régi babyloniai pecsétlő hengeren annak képét is, halállal lakoltak. A babyloniai ember szemében a halál nem volt, úgy mint az egyiptómiaiaknál, a földi életnek és minden földi élvezetnek folytatása, ha más formában is. A babyloniaiak fölfogása szerint a halál «visszatérés nélküli országba» való bevonulás volt, tehát vigasztalan végzet, a mely véget vet minden emberi dicsőségnek és örömeknek. A holttestet a földre temetik, de a lélek a sötétség birodalmába (*šeol*) vonul, a honnan nincs menekvés, a hol «por ülededik az ajtóra és reteszre» (lásd Istar útját a pokolba) és a hol csak «por és sár az eledelök». A régi zsidó hagyomány ez esetben is megfelel a régi babyloniai hagyománynak, mert mindkettő szerint a halál napjának megállapítása a sors ama végzetei közé tartozik, a melyeket újév napján Isten (a babyloniaiaknál Marduk) elnöklete alatt döntenek el.

A babyloniaiak és assyrok temetkezési szertartásairól is van némi tudomásunk. Először is megmosták a hullát, azután vajjal, mézzel, olajjal és sóval dörzsölték be megóvás czéljából, majd vászonba burkolták és agyagkoporsóba helyezték. E koporsók, melyek a gazdagok számára mázas, a szegények számára közönséges égetett agyagból készültek, a nippuri ásatások tanúsága szerint*) rendszeren cipőalakúak voltak, de használtak boltozott födelű, teknőalakú koporsókat és olyanokat is, a melyek nyílásukkal egybeillesztett két urnából voltak összetéve. Találtak fürdőkádalakú koporsókat is, a melyekben a halott összehúzott térdekkel feküdt. Hogy a sír sötét mélyében való tartózkodás mégis kevésbé szomorú legyen, étellel és itallal telt ivóedényeket és tálakat is tettek a sírokba. Gyakran nem adtak vizet a halott mellé,

*) Hilprecht: *Die Ausgrabungen in Tel-Tempel zu Nippur*, 36. és köv. lapokon.

hanem a sírban kutat ástak, a mely egészen a talajvízig lenyúlt. Királyok és hozzátartozóik sírjába arany- és ezüstitárgyakat és méltóságukat kifejező jelvényeket helyeztek. Minden halottat hét napig gyászoltak meg hozzátartozóik. A gyász jeléül elszakították ruhájokat, kitépték szakállukat, lenyirták hajokat, késekkel megvagdalták testöket és a földre vetették magokat. Ezeket a gyászszertartásokat az izraeliták részben még ma is megtartják. A halottat utolsó útjára hozzátartozóin kívül elkísérték sirató emberek és asszonyok is, a kik fuvolaszóval és hangos jajveszékléssel követték a gyázmene-tet. A temető a templom területén belül terült el, még pedig az úgynevezett lépcsőzetes torony közelében, a melyet ezért egyéb neveken kívül az *Egigunû*, «a sír háza» névvel is illették.

Mihelyt a halott a sír mélyében nyugodott, azonnal megnyíltak lelke előtt a sötét alvilág kapui. Az alvilág neve: *aralu* vagy *irsitum la tairat*, vagyis «ország visszatérés nélkül». Az alvilág kapuja nyugat felé nézett. Minden belépő-nek bizonyos törvényeknek kellett alávetnie magát, a melyeknek pontos megtartására a kapú őrre szigorúan ügyelt. Kapukkal ellátott hét fal vette körül az alvilágot. Közepén palota állott, a hol a pokol istenei gyakorolták félelmes hatalmokat. Ez istenek közül *Allatu* istennő volt a legfőbb. Oroszlánfejű szörnyeteg képében ábrázolták, a mely csónakban álló ló hátán térdelve kígyókat tart kezében, míg emlőin állatok csüggnek. Hét őr tartozott környezetéhez, élőkön a főkapussal (*Nedu*). Mellette állott férje, *Nergal*, a pokol, a háború és dögvész istene. Kiséretében voltak a gonosz szellemek és dæmonok, kik közül *Ekimmu* és *Utukku* voltak a legfélelmetesebbek. Az alvilágban nem minden elhúnytnak jutott ugyanaz a sors osztályrészül. Ha az elhunyt életét az isteneknek tetsző tettek kísérték, akkor jobb dolga volt: vízzel gazdagon öntözött kertbe, a Paradicsomba került.

A babyloniaiak és assyrok hittek a halhatatlanságban és föltámadásban is. A mint a természet, a mely évenként ki-múl, tavasszal új életre ébred, úgy az ember balsorsa sem tart örökké. Egykor ki fog kelni a sötét alvilágból azon a napon, a melyen a mennyei isteneknek sikerül az egész halotti birodalmat romba dönteniök.

MAHLER EDE.

A WATERLOOI CSATA.

Elbeszélés.

Mivelhogy önmagában véve nemcsak mulattató szerelmesnek lenni, hanem ez meg is egyezik az illendőséggel és a szokással, és mivel a mi ártatlan és erkölcsös viszonyaink között az ember annál nyugodtabban adhatja magát erre a műkedvelésre, mert sem örködő apák, sem harczias fitestvérek nem háborgatják ebben; és mivel végre az ember attól a különös viszonytól, a melyet eljegyzésnek neveznek, s a mely olyan középfajta a házasság és egy jó családnál való szabad étkezés között, ép oly könnyen megszabadúlhat, mint a hogy belejutott: hát, igen hát, nem volt, épen nem volt csodálni való dolog, hogy Hans öcsénk kutya rosszul érezte magát. Mert ő bizony a legkevésbbé sem volt szerelmes.

Sokáig járt-kelt és leste-várta, hogy rájön, mint valami roham; mert hiszen minden tapasztalt ember ítélete szerint ez az igazi szerelemnek legigazibb formája. De nem lett belőle semmi sem, pedig már egy egész évig diákoskodott. Végre azt mondotta magában: «Ej, hiszen a szerelem lutri; a ki nyerni akar rajta, hát annak tennie is kell rá. Nyujtsunk kezet a szerencsének, a mint a hirdetések mondják.»

Szorgalmasan utána nézett hát a dolognak és gondosan ügyelt a szívére.

Mint a halász, ki a horogzsinórt a mutató újjára tekerte és a leghalkabb rántásra várakozik: akként fojtotta vissza Hans mind annyiszor lélekzetét, valahányszor egy fiatal hölgyet látott: vajon nem érzi-e már azt a sajátságos lökést, a mely tudomás szerint az igazi szerelemhez tartozik; azt a lökést, a mely egyszerre minden vért a szívbe hajt és

onnan épen olyan gyorsan a fejbe, az arcot a haj gyökeréig pirosra festvén.

Azonban sehogy sem akarta pedzeni; haja ugyan vörös maradt a gyökeréig, mert Hans öcsénk haját egyáltalán nem lehetett barnának mondani; de arcza épen olyan halavány maradt és épen olyan megnyult.

A szegény halász már egészen belefáradt, mikor egy nap átrándult a várba. Leült egy padra és megvető tekintettel méregetett néhány katonát, a kik edző gyakorlattal voltak elfoglalva: a legégetőbb napon egy lábon állottak és felső testöket forgatták, hogy minden oldalról lesüljenek.

— Esztelenség! — mondotta Hans öcsénk és köpött egyet. — Az mégis csak drága multság a mi kis országunknak, ilyen akrobatákat tartani. Nem olvastam-e nemrégiben, hogy ennek az úgynevezett hadseregnek 1500 pléh-skatulya suviksra, 600 lóvakaróra, 3000 rőf aranyzsinórra és 8640 oroszlánfejre van szüksége. Jobb volna, hogyha nem költenénk annyit aransujtásra meg oroszlánfejekre és pénzünket a nép fölvilágosítására fordítanók, — mondotta Hans öcsénk.

Mert őt is megragadták a modern eszmék, a melyek, fájdalom, hozzánk is megtalálták az utat és a melyeknek kikerülhetetlenül az lesz az eredményök, hogy a mai viszonyok egész főnálló rendje összeomlik.

— Isten veled, a viszontlátásra! — mondotta mögötte egy női hang.

Hans öcsénk lassan fordult meg, mert nagyon meleg volt. Egy öreg katonát vett észre begombolt fekete kabátban, baloldalán a kardrenddel; nyaka köré hihetetlen sokszor volt körültekerve egy nyakkendő; fényesre kefélt kalapot és világos nadrágot viselt. Az öreg úr egy fiatal hölgynek bólintott, ki a város felé távozott, aztán folytatta útját a bástyán át.

Hans öcsénk bizonyára fáradt volt, mégis követték tekintetei az elsiető fiatal leányt. Ez kicsiny volt és csinos, és Hans érdeklődéssel vette észre, hogy ez a hölgy egyike azon keveseknek, a kiknek a bal lábuk nem fordul egy kissé befelé, a mint a földről fölemelte.

Ez nagy előny volt a fiatal ember szemében, mert Hans öcsénk egyike volt azon finom érzésű figyelő természetek-

nek, a kik egyes-egyedül tudják a nőnek egész értékét megbecsülni.

Néhány lépés után a nő megfordult. Valószínűen még akart egyet inteni az öreg katonatisztnek; de tekintete egészen történetesen Hans öcsénkével találkozott.

S most végre megtörtént az, a mire olyan régóta várt: pedzette! Vére forrongani kezdett annak rendje és módja szerint; elállt a lélekzete, a feje égett, a háta borzongott, a keze izzadt . . . szóval: beállt nála az a jelenség, mely a költők és a tapasztalt prózaírók ítélete szerint a valódi, az igazi szerelmet jelezi.

Itt hát nem volt veszteni való idő. Hamar összeszedte keztyűit, botját és deáksapkáját, a melyeket a padra maga mellé tett volt, és utána vette magát a hölgynek, általvágva a váron a város felé.

A külföldnek nagy és romlott viszonyai között ez nem járja. Ott a viszonyok olyan tisztátalanok, hogy egy jó nevelésű fiatal ember óvakodik egy tisztességes hölgyet üldözőbe venni. És az a kevés művelt nő, a kivel az ember ott künt találkozik, ugyancsak rossz néven venné, ha mögöttök egy úr csapászna.

De a mi tiszta, erkölcsös levegőnkben abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a fiatalságnak több szabadságot adhatunk épen szigorú erkölcsösségünk alapján.

Azért Hans öcsénk nem is gondolkozott egy pillanatig sem, vajon kövesse-e szíve szózatát. És a fiatal hölgy, a ki csakhamar észre vette, hogy micsoda szerencsétlenségnek volt okozója, azzal a tekintettel, a mely tulajdonképen az öregnek volt szánva, alapszámban nem kellemetlen feszültséget érzett e helyzetben.

Az utcán elmenők, a kik természetesen rögtön észrevették az összefüggést (mert ez az eset egyike azon keveseknek, mikor a szereplők közönség nélkül hiszik magokat), általában fölötte mulatságosnak találták a dolgot. Megfordultak és titokzatosan nevettek; mert hisz mindannyian tudták, hogy a dologból semmi sem lesz, s aztán olyan ártatlan fiatalos mulatság volt; vagy pedig eljegyzés lesz a vége, és az eljegyzés talán csak a legkedvesebb dolog a világon.

A míg így előre haladtak a kellő távolságban egymás között, majd ugyanazon a gyalogjárón, majd elválasztva egy-

mástól a kocsit által, Hans öcsénknek elég ideje maradt a dolgot megfontolni.

Azzal tisztában volt, hogy szerelmes. Itt vannak a jelenségek. Tudta, hogy meg van fogva, hogy az igaz, a valódi, az igazi szerelem bilincse rajta, és boldog volt e miatt. Igen, olyan boldog volt Hans öcsénk, hogy ő, a kinek közelébe jutni máskor nem igen volt tanácsos, csendes lekötelező mosolylyal fogadta mindazt a lökést és ütést, csendes szitkozódást és sértést, a mely mulhatatlanul éri azt, a ki egy pontra maga elé meredve, a legnagyobb sietséggel fut egy népes utcán át.

Nem . . . a szerelemmel tisztában volt a dolog, abban nem kételkedhetett senki sem. Megkísérlette azonban és kiszínezte magának az ő, a szeretettnek, az égi lénynek földi viszonyait. De hiszen ez is meglehetősen könnyű volt: kint volt sétálni öreg atyjával, aztán egyszeribe észre vette, hogy már tizenkét órán túl jár az idő és sebtiben mondotta: «Isten veled addig», és elment haza, hogy az ebéd után nézzen. Mert kétségtelenül házias volt az édes teremtés és bizonyosan anyátlan is.

Ez az utóbbi sejtés valószínűleg abból az ijedelemből származott, a melyet minden jó szerző szerint az anyós iránt érez az ember; de azért ez sem volt kevésbé biztos s így Hans öcsénkre nézve már csak az volt hátra, hogy kitudja: először hol lakik ő, másodszor ki ő és harmadszor hogyan ismerkedjék meg vele?

Hol lakik, azt immár hamar megtudja, mert hiszen ő haza indult; hogy kicsoda, azt majd megkérdezi az udvaron; megismerkedni vele meg . . . édes Istenem! minden igaz szerelemnél akad egy pár nehézség, a melyet le kell küzdeni.

De épen mikor a vadászat a legjobban és a legvidámabban folyt, eltűnt a vad egy kapuban, és ez voltaképen idején is volt, mert az igazat megvallva, a vadász már egy kissé lankadozott.

Bizonyos megkönnyebbüléssel olvasta az ajtó fölött a 34. ház-számot, azután egypár lépéssel tovább haladt, hogy az esetleges megfigyelőt biztosan félrevezesse, egy gázlám-páshoz támaszkodott és lélekzetet vett.

Meleg nap volt, a mely a forró szenvedélylyel egyetemben Hansunkat erősen megizzasztotta. Toiletteje ezen felül

rendetlen állapotba jutott azon vak buzgalom által, a melylyel a vadászatot folytatta.

Önmagán kellett nevetnie, a mint ott állt és arcát megnyakát törülgette, nyakkendőjét igazgatta és a gallérját tapogatta, mely a napos oldalon puhára ázott. De mosolya boldog volt; abban a hangulatban volt, a melyben a külvilágról nem lát és nem hall az ember semmit sem, és félhangosan mondotta maga elé: «A szerelem eltűr mindent, elvisel mindent.»

— És erősen izzad — mondotta egy kis gömbölyű úr, a kinek fehér mellénye Hans öcsénk láthatárán hirtelen fölbukkant.

— Ah, te vagy bácsi — mondotta egy kissé lanyhán.

— Én, én — felelte Frigyes bácsi; — ott hagytam a napos oldalt, csak azért, hogy a megszüléstől megóvjalak. Most jer velem.

Erre magával vonta az öcscsét. De ez ellenkedett: — Te bácsi, nem tudod, ki lakik a 34. szám alatt?

— Nem, Istenemre, azt nem tudom. — De csak hadd menjünk az árnyékba — mondotta Frigyes bácsi. Mert két dolog volt, a mit nem állhatott, a melegséget meg a nevetést; az elsőt kövérsége miatt, a másodikat meg azért, a mit maga gutaütéses hajlandóságnak nevezett.

— Egyébiránt — mondotta, mikor az utcza hűvös oldalára értek és öcscsét karon fogta — egyébiránt nagyon jól tudom, ki lakik a 34. szám alatt, ha jól meggondolom; Schrappe, az öreg kapitány.

— Ismered? — kérdezte Hans öcsénk feszülten.

— Igen, egy kicsit; úgy mint a fél város ismeri a várból, a hol minden nap sétál.

— Igen, én is épen ott láttam — mondta az öcscs buzgón. Micsoda érdekes külsejű öreg ember! Nagy kedvem volna vele beszélni.

— Ez a kívánságod hamar teljesülhet — mondotta Frigyes bácsi. — Csak oda kell állanod valahol a bástyán és vonalakat huznod a homokba, akkor odajön.

— Odajön? — mondotta Hans öcsénk.

— Igen, akkor megszólít, de előrelátónak kell lenned, mert veszedelmes.

— Mi-micsoda? — kérdezte Hans öcsénk.

— Egyszer már azon volt, hogy elveszi az életemet.

— Ugyan! — mondta Hans öcsénk.

— Igen, a beszédjével, tudod.

— Oh! — mondotta Hans öcsénk.

— Van neki ugyanis két története — folytatta Frigyes bácsi. — Az egyik egy jó fél óráig tart, és egy Szkónenben tartott hadgyakorlaton fordul meg. A másik ellenben, a waterlooi csata, olykor másfél vagy két óráig tart; ezt háromszor hallgattam végig. És Frigyes bácsi mélyet sóhajtott.

- De hát olyan unalmasak azok a történetek? — kérdezte Hans öcsénk.

Oh, egyszer csak megjárják — felelte Frigyes bácsi. — De ha beszélgetésbe elegyednél a kapitánynyal, akkor jegyezd meg a következőket: hogyha a kisebb fegyvergyakorlatos történet árán szabadulsz meg, akkor nincs egyéb dolgod, mint fölváltva bölintanod vagy a fejedet ráznod. A működési téren majd csak eligazodol.

— Működési téren — mondotta János öcsénk.

— Igen, tudnod kell ugyanis, hogy a kapitány az egész hadgyakorlatot fölrajzolja neked a homokban; de könnyű megértened, ha az A-ra, meg a B-re figyelsz. Csak egy pontnál kell óvakodnod, hogy el ne szöld magad.

— Hát türelmetlen lesz, hogy ha az ember nem érti meg? — kérdezte Hans öcsénk.

— Nem, dehogy, ellenkezőleg. De ha elárulod, hogy nem követed, akkor az egész históriát újra kezdi, aztán te lásd! Ebben a hadgyakorlatban a fontos mozzanat az a mozzanat, — folytatta a bácsi — a melyet a kapitány maga csinált, a tábornok parancsa ellenére es a mely jó barátot és ellenséget nagy zavarba hozott. Ez a genialis cselekedet volt, köztünk mondvá, az oka, a miért kénytelenek voltak neki adni a kardrendet, hogy arra bírják, hogy nyugalmaztatásáért folyamodjék. Ha tehát ehhez a ponthoz érsz, akkor hevesen kell bölintanod és azt mondanod: természetesen, csakis ez a helyes, a positio kulcsa; el ne felejtssd: kulcsa.

— Kulcsa — ismételte Hans öcsénk.

— De ha — folytatta Frigyes bácsi előlegezett szánakozással — hogyha fiatalos kalandra vágyó természeted miatt a hosszú, a waterlooi história jutna osztályrészedül, akkor vagy egészen hallgass, vagy nagyon pontosan vigyázz. Nekem

egyszer másfélszer kellett végigszenvednem a leírást azért, mert azon való buzgalmamban, hogy milyen kitűnően értem a helyzetet, Kellermann dragonyosait Milhaud vértesei előtt léptettem föl.

— Hát, te bácsi, a dragonyosokat előbb léptetted föl? — kérdezte Hans öcsénk.

— Igen hát, lásd, majd megérted te azt, ha belejutsz abba a hosszú historiába; de — folytatta a bácsi ünnepélyes hangon — vigyázz, mondom neked, óvakodjál Blüchertől.

— Blüchertől? — kérdezte Hans öcsénk.

— Igen, igen, többet nem akarok mondani. Tehát tulajdonképen miért is mászkálok itt veled és mesélek neked arról a vén különöcsről? mi az ördögöt akarsz vele?

— Minden délelőtt sétál? — kérdezte Hans.

— Minden délelőtt 11—1 óráig és délután 5—7 óráig. De hát mit érdekel . . .

— Sok gyereke van? — szakította félbe Hans.

— Csak egy leánya. De mi az ördögöt . . .

— Isten veled, bácsi, haza kell mennem a könyveimhez.

— Várj hát. Nem jössz ma este Maren nénihez? Általam hivat.

— Nem, köszönöm — kiáltotta Hans, a ki már néhány lépésnyire előre haladt.

— Hölgytársaság lesz ott. Fiatal hölgyek — kiabálta Frigyes bácsi, mert hiszen ő nem tudta, hogy az öcscsével mi történt.

Ez azonban sajátóságos erélyes megvetéssel rázta a fejét és eltűnt az utcasarkon.

A bácsi pedig ezt gondolta: — na itt az embert az ördög . . . ez a gyerek megbolondult, vagy, áhá, rájöttem, szerelmes! Hiszen ott állt és valamit motyogott szerelemről, a mikor találkoztam vele, oda kint a 34. szám előtt. Aztán hogy érdeklődött azután a Schapper után. Csak nem szerelmes a Betty kisasszonyba? De nem, annyi esze, fájdalom, nincsen — gondolta a nagybácsi és útját fejesóválva folytatta.

II.

Az nap délben Hans öcsénk nem sokat evett. A szerelmes emberek sohsem esznek sokat, s azonfelül Hans nem szerette a pástétomot. Végre öt óra eljött. Hans már elfoglalta helyét a bástyán; onnan végig megfigyelhette az egész vártért. Csakugyan: ott jött a fekete kabát, a világos nadrág és a fényesre kefélt kalap.

Hans öcsénk némi szivdobogást érzett. Először azt hitte, ez onnan van, mivel szégyenli ezt a tervszerű cselvetést a derék kapitánynyal szemben. De, mihaszna, fölfedezte, hogy a szeretett leány atyjának megpillantása hozta vérét forrongásba. Ezzel tisztába jöven, Frigyes bácsi tanácsa szerint vonalakat és idomokat kezdett a homokba rajzolni, miközben figyelmesen nézegette időről-időre Akershust.

Az egész várbán sivár csend volt. Hans öcsénk hallotta, mint közeledik a kapitánynak szilárd és biztos lépése. Nem messze tőle megállapodott. Hans nem vetette föl tekintetét. A kapitány még néhány lépést tett és köhicsélt. Hans egy hosszú, mely jelentőségű vonalat húzott a botjával. Ekkor az öreg már nem vehetett erőt magán.

— Ej, ej, ifjú úr — mondotta barátságosan és a kalapjához nyult — tervet vesz fel ön várműveinkről?

Hans úgy tett, mint a kit mélységes elmélkedésből zavarának ki, és udvariasan köszönve, némi zavarral válaszolta:

— Nem, ez csak olyan szokás, hogy tájékozzam magamat, a hol járok.

— Kitünő szokás, nagyon kitünő szokás — szakította félbe a kapitány melegen.

— Erősíti az emlékező tehetséget — tóditotta Hans öcsénk nagy szerényen.

— Nagyon helyes, nagyon helyes, deák úr, — felelte a kapitány, a kinek a tartózkodó fiatal ember kezdett tetszeni.

— Különösen bonyolultabb helyzetekben — folytatta a szerény fiatal ember, lába hegyével elsimitva a vonalakat.

— Épen ezt akartam mondani — kiáltotta elragadtatással a kapitány. — Különösen a rajzok és a tervek, a mint ön azt elképzelheti, egészen nélkülözhetetlenek hadtudományi dolgokban, például egy csatatérnél.

— Oh igen, de lássa kapitány úr, ezek rám nézve nagyon bonyolult dolgok — szakította félbe Hans alázatos mosolylyal.

— Ne mondja azt, ifjú úr, — válaszolta a jóakaró öreg. — Hogyha az embernek tájékoztató áttekintése van a terepről és a sereg állásáról, akkor még egy igen bonyolult csatát is nagyon szemléletesse lehet tenni. Nézze csak ezt a terepet itt előttünk; ez igen jó fogalmat nyújthat, kicsiben természetesen a waterlooi csatáról.

— Na, jóságos Istenem, belejutottam a hosszú historiába — gondolta magában Hans öcsénk. — No de mindegy, szeretem őt.

— Kérem, sziveskedjék itt ezen a padon helyet foglalni — folytatta a kapitány, a ki bensőleg fölötte örült, hogy ilyen értelmes hallgatóra talált. — Meg akarom kísérteni, hogy önnek rövid vonásokban képét adjam annak a végzetes, nevezetes csatának, ha ugyan érdekli önt.

— Nagyon megköszönöm, kapitány úr, — felelte Hans öcsénk — mi sem érdekелhetne inkább. De attól tartok, hogy nagyon sokat kell bajlódnia egy szegény járatlan civillel.

— Egyáltalán nem, az egész nagyon egyszerű és könnyű, csak előbb igazodjék el az ember a csatatéren — bizonykodott a szeretetre méltó öreg úr, Hans öcsénk oldalára telepedve és köröskörül vizsga tekintetet vetve.

A mint ott ültek, Hans öcsénk jobban megnézte a kapitányt, és meg kellett vallania, hogy Schrappe kapitány úr hatvan éve daczára még csinos ember. Rövid szürkés bajusza ki volt pödörve, s ez bizonyos fiatalos külsőt adott neki. Egészben véve hasonlított I. Oszkár királyhoz a régi 12 silinges pénzekben.

És a mikor most fölkelte és magyarázni kezdett a kapitány, Hans öcsénk egészen tisztában volt magában azzal, hogy teljes alapja van jövődő apósa külsejével megelégedni.

A kapitány néhány lépéssel a padtól távol állt föl a bástya sarkán és a bottal maga köré mutogatott, Hans gondosan követte és mindenképen megfeszítette erejét, hogy jövődő apósának kedvében járjon.

— Tessék már most elképzelni, hogy mi Belle Alliance bérlőmajor előtt állunk, a hol a császár főhadiszállása van, s észak felé, két mérföldnyire Watterlootól van Brüsszel, tehát körülbelül ott a tornacsarnok sarkán.

Ez az út itt, a bástya mentében, az országút, a mely Brüsszelbe visz és itt . . . a kapitány átsietett a waterlooi síkon . . . — itten van Soignes erdeje. A brüsseli országúton és az erdő mellett állanak az angolok; a terep legészakibb részét képzelje valamivel magasabbnak. Wellington balszárnyán, tehát kelet felé, itt a fűben van Hougoumont vára. Ejnye ezt jelezni kell — mondotta a kapitány és körül nézett.

A szolgálatkész Hans mindjárt talált egy karót, a melyet ezen a fontos helyen a földbe vertek.

Kitűnő! — kiáltotta a kapitány, a ki kezdte átlátni, hogy érdeklődő és elképzelő tehetséggel ellátott hallgatóra talált. — Erről az oldalról várhatjuk a poroszokat.

Hans öcsénk észrevette, hogy a kapitány fölvelt egy követ és azt titokzatos arczkifejezéssel a fűbe rejtette.

— Itten, Hougoumont mellett, kezdődött a csata. Jerôme kezdte a támadást. Elfoglalta az erdőt; de a várat Wellington legjobb csapatai védelmezték.

Ekközben Napoleon, a ki itten Bell-Alliancenál áll, épen parancsot akart adni Ney tábornoknak, hogy intézzen támadást Wellington seregének dereka ellen, a mikor csapattömegeket vett észre, a melyek keletről közeledtek, onnan a pad alól, onnan alulról a fa felől.

Hans körültekintett és kezdett nyugtalan lenni: Blücher már is jönne?

— Blü Blü — kockáztatta meg félhalkan.

Bülow volt — mondotta szerencsére a kapitány — a ki 30.000 poroszsal közeledett. Napoleon sietséggel tette meg intézkedéseit, hogy az új ellenséggel szembe szálljon, mert egyáltalán nem táplált kétséget az iránt, hogy Grouchy sarkukban van a poroszoknak. A császár ugyanis előtte való nap különszakította Grouchy tábornokot seregének egész jobb szárnyával, körülbelül 50.000 emberrel, hogy Blücher és Bülow ellen menjen; de Grouchy . . . de hiszen mindezt, ön ismeri a világtörténelemből — szakította félbe önnönmagát a kapitány.

Hans öcsénk megnyugtatólag bólintott.

Ney tehát szokott rettenthetetlen bátorságával kezdte a támadást. De az angol lovasság megrohanta a francziákat, áttörte soraikat és két sasnak meg több ágyúnak elvesztésé-

vel visszaüzte őket. Milhaud vérteseivel segítségére sietett, és maga a császár, a ki fölismeri a veszedelmet, megsarkantyúzza a lovát és Belle-Alliance lejtőjén leszáguld.

A kapitány ide-oda szaladt és ló módjára nyargalt, azt írva le, hogy lovagolt a császár árkon-bokron keresztül, hogy hozta rendbe Ney embereit és hogyan tüzelte új támadásra.

Lehet már most, hogy Hans öcsénkben valami költőféle rejtezett, vagy hogy a kapitány leírása valójában olyan eleven volt, vagy hogy, no de ez bizonyos volt . . . a kapitány leányát szerette, elég az hozzá, Hans öcsénket a helyzet valósággal magával ragadta.

Nem látott többé egy furcsaságos ugrándozó kapitányt; nem, ő a puskapor füstjén át a császárt magát látta azon a fekete szemű fehér lovon, a mint rézmetszetekről ismerjük. A császár árkon-bokron, szántóföldeken és kerteken keresztül száguldott, kísérete csak kinnal követhette. Nyugodtan, hidegen és szilárdan ült nyergében, félig nyitott szürke kabátban, fehér nadrágban és kicsiny fordított kalapban. Arcza nem fejezett ki sem fáradságot, sem túlfeszültséget; a milyen sima és halavány volt, akár a márvány, az egész, fehér lovon ülő, egyszerű egyenruhájú alaknak valami félkísérte-ties színe volt.

Ugy száguldott tovább a kicsiny vérengző szörnyeteg, a ki három nap alatt három csatát vívott. Mindenki kitért előle, menekvő parasztok, támadni készülő csapatok, sőt még a sebesültek és a haldoklók is igyekeztek félreesni tőle s rettegés és csodálat vegyes érzésével néztek rá, a mikor, mint valami fagyos villám mellettök elszáguldott.

Alig mutatkozott a katonák előtt s a rend mintegy magától újra helyreállt: és a fáradhatatlan és csüggedetlen Ney újra nyeregbe vethette magát és újra támadhatott. És ez alkalommal az angolokat visszavetette és La Haie Sainte nevű majorban megvethette a lábát.

Napoleon ismét Bell-Alliancenál tartózkodott.

→ Most hát Bülow jön Kelet felől, innen a pad alól; a császár Mouton tábornokot küldi ellenök fél öt órakor (a csata egy órakor kezdődött). Wellington megkísérli Ney tábornokot La Haie Sainteből elűzni. De ez, a ki most látta, hogy minden azon fordul meg, hogy hatalmába kerítse az erdő előtt való területet . . . itt a homokban a pázsit széle előtt . . .

a kapitány oda dobta keztyűjét a megjelölt helyre Ney ennél fogva egy tartalékos csapatot hív segítségül Milhaud vérteseiből és neki vág az ellenségnek.

Emberei mihamar ott voltak a magaslatokon, és a császár környezetében már azt kiáltozták: victoire!

Megkéstünk egy órával, felelte Napoleon. Midőn azonban látta, hogy Ney tábornoknak új posícióján sokat kell szenvednie az ellenség tüzelésétől, elhatározta, hogy segítségére siet s egyúttal megsemmisíti Wellingtont. Ezen terv kivitelére kiválasztotta Kellermann híres dragonyosait és a nehéz testőrlovasságot. Most jön a csata legfontosabb pillanatjainak egyike; önnek ki kell jönnie a csatatérre!

Hans azonnal fölemelkedett a padról és elfoglalta azt a helyet, a melyet a kapitány számára kijelölt.

— Most ön Wellington. — Hans öcsénk kiegyengette magát. — Ön itt áll ezen a síkon az angol gyalogság legnagyobb részével. Itt jön az egész francia lovasság száguldva. Milhaud Kellermannnal egyesült; mindenütt csak lovakat, pánczélt, sisakforgót és fénylő fegyvert látni beláthatatlan tömegben. Vegye körül magát egy négyszöggel!

Hans egy pillanatilag nem tudta, mitevő legyen; de végre megértette, mit akar a kapitány és hamar egy négyszöget vont a homokba maga köré, mély huzásokkal.

— Helyes! — kiáltotta a kapitány sugárzó arczezal. — Most vágnak közé a francziák, áttörik a sorokat, de ezek újra záródnak. Wellingtonnak minduntalan új négyszögbe kell zárnia magát.

A francia lovasok oroszánok módjára vívnak. A császár hadjárataiból való büszke emlékeik azt a biztos győzelemre számító bátorságot adják nekik, a mely seregeiket legyőzhetetlenekké tette. A győzelemért, a becsületért, a francia sasért és azért a kis hideg emberért küzdenek, a kiről tudják, hogy ott van a hátok mögött a magaslaton, hogy mindent lát és semmit sem felejt, és hogy szeme minden egyes embert követ.

De ma olyan ellenségek van, a kivel nem lehet olyan könnyen végezni. Megállnak azok ottan, a hol állanak, azok az angolok, és ha egy lépésre visszaszorítják őket, a következő pillanatban már újra meghódítják. Nem lebeg előttök sas és nincsen császárok; sőt küzdelmek közben sem hadi

dicsőségre, sem bosszúra nem gondolnak, hanem csak ottho-
nukra. Hogy a maga öreg angol honját ne lássa viszont,
ez a legkeservesebb gondolat egy angolra nézve; de nem,
van ennél gonoszabb is: gyalázattal borítva menni haza. És
ha arra gondolnak, hogy az a büszke hajóhad, mely északra
táboroz és rájuk vár, megtagadhatná tőlök az üdvölvést,
hogy Old England megtagadhatná fiait, akkor erősebben
ragadják meg fegyveröket, elfeledik kiomlott véröket és se-
beiket; szótlanul és komolyan, összeszorított ajkakkal áll-
ják meg a helyöket és férfakként halnak meg. Hússzor
törték át a négyszögeket és zárultak azok újra, és elesett
12.000 derék bátor angol. Hans öcsénk megértette, hogy
Wellington sírt, mikor azt mondta: — Az éjtszaka vagy
Blücher!

A kapitány ezen közben Bell-Alliancet elhagyta és a fű-
ben keresgélt a pad alatt, miközben egyre folytatta mind
elevenebbé váló leírását: — Wellington tényleg le volt verve,
teljes vereséget kellett szenvednie, ekkor . . . — kiáltotta a
kapitány komor hangon — ekkor ez jött! Ugyanabban a pil-
lanatban azt a követ, a melyet az előtt Hans szeme láttára
elrejtett volt, meglódította, hogy a csatatérre gördült.

— Most vagy soha, — gondolta Hans. — Blücher! —
kiáltotta.

— Helyes, — válaszolt a kapitány — ez Blücher, a vén
farkas, a ki poroszaival a síkságot előzőnlötte.

Tehát nem jött Grouchy; Napoleon meg volt fosztva
több mint tizenöt ezer embert számító jobb szárnyától. Szok-
kott hidegvérével kiadja a parancsot egy nagy frontváltoz-
tatásra.

De késő volt és a túlerő igen nagy volt.

Wellington, a ki Blücher megérkezésével abba a hely-
zetbe jutott, hogy a tartaléknak hasznát vehette, most az
egész hadsereget előre parancsolta. De még egyszer megállí-
tották a szövetségeseket; Ney tábornok a nap oroszlánja,
örült támadást intézett ellenök.

— Látja őt? — kiáltotta a kapitány, a kinek szeme
kigyúlt.

És Hans látta őt, azt a kalandor vitézt, Elehingen és
Moszkva hercegét, a sarlouisi kádárnak fiát, Franciaország
tábornokát és pairjét. Látta őt a csapatok előtt rohanni, őt

lovat már lelőttek alóla, egyenruhája szétrongyolódott, kalapja elveszett, arcát elborította a vér, de kezében ott volt a kard.

És a csapatok újra rendezkedtek és előre rohantak; követték moszkvai hercegeket, a Berezina melletti megmentőt a császárkért és Franciaországukért való reménytelen harcban. Kevesen sejtették, hogy Franciaország királya hat hónappal később, mint hazaárulót fogja a luxemburgi kertben agyonlővetni bálványozott hercegeket.

De ő mindenütt ott volt, parancsolt és vezényelt, addig, a míg a hadvezérnek volt valami tennivalója; aztán katona módjára használta a kardját, a míg mindennek vége nem volt és a vad futás őt is magával nem ragadta. Mert a francia hadsereg menekült.

A császár belevetette magát a tomboló harcba; de az iszonyu lárma elfojtotta hangját és a félhomályban nem ismerte meg többé senki sem a fehér lovon ülő kis embert.

Aztán elfoglalta a helyét régi gárdájának egy négyszögében, a mely még helyt állt a csatatéren; életét be akarta fejezni utolsó csatamezején. De a tábornokok köréje csoportosultak, a régi gránátosok azt kiáltották: — Vissza, sire! A halál nem kívánja önt!

Hiszen nem tudták, hogy a császár eljátszotta azt a jogát, hogy mint francia katona haljon meg. Félig ellensze gülve magokkal ragadták és a saját hadseregétől többé föl nem ismerve, belelovaglott a sötét éjtszakába, a mikor már minden elveszett. — Így végződött a waterlooi csata — mondotta a kapitány a padra leülve és nyakkendőjét igazgatva.

Hans megbotránkozással gondolt Frigyes bácsira, a ki olyan fölényes hangon beszélt Schrappe kapitányról. Hiszen a kapitány egészen más, sokkal érdekesebb egyéniség volt, mint az a vén csataló Frigyes bácsi.

A mint ott körüljárt és összekeresgélte a keztyűket meg egyéb apróságokat, a melyeket a tábornokok az ütközet hevében elszórtak a csatamezőn, hogy a positiókat jelezzék, rábukkant az öreg Blücherre is. Főlemelte és jól szemügyre vette.

Kemény gránit darab volt és jó csomós; majd nem hasonlított Vorwärts generálishoz. Aztán udvarias meghajlással fordult a kapitányhoz.

— Engedje meg, kapitány úr, hogy ezt a követ eltegyem. Minden más dolognál jobban fogja föntartani bennem ennek az érdekes és tanulságos előadásnak emlékezetét, a melyért önnek igazán nagyon hálás vagyok.

Ezzel Blüchert a kabátja hátsó zsebébe dugta.

A kapitány biztosította, hogy valóságos élvezet volt rá nézve megfigyelnie, fiatal barátja mint követte a magyarázatot. S ez a tiszta igazság volt; mert valósággal el volt ragadtatva Hans öcsénktől.

— De most üljön le, fiatal barátom. Nyugalomra van szükségünk tíz órai harc után — tette hozzá mosolyogva.

Hans leült a padra és aggódva kapott gallérja után Déli kimenetele előtt legigézőbb gallérját tette föl. Szerencsére még keményen tartotta magát; de Wellington szavaira kellett gondolnia: «Az éjtszaka vagy Blücher!» — mert az a gallér már valami sokáig nem tarthatta ki.

Még szerencse volt, hogy a forró délutáni nap visszatartotta a sétálókat a bástyától. Különbö mihamar tekintélyes közönség gyűlt volna össze a két úr körül, kik itt a karjokkal hadonásztak és ide-oda ugrándoztak és szaladgáltak.

Csak egy nézőjök akadt, az az őrt álló katona, a ki a tornahelyiség sarkán állt.

A katona kíváncsiságból az előírásnál tovább merészkedett állóhelyétől. A kapitány katonai rendreutasításban is részesítette volna régen, hogyha a kíváncsi «legénységnek» nem lett volna nagy stratégiai jelentősége. Az a katona tudniillik Wellington egész tartaléka volt azon a helyen, a hol állt; és most, hogy a csatának vége volt, egész rendben visszahúzódott északra Brüsszel felé és ismét elfoglalta elvesztett helyét a tornahelyiség sarkán.

III.

— Jöjön most velem és vacsoráljon nálam, — mondotta a kapitány. Házam ugyan nagyon csöndes, de azt gondolom, hogy az ilyen jellemű fiatal embernek nincs kifogása az ellen, ha csendes családi körben tölthet el egy estét.

Hans öcsénk szíve hallhatóan dobogott az örömtől; a

meghívást a nála szokásos szerény módon fogadta el, és mihamar útban voltak a 34. szám felé.

De milyen szerencséje is volt ma. Nem sok órával előbb látta először azt a lányt; most már mint apjának különös kedveltje jött, hogy az estét az ő társaságában töltsse.

Minél jobban közeledett a 34. számhoz, annál elevenebben állott előtte Schrappe kisasszonynak elbájoló képe: szőke bodor haja, a mely lecsüngött a homlokára, karcsu termete és az a hamis világoskék szeme.

Szíve dobogott, úgy hogy alig tudott beszélni, és mikor ta lépcsőn fölmentek, jól meg kellett fogódzania a karfában Szerencséje majdnem elszédítette.

A nagy sarokszobában nem találtak senkit. A kapitány kiment, hogy a kisasszonyt beszéltsa, és Hans hallotta kiáltani: Betty!

Betty! Micsoda gyönyörű név és hogy illik ahhoz a bájos lányhoz!

A boldog szerelmes ifjú már elképzelte, milyen szép lesz, ha délben a munkáról hazatér és a konyhába bekiált Betty, kész az étel?

Ebben a pillanatban belépett a kapitány leányával. A leány oda ment Hans öcsénkhez, kezét nyújtott neki és szívesen üdvözölte.

De — tette hozzá — menten ki, ha megint mindjárt elszaladok, mert épen javában bajlódok valami tojás-étellel, és az nem tréfa, higye el!

Ezzel újra eltűnt. A kapitány is visszavonult, hogy kényelembe tegye magát; és Hans ismét maga maradt.

Az egész találkozás alig tartott néhány másodperczig, s mégis úgy tetszett Hansnak, mintha ezen pillanatok alatt sok-sok ölnyi mélységre bukott volna egy feneketlen, sötét örvénybe. Mind a két kezével belekapaszkodott egy régi magas karos-székbe; se nem látott, se nem hallott, de még gondolkodni sem tudott; de félig önkénytelenül ismételte számталanszor: — Ez nem ő volt, ez nem ő volt.

Nem, ez nem volt ő. Az a hölgy, a kit ép az imént látott, s a kinek tehát a valódi Schrappe kisasszonynak kellett lennie, nem volt egyáltalán szőke és bodor, a homlokára lecsüngő hajú. Ellenkezőleg, sötét haja volt, a mely mind a két oldalon simán volt hátra fésülve. Nem volt hamis kek

szeme, hanem komoly, sötét szürke szeme, szóval egyáltalán nem hasonlított az ő szerelmeséhez.

Az első levertség után Hans öcsénkben forni kezdett a vér; vad fájdalom vett rajta erőt: dühöngött a kapitány ellen, Schrappe kisasszony ellen, Frigyes bácsi ellen, Wellington és ez egész világ ellen.

Szerette volna összezúzni a nagy tükröt és az összes bútorokat s aztán kiugrani a sarokablakon; aztán az jutott eszébe, hogy vegye a sapkáját és a botját, rohanjon le a lépcsőn, hagyja el a házat, úgy hogy sohse térjen abba vissza; vagy . . . legalább semmi esetre sem akar tovább itt tartózkodni, mint a meddig mulhatatlanul kell.

Azután lassan-lassan megnyugodott, de mély szomorúság vett rajta erőt. Azt a mérhetetlen fájdalmat érezte, hogy első szerelmében csalódott, és a mikor megpillantotta véletlenül saját képét a tükörben, szánakozva rázta a fejét.

Átöltözve és a legjobb kedvben lépett újra a szobába a kapitány. A napi politikáról kezdett beszélni. Hansnak fáradtságába került csak rövid és általános feleleteket is adni; mintha Schrappe kapitány minden érdekessége teljesen elpárolgott volna. És most Hansnak eszébe jutott, hogy az öreg a várból hazajövet megígérte neki, hogy vacsora után elmondja azt az egész szkóneni hadgyakorlatot is.

— Kérem az urakat — kiáltotta Betty kisasszony kinyitva az ebédlő ajtaját, a hol a lámpa már megvolt gyújtva.

Hansnak ennie kellett, mert éhes volt; de többnyire tányérjára nézett és keveset beszélt.

Azért eleinte az apa és leánya folytatták a társalgást. A kapitány, ki azt hitte, hogy a szerény fiatal ember Betty kisasszony közelében el van fogódva, időt akart neki engedni, hogy szedje össze magát.

Tulajdonképp miért is nem hívtad meg Bech kisasszonyt ma estére, mikor holnap reggel úgy is el fog utazni, — mondotta az öreg — legalább vendégünknek négykézre játszhattatok volna.

— Mikor ma délelőtt itt volt, kértem, hogy maradjon, de más ismerősei már meghívták egy esti társaságba.

Hans fülelt; talán a délelőtti hölgyről van szó.

— Hiszen elmondtam neked, hogy nálam volt a várté-

ren búcsuzni — folytatta a kapitány. — Szegény leány, igazán vétek volt vele így tenni.

Nem lehetett tehát már kétség.

— Engedelmet kérek, bodor hajú és nagy kékszemű hölgyről van szó? — kérdezte Hans öcsénk.

— Igen-igen — felelte a kapitány — ismeri ön Bech kisasszonyt?

— Nem — válaszolta Hans — csak eszembe jutott, hogy az a hölgy lehet, a kivel körülbelül 12 órakor a bástyán találkoztam.

— Igen, ő volt az — mondta a kapitány. — Csinos lány, ugy-e?

— Nagyon csinos hölgy — válaszolta Hans meggyőződéssel. — Valami bánata volt? Úgy tetszik, a kapitány úr . . .

— Igen, lássa! néhány hónapig jegyben járt . . .

— Kilencz hétig — szakította félbe Betty kisasszony.

— Igazán, te? Csak addig? Na, nem bánom. És most a jegyese az utóbbi napokban szakított vele. E miatt most egy kevés időre elutazik, a mint gondolhatja, ismerősökhöz, azt hiszem.

Hát el volt jegyezve — igaz, hogy csak kilencz hétig, de mégis, de volt ott egy kis de. Azonban . . . Hans öcsénk emberismerő volt és annyit már délelőtt is észrevett, hogy Bech kisasszonynak a hűtelen jegyes iránt való érzelme nem volt igazi szerelem; ezért azt mondta:

— Ha csakugyan az a hölgy az, a kit ma láttam, akkor a dolgot elég könnyen veszi.

— Épen ez az, a mit a szemére vetek — mondta rá Betty kisasszony.

— Miért? — kérdezte Hans egy kissé élesen, mert egyáltalán nem tetszett neki az a mód, a melylyel a fiatal hölgy megjegyzéseit tette. — Hát jobb volna, ha halálra búsulná magát?

— Nem, egyáltalán nem — válaszolta Schrappe kisasszony. — De az én nézetem szerint több jellemet tanúsított volna, hogy ha jegyesének viselkedése nagyobb fölháborodással tölti el.

— Nekem ellenkezőleg úgy tetszik, hogy az mutat nagyobb akaraterőre, ha sem gyűlöletet, sem elkeseredést nem

érez, mert a nő ereje a megbocsátásban van — mondotta Hans, a ki a szeretett hölgy védelmében egész ékesen szóló lett.

Betty kisasszony úgy vélekedett, hogy a fiatalság ebben a tekintetben egy kissé óvatosabb lenne, hogy ha a nők általában a számos szétbomlott eljegyzés után több fölháborodást mutatnának.

Hans ellenben úgy vélekedett, hogy ha az érdekeltek egyike észreveszi vagy csak a legkevésbé is sejti, hogy hibát követett el, ha átlátja, hogy a mit szerelemnek tartott, nem az igaz, a valódi, az igazi szerelem: akkor nemcsak hogy sietnie kell fölbontani az eljegyzést, hanem neki is, környezetének is kötelessége a megbocsátás és mentül kevesebbet beszélni a dologról, hogy az mentül hamarabb feledésbe merüljön.

Betty kisasszony rögtön azt válaszolta, hogy egyáltalán nem találja rendén valónak, ha a fiatal emberek «csak úgy próbául» viszonyt kötnek és azon közben még körül néznek az igazi szerelem után.

Ez a megjegyzés nagy mértékben bosszantotta Hans öcsénket. De a válaszra már nem volt ideje, mert ebben a pillanatban a kapitány fölkelt az asztaltól.

Schrappe kisasszonyban volt valami, a mit Hans egyáltalában nem tudott szenvedni, és ezen való bosszankodása egy pillanatig még azt a szomorú hirt is elfeledtette vele, hogy szeretett hölgye, Bech kisasszony másnap reggel utazik.

Azt meg kellett adnia, hogy a kapitány lánya csinos, nagyon csinos; épen olyan háziasnak, mint a milyen értelmeknek látszott, és látnivaló volt, hogy öreg édes atyját megható szeretettel gondolja. És mégis, azt mondta Hans öcsénk magában: «no ez a szegény ugyan sohse megy férjhez.»

Mert ebben a nőben nem volt meg az az elbájoló gyámultalanság, a mely fiatal leányban olyan igézetes; ha beszélt, az szinte sértő nyugalommal és biztossággal történt. Nála sohse volt hallható az olyan elragadó, félig befejezetlen mondat, mint: «Jaj nem tudom, ön megért-e engem; engem oly kevés ember ért meg; nem tudom, hogy fejezzem ki magamat, olyan világosan érzem pedig.» Szóval, abból a félig öntudatlan, félig elfátyolozott beszédből és érzésből, a mely bizony a nőnek legszebb ékessége, Schrappe kisasszonyban bizony semmi sem volt.

Hans azonfelül még gyanúba is fogta, hogy «tudós». És abban csak igazat kell adnunk valamennyiünknek neki, hogy ha valamely nő ez életben föladatát (hogy férjének felesége legyen) teljesíteni akarja, akkor természetesen nem szabad más ismerettel bírnia, mint a minőket férje kívánatosaknak tart. Minden más ismeret a nőre nézve mindig igen kétértékű hozomány.

Hans öcsénk a legnyomorultabb hangulatban volt. Alig volt nyolcz óra s úgy látszott neki, hogy féltíz előtt alig búcsúzhatik szép szerével. A kapitány már helyet foglalt az asztalnál és kész volt a hadgyakorlatot elkezdni. Itt nem volt többé menekvés, Hansnak melléje kellett ülnie.

Vele szemben ült Betty kisasszony egy könyvvvel és varrással maga előtt. Hans előre hajolt és észrevette, hogy a könyv az újabb német irodalom egy regénye.

Épen azon munkák egyike volt, a melyeket Hans hanges szóval szokott dicsőíteni, a mikor modern nézeteit némi «szabadgondolkozással» szokta kifejtteni. De hogy azt a könyvet most itt találja egy nő kezében és még hozzá német nyelven (Hans a fordítást olvasta), azt a legnagyobb mértékben sértőnek találta.

A mikor tehát Betty kisasszony azt kérdezte, vajon a regény tetszik-e neki, azt felelte, hogy ez egyike azon könyveknek, a melyeket csak érettebb nézetű és megállapodottabb elvű férfiaknak kellene olvasniok . . . de legkevésbé sem nő kezébe való olvasmány.

Látta, hogy a fiatal hölgy elpirul, és maga is érezte, hogy illedelmetlen volt. De hát benne volt a végzetes hangulatban és azonfölül bosszantotta őt ez a kis fölényes kisasszony.

Bosszankodott és unatkozott; és hogy szenvedéseinek mértéke beteljék, a kapitány «a sötétségtől védett» B. hadtestét előrukkoltatta.

Hans öcsénk most vette észre, hogy a kapitány gyűjtőskatulyákat, tollkéseket és egyéb apróságokat rukkoltat föl az asztalon. Közbe-közbe bölintott, de egyáltalán nem hallgatott a magyarázatokra. Csak a bájos Bech kisasszonyra gondolt, a kit talán soha sem lát viszont és közbe rá-rátekintett Schrappe kisasszonyra is és sajnálta, hogy a fiatal leány iránt illedelmetlen volt.

Egyszerre csak fölriadt. A kapitány a vállára ütött: «Ezt a pontot kellett tehát elfoglalnom; mit tart ön a dologról?»

Ekkor Hans hirtelen ráemlékezett Frigyes bácsi tanácsára és élénken bólintva azt mondta: — Természetesen . . . egyedül ez helyes . . . a positio kulcsa!

A kapitány visszahökken és egészen elkomolyodott. Midőn azonban Hans öcsénk megrökönyödött arczkifejezését észrevette, jólelkűsége erőt vett rajta és mosolyogva mondta:

— Nem, tisztelt barátom, ebben ön nagyon-nagyon téved. Különben — fűzte hozzá barátságosan mosolyogva — ez olyan tévedés, a melyben ön több nagy katonai tekintélyünkkel osztozik.

És most a kapitány hosszadalmas magyarázatba fogott arról, hogy az az állás, a melyet elfoglalni parancsot kapott, minden hadászati jelentőség nélkül volt; ellenben az a mozdulat, melyre a saját szakállára vállalkozott, az ellenséget a legnagyobb zavarba hozta és B. hadtest előnyomulását több órával késleltette.

Bármilyen fáradt és eltompult volt is Hans, azért mégis csodálnia kellett az előjárók böles eljárását a kapitánynyal szemben, ha egyáltalán volt valami igaz Frigyes bácsinak a kardrendről szóló történetében.

Mert ha a kapitánynak önkényű hadművelete stratégiai tekintetben talán genialis fogás volt, akkor természetesen egészen rendén való dolog volt, hogy megkapja a kardrendet. De más részről meg egész világos volt, hogy a kapitány alkalmatlan olyan hadsereg számára, mint a mienk, ha ő azt bihette, hogy a hadgyakorlat célja valakit zavarba hozni vagy valamely késedelmet okozni. Hiszen tudnia kellett, hogy inkább az volt a cél, hogy a két ellenséges hadsereg bagácsiájjakkal és konyhakocsijokkal meghatározott időben a meghatározott helyökön összetalálkozzanak, a hol meg kellett esnie a nagy reggelinek.

A míg ezeken a gondolatokon jártatta az eszét, azalatt a kapitány az ő hadműveleteinek végére jutott.

Ma este egyáltalán nem volt annyira meglegedve hallgatójával, mint odakint a bástyán; hiszen olyan érthetetlenül szórakozott most.

Kilencz óra lett. De mivel Hans a fejébe vette, hogy féltízig kitart, hát átküzdötte magát életének egyik leg-

hosszabb félóráján. A kapitány elálmosodott, Betty kisasszony meg röviden és hidegen felelt; Hansnak magának kellett gondoskodnia a társalgásról, bármilyen fáradt, bosszús, szerencsétlen és szerelmes volt is.

Végre majdnem féltizen állt a mutató. Hans fölemelkedett és kijelentette, hogy korán szokott lefeküdni, mivel a legjobban úgy tud tanulni, hogyha reggel hat órákor kel föl.

— Ej, ej — mondotta a kapitány — hát önnek ez korai lefekvés? Én minden este kilencz órákor fekszem.

Oh csalódás egyre-másra! Hans a legnagyobb sietséggel mondott jó éjszakát és lesietett a lépcsőn.

A kapitány követte őt a gyertyával és barátságosan kiáltotta utána: — Jó éjt! Aztán hamarosan újra lássam.

— Köszönöm! — kiáltotta Hans a földszintről, de magában esküvel fogadta, hogy ide ugyan többé be nem teszi a lábát.

Mikor az öreg ismét a szobájába lépett, leánya az ablakokat rántotta ki.

— Mint jelentsen ez? — kérdezte a kapitány.

— Kiszellőztetem őt — felelte Betty kisasszony.

— Nono, Betty, nagyon szigorú vagy. De meg kell engednem, hogy a fiatal ember közelebbi ismeretségnél vesztett. Nem értem a mai fiatalságot.

Ezzel a kapitány a hálósobájába ment, miután leányához a szokott estéli intelmet intézte: — Aztán ne maradj fönt nagyon sokáig.

Mikor a leány magára maradt, kioltotta a lámpát, a sarokszobában félreállította a virágokat és ráült az ablakdeszkára, lábát a székre támasztva.

Holdvilágos éjjeleken két magas ház közül megláthatta a fjord egy részét. Ez ugyan nem volt sok, de mégis némi csillámlása annak a nagy útnak, a mely délre és az idegen tartományokba visz.

S vágyai és óhajai tovaszálltak ugyanazon az úton, a melyen már annyi sok emberi vágnak lankadt el a szárnya, a dél felé vivő szűk fjordon át, a hol a láthatár olyan magas, a hol a szív annyira fölemelkedik és tágul, a hol a gondolatok tele vannak bátorsággal és erővel.

És Betty kisasszony sóhajtozott rámeredve a magas házak között föltetsző fjorddarabra.

Ő ugyan nem gondolt Hans öcsénkre, a mint ott ült, de Hans rágondolt Schrappe kisasszonyra, miközben nagy léptekkel haladt föl az utcán.

Soha sem látott az ő izlésének kevésbbé megfelelő fiatal hölgyet. Hogy illedelmetlen volt, az nem javított a dolgon. Nem vagyunk hajlandók szeretetreméltóknak találni azokat az embereket, a kik arra adtak alkalmat, hogy rosszul viseljünk magunkat. Szinte vigasztalás számba ment Hansra nézve, hogy folyton ismételhette: «Ez ugyan sohse akad férjre.»

Aztán elszáguldoztak gondolatai a szeretett leányhoz, a kinek másnap utaznia kellett. Egész súlyos balsorsa a szeme előtt lebegett, s az volt legfőbb kívánsága, hogy fájdalmát bizalmasan közölje olyan jó baráttal, a ki őt megértse.

De ebben a napnak ez órájában megfelelő hangulatban találkozni egy jó baráttal, nem volt könnyű dolog.

Mivel tudta, hogy a bácsi Maren néninél van, fölfelé ment a vár felé, hogy találkozzék vele hazatértében. A jobb-kéz felől való szűk fasorok egyikét választotta, a melyen a bácsi járni szokott, és a magaslat felén leült egy padra, hogy várakozzék.

Szokatlanul vidáman folyhatott a multság Maren néninél, ha Frigyes bácsi oda fönt tíz órán túl tartotta ki. Végre magasan fönt a fasorban észre vett egy kicsiny fehér pontot; a nagybácsi fehér mellénye közeledett.

Hans fölemelkedett a padról és komolyan mondta: — Jó estét!

Frigyes bácsi egyáltalán nem szerette, ha a sötét fasorban egyes férfi emberekkel találkozott; nagy megkönnyebbülés volt hát rá nézve, mikor megismerte öcsését.

— Ah, csak te vagy, Hansikám — mondotta barátságosan. — De mire is vársz te itt tulajdonképen?

— Rád várok — felelte Hans tompa hangon.

— Vagy úgy! valami bajod van, beteg vagy?

— Ne kérdezd? — felelte Hans.

Ez a felelet minden más időben elégséges lett volna, hogy Frigyes bácsi a kérdések egész özönére fakadjon. De ma este annyira el volt foglalva a maga élményeivel, hogy előlegesen egészen figyelmen kívül hagyta öcsésének kívánságát.

— Na te ugyan ostoba voltál — mondotta — hogy nem

jöttél velem Maren nénihez. Pompásan mulattunk. Tudod, voltaképen egy búcsúestén voltunk egy fiatal hölgy tiszteletére, a ki holnap elutazik.

Rettentő sejtelem czikázott át Hans öcsénken. — M a neve! — kiáltotta és egyet csipett a bácsi karján.

Jaj! — kiáltotta ez — Bech kisasszonynak hívják.

Hans hátra bukott a padon. De alig, hogy lebukott, egy hangos kiáltással ismét fölugrott és a zsebéből kihúzott egy kis göcsös valamit, a mit a fasoron lefelé hajított.

— Mi baja ennek a gyerekek! — lármázta Frigyes bácsi; — mit dobtál el?

— Ah, ez az az átkozott Blücher volt — felelte Hans siránkozó hangon.

Frigyes bácsi csak épen azt tudta még mondani:

— Hát nem megmondtam neked? Őrizkedjél Blüchertől.

Ezután abba az életveszélyes nevetésbe tört ki, a mely visszhangzott a várhalomtól egészen a felső Bástya-utczáig.

KIELLAND SÁNDOR után, norvégból

ERDÉLYI KÁROLY.

BORHÜTŐKRE. *)

1.

E' poharat míg vígan üritjük együtt, im elfoly az élet;
Hadd folyjon, sok ezer társnak utána megyünk.

2.

A' rövid életben mit használ lenni komornak ?

3.

Oh öröm el ne maradj s te ne légy velem, életölő gond !

4.

Kérded : az ész mi lehet ? nézzed munkáit : öröklők.

5.

Kérkedik a hiuság botorúl, míg hallgat az érdem.

6.

Nem harc s ellenség, fajulás dönt nemzetet és hont.

7.

Áld és sujt a szerencse vakúl ; de nem árt az erősnek.

8.

Múlra, jövőre tekints s melly még tied, élj az idővel.

9.

Messze ne nézz üdvöt, szívedbe van oltva, csak ápolj.

*) Vörösmarty e feliratos epigrammái a Széchenyi iratai között találtattak. Minthogy nem volt mellettök levél, úgy látszik, Vörösmarty személyesen adta át a kéziratot valamelyik akadémiai ülésen Széchenyinek, a ki őt erre felkérte. Nem tudhatni, vajon Széchenyi rávésette-e e föliratokat borhütőire. Vörösmarty kézírata saját kezű névalírásával az akadémia Széchenyi-muzeumában őriztetik. Szerk.

10.

A harag ártó tűz, megemészti a házat urastúl.

11.

Férfi erény jó és bal sorsban az állhatatosság.

12.

Tégy és tűrj: e kettő fog czélodhoz emelni.

13.

Ébren légy magyar: őrt ki fog állni, ha nem te, hazádért?

14.

Napba tekint s nap iránt intézi a sas fia röptét.

15.

Nagy kincs a tudomány s nem fér rabló keze hozzá.

16.

A bús emlékezet szárnyas nyíl, melyet az elmúlt
Boldog idők szaladó Pártusként vissza-lövelnek.

VÖRÖSMARTY.

A VÉN IMAKÖNYV.

Barna védfal tövén, barna habok mellett,
Itt pihensz, öreg könyv, öreg folyó partján.
Körülöttesd szemét, díbdáb rongy hevernek,
Durva szolgálakézzel fölhalmozva tarkán.

A kérkedő pompát sohasem kerested,
Nem csillogott rajtad ékkő, arany, ében,
Fényes ezüst-kapocs nem szorítá tested',
S nem őriztek soha illatos szekrényben.

S im', szegény sorsodat még rosszabb követte!
Kopott, régi könyvre kinek volna gondja!

Szentségtörő kézzel szemétre kivetve,
Betüid' a penész festékje bevonta.

A tizkormú idő foszlányokra tépett,
S imádat többé áhitat nem nézi:
Szenny torzítá el a Megváltó-képet,
S porban rohadoznak az Úrnak igéi!

Nem forogtál úrnők hófehér kezében,
Nem is érintettek drágaköves ujjak,
Egyszerű templomba vonulva szerényen,
Avult lapjaidhoz csak szegények nyultak.

Daróczos földmíves nagy, csontos hüvelyke
Forgatott buzgóan, ha jött a vasárnap;
Hű barátját benned koldusasszony lelte,
S te adtál szavakat égő bánatának.

Zengvén ájtattal az ünnepi zsolozsmát,
Hány sorsüldözött szív lett szavadra könnyebb!
Kik hő bizalommal jártak tehozzád:
Letörled szemökből a gyöngyöző könnyet.

Ha beszélni tudnál!... Annyi hosszú éven
Hányan leltek vigaszt, megnyugovást benned!
Oh, hány földönfutó, beteg, szerencsétlen,
Talált fájdalmára soraidban enyhet!

S most hozzád a Szajna szennyes, barna habja,
Szemét s czéda könyvek szegődtek szomszédul!
De már nem soká' tart!... Fergeteg haragja,
A kicsapó hullám s záporosó szétdul!...

Jó a langy szellő is szelid suttogással,
S egy-egy öreg imát kitép enyelegve,
S a kiszakított lap fel magasba szárnyal,
Mintha könnyű útja Istenhez vezetne!...

MANUEL JENŐ után, *franciából*

BOGDÁNFY LAJOS.

FERENCZY KÁROLY KÉPEI.

A Nemzeti Szalon csoportos tárlatot rendezett Ferenczy Károly 86 művéből. Az ily vállalkozás haszna szembeszökő. A művésznak módot nyújt, hogy jobban megértesse törekvéseit, s egyéniségét minden oldalról bemutassa; a szemlélőnek alkalma nyílik, hogy jobban beleélje magát a művész sajátos világába, fejlődését megfigyelhesse, s teljesebb képetl alkothasson felőle, mint elszórtan s talán hosszú időközökben látott egyes művei alapján tehetné. A művész és szemlélő sokkal közelebb jutnak egymáshoz, mint az általános tárlatokon, hol az ellenkező benyomások gyors váltakozása igen megnehezíti a bizalmas együttérzés kifejlődését. Az ily közeli ismeretségnak azonban veszélyei is vannak. A művésznak nemcsak jelességeit domborítja ki, hanem gyöngéit is élénkebben érezteti. Különösen könnyen derül ki, ha képessége egyoldalú, érzéseinek hangköre szűk, eljárása modorosságra hajló. A tárlat egyhangúvá válik, s a nézőt hamar megszállja az unalom.

Ferenczyt ez a veszély nem fenyegeti. Tehetsége sokoldalú; nem ijed vissza a bonyolult és merész festői föladatoktól, de nem kicsinyli a szerényebbet sem. Tarka sorban váltakoznak tájai és alakjai, eleven arczkép mellé csendélet kerül, s végül a bibliai jelenetek komoly nyugalmán pihenhet tekintetünk. Képeinek gazdag decoratív dísze hamar megfogja a szemet, mely kedvvel dúslakodik az élénk színekben és nem érez lankadást. Az egyhangúság ellen már ennyi is biztosít. De szemünk, melyet a változatos, színes gyűjtemény megejtett, csakhamar észreveszi, hogy a festőben mélyebb értékek is rejlenek.

Ferenczy telivér festő, ki színekben él és érez. Színlátása önálló, bátor; törekvése el nem használt, friss színhatásokra szemmel látható. Képeinek jellemző vonása a decoratív festőiség, melyet jól elosztott színfoltokkal ér el. E közben azonban nem szakad

el a természettől, s ebben különbözik azoktól a modern coloristáktól, kik hasonló czélokra a valótól független színekkel törek-szenek. A tónusok egyenletessége iránt erős érzéke van, de nem igyekszik a színbeli ellentétek kiegyenlítésére olyan mértékben, mint például a skótok. A színek halkított összhangja csak arcz-képein és csendéletjein válik teljessé. Művészetének élvezése a festői színhatások iránt fogékony szemet kíván; az ily szem gyöngébb művein is talál élvezni valót. Így kárpótól például *Czigányok* című képén (első változat) néhány megragadó szín, mely tüzes erővel lövell ki a sötét alapból, a szembeszökő hiányokért: a bizony-talan talajért, s az üres térben kapcsolat nélkül odaállított alakok bántó elhelyezéseért, mely széteséssel fenyegeti a képet. Színbeli erejének kifejtésére azonban a szabad természet ad legtöbb alkal-mat. Ferenczy első sorban a természet festője. Azokon a képein is, melyeken a figurális elem túlnyomó (mert tisztán figurális képe arczképein kívül alig van), a természet az alakoknak nemcsak díszítő kerete, hanem egyúttal valódi háttére, mely szoros kap-csolatban áll velök. A természet e cultusában, mely egész festé-szetének éltetője, nincs semmi érzelmesség; a tájak lágyabb han-gulatait inkább kerüli, mint keresi. A levélhullás évszakának méla-bús hangulata, mely például Mednyánszkyra annyira jellemző, ide-gen az ő férfias művészetétől. Csak ritkán festi az őszt s akkor is verőfénye érdekli inkább, mint hervadása. Az ő évszaka a tavasz, mely pezsgésbe hozza a természet erőit, s a lángsugarú nyár, éltető hevével, ragyogásával. A zöld szín az, mely képein számos változat-ban uralkodik; még arczképein is szívesen körít háttérrel a fejnek sötétzöld lombokból. Soká tartott, míg a festők újra meglátták az erdők, mezők eleven zöldjét, melyet például Dürer szeme már olyan jól észrevett; a modern tájfestők annál jobban dúslakod-nak benne. Nálunk Ferenczy a zöld szín fölvirradt költészetének leghívebb dalnoka. Különösen szereti a tűző napfénytől áthéví-tett, üdén zöldelő tájat, melyre sötétkék ég borúl, vele élénk decoratív egészszé egyesülve; még szívesebben keresi föl az erdő sűrűjét, hol a zöld szín homályos, megtört árnyalatai halk zenévé olvadnak össze s az alakokon a sötét lombok szeszélyes reflexei játszanak, melyeket olykor túlzottan kiélez.

Ferenczy tájképei azonban nem pusztán szín- és fénytanul-mányok, hanem kerek természeti képek, melyek határozott erő-vel tükröztetik a természet hangulatát. E hangulat nem általá-nos, szétfolyó; van színe, zamatja, s érzik rajta a megfigyelés

pillanatnyisága. A benyomás hamvas frissesége kitűnően érezhető például *Márcziusi est* című festményén. Ez egyúttal a gyűjtemény egyik legértékesebb darabja, s egy jól etalált óra hangulatában szerencsésen sűríti össze a koratavas egész jellemét. Érezzük, hogy a természet még alig ébredt föl téli álmából, de az élet pezsgése már megindult; a csipős levegőben még megérint a tél ridegsége, de a fagytól kiengedt rögökben s a fák kopasz ágaiban már ott zsibong, lüktet a közelgő tavasz. A tájképek e hangulatkeltő erejét növelik rendesen az alakok is, kiket a festő szerves kapcsolatba hoz a környező természettel, úgy, hogy az emberi élet jelenségei kiegészítik és fokozzák a természeti benyomást. Így erősítik például a forró nyár hangulatát a pataokban fürdő meztelen gyermekek (*Nyár*); így segít érzéketleníteni a verőfényes őszi nap melegét a kifeszített ernyő árnyékában, ingujjban olvasó férfi alakja (*Október*, az előtérben gyönyörű csendélettel).

Említettük, minő fontos szerep jut a természetnek Ferenczy figurális képein. Bibliái képei is a szabadba vezetnek, s mindegyikök egyúttal természeti hangulatkép. *Józsefet eladják testvérei* című festménye csaknem egyenlő két részre szakad; az alsót az alakok töltik ki, a felsőt a tájkép. Az elhagyott, kopár vidék, melynek egyhangúságát csak egy mozdulatlan tónak világoskék foltja szakítja meg, kiválóan sikerült. Igazi biblikus táj; ünnepi csend és mély nyugalom képe. A természet nyugalma ömlik el a kép figurális részén is. Ellentállás nélkül hurczolják magokkal vevői Józsefet, felesleges erővel fogva eleresztett karjait. A többi alak is nyugodt; minden mozdalom az arcokra szorúl, s a bosszúvágy és kapzsiság néhány jó kifejezésében jelentkezik. A kép értéke a jelenet festői csoportosításában, a táj és alakok szorosan összehangzó nyugalmaiban s az igen választékos színhatásban van. Legnemesebb, legtisztább alkotása e nemben Ferenczynek *Ábrahám áldozata* című festménye. A festő az őserdő kellő közepébe vezet; a sötétzöld galyak közül hirtelenül bukik ki az angyal nagy nemességgel festett alakja. Feje körül néhány világosabb színfolt eszményítő derűje; tartásában, a mint a sűrűből félig lépve, félig szállva előbukik, sok méltóság. Hatalmas ránczokban leomló sárga köntöse szépen olvad össze a zöld lombokkal, s szinte magába iszsza ezek reflexeit. Nyugodt érintésére Ábrahám leereszti kését, s nyitott ajkakkal, csodálkozó szemmel, mintegy elbűvölve nézi a tüneményt. A meg-

kötözött Izsák, ki háttal fordul a nézőnek, még nem vett tudomást a jelenésről, s megadással várja sorsát. Az egész jelenetet sötét lombok komoly dísze övezi; lenyúló zöld galyak és csodás növények hatalmas levelei tolakodnak az alakok közé. A megtört színek tompa harmoniában folynak össze; sejtelmes homály borong a képen, melyet átrezeg az erdő titokzatos költészete.

Mint Ferenczy képein rendszeren, e két képen is volt bizonyos hangulati egység, mely benső kapcsolatba hozta egymással a festmények tájképi és figurális elemeit. A bibliai nyugalma, kopár vidék jól illetett József eladásának minden mélyebb fölindulás nélkül lejátszódó történetéhez; az őserdő csendje, titokzatossága szinte kínálkozott keretül Ábrahám áldozatának regeszerű hangulatához. Annál élesebb az ellentét, mely cselekvény és természet között *Keresztlevétel* (jobban: *Levétel a keresztfáról*) című tempera-festményén jelentkezik. Színes virágokkal teleszórt, üdén ragyogó mezőn játszik a bibliai történet szomorú jelenete; dús lombú erdővel elborított, haragos-zöld domboldal zárja le a háttért. A délelőtti nap sugarai vakító fényvel töltik meg a levegőt; a napsütött foltok ragyogását csak fokozza az élesen elváló, sötét árnyék. A contrast a lehető legteljesebb; Krisztus teste még temetetlen, s a természet már a feltámadást hirdeti. A keresztről való levétel ily környezetben mindenesetre szokatlan; de szokatlan és meglepő a képen minden egyéb is. A tradíciók teljes mellőzése bizonyára merészség oly tárgynál, mely minduntalan fölidézi a mult nagy emlékeit. E merészséget azonban nemcsak megbocsátanók, hanem ünnepelnők — ha sikerrel járna. A baj az, hogy Ferenczy újságra való törekvésében föltűnő bizarrságba esett. Másik baj, hogy bármily gazdag a tehetsége, a mélyebb lelki fölindulások rajza kívül esik annak határain, mint Magdolna alakja élénken igazolja. Leggyöngébb része a képnek a két főszemély: Krisztus és Magdolna alakja. Mindjárt bizarrul hat, hogy Krisztus teste egyetlen világos folt, mely halvány pírban ég, mint egy rózsaszírom. Boglyas feje és durva vonásai is bántók. Modern érzésünk nem követeli a festőtől, hogy eszményi szépségben tüntesse föl a keresztyén vallás alapítóját, mint a régiek tették, de bizonyos nemességet joggal kíván az ábrázolásban. Keresett, s ezért bántó vonás, ha a festő épen annyi tiszta erkölcsi tannak hirdetőjét ruházza föl durva, nemtelen külsővel. Nemcsak a vallásos kedélyeket lázítja föl ezzel, hanem a művészi élvezetet is zavarja. Magdolna alakja még kevésbbé sikerült. Különösen felöltő karjainak merev,

szögletes tartása; első pillanatban azt hiszszük, nyújtózkodik. Hátra-szegzett fejének rövidülése elhibázott; arcán a fájdalom extasisá-nak kifejezése erőszakos, csinált. Magdolna virágokkal behintett, sötét-zöld ruhát s fölötte világos-zöld köntöst visel; a festőnek lát-ható kedve telt abban, hogyan válik el egymástól a domboldalnak, a pázsitnak és Magdolna ruhájának négyféle árnyalatban festett zöldje. A képen hatalmas festői erő van s több sikerült részlet; így például a testet tartó két alak helyzete, mozgása rendkívül jellemző s éles megfigyelés eredménye. Tartásukon kitűnően érzik a test elejtésétől való félelem, s a gyöngéd vigyázat, melylyel azt lassan, óvatosan a földre leeresztik. Egészben azonban a kép oly festői erőmutatvány, mely a nyárspolgári ízlést fölháborítja ugyan, de a tisztultabb érzékű nézőnek sem szerez őszinte örömet.

Ferenczy arczképei sokban eltérnek egyéb műveitől. Az arcz-kép némi önuralmat kíván az olyan festőtől, kinek művészete a színekben tetőzik. Az arczképtől ma inkább, mint valaha, azt ki-vánjuk, hogy bepillantást engedjen az egyén belvilágába, s a festői ábrázolás határai között éreztesse a lélek elevenségét. Az arcz ki-fejező ereje azonban első sorban a formákban jelentkezik; a lélek hű képe nem idézhető föl másként, mint a jól ellesett vonalak révén. A szín tehát bizonyos fokig hódolni kénytelen a vonalak erejének. Ferenczy, úgy látszik, tisztában van ezzel. Arczképein, melyek egyébként a festői modor tekintetében időről-időre erős ingadozást mutatnak, mindig uralkodik az egyén lelki tartalma; festőjük az arcz kifejező erejének rovására érdekes színbeli meg-oldásokkal nem foglalkozik. Sőt észrevehetőn mellőz arczképei színhatásában mindent, a mi a figyelmet magáról az emberről elvonhatná. A tonus nyugodt, tompított, többnyire sötétre hajló. Az élénkebb színfoltokat gondosan kerüli; a ruha is rendesen barna vagy fekete. A föltűnőbb festői dísznek e hiánya bizo-nyos puritán komolyságra vezet, mely Ferenczy arczképein jel-lemző vonás. Az embert egészében ragadja meg. Nemcsak a szemeken keresztül akarja megindítani a lélek áramlását; az egész arcz érdekli, s az alak jellemző tartására is gondot fordít. Igen jelentékeny, színben és fölfogásban nemes munka két leg-újabb portrait-ja: saját és leánya arczképe. A festő arczképei, melyeken halkabb tonusokba olvad át a színek ragyogó ereje, rajzaihoz vezetnek, hol a színtől a szürke vonal veszi át az ural-kodást. Ferenczy rajzbeli készsége festményein is határozott erő-vel nyilvánul. Különösen meglepő ez ott, a hol valamely alak

kifejező tartását vagy gyorsan tűnő, jellemző mozdulatát kell megörögzíteni. Érdekes e szempontból a dolgozó festőnő alakja hasonezímű képén, a mint munka közben néhány lépésnyire visszahúzódik s készülő festménye hatását fürkészi, vagy *Nyár* című (különben kevésbé sikerült) képének fürdő alakjai, a mint lassan, óvatosan hatolnak előre a pataokban, minden lépésnél megrezenve az emelkedő víz hideg érintésétől. Rajzai közül néhány szinte tökéletes példája a kevésbé sokat mondó rajzművészetnek. Egy jellemző, erős vonalból kikerült arczéle sokszor kifejezőbb, mint számos hivalkodó, nagyszabású arczkép; a szem egy tekintetében vagy a fej tartásában néha az alak egész lelkiállapota tükröződik. Különösen sikerültek Kiss József költeményeihez készített illusztrációi. Ferenczy a legjobb modern illusztrátorok közé tartozik. Eszközei igen egyszerűek: néhány körvonal, néhány szürke folt a fehér lapon, kevés ornamentikai dísz fából, virágból. A decoratív hatás elérésére azonban elég ennyi; másfelől a kép így átlátszó, nyugodt marad. A decoratív díszhez erős költői hangulat s a kifejezés megkapó gyöngédsége járul. A legszebbek egyike a *Nápolyi emlék* című költeményhez készült illusztratio: a tenger partján, egy osteria asztalánál üldögélő férfi, ki merengve bámulja a tengert. Nyugodt merengésének kifejezése kitűnő; szinte látjuk kilopódzott lelkét, mely a nyugodt víz fölött ringatódzik. Igen szépek még az előhanghoz készült rajz (a mesélő dajka), s az Ágota kisasszony egyik illusztrációja, a rózsátót ültető szerelmespár.

Végigtekintve Ferenczy munkásságának összegyűjtött termékein, kibontakoznak előttünk egyéniségének főbb jellemvonásai. Ő a művészetet igen komolyan műveli. Képei nem könnyen odavetett festői ötletek, s bár értékben különbözők, mindig rajtok van a becsvágy és komoly törekvés nyoma. Főként kettőt akar művein összeegyeztetni: a decoratív festőiséget és a természetűséget; e kettőhöz többnyire a hangulat friss közvetlensége csatlakozik. Képein egészséges, férfias erő buzog; fölfogása törhetlenül bátor és tiszta egyéni zamatú. Pezsgő ereje azonban néha nyerssé fajul, s egyéniségének túlságai a keresett, a bizarr határáig sodorják, mire legélénkebb példa *Keresztlevétele*. Művei közt több az érett, nemes munka, de tehetsége még mindig forrongásban van. Hogy nemcsak forrong, hanem fejlődik is, mutatják legújabb képei.

PETROVICS ELEK.

A TÉLI TÁRLAT.

A téli tárlat Karlovsky Bertalan ügyes rendezésében mutatja be a magyar művészet ez idei gazdag termését. Egy-egy terem képei helyesen vannak összeválogatva és jó disztó érzéssel csoportosítva; a régi második terem négy bájos, intim szobává alakult át; ugyanazon művész munkái a lehetőség szerint együvé kerültek. A tárlat áttekinthető; a rendezés megkönnyíti a közönség munkáját, s az ismertetőnek alkalmas fonálul kínálkozik.

Az első terem tartalmazza a tárlat legszembeötlőbb műveit. Kriesch Aladár *En vagyok az út, az igazság és az élet* című tempera-festménye (7. sz.) technikája és fölfogása szokatlanságával vonja magára figyelmünket. A vastag, sötét körvonalak, a közeiket kitöltő világos, egyenletes színterületek, az előadás szimbolikus volta a XIV. századbéli olasz dominikánus falfestményeket juttatják eszünkbe. A hasonlatosság azonban csak fölszínes; csakhamar meggyőződünk, hogy itt nem régieskedő, nem kereketlen primitív, hanem egy minden ízében modern és őszinte művel van dolgunk.

A halál papnője trónja előtt áll, s karjaira vette a halott gyermeket. Az anya kétségbeesetten nyul magzata után; az apa zárkózottabb fájdalommal roskad térdre. Egy aranyos szárnyu angyal szelíden az anya vállára teszi jobbját, s baljával hátra mutat. Ott áll Krisztus hívei körében, s egy élő gyermeket hoz karján.

A festmény gondolata — a halott gyermekért vigaszt nyújt az élő — tisztán érvényesül. De természetesen nem a gondolat az, a mi a képet értékessé teszi. A gondolat csak magasabb színvonalra kényszeríti a művészt, a formai probléma mellett pszichológiai föladat megoldására is sarkalja, s az érzés kifejezésével a formát is nemesebbé emeli. E festményen is főleg az érzés meleg, közvetlen kifejezése ragad magával. Az anya fájdalomát,

az apa bánatát az egyszerű határozott vonalak rendkívüli igazsággal érzékítik meg. A formák nagyfokú egyszerűsítése, stilizálása épen a kifejezés közvetlensége érdekében történik, s az egész festményen biztos és egyöntetű. A Krisztus körül ülő hívők csoportja színben is kiváló, bár egészben véve a szín e festménynek leggyöngébb oldala. Csak a jobb sarokban lebegő angyal, a *Γωδι σεαυτὸν* fölíratos táblával, melyről hullámot vető arany-sugarak szállanak az alakokra — zavarja a kép nyugodt szemléletét. A gnosis világfölfogásának ez a grafikus ábrázolása kívül esik a művészet keretén.

Kriesch művészeti fölfogásának ellenlábasaúl mutatkozik Kernstok Károly *Három modell* című (13. sz.) olajfestményében. Három emberi alakot szerkeszt össze képpé, tisztán formai szempontból, a nélkül hogy lelki szálakkal is egymáshoz akarná őket kapcsolni. A nagy közönséget ezzel elriasztja, mert az novellát vagy rejtett értelmet keres ez alakok mögött, s minthogy arra ráakadni nem bír, elégedetlenkedik. Még a bíráló sem tudja elhinni, hogy «pure et simple» három modellt fessen valaki, s műve mégis az átgondolt compositio benyomását keltse. Furcsa, hogy mikor Ferenczy Károly *Czigányok* című képét két változatban is kiállította, senkinek sem jutott eszébe a tárgyon megütközni. Pedig az is csak három alak egymás mellé állítása volt, tartalmi vonatkozás nélkül. Az, hogy mind a három alak cigány, nem tekinthető lelki kapcsolatnak, hisz ilyenén faji közösséget Kernstok képében is fölfödözhetünk. A fő különbség az, hogy Ferenczyt csak a színek érdekelték, míg Kernstoknál a szín discret nemessége mellett a forma lép előtérbe. Zárt világításban egy határozottan szerkesztett csoportot mutat, s épen az alakoknak ez az összetartottsága ingerli a nézőket tartalmi vonatkozások keresésére.

Kernstok problémája tisztán formai, s megoldásának művészi tulajdonságai kielégítik az elfogulatlan és művészeti érzékel bíró szemlélőt. A tónus légysága és nemessége, a női akt élő formái, a férfifejek bensősége erős hangulatot keltenek. Különösen kiemelendők a nő gyönyörűen világított térdrészei és pompás balkeze. A gazdagon beömlő fény ábrázolása is kitűnő, bár az ülő férfi válla és nyaka a valóságosság rovására árnyékban marad, s ezáltal a túlságosan megvilágított fő lebegni látszik. Igazán zavaró azonban csak az ülő férfi erőltetett, kellemtelen kéztartása, s a középső alak kissé szorult helyzete.

A *Három modell* magában tekintve befejezett kép, s Kriesché mellett az egész tárlaton a legmerészebb törekvést mutatja. Formai átgondoltság mellett meleg művészi érzésről is tanúskodik, sőt az érzés talán kissé túl is teng rajta, s néhol a keresett légység benyomását kelti. Kernstok fejlődésében azonban e képnek, úgy látszik, csak tanulmány szerepe van. A művész régebbi irányából, a szabad világítás, a napfényben sütkérező színek ábrázolásából a formák és a pszichológiai problémák felé vágyódik, mint azt tavalyi, nem sikerült Krisztus képe mutatta. Az új föladatak méltó megoldásához még tanulnia kell, tanulmányoznia a rajzot s a formát, a szerkesztés titkait, a zárt világítás mélyebb költészetét, s a fényhomályból kiemelkedő formák kifejező képességét. Ilyen irányu tanulmánynak mutatkozik most kiállított festménye.

Thorma János *Október elseje* című képe (10. sz.) komoly és értékes munka. Különösen az előtér csoportja sikerült pompásan. Színfölfogásban Munkácsyból indul ki; csak hogy a háttér sötétbarnáiból hiányzik a mester meleg mélysége. Az előtér élénkebb színfoltjain Ferenczy hatása érzik, kinek erős egyénisége az egész nagybányai iskolára rányomta bélyegét.

Boruth Andor *Lovas arczkép* című olajfestménye (15. sz.) gróf Andrássy Károlyt ábrázolja, teljes vértetben, címerezáslóval a kezében, úgy a hogy a lovagi tornajátékban résztvett. A fiatal gyermek középkorias megjelenése meglepő; az egyik napilap bírálója csakugyan Jeanne d'Arcnak nézte s ekként méltatta ismertetésében. A tévedés megmagyarázható a páncélba szorított fiatal test, a sisaktól övezett leányos gyermekarcz látására, ámbár a művész a hősi hangulat játéki voltát határozottan tudta éreztetni. Boruth Andornak túlságos Velasquez-utánzása sem bántó ezuttal; történeti játék ábrázolására alkalmas a mult festői eljárásának követése. Színben a kép rendkívül finom és előkelő; rajzban kevésbé kielégítő; sőt a lólábak csonttalan, puha volta egyenesen zavaró.

Báró Mednyánszky László ezuttal nyolcz képet állított ki, a három legjobbat (1., 3. és 12. sz.) az első teremben. Mindben van valami nagy, de nyugtalan, meg nem tisztult, formába nem szilárdult hangulat. A 623. sz. pedig már az éles színeknek érthetetlen chaosa.

Grünwald Béla *A három királyok* című olajfestménye (6. sz.) compositióban és színben teljesen Ferenczy hatására vall. Ugyan-

ezt a famotivumot, a hajló ág alá szerkesztett alakkal, láttuk már Ferenczy egy képén. Azonban e mű színben nagyon tarka; a foltok értékében pedig több helyütt hibás; az öreg király lova például sokkal hátrább van, mint a rajta ülő alak. Sokkal jobb a művész másik képe, a *Ruhaszárítás* című (5. sz.). A nap-sütötte kertszeglet színhatása ragyogó.

Paczka Ferencz *Kosnyírás* című képe (2. sz.) komoly szorgalomra mutat, azonban művészi tulajdonságok nélkül szűkölködik. Koszta József *Vizhordók* című olajfestményének (4. sz.) lilás tónusa édeskés és hazug; az egész kép Sinibaldi nemzeti múzeumbeli művének magyar átirata. Értékesebb *Kosaras leány* című műve, (17. sz.), melyen a leány fáradt alakja szépen válik el a kellemes háttértől. Ziegler Károly (18—20. sz.) ezuttal a szokottnál gyengébbet küldött; Vágó Pál *Szeged szebb lesz mint volt* című óriás olajfestménye (16. sz.) pedig első sorban méreteivel, s a ráfordított gondos munka mennyiségével hat; s egyáltalán nem tudta elkerülni a földadat természetében rejlő panorámaszerűséget.

Az első kis fülkét Vaszary János művei foglalják el. A szoba összhátása nagyon kedves; decoratív benyomásában Rippl-Rónait juttatja eszünkbe, ki ezen a tárlaton csak két jelentéktelen lithographiával van képviselve. Vaszary naturalistikus irányú képeiben ez idén szokatlanul gyenge; *Vásárosok* című nagyobb olajfestményének (40. sz.) rajza zavaros, vöröses tónusa bántó; az *Ünneplők* címűben is (33. sz.) csak a négy alak elhelyezése művészi. A *Fürdő nő* című olajfestmény (48. sz.) kék háttéréről pompásan válik le a fehér-fekete ruhás szobaleány síkban tartott alakja, míg maga a fürdő nő naturalistikus, erősen domborodó aktja megbontja a kép egységét. Kitünőek a kisebb, foltokra bontott tájképek; különösen bájos a *Virágzó mák* című (29. sz.) festmény, zöld, kék és rózsaszínből egyesített vidám összhangjával és hatásosak a *Zivatar-felhők* című képnek (31. sz.) erővel teljes formái és komoly szürkéi. A *Fürdő nők* című kis vázlat (37. sz.) megragadó pillanatfölvétel.

Fényes Adolf művei, mint mindig, a természettel való erős küzdelemről tanúskodnak. Figurális képeinek színei élénkültek, vidámabbak lettek; s eddig sikeresen küzdtek meg a rózsaszín veszélyeivel. Rajzhibák itt-ott még szembetűnnek; a *Kis fiu és kis leány* című olajfestmény (67. sz.) fiuja a falhoz tapad. Legjelentékenyebb a *Szolnoki menyecske* című olajfestmény (63. sz.), melynek széles foltkezelése nagy erőre vall, s elfeledteti a súlyos

korsó lanyha tartásának, s a lábak túlfeszítésének ellenmondásait.

Meglepő azonban Fényes ez idei tájképeiben. Az *Esős reggel a Tiszánál* című olajfestmény (62. sz.) tökéletes, s kitűnően ábrázolja a nedves reggel szürke levegőjét. *Nyári délután* című képe (65. sz.) rendkívül finom zöld harmónia; a *Reggel a kisvárosban* című (68. sz.) egy kedves, napsütötte utca képét adja. *Nyár a tanyákon* című tájképének (70. sz.) a magas ég monumentális hatást biztosít; a föld szilárd, s a nagy síkság szabad hangulata Petőfi puszta-leírásaira emlékeztet. A részletek keménysége s a napsütés aránylagos hideg volta nem tudják lerontani e nagyszabású festmény hatását.

Ujváry Ignác művei (77—85. sz.) ezuttal nélkülözik a művész szokásos keresetlenségét, s erőszakos világítási effektusokkal akarnak hatni a szemlélőre. Bihari Sándor munkái sem sikerültek túlságosan; a *Libák* című olajfestmény (98. sz.) tája és compositiója szép, de a libanyáj arányban és színben inkább egy birkanyáj benyomását kelti. Igénytelen, de csinos *Bucsusok* című olajfestménye (96. sz.). Motivumban nagyon szerencsés a *Napsugarak* című olajfestmény (104. sz.), egy hosszú, fehérre meszelt tornác, melynek végén egy öreg pár ül; bár épen az ablakokon besütő napfény ábrázolása nem sikerült.

Lotz Károly négy festményt állított ki, melyek az agg mestert erejének fiatalos teljében mutatják. Különösen elragadók a 88. sz. és 143. sz. leányarczképek. A naivan kecses rajz finom biztossága, a gyengéd színek leányos tisztasága csodálatra méltó.

Zombory Lajos a mezei munkák élesszemű megfigyelője, s többnyire kis terjedelmű tájképei egészséges nyugalmmal hatnak a szemlélőre. Márk Lajos ideges és nyugtalan; arczképein (207—215. sz.) a rajz élességét és modorosságát a színek művészi választékossága kárpótolja. Nyilasy Sándor *Este felé* című képe (249. sz.) egy ligeti padon ülő párt ábrázol az alkonyat lilás világításában, s a kifejezés érdekességével lep meg. Zemplényi Tivadar négy műve közül magasan kiválik a *Férj és feleség* című (251. sz.) kitűnő, napos világításával. Kacziány Ödön *Váregés* című festménye (255. sz.) tüzijátékszerű fényével hidegen hagy, míg *A kastély árnyéka* címűben (254. sz.) a holdfény borongó bizonytalansága erős hangulatot kelt. Réti István három arczképe (289—299. sz.) technikai eredetiségükkel, jó színhatásukkal s az arczkifejezés pillanatnyiségével a tárlat leg-

kiválóbb képmásai közé tartoznak. László Fülöp E. *Báró Gerliczy Ferenczné arczképe* című olajfestménye (361. sz.) hideg és modoros. Szenes Fülöp művei közül a *Mea culpa* című (370. sz.) keresett és túlzott, a *Férfi arczkép* című (373. sz.) igénytelenebb és komolyabb. Vesztróczy Manó munkái (589—592. sz.) művészi törekvésről és határozott haladásról tanúskodnak. Komoly, bár kevésbé föltűnő művekkel szerepelnek e tárlaton még Mihalik Dániel, Szlányi Lajos, Kuopp Imre, Pállya Celesztin, Kunfy Lajos és Poll Hugo. Magyar-Mannheimer Gusztáv a kisebb pénztárczákra számító apró tájképek egész sorozatát állította ki.

A tárlat grafikai része mennyiségben öröndetes gyarapodást mutat, s megismertet bennünket a fejlődésnek indult magyar művészi lithographia részben még kezdetleges termékeivel. A szobrászati rész gyenge sorozatából kiválik Telcs Ede *Mellszobor* című gipszöntvénye (138. sz.) a formának széles sikokra való bontásával — a művésznek eddig talán legsikerültebb, legszoborszerűbb alkotása.

Egészben véve a tárlat, jobban mondva annak festészeti része sok komolyat és értékeset nyújt és festőművészetünknek tiszteletreméltó színvonaláról tanúskodik. Sajnálatos, hogy vevőközönségünk befogadó képessége nincs arányban a termelés bőségével, és hogy e derék munkák nagyobb része ismét visszavándorol a műtermek porába.

MELLER SIMON.

ÉRTESÍTŐ.

*Pogányok. Regény. Írta Herczeg Ferencz. Budapest, 1902.
Singer és Wolfner kiadása.*

Regényirodalmunk a múlt, a történelem felé kezd fordulni, a melyet néhány évtized óta egészen elhanyagolt; csak a jelen-nel foglalkozott, csak onnan vette tárgyait, hőseit s mintegy szakított azzal a műfajjal, melyet Jósika kezdeményezett s Eötvös és Kemény annyi jeles művekkel folytattak. Ime Herczeg, a jelen élet rajzolója, egy történelmi regénynyel lép föl, még pedig a magyar történelem legrégibb korszakából, melyet eddig csak epos-íróink mertek rajzolni. Vajon e téren fog-e annyi sikert aratni, mint a jelen életből vett műveiben? Vajon a költői leleményt kellő fokon tudja-e összeolvasztani a korrajzzal? Valóban, a történelmi regény lényegét a korrajz s a költői lelemény összeolvadása teszi, vagyis a művészeti cél s a történelmi igazság együttes szolgálata. Ezért a költőnek bizonyos szabadságai vannak szemben a történelmi hűséggel; vehet föl költött személyeket és eseményeket is, de ezekben is a kort kell rajzolnia, csoportokban, egyéneken, viszonyokban és összeütközésekben tűntetve föl a kor eszméit és szenvedélyeit.

E szempontokból tekintve Herczeg regényét, nem mondhatjuk azt sikerültnek. A regény tárgya a Szent István halálát követő korból van véve. Abban az időben játszik, midőn Péter király második királysága utolsó napjait éli, Vatha kitűzi a lázadás zászlaját. Endre és Leventa bűjdosásukból visszatérve, a mozgalom élére állanak. Azonban mihelyt győzött a forradalom, Endre megkoronáztatta magát s a keresztyén vallást és Szent István állami intézményeit visszaállította s ezt annyival inkább tehette, mert a forradalmat jórészt az idegen uralom idézte elé. E kort rajzolva tág tere nyílik az írónak a pogány és keresz-

tyén vallás, a régi és újkori intézmények küzdelmét föltüntetni s egyszersmind sejtetni a keresztyén és nyugati szellem végleges győzelmét. Mindezt meglehetősen könnyeden veszi Herczeg. Vatha, a pogányság vezére, továbbá Béla és Lesenta csak a regény végén jelennek meg; a küzdelmek inkább csak érintve vannak, semmint a regény cselekvényébe forrasztva.

Baj az is, hogy a regény nem az egész magyar nép mozgalmát rajzolja, hanem csak egy kis töredékét, a bessenyőké, kiknek egy része a honfoglaláskor a magyarokhoz csatlakozott. Hóse Alpár, a bessenyő Thonuzóba fia, ki keresztyénné lett, papnak nevelték, visszavágyik a pusztára s crós benső küzdelem után a pogány bessenyők vezére lesz és Vathához csatlakozik. A bessenyő táborban játszik a cselekvény nagy része. Innen van aztán, hogy a szerző a magyar pogányok szokásai-, vallásos szertartásairól nem tájékozza az olvasót. Föltűnő, mily kevésbé ismeri vagy használja a magyar mythologiai hagyományokat; beszél Holdistenről, Holdlányokról, Gönczölistenről, Vadleányokról és Éjasszonyokról, Fuvó királyról, a Szélanya fiáról; említi a Rét-szagoló, Kulancs, Szilkehordó és Vérszemű csillagokat; elmondja, hogy a tölgyfa, mint szent fa, tiszteletben reszesül stb. Honnan vette mindezt? Talán a bessenyő hagyományokból, ha ugyan ilyenek vannak.

Bizonyára nehéz föladat a pogány magyarság vallásának és társadalmi viszonyainak rajza. Kevés adatunk van rólok, de mégis van annyi, hogy néhány fővonással megeleveníthessük. Íme példa reá Arany, a ki a *Buda halálában* a húnok vallását és társadalmát, mint őseinkét, magyar hagyományok alapján rajzolja. Ez úton indulhatott volna Herczeg is, de nem indult. Elvértve, csak egy pár helyt találunk ily törekvést. Midőn a szerző a bessenyő táborban az előkelők lakomáját írja le, a regőssel az ó-székely balladák modorát és rhythmusát szóltatja meg. Az elénekelt költemények ugyan nem valami kitünőek, de a törekvés méltánylást érdemel. A történelmi regényt a korrajz gondja még nem teszi, ne is tegye archæologiai repertoriummá vagy történelmi aprólékoskodássá. A korrajznak csak a költői lelemény emelését kell szolgálnia, mert a főczél, mint minden költői műben, az æsthetikai hatás. S vajon e tekintetben sikerült-e a regény? A cselekvény bonyodalma, a jellemrajz ereje kárpótolja-e, feledtetni e a korrajz hiányát? Sajnálattal kell megjegyeznünk, hogy nem igen.

A regény meséje inkább események tarka sorozata, mint költői cselekvény, melynek főszemélyei fölkeltek érdeklődésünket, bonyodalma gyönyörködtet és catastrophája meghat. A mű hőse Alpár, Thonuzóba fia, a ki csak eleinte érdekellheti az olvasót, azután mind politikai pályája, mind szerelmi története meg lehetőséggel érdektelen. Elhagyva a keresztyénséget s a pogány beszenyők élére állva, a Dunántúlra megy s Vatha seregéhez csatlakozik. Hősiesen küzd ugyan, de semmi tekintetben nem foly be a forradalom politikai bonyodalmaira. Endre megkoronázása, Leventa halála után visszatér a Maros partjaira és végre kibújdosik seregével a nem magyarországi beszenyökhöz, a kik Byzancz ostromára készülnek. Ezzel bevégezhetőnek a regény, de a szerző jegyzet címén még egy pár lapot csatol hozzá, melyekben beszámol a regényben szereplők további sorsáról. «Alpár sorsa, úgymond, összeforrt a nagy beszenyökével, neve pedig végleg elmerült a nagy háborúk viharos hullámaiba». Ez lehet történelmi, de semmi tekintetben sem költői eljárás. Szerelmi története valamivel érdekesebb, de ez sem kelt valódi költői érdeket. Az ember azt hinné, hogy a keresztyénből lett pogány könnyen bele fog szeretni Seruzádba, a beszenyő fejedelembőbe, a ki tárt karokkal fogadja s tüntetően elárulja hozzá való vonzódását. De Alpár érzéketlen iránta; ő már szeret és titkon egy a görög udvarban nevedezett leányt, Zenóbiát, a maros-vári ispánnénak első férjétől való gyermekét, a kit Konstantinápolyból hazatértekor még mint pap ő kísért Maros-Várba. Szerelme szóltan, néma; csak titkon szereti és védi minden ellen; kétszer menti meg életét, de semminemű szorosabb viszony nem fejlődik köztök s így nem is hathat a bonyodalomra. A hallgatag beszenyő vezér csak a regény végén nyilatkozik, ezt suttogva fülébe: «Asszonygyá teszek vezéri sátramban!» Zenóbia, ki a forradalmi harc alatt a görög apácák kolostorában talált menhelyet s ott fölvette az apáczaferályt, kétségbeesve tördelte kezeit és így szólt: «Hát testem és lelkem nem a Boldogasszonyé-e?»

Íme egy erős összeütközés magva, a melyből semmi sem fejlődik ki, mert Zenóbia, a mikor visszatér Maros-Várba s a vidéken egy görög apaczakolostort látogat meg, Seruzád ösztönzésére azt a beszenyők földülják s a szegény leány oda vész. Ez alatt Alpár is hazakerül s némely jelekből sejtve a szomorú eseményt, szíve nagy fájdalmában így fohászkodik: «Jézus Krisztus, hozzád fohászkodom. Te tudsz csodát tenni, hát tégy cso-

dát; tedd meg nem törtéنتé, a mi megtörtént. Itt vagyok, láss a szívembe. Vesd ki belőle mindazt, mi nem kedves előtted. Ne viaskodjál velem. Uram, ne viaskodjál. Hiszen te Isten vagy, énnekem pedig nincs erőm, akaratom. Te is Boldogasszony, te Gellért úr, ti mind könyörüljetei rajtam! Az imádság nem használ, a szomorú hír csakugyan való; ekkor Alpár elúzi táborából Seruzádot, útnak indul seregével a nagy bessenyőkhöz. Seruzád lóháton távolról követi a vezért s egy sziklacsúcson a mélységbe veti magát. Az ember azt várná s a korrajzba is épen beillenék, hogy a megtört szívű Alpár ismét keresztjén lesz, kolostorba vonúl, annyival inkább, mert néhány lappal ez esemény leírása előtt a szerző ekkép nyilatkozik: «A pogányság elvesztette csatáját már akkor, mikor még csak kantározott. Mert lők azért fegyverkeztek, hogy testeket öljenek, a hatalmas ellenség azonban nem a testekben, hanem a lelkekben lakozik; az erős hit ellen nem lehet kopjával harcolni, csak még erősebb hittel. Nekik pedig nincs hitök. Alpár, de bizonyára Vatha is régen nem tudtak már hinni a táltosok és javasasszonyok együgyű babonáiban; tették magokat, mintha hinnének, erőlködtek, hogy hígyenek, de nem tudtak». E néhány vonásból is kitűnik, hogy Alpár jellemrajza, a rája épített cselekvény teljesen elhibázott; sikerültebbek a regény mellékalakjai s néhány érdekesen megírt epizód, de egy-egy részlet nem kárpótlás az egészért.

Még a regény nyelvére és helyesírására teszünk egy pár megjegyzést. Herczeg régebben a *Budapesti Hirlap* dolgozótársaként, reá ragadt valami e lap nyelvi és helyesírási különösségeiből. Ő is *láthatár* helyett *szemhatárt* ír; e helyett hogy *meg voltak lépve, meglepődtek*; az *udvaronc*z neki *udvaros*, bár egy lappal előbb a *kegyencz* szót használja *kedvelt* helyett; ezeket a *ki*, a *mely*, a *mi*, a *hol* egy szónak rántja össze, Arany János bosszúságára és Wlassics Gyula örömére. Saját nevében a *cz*-t kétféleképen írja: Herczeg és Ferenc. De miért tenni mindezért őt felelőssé, midőn annyi más is teszi s ő nem hiába az *Új Idők* szerkesztője?

—i.

Báró és dr. Malcomes Béla. A szeszipar jövője. — A szesz technikai fölhasználása. Budapest, 1903. Kiadja a Franklin-Társulat. 312 lap. Ára 6 K.

A szesz technikai értékesítéséről, erről az igen fontos közgazdasági vívmányról, mely jelentőség tekintetében a gőzmunka fölfedezése mellé sorakozik, báró Malcomes Béla tollából érdekesítő, nagy szakismerettel megírt kötet jelent meg. Ebben a szerző elénk tárja mindazt, a mi a kérdés általános közgazdasági és technikai oldalával kapcsolatos. A távolabbi jövővel számoló nemzetgazdák már hosszabb ideje foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy miképen lehetne a motorikus erőmunkát a külföldi tüzelőanyagoktól függetleníteni. A gőzgépek mellett ugyanis a különféle tüzelőanyagokra berendezett motorok egyre szélesebb körben nyernek alkalmazást mind a mezőgazdaság, mind az ipar terén és ez erőmunka előbb-utóbb minden nemzet gazdaságát intensíven átható és ennek életképességével egyértelmű tényezővé kezd emelkedni. Ezt a mindinkább tért foglaló s lassanként közszükségletté váló erőmunkát Európa legtöbb állama külföldi származású tüzelőanyaggal állítja elő.

A legújabb kor technikai fejlődésének köszönhető, hogy a nemzetgazdáknak a honi motorikus erő függetlenítésére irányuló törekvését siker koronázta és a külföldi tüzelőanyagok helyettesítőjeül a belföldi termelésű szesz volt kijelölhető. Ennek a vívmánynak nemcsak a jelzett szempontból van nagy fontossága, hanem azért is, mert a szesznek géphajtásra s emellett világításra meg fűtésre való nagy mennyiségű fölhasználása lehetővé teszi a hazai szesztermelés kiterjesztését, a mi mezőgazdaságunknak elsőrangú érdeke. A mezőgazdaság hazánknak számos sovány talajú vidékén, mint a Felvidéken, a Királyhágóntúl egy részében és a homokos területeken a modern termelési technika vívmányait csak a szesztermeléssel kapcsolatban alkalmazhatja. A szesztermelés így ezeknek a rosszabb minőségű földeknek hozadékát emelné s ezzel szaporítaná a nemzeti vagyont. De nem tekintve a közgazdasági előnyöket, fontos erkölcsi és közegészségi szempontok is kielégítést nyernének. Nem kicsinylendő ugyanis, hogy a szesztermelésnek ilyen módon való kiterjesztése mellett a szesztermékek jelentékeny része a közegészséget és néperkölcöket rontó pálinkafogyasztástól elvonható volna.

Az iszákosság ellen irányuló mozgalom világszerte mind nagyobb méreteket ölt s Nyugaton már számos olyan törvényhozási és kormányhatósági intézkedést eredményezett, a melyek a szeszitalok erkölcsrontó élvezetének korlátozására nagy mértékben alkalmasak.

Dániát leszámítva, mely hajósnéppel megtömött nagy kikötővárosai révén igen nagy mennyiségű szeszt fogyaszt, hazánk Franciaországgal együtt első helyen áll az európai alkoholista országok sorában. Franciaországban 9·2 liter, minálunk 9 liter az évenként fejenként fogyasztott pálinka mennyisége (50 fokos pálinkában). Míg azonban Franciaországban, de különösen Angliában az iszákosság ellen nagyszabású intézkedések történtek, addig mi alig tettünk ez ellen valamit. Ennek oka pedig főként abban keresendő, hogy a mezőgazdaságnak a szesztermelés kiterjesztésével összekötött nagy érdekei mellett államkincstárunk jelenlegi helyzete nem engedte meg, hogy a nagy adóbevételt biztosító pálinkafogyasztás csökkentessék.

Az előttünk fekvő munkának tehát abból a szempontból is nagy becset kell tulajdonítanunk, hogy a szerző rámutat benne arra, miképen csökkenthető a pálinkafogyasztás a mezőgazdaság s a kincstár érdekeinek veszélyeztetése nélkül.

De kiindulva abból az elvből is, hogy a mezőgazdaság nemzetfontartó erkölcsi tulajdonsága és az ipar, valamint a kereskedelem kulturát fejlesztő természete a népek sorsára nézve egyenlő jelentőségű és így a helyes közgazdasági politika célja csakis e különböző termelési ágak összhangba hozatala és egyensúlybantartása lehet, szintén csak helyeselhetjük az új mozgalmat, a mely valamennyi termelési ágnek egyenlő mértékben kedvez. A kérdésnek ezt az oldalát a szerző a következőkben világosítja meg: «A szesznek, mint a külföldi tüzelőanyagot kiszorító hő-, világosság- és erőfejlesztő anyagnak nagy mennyiségben, tömegárúként való forgalombahozatala által nemcsak a mezőgazdaság, a melynek fejlődése a szesztermelés kiterjesztésétől föltételezett, fog új életre ébredni; hanem az új gépek és eszközök gyártásának fölmerülő szüksége s olcsóbb, valamint szélesebb körű gépmunka alkalmazhatásával az ipar-, ezen új gyártmányoknak forgalmazása és a denaturált szesz iránt megnövekedő kereslettel a kereskedelem szintén hatalmas erőforrásokat nyerend».

A szesz technikai értékesítésével kapcsolatos szemponto-

kat eddig csak a külföld tevékenységéből ismertük, báró Malcomesnak az érdeme, hogy a külföldi ilyen irányú tevékenység eredményének rendszerbeöntése mellett bírálónak összefoglalta a kérdés mindazon elemeit, amelyek kiválóan a hazai közgazdaságot érdeklik és megjelölte azokat a módozatokat, melyek mellett hazánkban e kérdés a külföldi intézmények ismeretéből merített tanulságok alapján a legsikeresebben oldható meg.

A szesz technikai értékesítését önálló műben eddig csak Sidersky francia tanárnak hézagos füzete ismertette. Midőn tehát báró Malcomes vaskos munkájában a teljes anyagot foglalta össze, nemcsak a mi szeszipari irodalmunkat gazdagította, hanem egyúttal — tudomásunk szerint — az első ilyen tárgyú rendszeres munkát írta meg. A művet, melynek értékét kiválóan emeli az is, hogy a külföldi eredményeket a helyszinén tett tanulmányok alapján a legnagyobb részletességgel ismerteti, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület a Szemere Huba-féle jutalommal tüntette ki.

Ajtay József.

Veit Stoss hazánkban.

Veit Stoss a legnagyobb német művészek egyike, Dürer Albertnek öregebb kortársa volt és 1533-ban abban a művészi városban halt meg, a hol Dürer működött: Nürnbergben. Veit Stoss művei Németországon kívül nagyobb számmal Krakkóban maradtak fenn, a hol a művész több ízben megfordult és éveken át tartózkodott. Krakkó a XV. században és a XVI. elején Magyarországra nézve is művelődési központ volt; sok magyar ifjú járt a krakkói egyetemre; Krakkóban nyomták az első magyar nyelvű könyvet is. Nem kell tehát csudálkoznunk azon, hogy a Krakkóban működő Veit Stossnak tevékenysége kisugárzott Magyarországra is, annál is inkább, minthogy Bártfán át élénk kereskedelmi összeköttetés létesül. Krakkóval. Megrendelések is történtek nála a felvidéki városokból, magyar tanítványai is akadtak, kik visszatérve hazájukba itt mesterüknek: Veit Stossnak szellemében működtek.

E nagy német-lengyel művészről újabban egy tudós könyv jelent meg: *Veit Stoss und seine Schule in Deutschland, Polen und Ungarn von B. Daun, 1903.* E mű már azért is érdekelhet bennünket, mert szerzője Veit Stoss magyarországi műveire is kiterjeszti figyelmét, sőt Veit Stoss magyar tanítványaira is.

Daun Magyarországnak Stossnak négy művét ismeri; mind a négy faragott faoltár. Kettő a szépesi székesegyházban látható (*Mária koronázása és Mária halála*); kettő pedig a bártfai templomban (*Krisztus születése és Krisztus a keresztfán*). Ezek közül különösen a bártfai oltárfaragványok tűnnek ki költői fölfogással. A szépesi székesegyház oltárképfaragványai sokat szenvedtek ügyetlen restaurálástól. Okiratilag nem lehet e szép művek szerzőjéül Stosst kimutatni: de egyes alakok jellemző vonása és az egész mű nemes művészi jellege, Daun szerint, a nagy krakkói mesterre vall.

Azonban nemcsak Stossnak magának vannak jeles művei Magyarországon, hanem tanítványainak is. A bártfai Anna-oltárban (Szent György, Szent Anna és Apollónia) Veit Stoss fiának, Staniszlónak faragványát véli Daun fölismeri.

Stoss legjelesebb magyar tanítványa Pál mester volt (*Dominus Paulus sculptor* mint egy későbbi lőcsei sírföliirat nevezi). Ennek öt nevezetes faragott oltáráról szól Daun. Három ezek közül Lőcsén van Jakab templomában (a főoltár, a János-oltár és az Anna-oltár), kettő pedig a budapesti Iparművészeti Múzeumban. Legjelesebb műve az *Angyali Üdvözet* ugyancsak az Iparművészeti Múzeumban. Pál mester művei közt kettő, (a lőcsei főoltár és a budapesti Anna-oltár) még gótikus módon épült föl: a többin már a renaissance ornamentikája virágzik. Pál mester teljesen kifaragott alakjai közt sok méltóságos és bájos van, de domborművein többnyire nagyon is rövidek, zömökek az alakok. Egyik oltárszárnyon Lőcsén szt. Jakab lefejezését ábrázolja. Daun szerint ez a dombormű Veit Stoss egy rézkarczának «szolgái utánzata». Daun nem veszi észre, hogy itt a tanítvány fölülmulja a tanítót, Pál szobrász fölülmulta Veit Stosst. A hóhér, ki bárdjával a térdeplő Szent Jakabra csap, oly jó alakítás, a melynél jobbat a korabeli német művészet nem mutat föl. A lőcsei oltár birálatánál sem tudja Daun kellőleg megbecsülni az oltár nagyszerű decoratív hatását. Ellenben túlbecsüli Daun Veit Stosst, midőn egy rangra emeli azzal a hol véghetetlen bájos, hol véghetetlen méltóságos művésszel, kinek neve Donatello.

Daun különben sok utánjárással írt könyvének egyik föltűnő fogatkozása, hogy nem ismeri Henszlmann Imrének nagy művét Lőcse régiségeiről, mely részben ugyanazon kérdésekkel foglalkozik mint Daun. Henszlmann már sejtette, hogy a lőcsei Pál mester, a XVI. század legnagyobb magyar szobrásza Veit

Stossnak tanítványa volt. Daun könyvében közli azon lőcsei sírföli-
rat hiteles szövegét, mely Pál mestert mint a főoltár művé-
szét említi. Ezt a sírföli-
ratot már Henszelmann közölte talán
még pontosabban ezelőtt egy negyedszázaddal. Igaz, hogy Hen-
szelmann könyve magyarul van írva. Ismerek azonban német tudó-
sokat, kik ha magyar tárgyról írnak, az erre vonatkozó fonto-
sabb magyar értekezéseket kivonatoltatják maguknak, hogy ered-
ményeiket megismerjék. Ezt tehette volna Daun is a Henszel-
mann érdemes művével.

Hol született Veit Stoss? E kérdés nincs eldöntve. Némely
lengyel tudós Krakkót tartja születése városának, a német szer-
zők és legújabb életírója, Daun határozottsággal nürnberginek
mondja őt. Részemről azt hiszem, hogy Veit Stoss erdélyi szár-
mazású volt. Okiratilag sem Krakkót, sem Nürnberget nem lehet
szülővárosaként kimutatni. Ellenben figyelmet érdemelnek a kö-
vetkező adatok. Krakkóban 1482-ben föltünik egy Stoss Mátyás
ötvös. Ez a Stoss Mátyás a szobrász Veit (Vitus) Stossnak édes
testvére volt és Erdélyből, Harróból került Krakkóba. Ha az
egyik testvér, Mátyás, Erdélyből való, nem valószínű-e, hogy a
másik is onnan való? Vagy nem együtt nevelkedtek volna a
testvérek? Az egyik Nürnbergben, a másik Erdélyben töltötte
volna ifjukorát?

Még egy föltünő körülmény.

Veit Stoss három fia Erdélybe vándorol vissza. Az egyik
Megyesen tartózkodott, a másik Segesvárt, tehát ép azon a vidé-
ken, a honnan nagybátyjuk, Mátyás kiindult volt, egy harmadik
Beregszászon.

Csak véletlenség volna ez a találkozás, hogy a család négy
tagja Erdélyben tartózkodott?

Dürer Albertnek a legnagyobb német művésznek édes apja —
a mint mindannyian tudjuk — magyar volt. Dürer nagy kortársa,
Veit Stoss pedig — ha föltevéssem beválik — maga magyarországi
származású volt.

R. Fr.

Megjegyzések Lehr Albert Feleletére.

Véget akarok már vetni ennek az áldatlan huzavonának,
mert a tudománynak édes-keves haszna van belőle, a *Budapesti
Szemle* olvasóközönségének meg nem igen telhetik benne nagy
gyönyörűsége.

Lehr nem akarja nekem elhinni, a mit multkor mondtam, hogy «ha cikke nyelvészeti folyóiratban jelenik meg, szó nélkül hagyom, mert a szakemberek magok is meg tudják ítélni, hogy megjegyzései mennyit nyomnak a latban». Ezekben a bevezető sorokban ő szerinte «több a fortély, mint az igazság»; én akkor sem maradtam volna adós a válaszzsal, ha értekezése a *Nyelvőr-*ben jelent volna meg; sőt akkor még kevésbbé. — Erre én azt felelem, hogy tessék megnézni a *Nyelvtudományi Közlemények* XXIII-ik kötetét; abban az akkori szerkesztő (a ki szintén elmondhatná magáról, hogy a szavának van súlya) ismertette és megbírált az én szótáram első füzetét. Ebben a bírálatban szintén vannak kifogások, s én mégsem válaszoltam rá. És újra mondom, hogy nem feleltem volna Lehrnek sem, ha nyelvészeti folyóiratban támadott volna meg. Itt azonban felelnem kellett; tartoztam vele önnönmagamnak. Egy esztendő híján két évtizede van annak, hogy a *Magyar Tájszótár*on dolgozom; és dolgoztam lelkiismeretesen, becsületesen, a hogy kell; nem sajnáltam semmi fáradságot; gyűjtöttem, kutattam, tudakozódtam mindenfelé; akárhányszor hosszas tanulmányokat tettem, a melyeknek az eredménye a *MTsz.*-ban *) csak egy-két szó, s nem több; mindent elkövettem, hogy szótáram a tájszavaknak mennél gazdagabb és mennél megbízhatóbb gyűjteménye legyen. Ezt jó lélekkel állíthatom. És íme, előáll Lehr, a ki népnyelvi dolgokban «nagy tekintélyre tett szert» (ezt tudtuk, mielőtt ő maga kijelentette), és «az igazság nevében» kurtán-furcsán úgy elbánik velem, hogy jóformán a keresztvizet is leveszi rólam. Föllépése annál veszedelmesebb, mert az elfogulatlanság és méltányosság látszatába burkolódzik. Elismeri az én «nyelvészti nagy képességeimet» s «egyéb téren és más irányban való érdemes munkásságomat»,

*) *MTsz.* az én *Magyar Tájszótár*am címének rövidítése; így idézik idehaza is, külföldön is. Nem helyes így idézni: *TSz.* (mint Lehr teszi), mert ez a. m. *Toldi Szerelme*. Helytelen az itt-ott előkerülő *Tsz.*² idézőmód is, mert ez = a régi (1838-ban megjelent) *Magyar Tájszótár* második kiadása, az pedig nem létezik. Igaz ugyan, hogy az én szótáramat egy időben elkezdték «a *Tájszótár* második kiadásának» nevezgetni, de ez öreg hiba volt. Ha valaki egy kis házikót örököl, azt lebontatja, helyébe négyemeletes házat épít s ehhez fölhasználja a lebontott házikó tégláit is, arról nem mondjuk, hogy a házikóját «renoválta». Épen úgy nem lehet mondani azt, hogy az én *Magyar Tájszótár*am a réginek új kiadása.

de a mit a szótáramról mond, abból az avatatlan olvasó okvetlenül azt olvassa ki, hogy ha Lehr nem sajnálná a fáradságot s apróra megbírálná a munkát, nem maradna rajta egy ép folt sem. Ez az, a miért — az igazi igazság nevében — tollat fogtam, mert nem tűrhettem, hogy így egynehány mondással, a mely a valónál sokkal többet sejtet, a nagy közönség szemében hitelevesszetté tegyék azt a munkát, a melynek megalkotására életem java éveit áldoztam. Jól tudom, hogy nálunk így szokás elbánni a monumentalis munkákkal,*) és szinte csodálkoztam, hogy az én szótáram «pellengérre állítása» oly sokáig késett; de azt valóban nem is álmodtam volna, hogy erre a munkára éppen Lehr vállalkozzék, mert hiszen ő egyike volt azoknak, a kiknek javaslatára a M. T. Akadémia az én szótáramat 1900-ban a *nagyjuttalommal* tüntette ki.

Lehrnek legfőbb kifogása az, hogy én bennem nincsen meg a népnyelvnek alapos ismerete. «Ezt az ismeretet — úgymond — nem lehet pusztán könyvekből megszerezni, ebbe (szerencsésen) bele kell születni; nem elég koronként, hébe-hóba, egy-egy népi szót vagy szólást elkapni, vagyis, nem elég egyszer-másszor érintkezni a nép emberével, hanem *élni* kell a néppel, huzamosan, esztendőig; vele lenni, ha dolgozik, ha pihen, ha mulat; mindenféle foglalkozása közt, télen-nyáron; megnyerni a bizalmát, szeretetét, hogy kinyíljék a szíve, megeredjen a szava, az igazi; megismerni eszejárását, érzését, természetét, szokásait. Így aztán lassankint sajátunkká lesz a nép nyelve, még pedig nem darabjaiban, töredékeiben, hanem teljes egészében». A nép nyelvének ilyen ismerete «az, a mi nemcsak fontos, hanem . . . legfontosabb egy tájszótár szerkesztésére», s ez a tudás fogytékos én bennem.

Erre az a feleletem, hogy Lehr nagy tévedésben leledzik, mert összetéveszti a *szerkesztőt* a *gyűjtővel*. Igenis, én is azt mondom, hogy a nép nyelvét úgy lehet csak igazán jól megismerni, a hogy Lehr mondja; de ez a gyűjtők dolga, nem a szerkesztőé. Az ideális gyűjtő ott születik a faluban vagy a tanyán, ott él a nép között, a néppel sok-sok esztendőn át, s így aztán tudja a nép nyelvét, mert az az ő nyelve is. A *nép* nyelvét, igenis, de *nem az egész magyar népet*, hanem csak egy igen

*) A «monumentalis» jelzöt nem nekem, hanem egy kitünő német nyelvtudósnak köszönheti többed-magával a MTsz.

kis vidék népének a nyelvét. Arra is egész emberélet kell, hogy igazán teljes egészében tudhassa, ha ugyan ez a teljes tudás nem tartozik a lehetetlenségek közé. Az egész magyar népnyelvnek *ilyetén* tudását *egy* embertől megkövetelni *képtelenség*. S ha csak ennyi tudással lehet jó tájszótárt szerkeszteni, akkor sohasem lesz ezen a világon jó tájszótár.

Azt mondja Lehr, hogy a népnyelv ismeretének fogyatékosága az oka annak, hogy az adatok megbírálásában önnönmagamra nem támaszkodhatom, s folyton kérdezősködnöm kell. Erre azt jegyzem meg, hogy ha nem születtem és nem éltem is esztendőkön át *minden* magyar faluban, a hogy Lehr szerint kellett volna, elvégre mégis csak ismerem valamelyest a nép nyelvét, s nem is épen csak könyvekből és írásokból; azért bizony az adatok megbírálásában *részben* a magam tudására is támaszkodtam. Hogy sokat kérdezősködtem is (bár nem folyton, mint Lehr mondja), annak az oka 1. épen a nép nyelvének ismerete, mert ha nem ismerném annyira, a mennyire ismerem, nem kételkedtem volna annyiszor az adatok hitelességében; 2. a természetemhez tartozó lelkiismeretesség és gondosság («holmi pepecselő gond», a hogy Lehr nevezi); 3. a boldogító önhittség hiánya, a miért is nem tartom magamat mindentudónak.

Rossz szerkesztő volna az, a ki egészen a maga tudására és arra a Lehr-említette «érzék- és tapintatszerű finom valami»-re bízna magát annak megítélésében, hogy valamely nyelvi jelenség «jó-e, rossz-e, hamisított-e, lehetséges-e». Az olyan szerkesztő lépten-nyomon botlanék, még ha annyira járatos volna is a nép nyelvében, mint Lehr. Botlanék, mert önkényes volna, mert mindent a maga szemüvegén át nézne; azon a szemüvegen át pedig, akármilyen éles is, mindenhová mégsem lehet ellátni. Ezt alább példákkal igazolva találja az olvasó.

A nép nyelvével való hosszas foglalkozás én bennem is kifejlesztett valamelyes «érzéket», — ha talán nem is olyan nagyon «finomat», a milyent Lehr megkövetel — s ezt az érzéket másnemű nyelvtanulmányaim is istápolták; mind jobban-jobban gyökeret vert bennem az «okos kételkedés», s ennek a következése volt sok kérdezősködésem. Azonban megtanultam azt is, hogy «okosan kételkedni» szabad, sőt kell is, de kétség alapján ítélni nem szabad. Az egész magyar nyelvterület nyelvvel foglalkozván, megtanultam azt, hogy a nép nyelvének akárhány olyan különössége van, a mely első tekintetre képtelenség-

nek látszik, — s a maga «alapos ismereteiben» és «finom érzékében» vakon bízó vagy elbizakodott szerkesztő nem is habozna kimondani rá, hogy képtelenség, a melyet a szótárba vétek volna beiktatni, — és íme, teljesen szavahihető tanúk vallomásából egyszerre kitűnik, hogy az a látszólagos képtelenség mégis csak élő valóság. Ezért voltam én nagyon óvatos az olyan gyanús adatok elvetésében is, a melyek után hiába kérdezősködtem. Inkább belevettem őket a szótárba, s a következés többször megmutatta, hogy helyesen cselekedtem, mert utólag nem egy hitelesnek bizonyult.

Már most térjünk át a részletekre.

Lehr nevetségessé akarja tenni azt a szerény vélekedésemet, hogy a *föntül* (fönn van, virraszt) talán mégsem a *fönt* szónak -l-képzős származéka (olyan, mint például *ének*-ből *énekül*), — a hogy ő gondolja — hanem összetétel: *fönt-ül*. Ha — úgy mond — késő éjjel érkezik haza, s a kocsisa így szól: «Ni! Ócsagék még *föntülnek*», bizonyára nem úgy érti, hogy «a szederfán» vagy «a ház gerinczén», hanem hogy *világolnak*. Azt mondja továbbá: van még *kintül* és *bentül* is, például: «Sokat *kintültem* néhanapján az ürökkel» = sanyarogtam, kuczorogtam, szenvedtem *kint* a szabadban éjtszaka is. «A tinók... eleget *bentültek* egész télen» = sokáig voltak *bent* az istállóban. S hozzáteszi nagy elmésen (hogy «meggöcögtesse» még a késő maradékot is): «A tinók csak nem *ültek bent*!» — De igenis, kérem szeretettel, a tinók *bent ültek*, az ürök őrzője *kint ült*, és Ócsagék *fönt ültek*. Megkérdeztem egy sereg ismerősömet s merem mondani, hogy velem együtt így érti minden magyar ember — egy híján. Az az egy is csak azért nem érti így, mert nem akarja így érteni; s azért akarja másképp érteni, mert neki az *ellentül*-hoz hasonló képzésű példák kellenek. Nagyon jól tudja ő, s ha nem tudná, megtanulhatná a *MTsz.*-ből, hogy az *ül* szónak a nép nyelvében következő jelentései is vannak: «van, időz, marad, lakik, tartózkodik». Például ha a piacra küldött cseléd sokáig odavan, odamarad, elidőz, mondja a háziasszony: «De soká *odaül*!» vagy «Sokáig *ül oda*!» (akárhányszor hallottam Kolozsvárt; Erdélyi Lajos tanár közlése szerint nálók Háromszéken, Uzonban is közönséges; Vikár Béla is jól ismeri Erdélyből). Talán bizony ez az *odaül* is olyan képzés, miot *énekül*? Mert hiszen a cseléd csak nem *ül* (sitzt) a piacon! (mondaná Lehr). — «A tinók *benn ültek*» ugyancsak Uzonban közönséges.

Ezt is Erdélyi Lajos közli velem; ő pedig tudhatja, mert tősgyökeres székely, 17 éves koráig állandóan Háromszéken, legtöbbször szülőfalujában, Uzonban tartózkodott és azóta is minden szünetben hazajárt és *ott ült*, mint nekem írja. Bódiss Jusztín pannonhalmi benzés tanár értesítése szerint Zala megyében, Türrén, a hová ő való, mondják a marha- és birkajószágról, hogy *benn ül* az istállóban, s a libapásztorról meg a csordásról, hogy *kinn ül* egész nap a zsidák vagy a marhák körül. *Kinn ül* «kinn van, tanyázik» értelemben Vikár Béla értesítése szerint Erdélyben nagyon közönséges, úgyszintén *fenn ül* is. «Egész éjjel *fenn ültem*» (Háromszék, Erdélyi Lajos közl.) *Főnt ülünk* a beteggel v. a beteg mellett reggelig (Balaton vid., Sebestyén Gyula közlése). *Főnn ülnek* a halott mellett virrasztók egész éjjel, a kocsmások egész reggelig (Győrszentmárton, Bódiss Jusztín közl.). Magam is igen jól ismerem gyermekkorom óta az ilyeneket: «Egész éjjel *főnt-ült*» (például a beteg mellett vagy a könyve mellett). «Ne *üljete* *főnt* egész éjszaka, mert aztán holnap délig se tudok lelket verni belétek!» (Ha a *főntül* nem volna összetétel, akkor ezt így mondanák: «ne *főntüljete*!») — Azt kértem már most Lehrtől, hogy «idétlen eviczkeléssel» melyikünk «süppedt bele nyakig a kátyúba»: én-e vagy ő? Hogy azonban az ő *ellentül*-je ne maradjon árván, ezennel közhírré teszem, hogy Veszprémben mondják: «Én ezt *ellenülöm*» = ellenzem (Halasy Aladár veszprémi születésű és ott lakó ügyvéd közlése; ismeri a szót Jánosy Gusztáv kanonok, cz. püspök, az író is).

Ezután bírálóm azt bizonygatja, hogy az *öltő* nem köznyelvi szó. Ez a bizonygatás egészen fölösleges, mert én nem is az *öltő*-re, hanem az *emberöltő*-re mondtam, hogy köznyelvi szó, tehát ne keressük a tájszótárban. S ezt mondom most is.

Szememre hánynya továbbá, hogy szótáramban «százszám találni... oly szokat s kivált szólásokat, melyek igazán köznyelvek is», és fölhoz néhány példát s alább még egyet mint «nem odavalót». — Megengedem, hogy szótáramban akadnak (ha nem is éppen «százszám») olyan szavak és szólások is, a melyeket köznyelveknek is lehet tartani; egyrészt azért, mert itt nem mindig könnyű a határt megvonni, másrészt meg azért, mert valami okom volt rá, hogy beiktassam (például alaki eltérés). Azonban Lehrnek példa-idézése nem minden fortély nélkül való, mert szerinte köznyelvi szavak például *elvár* (megvár) és *hozzá-*

vet, s az olvasó bizonyára nagyon elcsodálkozik, hogy ezeket hogyan vehettem bele a tájszótárba. De csodálkozása elmúlik, ha fölnyitja a könyvet s ezt találja benne: «*Évárom* má, mi lessz ebbü a verekedésbü» (= megvárom). *Hozzávet*: gyanít, sejt, homályosan emlékszik. «[Ismeri N-et, a kivel itt és itt találkozott?] Kicsit rémlik előttem, valaunit azt *vetek hozzá*». Ez csak nem a köznyelvi *elvár* és *hozzávet*? — A *megfér* (elfér) ige Lehr szerint szintén nem odavaló; de én szerintem igenis odavaló, mert «elfér» jelentéssel (például «Annyi asszony van a papnál, hogy alig *férnek még*, Tolna m. Paks) a köznyelvben csakis ebben a szólásban van meg: «Nem fér meg a bőrében»; máskülönben a köznyelvben *megfér* = «összefér». Egyébiránt azon, hogy melyik szó köznyelvi (vagy irodalmi), melyik tájszó, hiába vitatkozom Lehrrel, a ki a köznyelv (és az irodalmi nyelv) határait annyira kénye-kedve szerint tolja kijebb-kijebb, hogy nem áttal tudományos dolgozatban ilyen szavakat használni: *szeszereg, tántorgat, verdett, vesés, dimbul, szürkapcza-ész, hörken, pumpog* stb. (Pontos idézetekkel szolgálhatok.)

A hosszú bűnlajstrom, melyet Lehr a *MTsz.*-ből összeállít, nagyrészt hiányokat tartalmaz; hogy ez sincs meg benne, az sincs meg benne. Ezekre a hiányokra kár volna vesztegetnem a szót, mert már multkor megmagyaráztam, hogy a ki teljességet kíván, lehetetlenséget kíván.

De van a rováson hiba is, számszerint nem kevesebb, mint huszonegy. Hát, kérem, én nem vagyok, nem is leszek soha olyan önhitt, hogy a szótáramat hibátlannak tartsam. Jól tudom, és jól tudja minden hozzáértő ember, hogy ilyen munkánál teljes lehetetlenség a botlásokat elkerülni. Még ha százan szerkesztenék is, és mind a száznak Argus-szemei volnának, akkor is akadnának benne hibák. De eszem ágában sincs mentegetődni. A mi hiba, azt sajnálattal elismerem hibának. Csakhogy *nem mind hiba ám, a mit Lehr annak bélyegez!* Nevezetesen:

1. Hogy «*büszke idő van*» — mondja Lehr — annyit jelentene: «éjszaki szél fúj», képtelenség; de nagyon is mondják ezt: *büszke szél fúj* = «csípős». — Felelet: Az utóbbira most már nekem is van két adatom; de az előbbi sem képtelenség. «*Büszke idő van*» Párkányi Norbert egyetemi hallgató közlése szerint Székesfehérvárott és Vikár Béla értesítése szerint egyebütt Dunán túl a. m. «csípős idő van». Magához a közlőhez, Chernel Istvánhoz, a jeles ornithologushoz is intéztem kérdést, s azt a választ

kaptam, hogy ő évek óta jegyezgeti a Velencei-tó vidékén (a honnan ezt is közölte) a halászok mondásait, s többször hallotta, hideg északi szélben hajókázva, a halásztól: «Ajnye, de büszke idő van!» Szélcsendes időben sohasem mondták. (Déli szélre legfőlebb azt mondták: «Goromba idő van».) Hozzáteszi még, hogy a mondásokat sohasem szokta emlékezetből lejegyezni, hanem azon frissiben, a ladikban tartogatott jegyzőkönyvbe írja.

2. *Kezebeli* Lehr szerint nemcsak «baltá», «fejsze», mint a *Tájszótár* közli, hanem minden, a mit valaki a kezében tart vagy visz, például a gyerekek a kezebelije egy darab «kenyér». Kezebeli lehet «ajándék» is. — Felelet: A *MTsz.* nem azt mondja, hogy *kezebeli* = «baltá, fejsze», hanem: «bot, vasvilla, csákány, baltá, karó v. más védő eszköz». Tehát Lehr nem idéz pontosan. — A kenyeret vagy az ajándékot bizonyára csak tréfásan mondják kezebelinek.

3. *Viricskes* nem «pattanásos», mondja Lehr. — Felelet: De igenis, például Győrszentmártonban Bódiss Jusztín értesítése szerint «jelent bizony pattanásost is».

4. *Maradhatatlan* nem «maradni nem akaró», — mondja Lehr, — hanem a ki nem tud maradni, a kinek mennie kell, nyughatatlan; vagy a kinek nincs maradása, bántják, zaklatják, üldözik. — Felelet: Ez szőrszálhasogatás, mert a «maradni nem akaró» más szavakkal ugyanazt fejezi ki, mint «a ki nem tud maradni, mennie kell», tehát épenséggel nem hiba. *Maradhatatlan* például a «kikészülő» cseléd, a ki nem akar megmaradni a helyében. (A Balaton vidékéről közli velem Sebestyén Gyula, a ki odavaló és sokat forgott a nép között). Bódiss Jusztín (a ki gyermekkorától fogva folyton társalog a néppel, ezeket meg ezeket gyóntat, résztvesz életökben, megjelenik mulatságaikon, elvegyül köztük, tehát azok közül való, a kik ugyancsak nem könyvből tanulták a nép nyelvét) azt írja nekem, hogy «*maradhatatlan* azt is jelenti bizony, a ki nem akar valahol maradni, ha különben nem nyugtalan természetű ember is».

5. *Nyélbe sűt* Lehr szerint nem «megcsinál», hanem = «jól megcsinál, elvégez, végbe visz». — Felelet: Ez csak okvetetlenkedés. Ha azt mondom: «megcsinál», természetesen nem azt értem rajta, hogy «nem jól csinál meg». Megkérdeztem Csaplár Benedeket, s az ő értelmezése szerint Csallóközben *nyélbe sűtni* = «rendbe hozni, megindítani valaminek helyes végrehajtását, megcsinálni». Magam is jól ismerem a *nyélbe sűt* szólást gyerek-

korom óta; sokszor hallottam «megesinál» értelemben, sokszor használtam magam is. Ezt is hallottam akárhányszor: «No, ezt jól nyélbe sütöttük», a mi Lehr szerint azt jelentené, hogy «jól jól megcsináltuk».

6. *Szörmentibe*-ről nem hiszi Lehr, hogy Czegléden ezt jelentené: «suttyomban». — Felelet: A közlő, a ki évtizedek óta parasztok közt él, mostani kérdésemre azt felelte, hogy *szörmentibe* nálok oly értelmet fejez ki, a mely a «símán» és a «suttyomban» között áll, azaz «nem durván nekirontva, a ször élének esve, hanem óvatosan, észrevétlenül, sunyi módon». A «sunyi módon» értelmezés igazolása végett még három megbízható, tanúra is hivatkozik.

7. *Homály*-nak háromszéki «felleg» jelentésére, a melyet megkérdőjelezve közöltem, Lehr azt mondja, hogy ha én ezt meg azt tudtam volna, nemcsak a kérdőjelt hagytam volna el, hanem magát a «felleg» jelentést is, a mely nyilván tévedésen alapszik. — Felelet: Nem! Moldovában, Szabófalván *humály* = «felhő» (l. *M. Nyelvőr* XXX. 176); ez az újabban előkerült adat kétségtelenné teszi a háromszéki *homály* értelmezésének helyes voltát, tehát a kérdőjelt el kell mellőle hagyni.

8. *Enyhely* Lehr szerint hibásan van így írva, mert gyöke nem *eny*, hanem *enyh*. — Felelet: Először is az összetett szó előrészt nem «gyök»-nek, hanem «előtag»-nak szokás nevezni. Másodszor: az *eny-hely* előtagja a régi irodalomban előfordul magában is *eny* és *enny* alakban: *enieben*, *enyekben*, *ennyében* (l. *M. Nyelvtört. Szótár* I. 644), de sehol sem *enyh* alakban. Harmadszor: az *enyett*, *enyeket*, *enyészik* szavak, a melyek az *eny-hely* előtagjával kapcsolatban vannak, szintén *eny* alakra vallanak. Negyedszer: az *eny-hely* előtagjának semmi köze sincsen az *enyhe*, *enyhit*, *enyhül* szavakhoz, mint Lehr nyilván gondolja. Mindezt igen szépen kimutatta Négyesy László a *M. Nyelvőr* XVII. k. 203—211. lapján. — Az *eny* szó alakja valamikor *enyv* lehetett (v. ö. *enyves*: «opacus, umbrosus» [*Nyelvtört. Szót.* I. 645], de semmi esetre sem *enyh*.

9. *Ébékedik* (ebelkedik) hogy Csallóközben «játszadozik» jelentéssel bírna, kétlem (mondja Lehr). — Felelet: A szó a *MTsz.*-ban így van értelmezve: «ebek módjára játszadozik, kergetődik, enyeleg». Az adatot a nyolczvanas évek derekán a rendkívül lelkiismeretes derék öreg Csaplár Benedektől kaptam, a ki csallóközi, dunaszerdahelyi születés; ott töltötte gyermek-

korát s később is az iskolai szüneteket. Kérdésemre most azt válaszolta, hogy e szóra nagyon is élénken emlékszik még gyermekkorából, s egész biztossággal mondhatja, hogy abban az időben a mondott értelemben használták. Ezen tanúvallomással szemben Lehr «kétlése» semmit sem nyom a latban.

10. *Képedre mászok* Lehr szerint nem annyi, hogy «megpofozlak», hanem «jól megszidlak», «megtisztogatlak». — Felelet: De igenis, jelenti azt is, hogy «megpofozlak». Ezt vallja Csaplár Benedek (Csallóköz), Vikár Béla (Dunántúl), Bódiss Jusztn (azt mondja: «talán az egész hazában mindenütt»), nemkülönben egy vasmegyei származású cselédem. Magam is ilyen értelemben ismerem gyerekkoromtól fogva; még a fenyegetést kísérő tenyérmutogatásra is élénken emlékszem.

11. «*Szokásmondás* nem emberszólás» mint kecskeméti közmondás van fölvéve a *MTsz.*-ba. Lehr szerint «világos hiba», e. h.: «Igazmondás nem emberszólás». — Felelet: Az utóbbit jól ismerem, s ismeri minden magyar ember; de azért a másik épenséggel nem hiba. Hogy Kecskeméten csakugyan mondják, azt a közlőn kívül bizonyítja Kada Elek kecskeméti polgármester és Váczy János tanár (a ki hozzáteszi, hogy «nem is valami ritkaság»); mind a kettő Kecskeméten született és ott végezte iskoláit egész az egyetemig.

Mindezekből az a tanulság, hogy bármily alaposan ismeri is az ember valamely vidék nyelvét, s bármennyire ki van is benne fejlődve az a bizonyos «érzék- és tapintatszerű finom valami», más vidékről való adatok megítélésében mégis nagyon óvatosnak kell lennie, s nem szabad magát csalatkozhatatlannak tartania.

De még nincs vége.

12. Lehr azt mondja: *Jókelvén*-t a «kel» alá sorozza a *Tájszótár*, holott az «kell»-ből való. azért mondják így is: «jóköllvén». — Felelet: Ez *tisztu valótlan*ság, mert *jó-kelvén* a szótárban nem a *kel*, hanem a *jó* mutató-szó alá van sorozva. — Lám, mi nem érheti az embert, ha kákin is csomót keres; (A laikusok kedvéért megjegyzem, hogy *jó-kelvén* azért van egy *l*-lel írva, mert a népnyelvi adatokat lehetőleg a kiejtés szerint szoktuk írni, a magyarban pedig mássalhangzó előtt hosszú mássalhangzó nem fordul elő, tehát *jó-kellvén* így hangzik: *jó-kelvén*).

Ieszámoltunk. S a leszámolás eredménye az, hogy a rovásomra rótt *huszonegy* «hiba» közül tizenkettő nem hiba. A meg-

maradtak közül idővel talán még egy-kettőről kiderül, hogy méltatlanul bélyegezték hibának. Addig is készségesen elmondom rájuk a szánom-bánomot.

De kettőt külön ki kell közülök emelnem. Lehr szememre lobbantja és két példával bizonyítja, hogy én «tájékozatlanságból» néha a sajtóhibát is szépen «belajstromozom». Mi türestagadás, biz az megesett rajtam! De, kérem szívesen, hogy is ne vettem volna át a *Nyelvőr*ből azt a két szót azon módon, a hogy közölve volt, mikor a közlés alatt ez a föltétlen bizalmat követelő név állott: *Lehr Albert*? Hogy mertem volna én Lehrben annyi nemtörődömséget, hogy ne mondjam: tudományos lelkiismeretlenséget föltenni, hogy ha adatközlésébe sajtóhiba csúszik bele, azt ki ne igazíttassa mindjárt a legközelebbi alkalommal? Ő ezt nem tette, pedig kötelessége lett volna. Csak most, majdnem harmincz esztendő mulva rántja le — hogy rám piríthasson — a titok leplét a saját sajtóhibáiról. Mindez ideig bizonyára «nagyokat örült magában», lesve, hogy mikor megy rá a lépre valamelyik nyelvésztársa. No hát én rámentem. De ha ezért a két hibáért egyikünknek restelkednie kell, az nem én vagyok.

Végezetül hadd iktatom ide, a mit Lehr Feleletében egy helyütt rólam mond. «Kiemeltem — azt mondja — az ő nagy nyelvész képzetségét, elismertem jóakarátát, buzgóságát, gondosságát, — most pedig még azt is kimondom, ha nem haragszik meg érte, hogy *ezt a munkát senki se csinálta volna meg jobban nálánál*».

Köszönöm. De hát akkor mirevaló volt ezt a munkát pelengérre állítani?

Szinnyei József.

Válasz az előbbire.

Vagyon — — oly nagy készülétben,
Sok erős vitézek vannak seregében.

Szinnyei nem enged. Most már nem egymaga fogódzik velem, hanem egy egész hadat mozgósít, hogy összezúzzon. Még a póttartalékosokat is fölabajgatja «az érczfónál villámával». Ő maga se az előbbi szelid emberke már, ki a légynek se vét, hanem «komoly ránczba szedi szemöldöke táját», «orezái kigyúlnak», majd elérzékenyedik s «szózatot panaszban enyhül», olykor még

a gúny nyilait is röpködteti. Kivált pedig szemlátomást nő a taraja s önnön felsége érzetében «talpa alá szegi a chimærárt», azaz engem.

Gyalog szóval: Szinnyei azon 21 hiba közül, melyeket a *Szemle* deczemberi számában a *MTSz.*-ből taláломra kikaptam, 12-t megvédelmez. Kis részben a maga erejével, nagy részben egy tuczat tanú segítségével. Mert «nem mind hiba ám, a mit *Lehr annak bélyegez*». Elvállik, vajon «megvédelmez-e» Szinnyei vagy csak «védelmez»; vajon «megtör-e» engem, vagy csak megszorít», s Szent László nélkül is «bomlik-e a pogányság rende».

Szinnyeinek bevezető akadémikus beszédjeire kevés mondani valóm van. Hogy a mi «áldatlan huzayonánkbl» a tudomány-nak «édes-kevés haszna» volna, tagadom. Legalább az én cik-keimben mindig van positiv hasznavehető is. Azt, hogy Szinnyei nem felelt volna, ha stb., most már elhiszem, de most se értem. Elhiszem azt is, hogy a felelettel «önnönmagának tartozott», de szinte nem értem. Hogy én «a keresztvizet is levettem» volna a szótáráról, nem igaz. Az sem igaz, hogy én «az elfogulatlanság és méltányosság látszatába burkolózom»; ez nem szokásom, nincs is rá okom; sohse néztem a személyt, csak az ügyet, egyéb, ha az ügy és személy egy. «Hitelvesztetté» tenni jóra való munkát senkinek se lehet. Hogy «nálunk így szokás elbánni a monumentalis munkákkal»? Ezt csak az mondhatja, a ki nem tudja, mi a monumentalis munka, s a ki monumentalis munka írására nem képes. Volt jeles mű elég, melyet csak a jövő méltányolt, de egy szótár, ha jó, nem a jövőtől várja az elismerést, s mit árthat neki, ha az «avatatlan olvasók» előtt diszcreditálja is az én gyenge tollam? Talán hogy nem használják? nem kél? Hisz se rosszindulatú gáncs, se agyondicsérés nem teszi jobbbá, a szakember pedig a maga szemével néz s az okatlan vádakát elereszti a füle mellett. Támadták a *Nagy Szótárt*, támadták s támadják a *Nyelvtört. Szótárt*, de ez annak, a mi bennök jó, mit sem árt, s a legsűrűbb tömjén se tehetné őket monumentalis munkákká; ellenben a *Nyelvúj. Szótára* előtt elveszem a kalapomat, ha itt-ott megigazítani valót látok is rajta, pedig annak a szerkesztője nem veri a mellét. Tehát Szinnyei kesergése épen oly érthetetlen, a mily illetlen egy szolid tudóshoz.

Főképen azon csudálkozik Szinnyei, miképen állithatom én *pellengérre* az ő szótárát, mikor őt jeles nyelvésznek tartom, mikor

magam is arra szavaztam, hogy műve megkapja az akadémia nagyjutalmát, sőt most is kimondom, hogy «ezt a munkát senki se csinálta volna meg jobban nálánál». Nem tanácsos ilyenekkel előhozakodni, mert könnyen föltámad az emberben a malitia (Simonyi szerint malícia), mely úgys nagy mértékben megvan bennem (Simonyi, de Szinnyei szerint is). Én Szinnyei szótárát (a művet, mint egészet) nem állítottam pellengérre (l. a *Buda-pesti Szemle* októberi számát); azt se mondom, hogy a nagyjutalommal való kitüntetésre csak azért ajánltam, mert különbnek tartottam, mint például Simonyi phraseológiáját és szótárát, melyeket ő maga fölvet a jutalmazhatók lajstromába; vagy hogy csak azért ajánlottam, mert akkor a MTSz.-t még nem ismer-tem eléggé; hisz emebben az esetben magamat piszkolnám be. A mi pedig azt illeti, hogy «nálánál senki se csinálta volna meg jobban», a föntebbi malitiával azt felelhetném, hogy akkori-ban nem volt senki, a kire a tájszótár szerkesztését bízni lehetett volna, s hogy a «jobban» kevesebb, mint a «jól», sőt még «rossz» is lehet. Egyéb dicséreteimre nézve pedig, ugyancsak a föntebbi malitiával, ezt idézhetném:

Ein Lob treibt das Gewissen an,
Ein Tadelwort verletz es —
Drum lobt der Kluge das an dir,
Von dem er wünscht, du hätt'st es

Én a népnyelv alapos ismeretét egy tájszótár szerkesztésére fő-kelléknek tartom és hirdetem. Szinnyei sehogyse akarja ezt be-venni. Rám fogja, hogy én összetéveszttem a *szerkesztőt a gyűjtővel*. Erre a térre nem követem tovább, nem vitatkozom vele, egyet úgy se értenénk soha. Félek, hogy utóbb azt is kisüti, hogy baj, ha a gyűjtő *tanult* ember is, a szerkesztőnek meg épen *kárára van, ha jól ismeri a népnyelvet*. Azt ő nem tudja elképzelni, hogy a kettő együtt lehessen egy személyben. Legjobb, ha úgy van, mint a Bernáth Gazsi anekdotájában, hogy a vak agár *fusson*, a fején kuczorgó kis pincsi meg *nézzen*: így lehet nyulat fogni. Az egész népnyelvet tökéletesen elsajátítani lehetetlenség s «minden magyar faluban» születni se lehet (csak K. A. tanárra fogják, hogy *három* városban is születtetett *egy* költőt); de nem paradoxon, ha azt állítom, hogy a ki egy magyar vidék vagy csak egy jómagyar falu nyelvét alaposan tudja, tudja az az összes magyar nép nyelvét. Hogy ez a tudás nem

lehet soha tökéletes, s a nép nyelvében legjártasabb is akad ismeretlen jelenségekre, és senki se bizakodjék el a maga tudásában s ítéljen szemeszöktében, annak átlátásához nem nagy ész kell. Hisz én magam hangoztattam az «okos kételkedés» szükségét. De már azt hiába erőlködik elhitetni Szinnyei a világgal, hogy a népnyelv több tudása ne kevesbítette volna a MTSz. hibáit és hiányait.

Azonban hagyjunk már békét a meddő vitának; ebben a *Budapesti Szemle* olvasóinak csakugyan «nem igen telhetik nagy gyönyörűsége» (jól: «nem igen telhetik gyönyörűsége» vagy: «nem nagy gyönyörűsége telhetik»): inkább azt nézzük, mikép védi magát Szinnyei azon új vádak ellen, melyeket a *Budapesti Szemle* deczemberi számában hoztam föl a MTSz. ellen.

A hirhedett «*ellentül*»-lel (el-lendül) kezdi Szinnyei. Most már nem «akarja feszegetni», hogy «hiba-e az a hiba», nem «iparkodik bebizonyítani, hogy ebben az esetben nem hibázott»: elismeri (legalább magában), hogy nagyot botlott. Ez szép tőle. De kap ám a jó alkalmon, hogy e kérdés kapcsán föléem kerekedjék s engem megszegyenítsen. Én ugyanis az *ellentül*-t úgy magyaráztam, hogy az az «ellent» határozóból *l*-képzővel alkotott ige: *ellent*+*el*, dunántúli ejtéssel: *ellentül* (mint *rendél-rendül*), s mint hasonló képzéseket ezeket hoztam föl: *fönt*+*ül*, *kint*+*ül*, *bent*+*ül* (= *fönt*, *kint*, *bent* van), melyek szintén divatosak az én vidékemen. Szinnyei most azt süti ki nagy ujjongva, hogy ezek nem *l*-képzős igék, hanem az *ül* (sitzt) ige *fönt*, *kint* és *bent* igekötővel összetett alakjai. Támogatja ezt azzal, hogy *ül* igének ez a jelentése is van: «marad», «időz», «tartózkodik» stb., támogatja egy egész sereg hites tanúval, kiknek legkoronábbika Erdélyi Lajos; ő szerinte ez a furcsaság: «A tinók *benn ültek*» Uzonban (Erdélyben) közönséges. — Van annyi tudományos őszinteség bennem, hogy érvek előtt meghajlok, s nem erősködöm ott, a hol a tény beszél. De Szinnyei érvei nem fegyvereznek le, tanúit numerálok, nem ponderálok. A mit állítottam, az korán sincs megczáfolva. Hiába örül és örvendez Szinnyei, hiába mondja, hogy «minden magyar ember» (vele együtt) úgy érti a «*föntül*»-t stb., csak egy ember, csak én egyedül értem anúgy. Hogy *föntül*, *kintül*, *bentül* lehetségesek, úgy a mint én nézem őket, ha több nem volna, maga az *ellentül* analógiája is elegendő bizonyíték, melynek megvoltát tanúsítják, lám, Szinnyei ingyen kegyelméből, Halasy és Jánosy urak is. De hogy *föntül*,

kintül, bentül csakugyan *l*-képzős igék, és semmi közük az *ül* igéhez, ekképen mutatom meg:

1. Én ezekben: *föntül, kívül, bentül*, sohasem éreztem az *ül* igét. Ez, persze, csak *subjectív* bizonyíték, s bármily nagyra legyek is a magam nyelvérzékével, nem ér (Szinyeyinek) egy hajnali kurjantást.

2. Az a nép, mely közt a *föntül* és társai mindennapiak, a szóban forgó helyhatározókat jóformán mindig ily alakban használja: *fönn, kinn, benn*, tehát *t* nélkül; s míg ezeket mondja: «*kinn* ül a ház előtt», «*fönn* akadt az ágon», «*benn* áll a vízben», ha azt akarja mondani: «fönn van», «kinn jár», «benn tanyáz», soha se mondja így: *fönnül, kinnül, bennül*, hanem mindig így: *föntül, kívül, bentül*, tehát a *t*-s alakokkal él. Az egészen mellékes, hogy miért? Lehet a *t* különbségtévő, lehet súlyosító, lehet túltengő, mint ezekben: készakartva, tulipánt; de annyi bizonyos, hogy ez az érdekes jelenség ha nem is döntő, de már *objectív* bizonyíték az *ül* képzősége mellett s igevolta ellen.

3. Erős bizonyítéka a *föntül* és társai *l*-képzős voltának, hogy az a vidék, hol ezek kelendők, az *ül* ige erdélyies használatát (időz, tanyáz stb.) nem ismeri. Nem igen képzelhető, hogy csupán csak *föntül*-ben, *kültül*-ben és *bentül*-ben maradt volna meg, azaz, csak egynéhány határozó társaságában.

4. Még erősebben bizonyítja, sőt már kétségtelenné teszi, hogy ezen igékben a *fönt, kívül, bent* nem igekötők, hanem alapszók, az a tény, hogy sohasem szakadnak el; pedig ha *ül* ige volna, el kellene válniok *tagadó, kérdő* mondatokban, vagy ha egyéb nyomatékos mondatrész áll előttök. Nagy István, némedi trafikos (dohánycsempész) ezt mondta: «*Mér' föntűnek*, ifiuram, mindig? Egész héten látom, mikor gyüvök a teríhvel». «Tehe-net lesünk, István.» Nem így mondta: *mér' ülnek fönt*, pedig így kellett volna, ha Szinyeyinek van igaza. Bösze István határ-csősz mondta ősz elején (pajtása is jelen volt): «Már megsokalltam a sok talpalást. Node majd *nem kültülünk* ennyit két karácsony között!» Nem így: *nem ülünk kívül*. Ezt is hallottam: «De sok repezeolajat *elföntültünk* a télen!», mely kiáltó bizony-sága ez igék bonthatatlan egységének.

5. De ha mindezeket tagadná vagy nem akarná megérteni Szinyeyi és vele «minden magyar ember», ime, fölhozok itt még egynéhány igét, melyek szakasztott másai az *ellentül*-nek s nap-

nál világosabb a származásuk. Az egyik *bentül* ebben a jelentésben: «megért», «megtart», «megjegyez». Például: »Jól *megbenttűtem* a rendületet!» (Szabó Antal béres). Más jelentéssel: «Az majd megmutatja, hol van szép fűmag, eleget *bentüli* az erdőt = «járja», (Egy Piros nevű kerülő mondta Molnár Károly erdőszéli zsöllérre). A másik *lentül* ily értelemben: «leszól», «gyaláz», «semmire becsül» stb. Például: «Nem hiába mindig *lentűtem* ezt a vásárt, nem is keresem meg többet.» «Legalább jóllaktunk borral» (Kovács János gazdaember, a miszlai vásárról hazajövet). «Kár *magát úgy lentülni!*» = eldobni, elvetni magát stb. A harmadik *föntül* ily jelentéssel: «fenn héjaz», «fenn lát» «nagyra van» stb. Például: «Szörnyen *föntülnek* azok, mióta jussoltak!» «Kár az a nagy *föntülés!* majd liczita lessz a vége». A negyedik *mögöttül*. Például: «Még nem érti a szót, csak *mögöttül*» (= hátul jár. Kis Mihály, rongyosdádi gulyás a kölyök pumijáról.) «Ebbül csunya bika lessz, mindig *mögöttüli* az embert» (sadal, kerülgeti az embert. Valami Kövecses nevű bikási egy bikaborjuról S.-Sz.-Lőrinczen).

6. Vannak azonban ily képzésű *mélyhangú* igék is, melyekben az *ül* ige csakugyan «le van ülve». Ilyenek: *átul*, *alantul*, *irántul*, *utánul*. Például: «Most majd nem bir *átulni* rajta a kis csikó» = átmenni (Molnár Mihály béres, mikor összefonták a *ledics*-kerítést). «Ha időben *át* tudjuk *átulni* a Dunát, jókor érünk Patajira» (Bernát nevű kis-székelyi kupecz). — «Hiába *alantulja magát* az ember előtte, mégis majd bekapja az embert» = alázkodik. (Bébéczi György béres mondta a gyönki járásbiróra). «Sokat *alantul* szegény azért a kis sarjuért, még se kap semmit» = kunyerál. (Szabó György aratóra mondták). «*Irántuljon* kend annak a fának» = annak irányában hasítson barázdát. «Az erdő sarkának *irántulhatsz*, onnan majd tovább igazítanak.» — «*Utánulj* még valamit, anyjuk» = hozz még valami ételt (Orbán János, némedi kisházás). «Majd *utánuljuk* őket» = utánuk sietünk, ha lehet, elérjük. (Német Dénes kocsis.)

Ez, úgy hiszem, elég. Szinnyeinek pedig köszönöm a vesziprémi alamizsnáját, de, ime, nem szorulok rá. Lendüljön csak vissza abba a kátyuba, melyben nyakig volt, de most már — fülig.

«Felelet»-emben (l. a *Budapesti Szemle* deczemberi számát) világosan megmondtam az okát, miért nem szabad hiányozni a *Tájszótár*ból az *öltő* (kor, ivadék) szónak, s azt állítottam, hogy Szinnyei föl is vette volna, ha ismeri a néptől vagy adatja van

rá. Most Szinnyei azzal áll elő, hogy nem az *öltő*-t, hanem az *emberöltő*-t mondta köznyelvi szónak, ez pedig nem tájszótárba való. Ravasz bujkálás. Eszembe jut az iskolai dialóg: «Ez az én tollam, add vissza». «Már hogy volna a tied? Ez az én kalamusom». «Ni, hogy elkörösztüli, hogy rá ne ösmerjek!» Ha *emberöltő* köznyelvi, hát *öltő* is az; ha ez nem, hát amaz se. Nem az lett volna az igaz eljárás: «*öltő* és *emberöltő* (miért, miért se) kimaradtak a szótáramból, de majd a pótkötetben helyet szorítok nekik?»

Különben Szinnyeinek nincs kedve azon vitatkozni, mi köznyelvi, mi nem, énvelem, a ki «nem átallom» fülnehallotta tájszókkal tarkázni a stilusomat. Ez régi szokásom s el is mondtam már másutt, hogy a népnyelv ismeretéből és szeretetéből fakad önként. S ha Szinnyei bűnül rója föl, jól teszi; de még jobban tette volna, ha ezt a bűnömet a maga javára fordítja s lapozgatja kivált régibb írásaimat: sokat talált volna bennök, a mi által szótára «gazdagabbá» válik s az én károm az ő hasznába megy. A népieskedéssel néha juxot is úzók. Például a «Hermán és Dorottya»-nak egy helyét, mely eredetileg így volt: «Édes anyám, te soká kutatál az avit ruha közt és Válogatád» Zolnai kedvéért változtattam erre: «Édes anyám, te soká ketetél a sivány kafaczkok közt S válogatád». A kívánt hatás nem maradt el. Zolnai, értesülvén erről a sorról valahonnan, fölháborodva megfogadta, hogy soha bele se pillant a fordításomba. Pedig tanulhatna belőle. Néminemű gonosz nyelvek azt fecsegik, hogy Zolnainak semmi érzéke sincs a költészet iránt. De ez — bár az örökös czédulázás nem igen kedvez az æstetikának — aljas rágalom, melyet diadalmasan megczáfol az, hogy Zolnai a magyar irodalomnak, tehát a költészetnek is tanára, a ki bizonyára nem csupán a *Halotti beszéddel* nyaggatja tanítványait.

De félre a tréfával! Térjünk inkább Szinnyei cikkének azon legfontosabb részére, hol a *MTSz*-ből hamarosan kikapott új hibákról kimutatja (azt hiszi), hogy nem hibák. 21 közül 9-et hibának ismer el (egyelőre) maga is, 12-t azonban rehabilitál. Nézzük csak, mily szerencsével. Kövessük pontról pontra az ő sorrendjét.

1. *Büszke idő van.* — Én képtelenségnek mondtam (l. a *Szemle* decemberi számát), hogy ez valahol azt jelentené = *éjszaki szél fúj*, a mint a *MTSz*-ban található. Szinnyeinek nem

képtelenség. Mert Párkányi Norbert egyetemi hallgató és Vikár Béla értesítése szerint: «*büszke idő van*» = csipős idő van. Chernel István, az újra megkérdezett közlő maga, azt válaszolta, hogy ha a Velencei-tón hajóközött *éjszaki szélben*, többször hallotta a halásztól, hogy «de büszke idő van!» Szélcsendben soha. *Déli* szélre legfőlebb azt mondták: «goromba idő van». Ezzel hát be van bizonyítva, hogy «büszke idő van» = éjszaki szél fuj. Dehogyan van! Hiszen a «büszké»-nek semmi, de semmi köze sincs az «éjszaki»-val, de annál több a «szél»-lél. «*Büszke idő van*» csak azt mondja: «*csipős szél fuj*», de azt épen nem, hogy a szél «éjszaki». Hogy *többször* «éjszaki», az természetes, mert az északi szél szokott *büszke*, azaz, csipős lenni. De hány-szor hallottam: «*Ugyan büszkén fuj a szél innen keletről*» vagy a «*Dunáról*» (mely *keletre* esik Tolnához). Ha azt mondja a szántó-vető: «*De neki büszkült az idő!*» csak szelet ért rajta [utána is teszi sokszor: «pedig reggel milyen szép csöndes volt»], de bármely irányút. Vannak ugyan népi szólások, melyek a szélnek irányát, tájékát is kifejezik, például a székeleknek «*kasürítő szél*», «*kastöltő szél*» (nyugoti, keleti), vagy «*szénaszárító szél*» (déli), másszor meg az erejét, például «*lencsegyűjtő szél*», «*ereszbontó szél*», «*vadkörterázó szél*» (nagy, erős), — de *büszke*, látnivaló, nem mond egyebet, mint *csipő-séget*.

Csak ismételnem kell tehát, hogy a «büszke időnek» MTSz.-beli értelmezése képtelenség. S ezen nem segít se egyetemi polgárság, se stenographia, se ornithologia, se ladik, se jegyzőkönyv.

2. *Kezebeli*. Erre fölhoztam, hogy nemcsak «balta» «fejsze», hanem más is, például «*kenyér*» a kis gyerek kezében, «*ajándék*» is, a mit «visz valaki». Ezzel csak azt akartam mondani, hogy nemcsak valami «védőeszköz», vagyis rá akartam mutatni a MTSz. nagy hiányosságára. Szinnyei kideríti nagy lével, hogy nem idézek pontosan, mert a szótárában ezek is benne vannak: «bot», «vasvilla», «csákány», «karó». Azt felelem erre, hogy a *kezebeli*-cikkek alatt csak «balta», «fejsze» van a példamondatokban, a többi a *kézbeli* alatt. De hisz mindegy! mert *kezebeli* vagy *kézbeli* lehet: puska, dorong, löcs, szekercze, topor, lapát, piszkafa, kés, nyárs, kapa, kasza, ásó, tégladarab, s még száz ilyen is, melyeknek *közös vonása*, hogy szükség esetén *védheti magát* velök az ember! (a mi kezében van, vagy keze ügyébe esik). Lám ily *semminel* akarja Szinnyei szépen eltéríteni a figyelmet a *lénycről*, hogy szótárában a *kezebeli*-nek csak *egy*

jelentését találunk, holott van több is. Ezeket azonban «lentüli» Szinnyei, azt merészelvén állítani, hogy a *kenyeret* vagy az *ajándékot* bizonyára csak tréfásan (!) mondják kezebelinek». Itt megint csak elárulja, hogy mennyire nem ismeri a nép nyelvét és életét. Hát *tréfa*, mikor azt mondja az apjuk mérgesen: «Adj már valami *kezebelit* annak a gyereknek, ne sipákoljon», s az anyjuk kezibe nyom egy darab sült tököt? vagy: «Ahhoz a fiskárushoz ne menj *kezebeli* nélkül, mert szóba se áll veled»? vagy: «Nem ám, hogy itthonn felejtí k  a *kezebelij t!*» (= bizonyítványát, igazságát. Mikor szeg d ni megy a béres). Sőt ezt mondta Lázár György béres, mikor egy öthetes csikót enni tanítottak: «Hogy' elj tszík a *kezebelij vel!*» (egy marék zabot tettek a szájába, azt g zm lgette, k pk dte). A csikónak pedig nincs is *keze*. A nagyon nagy sz rv   k rre is mondják: «De jó *kezebelivel* van! Tud magán segíteni.»

 gy kommintotta magamagát fejbe Szinnyei a *kezebelij vel!*

3. *Viricskes*. A MTSz.-ban ez van: *viricskes* = pattanásos». Egyéb semmi. Ezt  n kifogásoltam s m lt n. Ki értse meg ebből, hogy tulajdonkép mi a «*viricskes*»? Ha valakinek «*pattanásos*» a képe, h t mondhatom, hogy «*viricskes*», kivált ha megsimogattam, de nem mind «*pattanásos*», (p rsen ses, bibircsókos, s m r s), a mi «*viricskes*». «*Viricskes*» és «*pattanásos*» nem fedezik egymást. A «*pattanásos*»-t látni lehet, a «*viricskes*»-t nem mindig, de a vak is érzi. (v.  . «nedves és «nyirkos») «*Viricskes*» a himlőhelyes, ragyavert arcz, a vízbe, m szbe, g liczba sokat v jk l  k z, a tanuló tinó nyaka, ha meg zik, a l  sz gye bag cs ivad n, némely fa vagy dinnye h ja, az orr el bb borvir gos, aztán lesz «*viricskes*», «*kiviricskesedik*» — szóval a mi érintésre nem sima, hanem érdes, durva, reszel s. Azért ha azt mondom valakinek: «*viricskes a kezem*», azt k rdheti: *mitől?* mert annak több oka lehet.

Van «*viricsk*» főnév is, például: «Tele van *viricskkel*» vagy «*egy viricsk*» a nagyon s s váró ember vagy állat b re.

V.  . egyébiránt «*varaczkos*»-sal és *varacskos*»-sal (a nagyobb «*viricsk*» = *varacsk*), mely utóbbi a «*viricskes*»-nek m lyhangu párja. A vastagon *viricskest* «*rücskös*»-nek is mondják.

Tehát ezt a nyavalyás vádlottat se sikerült tisztára mosni, m g Bódiss Jusztf n segítségével se, a ki mindent kész bizonyítani s Szinnyeinek egy f tlyent s re előterem, mint János v t z sipj ra az óriások.

4. *Maradhatatlan*. Erről nem tud egyebet a *MTSz.*, mint-hogy = «maradni nem akaró». Ezt én hibáztattam, miut nem præcis definitiót. Mert «maradhatatlan»-nak két jelentése van, melyek ebből ágaznak el: «nem maradhat», egyik objectiv = a ki maradna, de *nem lehet* maradnia valami miatt; a másik subjectiv = a ki *nem tud* maradni, nyughatatlan. Ugyanily kettős jelentésű ez is: «nincs maradása». Azt azonban sohase teszi, hogy «*nem akar*» maradni, a «marad»-nak eredeti, igazi értelmében. Ez tehát nem «szórszálhasogatás», hanem szabatos értelmezés, a mit minden szótár szigorúan megkíván. A Sebestyén Gyula «maradhatatlan cselédje» (mely közkeletű) se olyan, a ki nem akar megmaradni a helyében, hanem a kinek olyan a vére, hogy folyton változtatja a helyét, nincs maradhatnékja, minden csalánvirágzásban máshova szegődik, a ki ha akarna se tudna maradni, nem helytartó, helytálló, nem «maradós» (nincs meg a *Tájszótárban*). Elhiszem, hogy Bódiss Jusztin «ezreket meg ezreket gyóntatott», de azt nem hiszem el, hogy «maradhatatlan» azt *is* jelentené (ez az *is* már engedés), hogy «nem akar», még figurális értelemben se. Egyébiránt megjegyzem, hogy a *MTSz.*-nak adatforrásában, a *Nyelvőrben*, nem is «maradhatatlan» áll, hanem «*marhatatlan*», a mi nyilván sajtóhiba, mégis bevette Szinnyei, amannak utána csapván. De még kiszülhet, hogy úgy is járatos.

Mint hasonló alakok megjegyzendő: «élhetetlen», «telhetetlen», «nyughatatlan», «állhatatlan», «tehetetlen», «tűrhetetlen», «hihetetlen». E két utóbbi nincs meg a *MTSz.*-ban.

Lehet, hogy én «szórszált hasogatok», de okkal, Szinnyei ok és czél nélkül okvetetlenkedik.

5. *Nyelbe süt*. A *MTSz.* szerint = megcsinál. Ez nem szabatos magyarázat. Mert *nyelbe süt* több, mint «megcsinál». Benne rejlik a *jó, helyes, derekas* stb. fogalma. Azt mondhatom: «*megcsináltad*, de hogyan?», de azt nem: «*nyelbe sütötted*, de hogyan?» A mit valaki fonákul tett vagy elrontott, azt én *nyelbe sütöm*, azaz, helyrehozom, *jól megcsinálom*. Szinnyei is megcsinálta a *MTSz.*-t, de nem ártana, ha valaki *nyelbe sütné*. A «nyelbe sütés» eredete is ezt igazolja. A kovács például a megütésített ásóköpűt úgy süti bele a faragott nyelvbe, hogy mindenhol szorosan megfekügye, s nem hidegen teszi bele, mert akkor nem fogná oly erősen, hamarabb kitágulna, kilötyögne, a pántszeg daczára is. Tehát a *nyelbe sütésben* (átv. ért.) mindig

jól bevégzettség, tiszta, helyes munka van. Ballagi is így fordítja: «etwas *gut* zu Stande bringen». Ez csak okvetetlenkedés, Szinnyei szerint. Nem az, atyámfia, hanem a nyelvnek mélyebb ismerete, mely finom megkülönböztetésekre képesít. Azt mondja Szinnyei, hogy hát akkor ez: «no, ezt *jól nyelvbesütöttük*», szerintem ezt jelentené: «*jól jól* megcsináltuk». Veszett ügye van annak, a ki már az ily szalmaszállhoz is kapkod. Nem tudná Szinnyei, hogy a nyelv tele van pleonastikus és tautologikus kifejezésekkel? Tehát noha a *nyélbe sütésben* benn van a *jól* fogalma, nem hiba, nyomatékkal azt is hozzácsapni. Nem hallott efféle «abundans super necessitatem oratio»-kat: *egészen* (végkép) tönkretette, *tisztára* agyonverte a jég a vetést, *rögtön* szörnyet halt, *megmeg* újrakezdte, *mind* egy szálíg rossz a szőlővessző, *sokszor* meg-megállt a csodálkozás miatt (Pet.)?

6. *Szörmentibe*. Hibáztattam, hogy a MTSz. ezt: *szörmentibe* így s *csak* így értelmezi: *suttyomban*. Hogy Czegléden ez a jelentése volna, nem hittem, most se hiszem, de azt elhiszem, hogy a közlő évtizedek óta parasztok közt él. A ki «szörmentibe» (vagy «szörmentin») bánik valakivel, az sohase *alattomosan* (suttyomban) cselekszik, hanem *simán, szelíden, csinnyán, kímélve, óvást, óvatosan, szép szóval, szép szerivel*. *Sunyi* módra, azaz «ravaszúl» se. Ezt hirdeti már a szó eredeti értelme is. «Szörmentibe» tanítják a vadas tinót, «szörmentibe» bánnak a nagy természetű emberrel, hogy el ne kapja az indulat, a gaborja cseléddel, hogy meg ne gubalyodjék, a vemhes lóval, hogy el ne vetéljen, a pénzes csikóval, hogy meg ne hibásodjék. A «suttyomban» fogalma ki van zárva. Szótáraink s közmondásgyűjteményeink is mind így értik és értelmezik. Még Simonyi is így fordítja németre: «Mit jm. *schonend* umgehen». De lám, a közlő maga is más hűrt penget most, ötöl-hatol, csűri-csavarja, s jóformán viasszaszítja a régít s nekem ad igazat. Kár volt vallatni.

7. *Homály*. A MTSz.-beli «homály»-cikk ellen az volt a fő kifogásom, hogy ott e szónak csak «világos szöke» jelentése van meg, holott nagyon sokféleről mondja a nép, hogy «homály». Hoztam is föl példát untig. Hogy a székelyeknél «homály» *felleget* is jelentene, a mint a MTSz. Lőrincz Károly után közli, kétségbevonam, mert *ezzel* a homálylyal épenséggel ellenkezik a *felhő*. Megemlítettem azonban, hogy mondanak «*homályfelhőt*» (világosszürke felhő), s úgy okoskodtam, hogy itt gyökerezhetik a

közlő tévedése. De előkerült ám azóta egy adat Moldvából (me yet nem ismertem), hol *humály* csakugyan felhőt is jelent. Szinnyei kárörömmel mondja, hogy, lám, *nem tévedés*, a mit annak jelenttem ki. Hát hisz nem volna baj ez a kellemes csalódás, mert ezzel nem törli el Szinnyei a *homály*-cikkk nagy szegénységét, se helyre nem üti azt, hogy a fellegjelentő «homályt» a világos «homálylyal» nem szabad egy kalap alá zavarni, még kérdőjellel se. Csakhogy egy kis csalafintaság van a dologban. Szinnyei csonkán idézi szavaimat. Én ugyanis nem állítottam categorice, hogy a fellegjelentés tévedés, hanem megszorítottam állításomat így: «Hogy *homály* a székelyeknél *felhőt* jelentene, nyilván tévedésen alapszik (*ha csak a másik homályt, borút nem értik rajta*) [1. deczemberi cikkemet a *Szemlében*]. Erre a parenthesisre Szinnyeinek persze nem volt szüksége, hát elhagyta szépen, azaz ravaszúl, hogy diadalt zenghessen. Pedig hiszen egy állásponton vagyunk: a «homály» fellegjelentésében mind a ketten kételkedtünk, csakhogy ő beírta a kérdőjellel, én meg is próbáltam magyarázni a *lehető* tévedést.

8. *Enyhely*. Azt állítottam, hogy ebben nem *eny*, hanem *enyh* a gyök, s hibáztattam, hogy a MTSz.-ban a cikk élén *eny* van, holott a példákban nemcsak *enyhely* fordul elő, hanem ilyen is: fa «*enyhében*», «ház *enyhibe*» stb., melyekben a *tő h*-ja világos. Szinnyei először is kegyesen tudtomra adja, hogy «az összetett szó előrészt nem gyöknek, hanem előtagnak szokás nevezni». Ezt én tudtam már akkor, mikor Szinnyei még pendelyes gyerek volt; de én nem is az «*enyhelyt*» értettem magát, hanem a cikk alá sorozott többi alakokat is; «*enyhelyet*» nem is tartom igazi összetételnek, hanem csak olyféle jelzős szónak, mint «jó hely». Másodszor: arra oktat Szinnyei, hogy az «*enyhely*» előtagja magában is előfordul régi íróknál *eny* és *enny* alakban, de seholsem *enyh* alakban. Harmadszor: azt tanítja, hogy az *enyett*, *enyeket*, *enyészik* szavak szintén egy *eny* alakra vallanak. Negyedszer: az *enyhely* előtagjának semmi köze sincs az *enyhe*, *enyhén*, *enyhül* szavakhoz, «a mint én nyilván gondolom». Mindezt — azt mondja — igen szépen kimutatta Négyesy László már az 1888-iki *Nyelvőrben*. Az *eny* szó alakja — így végzi — *enyv* lehetett valamikor, de semmi esetre sem *enyh*.

Érdekes tárgy ez, kedves olvasó, s én már deczemberi cikkemben bővebben ki akartam fejteni, mért kívánok *enyh-helyet* iratni és nem *eny-helyet*; de a szerkesztő úr haragját úgyis «ősz

fejemre vettem» az engedelmen túl nyúlott «Feleletem»-mel, mely több kisebb bírálatot kitűrt a *Budapesti Szemle* Értesítőjéből. Megteszem hát most, a mit akkor akartam.

Újra elolvastam Négyesy említett cikkét. Okos dolgok vannak benne, de resultatuma, hogy tudniillik az *enyhely* = *eny* + *hely* és nem *enyh* + *hely*, továbbá, hogy ez: *enyhében* ebből vonódott össze; *enyhelyében*; végre, hogy ezek és *enyhe*, *enyhit*, *enyhül* más-más család — *nincs bebizonyítva, csak hypothesis*. Nincs bebizonyítva, hogy «eny-hely»-ben «eny» van és nem «enyh», mert hisz ha «enyh» volna benne, se hangzanék máskép, a «hely» *h*-ja miatt; arra pedig, hogy *enyhelyében* ezzé vonódnék össze: *enyhében*, s ennek *h*-ja a «hely»ből maradt volna meg, ha hangtanilag lehetséges volna is, (mint «istennébe» = isten nevébe) *egyetlenegy analog esetet sem tud fölhozni*. De nem is valószínű.

Egészen más képe lesz ennek a kérdésnek, ha tekintetbe vesszük, hogy a mai népnyelvben mily mozgalmas élete van az *enyh*-nek és nemzetségének.

1. Tagadhatatlan, hogy *eny* és származékai (például «enyeget»), a mai nyelvben (legalább eddigi tudtunkkal) nem élnek. *Enyhely*, a mondtam oknál fogva nem számít, mert az ejtés felől lehet *enyh*-hely is.

2. Tagadhatatlan, hogy maga az *enyh* sűrűn forog a nép ajkán.*) Nem áll tehát, a mit Négyesy mond, hogy az «enyh»-et «a birtokjelölő elem elhagyásával nem állította elő a népnyelv, bár könnyű szerrel tehetné»; az sem áll, hogy, mint Simonyi s mások hiszik, *enyh* a neologia abstractiója volna ebből: *enyhit*, *enyhül*. Az *enyh* közönséges népi szó, még pedig, jól megjegyzendő, *mind a két jelentésben*, azaz, jelent *enyhe*-félét is, jelent *védett*-félét is. Használtatik pedig:

a) *mint melléknév*, a mondatban *mint jelző*. Nagyon mondja a nép ezeket: «*Enyh* idő van» (vagy *enyh* az idő) = lágy, langyos, kellemes. «*Enyh* ital» (p. bor) = sima, nem karczos, nem vastag, itatja magát, csúszik, szomjúságoltó. «*Enyh* étel» = nem fűszer-számos. «*Enyh* ember» = gyöngé, nem tud parancsolni («nem való birónak, nagyon *enyh* ember»). «*Enyh* ökör» = puha, laza. Ellentéte: sűrű, tömött ökör. «*Enyh* eső» = langyos,

*) Simonyi, hallom, megeskette tanítványait a seminarium Rütli-jén, hogy a *tányi-tényi* szók koholtak. Most ismét jó alkalma van egy kis pótesküre.

meleg, csöndes. Ezekben a jelzett szó magánhangzóval kezdődik, tehát jól hallható a *h*. A következőkben a *h* kevésbé hallik, de azért hallik: «*Enyh* tél» = lágy, nem zordon. «*Enyh* füst» = nem sűrű, terhes, fekete, hanem ködös, ritka. «*Enyh* parázs» = nem lángos, — hamvadt, krumplisütni való. — E példákban az *enyh*-nek első jelentése van, de a következőkben a kétféle jelentés vagy egyesül, vagy főképp a második érvényesíti magát: «*Enyh* akol» = be van deszkázva, tömött falu, jó tetejü, tehát *védve* van szelek, vízjárás stb. ellen. «*Enyh* istálló» = jól épült, jól fekszik. Érzik benne, hogy a levegője is *enyh*. «*Enyh* oldal» = házá, szőlőé. *Enyh* rét, sarok, fekvés, szoba, pincze, padlás stb.

Ide tartozik az *enyhhely* is, mely hogy nem *eny-hely*, bizonyítja, hogy ezt is mondják: «Nem elég *enyh* a *helye* annak a lóhúsnak, majd kutya helyett macska eszi meg» (a belecskai Ülletes Kovács János mondta). «Itt jó *enyh* a *helyük* a kis borjúknak» (némedi Kasszás Ács István).

Enyh comparativusa is használatos: «Ma már *enyhebb* az idő». «*Enyhebb helyre* tegyétek azt az oltoványt.»

b) *mint főnév*, birtokos és egyéb ragokkal. Például «Ebbe' a veszett időbe' *enyhet* keres a kutya is» = elhúzódik, elbujik. «*Enyh* után jár a hasas disznó, ha kinn éri a fiadzás» = alkalmas, jó, védett helyet néz, a hol nem háborgatják. «Eresz *enyhibe*» rakja a fecske a fészkit. Fal *enyhibe*» tesz a lóczát. «Fa *enyhibe'*» delectet a juhász. «Bunda *enyhibe'*» ki lehet húzni a telet. «Öregapja *enyhibe* huzódik, tudja, hogy valami kezébeli vár rá» (Pénzes Boros György). «Ág *enyhin*» van a szarkafészek. «Nap *enyhin*» = estefelé. «Est *enyhin* = naplement után, hüssel. «Szür *enyhiből*» könnyű pipázgatni. «Itt az *enyhe'*» mondja, a ki a szokott jó helyére teszi, akasztja például a kaszát, gunyát, szerszámot, vagy pénzt a bugyellárisba, passzust a gerenda alá, adókönyvet a ládafiába, csutorát a vaklikba. «Itt *enyhen* van» (zárt *e*) a vizes korsó, tarisznya, ha a kaszás ráteríti a szürt vagy nyers füvet = jó helyen van, nem süti a nap, nem vész el stb. Látnivaló, hogy *enyh*, mint főnév, többnyire «védeettséget», «oltalmat», «árnyékot» jelent, de világosan kiérezhető a kétféle jelentés érintkezése.

c) *Mint határozó* (állapot, mód). Például: «Az minden ételt *enyhen* (nyílt *e*) szeret» = nem paprikásan, sósan, borsosan. «*Enyhen* bánnak vele, mégis panaszkodik fűnek-fának.» «Menjünk oda a part alá, ott *enyhebben* leszünk, nem ér úgy a szél.»

d) *Enyh* származékai közül ezeket használja a nép:

Enyhes = «enyh» mind a két jelentésben: idő vagy hely. Csokonainál: «Levegő ege is délután *enyhesebb*».

Enyhős = enyhes. Csokonainál: «Igy jár az a szegény bagolyfi is épen, Ki elhagyja *enyhős* odvát nyárközépen.» (biztos odvát).

Enyhő. Ezt egyszer hallottam egy sopronmegyei embertől. Nem bízom benne. A régi irodalomban megvan.

Enyhe (enyhén) irodalmi szók (Négyesy ismeri a néptől?).

Enyhél = lágyít, csillapít, engesztel. «*Enyhête*, de hiába».

Enyhed = például a tűz (csillapszik) a víz, (apad), a fájdalom, harag (lohad, szünik).

Enyheszti például a szél a föld fagyát (olvasztja); enyheszti az apját (kérleli). «*Enyheszd meg* egy kicsit azt a bort» (lan- gyítsd meg, hogy ne legyen olyan vad).

Enyhíget is van, mely a régi *enyeket* mássa. Például: «De poszka ez a borju!» Majd *elenyhegetem* én a másik vásárig, akkor nézzétek meg» (Buger Tót János) = ápolgatom, totojgatom, pátyulom, dédelgetem, stb. «Régóta *enyhegetem* ezt a pint bort, jó lesz, majd ha megjön az új vendég» (Acs János, némedi polgárember) = tartogatom, takargatom. «Hoztam, tejes uram, egy kis jó mőkőnyösít, régen *enyhegetem* az esztergyébe» (Saramó György) = rejtegetem. «Nem akar elállni a hasmenésem, pedig eleget *enyhegetik* a doktor urak mindenfélel» (Vajai Márton, Dunaföldvár).

Enyhődik az idő, az ember = csillapszik, juhászodik, czelhüdik (nincs meg a MTSz.-ban), de *enyhődzik* például az ökör, mikor nyugszik, csendesén kérődzik, nem vesződik a bogárral; vagy az ember = sziesztáz (v. ö. «ejtődzik»).

Végre megemlítem még az *enyhszer*-t, melyet CzF. szótára is új szónak néz, ezt mondván róla: «helyesebb *enyhitő szer*; pedig a nép nagyon él vele. Például *enyhszere* a ló fájós torkának az *árpagóz*, a rossz löcsnek a *pánt*, a repedt fazéknak a *drót*, a kopott körömnnek a *patkó*, az agyonvásott keréknek a *fejsze* (tűzre kell vágni), a zshiványnak a *börtön*, a sovány földnek a *gané*, a szemtelen embernek a *poflé* stb. = orvossága, javítója, helyrehozója, «kádencziája», «indekse».

Mindezek után, azt hiszem, bizonyos, hogy a régi *eny* s a mai *enyh* között szoros határt vonni nem lehet (v. ö. lanyhalanya; porhanyó-poranyó stb.); hogy *enyhhelyet* kell irnunk,

nem *enyhelyet* (ma nem lévén *eny*); hogy a kétféle jelentés szépen megfér egymással; de bizonyos az is, hogy Négyesy az itteni adatok birtokában ma másképp írná meg a cikkkét; legbizonyosabb pedig az, hogy Szinnyei felsőséges leczkéztetése kudarczot vallott s szótárában (mely nem etymologiai, hanem tájszótár) az *eny*-nek semmi keresete sincs. (L. *Nyelvujj. Sz.*)

9. *Ebelkedik.* Erre a szóra nézve, mely *ebekedik* és *ebeke-dik* alakban él a nép száján, kétségemet fejeztem ki, hogy «játszadozik» jelentéssel bírna Csallóközben, s hibáztattam a *MTSz.*-t, hogy országszerte dívó jelentését («fajtalankodik») nem közli. Szinnyei az ujonnan fölkerdezett közlővel, Csaplár Benedekkel bizonyíttatja, hogy gyermekkorában, igenis, amabban az értelem-ben használták. Nem akarom sérteni a derék öreg Csaplár Benedek főtisztelendő urat, de merem állítani, hogy az a «játszadozás», «enyelgés», épen mert «ebek módjára» történik, Csallóközben se lehet vagy lehetett amolyan ártatlan (v. ö. «megjátszának egymással», Venus «játéka», amikáznak). Mikor a nép azt mondja: *ebekednek*, épen azt a «játékot» érti, melynek se helye, se ideje, mint az ebeknél. Mondaná csak Szinnyei a mezőn legényekkel játszadozó, vinczározó leányoknak, hogy: «De vigan *ebekedtek*, lányok!», nem tudom, hogy' állana meg előttük! Nem firtatom tovább ezt a tárgyat, inkább utasítom Szinnyeit a szótárainkhoz (CzF. Ball.), mindenütt csak az általam említett jelentést találja.

Tehát ez a tanúvallomás, mely csak általánosságban mozog, specialis esetre nem támaszkodik, s (bármily élénk) reminiscen-tián alapul, az én kétségemet nem oszlatja el.

10. *Képedre mászok.* Azt mondtam, hogy *képedre mászok* nem annyi, hogy «megpofozlak» (a mint a *MTSz.*-ban van), hanem: «jól megszidlak», «megtisztogatlak». Szinnyeinek tanúi Csaplár, Vikár, Bódiss, a cselédje, de önnönmaga is, hogy «jelenti azt is». Tehát elismeri, hogy *mást* is jelent, különben így mondaná: «azt jelenti». De Szinnyei még a maga szótárából is védelmezhetne volna magát, ha ismerné a maga szótárát, melyben *mászik* czímszó alatt ez van közölve a Szilágyságból: «képire mászni» = megpofozni, megkörömlölni az arczát (önkényesen, mert a *Nyelvőrben* így van: arczul verni, körömlölni). Bódiss szerint, mi több, «talán az egész hazában mindenütt» azt jelenti. Ugy látszik, hogy itt Szinnyeinek van igaza. Még sincs igaza. Kimagyarázom magamat. Van egy sereg oly szólás a magyarban (más nyelvekben is), melyekben

egyes testrészek fordulnak elő; ezek eredeti konkrétságukat job-bára elvesztették, tropikus jelentést vettek föl s majd mindig csak így, átv. ért. használtatnak. Ilyenek: *szemére* hánnya, veti vagy lobbantja, *szemet* hűny valamire, kiszedi a *szeme szőrit*, beköti a *szemét*, kiszúrja, kitöröli a *szemét* valamivel; *szájába* rágja, betömi a *száját* valamivel, megégette a *száját*; beleüti az *orrát*, *orrára* kötöm, *orra* alá szed mindent; hegyezi a *fülét*, szőrösödik a *füle*; *nyakára* nő, *nyakán* van, *nyakát* szegte vmi; *kezire* tanítja, rajta hagyja a *keze* szennyét; rágja a *nyelvét*, rá-teríti a *nyelvét*; *lábat* ad, elüti a *lábáról*; *hátába* áll, töri a *hátát*; *körmire* ég, megütötte a *körmét*; leesett az *álla*; *torkára* forr; *ujjat* húz; beadja a *derekát*. S még száz. Mindezek már mint állandó tropusok, a nyelv birtokává lettek s eredeti, saját értelmükben, a mint mondtam, ritkán használatosak. Egyik-másik már csak átv. értelemben. Például ezt: «torkára forrott», már mindig csak ebben az értelemben alkalmazom: «rajta vesz-tett», ezt «leesett az álla» tíz eset közül kilencszer ebben az értelemben: «elhült.» — A szóban forgó «képére mászni» is ezek közé tartozik. Legeredetibb értelmében használja Arany a NCz-ban így:

Mióta lármázunk és mióta rázunk!

Horpaszon rugdosunk, a *képedre* mászunk

(az alvó Csórinak).

Ily konkrét jelentésben tudtomra csak elvétve s megszorítva használja a nép nyelve, tudniillik csak *fenyegetésképen*, csak *ígérve* az ütést, de nem *megadva*. Azért humoros vonás is van benne. Soha se mondják: «*Képire másztam*» = fölképeltem. «De meg vagy dagadva! talán *képedre mászott* valaki». «Nem vétett semmit, mégis *képire másztak*» = fölpofozták. De csak a minap hallottam egy öreg vasmegyei parasztembertől, Horvát Istvántól, mikor a csintalan unokája zavarta a dolgában: «Eriggy innejd, mer' mingyá' *képedre mászok!*» S fölemelte a kezét, de nem ütötte meg. Ezt a nagyon megszorított esetet leszámítva «képire mászni» mindig csak tropice használtatik = megpirongat, leránt, lekap, rátámad, odamondogat, megmosdat stb. S mindig csak *szóval*. Például: «Tennap a községházánál ugyan *képire másztak* a birónak!» (Ezt senki se értené így: «megpofozták») «Tisza keményen *képire mászott* Körbernek». Így használja Petőfi is:

Legyen egy kis eszünk végre,

Mászsunk a király képére.

Erdélyi a *Közmondások könyvében* így definiálja: «Valakit ki-mélés nélkül megtámadni, szemrehányásokkal megrohanni.» A szótárak is többnyire csak a trop. jelentését adják. Például: Ballagi Magyar és Német Szótára; Simonyinál is: «Im seinen Theil geben, jn heruntermachen.»

A *MTSz.* hibája az, hogy ezt a szólást csak egyik, még pedig ritkább jelentésében *általánosítja*, szokott népi használatáról pedig egészen megfeledkezik. Ez az igazság.

11. *Szokásmondás nem emberszólás.* Hibának éreztem és mondtam ezt a szólást (e helyett «Igazmondás» stb.) s okát is adtam, miért? Szinnyei most kecskeméti divatját igazoltatja Kada Elek és Váczy János urakkal, a kik Pák Albert szavaként, «nem mondhatják el többé: nem voltam Kecskemétön!» Elhiszem nekik, hogy Kecskeméten úgy vagy, úgy is mondják, de csak akkor, ha fölvilágosítanak, mikor, mely esetben alkalmazzák ott ezt a közmondást s az *igazi nép* használja-e. Erre kellett volna feleltetnie Szinnyeinek. Mert *tanult* emberek gyakran kitekerik a szólások, közmondások nyakát. Minap nálam volt látogatóban két egyetemet járt fiatal tanárjelölt, Simonyi és Szinnyei tanítványai, szaktárgyuk a magyar. Beszéd közben az egyik ezt mondta: «Könnyű annak, mert tolják a szekere *rudját*»; a másik ezt: «Fogadatlan prókátornak *ajtó megett a helye*». Ezért — Diogenesként — Simonyit és Szinnyeit kellene megbotoznom vagy legalább a fogadatlan prókátor fizetésével megkínálnom, de sajnós, magamat is, mert az ifju jómagyarok valaha nekem is tanítványaim voltak.

Egyébiránt megnéztem a vitás mondást a *Nyelvörben*, a honnan a *MTSz.* (nem pontosan) közli s ott ezt találtam: «Szokás mondás, nem ember szóllás.» Ez a komma egy kis világot derít, mert így nem *egy* mondattal állunk szemben, melynek «szokásmondás» az alanya, «emberszólás» pedig az állítmánya, hanem *kettővel*, melyek teljesen így hangzanának: «(Ez) szokás mondás, (és) nem emberszólás», azaz, valamely esetre alkalmazva: «ezt csak úgy szokták mondani, de nem szölok meg vele senkit.»

De maradjon ez annyiban, míg megérkezik a hiteles magyarázat.

12. *Jókelvén.* Erre a szóra megjegyeztem, hogy hibásan sorozza a *MTSz.* a *kel* ige alá, mert a *kell* igéből származik. Azt mondja most Szinnyei, hogy «ez tiszta valótlanság», mert

«jókelvén» a *jó* alá van sorozva; egy *l*-lel pedig azért írja, mert a *MTSz.* orthographiája híven mutatja a kiejtést stb. Szomorú dolog, mikor valaki már ilyenekre vetemedik. Mintha nem jól tudná Szinnyei, hogy én a *kel* alá sorozáson nem a *kel* mutatószót, hanem a *kel*-ből származtatást értem. Az meg valódi tudományos erkölcstelenség, hogy az «ejtéssel» takarózik, a helyett hogy nyíltan megvallaná: nem tudtam, hogy «jókelvén»-ben a *kell* ige van és nem *kel*. Mért nem írja például: *hallgati*-t is egy *l*-lel, legalább a példamondatban s miért követi az írásban éppen ott az ejtést, a hol az okvetetlen félreértést szül?

Spiritusba való furcsasága Szinnyei válaszának, hogy az én nyakamba hárítja a felelősséget azért, hogy ő *sajtóhibákat* is (szapirogáz, szörin-szán) bevett a szótárába. Én vagyok a bűnös, mért nem javíttattam ki ezelőtt 30 esztendővel, szégyeljem magamat! De még meggyanusít, hogy ravaszsgából nem tettem, hadd menjen majd lépre valaki (30 év múlva). Milyen öröm lesz a'! No már ez olyan komikus, hogy nem is nevetséges.

Azt mondja Szinnyei, miután engem szerencsésen kivégzett: Leszámoltunk! Én pedig azt mondom: Nem számoltam le! Ha még egy kis korig tovább foldozgathatom rongyos egészséget, rendszeresen és apróra ki fogom mutatni, hogy a *MTSz.* mily «monumentalis» munka! Lehr Albert.

Új magyar könyvek.

Acsády Ignác. A magyar birodalom története. A kútfők alapján a művelt közönség számára. I. kötet. (896—1490). Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. 792 l.) 18 K.

Áldásy Antal. A Csáni Bálint bibornok. Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. 135 l.) 3 K 20 f.

Bacchylides költeményei. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Hegedüs István. Budapest, Franklin-t. 1903. (8-r. 152 l.) 1 K 80 f.

— Ugyanaz. Görögül és magyarul. Budapest, 1903. U. o. (8-r. 216 l.) 2 K 60 f.

Balkay Adolf. A szarvas és vadászata. Budapest, 1903. Akadémia. (8-r. 137 l., 27 tábla.) 10 K.

Beöthy Ákos. A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. Politikai tanulmány. II. rész. Az új Magyarország. Az 1825-iki

országgyűléstől az 1848-iki törvények szentesítéseig. II. kötet. Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. 599 l.) 10 K.

Breznay Imre. Népoktatásunk és az egységes magyar nemzeti állam. Eger, 1903. Szolcsányi Gy. (8-r. 71 l.) 1 K.

Buchbröck Gusztáv. Az ion-elmélet. 12 ábrával. Budapest, 1903. Kilián Fr. utóda. (8-r. 80 l.) 50 f.

Császár Elemér dr. Verseghy Ferencz élete és művei. Budapest, 1903. Akadémia. (8-r. VI, 284 l.) 6 K.

Csehov Antal. Tarka históriák. Az orosz eredetiből fordította Zsatskovics Kálmán. Ungvár, 1903. Lévai M. (8-r. 192 l.) 2 Kor.

Demosthenes válogatott beszédei. Fordította és magyarázatokkal ellátta Incze József. Budapest, 1903. Kókai L. (8-r. XV, 124 l.) 1 K 80 f.

Döntvénytár, büntetőjogi —. Az anyagi büntetőjog és a bűnvádi perrendtartás körébe tartozó elvi jelentőségű határozatok gyűjteménye. Kiadja a «Jogtudományi Közlöny» szerkesztősége. III. köt. Budapest, 1903. Franklin-t. (8-r. XLVIII, 370 l.) 4 K.

Fraknói Vilmos. Gróf Széchenyi Ferencz. 1754—1820. Budapest. 1903. Athenæum. (8-r. 384 l.) 9 K 60 f.

Füzetek, Nyelvészeti —. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest, 1903. Athenæum. (8-r.)

7. *Gombocz Zoltán.* Nyelvtörténet és lélektan. Wundt néplélektanának ismertetése. (64 l.) 1 K.

8. *Simonyi Zsigmond.* Helyes magyarság. A hibás kifejezések, a kerülendő idegen szók a helyesírás szótárával. (212 l.) 2 Kor.

9. *Varga Ignác, Szabó Dezső, Kertész Manó.* Nyelvjárási tanulmányok. I. (56 l. és 1 térkép). 1 K. 50 f.

10. *Nagy Sándor.* A váci nyelvjárás. (83 l.) 2 K.

Gaal Mózes. A kegyelemkenyér. Regény az ifjúság számára. Budapest, 1903. Franklin-t. (8-r. 246 l.) 2 K 50 f.

Geöcze Sarolta. Ruskin élete és tanítása. Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. 442 l.) 7 K.

Gyarmathy Zsigáné. Önkéntes martirok. Elbeszélések. (Athenæum olvasó tára. XI. évf. 20. köt.) Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. 160 l.) 1 K.

Hankó Vilmos. Fürdőink. Ásványvizeink. Tájékoztató a fürdők, gyógyítóhelyek és ásványvizek megválasztásánál. Budapest, 1903. Toldi. (8-r. 275 l.) 1 K.

Hegedüs Sándor ifj. Az ős szerelem. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 168 l.) 2 K.

Heller Ágost. A physika története a XIX-ik században. A M.

T. Akadémia megbízásából írta —. II. kötet. Kiadja a K. M. Természettudományi Társulat. Budapest, 1903. Kilián F. utóda. (8-r. VIII, 488 l.) 9 K.

Horváth Sándor. Szőlősgazdák könyve. Tudnivalók az ok-szerű szőlőtermelés és művelés köréből. Budapest, 1903. Pázmá-neum. (8-r. 203 l.) 1 K.

Howard Collins F. Spencer Herbert synthetikus filozófiájának kivonata. Spencer Herbert előszavával. Az ötödik angol kiadásból fordították Jászi Oszkár dr., Pekár Károly dr., Somló Bodóg dr. és Vámbéry Ruzstem dr., Pekár Károly dr. életrajzi bevezetésével. (Társadalomtudományi könyvtár I. köt.) Budapest, 1903. Politzer. (8-r. LV., 752 l.)

Illés Károly (Edvi). Parlamenti szólásszabadság. Székfoglaló értekezés. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. XIII. köt. 1. sz.) Budapest, 1903. Akadémia. (8-r. 20 l.) 40 f.

Juhai Antal. A harmadik osztály tanítója. Gyakorlati vezérkönyv az elemi népiskolák harmadik osztályában kötelezett összes tantárgyak tanítására. A miniszteri tantervhez alkalmazva. Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. 440 l.) 5 K.

— — A negyedik osztály tanítója. Gyakorlati vezérkönyv az elemi népiskola negyedik osztályában kötelezett összes tantárgyak tanítására. A miniszteri tantervhez alkalmazva. Budapest, 1903. U. o. (8-r. 560 l.) 5 K.

Jurkovich Emil. II. Rákóczi Ferencz szabadságharcza Besztercebánya, 1903. Ivánszky E. (8-r. V, 315 l.) 6 K.

Kalmár Antal dr. könyve «Beksics Gusztáv történet- és közjogírása» című elkobzott könyv második kiadása. Budapest, 1903. Rényi K. (8-r. XXVII, 395 l.) 7 K.

Kaufmann Ede dr. A részletes kórbonecztan tankönyve. Orvostanhallgatók és orvosok számára. Fordították a II. kiadás nyomán Minich Károly dr., Feldmann Ignác dr., Krompecher Ödön dr. és Verebely Tibor dr. Átnézte Genersich Antal dr. II. fele. Budapest, 1903. Eggenberger. (645—1342 l.) 12 K.

Kenéz Béla dr. A statisztika elmélete. (Tudományos zsebkönyvtár. 145., 146. sz.) Pozsony. Stampfel K. (8-r. 123 l.) 1 K. 50 fillér.

Kérész Zoltán dr. Az egyházjog tankönyve. I. rész. Az egyházalkotmány története. Állam és egyház közti s interconfessionális viszony. Jogforrások. Budapest, 1903. Politzer. (8-r. X, 324 l.) 6 K.

Kosutány Ignác. Egyházjog. A magyarországi egyházak alkotmánya és közigazgatása. I. köt. 3-dik füzet. Kolozsvár, 1903. Stein J. (8-r. 307—506 l.) 3 K 50 f.

Kvassay István. A domanilis kölesön és a közös állam-
adósság megosztása. Budapest, 1903. Budap. Hirl. vállalat. (8-r.
116 l.) 2 K.

Laky Imre. Paraszt szerelem. Színmű 3 felvonásban. Buda-
pest, 1903. Eggenberger. (8-r. 78 l.) 2 K.

— — A szalmaözveggy. Kneisel «Papageno»-ja után. Bohó-
zat 5 felvonásban. Budapest, 1903. U. o. (8-r. 59 l.) 2 K.

— — Véres napok. Történeti szomorújáték 4 felvonásban.
Budapest, 1903. U. o. (8-r. 63 l.) 2 K.

Lőrinczy György. Megtépett fészek. (Egyetemes regénytár.
XVIII. évf. 17. köt.) Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r.
165. l.) 1 K.

Marx. A zsidó kérdésről. Bevezetéssel Franz Mehringtől.
Fordította Csizmadia Sándor. Budapest, 1903. Politzer. (8-r.
44 l.) 80 f.

Mihályfalvy F. Lajos. Leánybosszú és egyéb apróságok a
való életből. Pécs, 1903. Lechner K. (8-r. 161 l.) 2 K.

Munkálatai. Az 1902. évi október 26-án és 27-én Budapes-
ten tartott második országos elmeorvosi értekezéslet —. Szerkesz-
tette Epstein László dr. Budapest, 1903. Dobrowsky és Franke.
(8-r. 286 l.) 5 K.

Sienkiewicz Henrik. Quo Vadis? Regény Nero császár ko-
rából. 3. kiadás. I. II. kötet. Budapest, 1903. Légrády testvérek.
(8-r. XIII, 299, 260 l.) 5 K.

Sophokles tragédiái. Fordította Csiky Gergely. Kiadja a
Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1903. Franklin-t. (16-r. XXII, 93,
112, 72, 68, 63, 84, 71 l.) 3 K.

Szeőke Imre dr. Bányászati szótár. A bányászatban és
bányajogban előforduló szakkifejezések magyarázó jegyzéke. Füg-
gelékül a bányászati tájszótárral. Budapest, 1903. Toldi, (8-r.
175 l.) 4 K.

Szilády István dr. A magyar állattani irodalom ismerte-
tése III. 1891—1900. Kiadja a K. M. Természettudományi Tár-
sulat. Budapest, 1903. Kilián F. utóda. (8-r. VIII. 508 l.) 4 K.

Tóth Béla. A spiritizmusról. Budapest, 1903. Lampel R.
(8-r. 136 l.) 2 K 50 f.

Vutkovics Sándor, dr. ifj. A kötelező szavazás. Politikai
tanulmány. Pozsony, 1903. Stampfel K. (8-r. XI, 159 l.) 3 K.

A KIVÁNDORLÁSI CONGRESSUSOK EREDMÉNYE.

Első közlemény.

Kivándorlási áramlataink vizsgálatára az 1902. év folyamán az Országos magyar gazdasági egyesület vezetése alatt négy nagy «kivándorlási congressus» tartatott: a felvidéki, dunántúli, székely és délvidéki. Hibát követ el s felületességbe esik, ki jelentőségüket letagadja. Hiszen országos szervezetek vettek részt bennök, a hivatalos világ is megjelent s — legalább úgy látszott — sikerült a gyűléseknek egy-egy társadalmi osztálynak mélyebb érdeklődését is fölgyújtani. S bár ez az érdeklődés legtöbbször csak elsistergő beszédekben nyilvánult, szomorú lenne, ha kialudnék s nem követné maradandóbb hevülés akkor, midőn már (részben 1903 későbbi hónapjaiban) a congressusoknak terjedelmes naplói megjelentek.

Több fontos okom van arra, hogy igenis tüzetesen megnézzem, szétbontsam e congressusok eredményét s a hol kell, szembe is szálljak velök.

Először is mindnyájunkra, kik a kivándorlás veszedelmeire vetettük magunkat, lerázhatatlan súlylyal nehezedik az a kötelesség, hogy a hol csak lehet, újra meg újra törjük a közöny jegét, mert csodálatos természete fajunknak az, hogy legélethevágóbb kérdéseiről szeret legkevesebb szót hallani. És ugyan hol lehetne jobb alkalom erre annál, mikor oly nagy anyagot dob elénk maga az érdekeltség, hogy teszem föl csak a *Székely congressus naplója* maga 44 erős ívet tesz. Ezután azt is szükségesnek tartom, hogy az egyes kutatók, akár egy országrész népvándorlásait, akár valamely különös oknak néptaszító hatását figyelik meg: saját eredményeiket vessék össze e congressusok anyagával. Magam is megteszem tehát ezt a próbát. De be kell vallanom, hogy

mindezek mellett még egy külön célja is van dolgozatomnak s az már mélyebbre vág, mint némely congressusi beszédek és tervek megszítálgatása. Őszintén meg kell mondanom, hogy azért nyúltam tollhoz, mert áttörtetve a congressusok anyagán, oly föl-fölbukkanó irányzatokra, eszmeáramlatokra találtam bennök, melyek rendkívül jellemzők társadalmi törekvéseinkre, sőt önkénytelenül elárulják azoknak mélyebb rezdüléseit. Ily módon nemcsak a fölszólalók adatait kell megfigyelnünk, hanem magoknak a beszélőknek, indítványozóknak a gondolkodásmódja is társadalmi tünetekké változik át előttünk. És midőn nem egy ily tünetnek, összefüggő törekvésnek egyenest olyan a természete, hogy eltaszítja embereinket és még veszedelmesebbé duzzaszthatja a kivándorlást: akkor nem szükséges-e ezt megmondanunk? És ha a kivándorlás okait kutatjuk, vajon megálljunk-e akkor, a mikor a kivándorlás oka, táplálója épen az a gondolkodásmód, a melyet némely kivándorló szaksztyál magáévá teszen?

Ezért merészkedtem arra a vállalkozásra, hogy a kivándorlás okait ne csak határhelységeink állapotából, ne csak Amerika és Románia viszonyaiból magyarázzam, — mint eddig tevém, — hanem rámutassak a kivándorlásra indító okokra azon társadalmi törekvésekben, egyéni fölfogásokban, melyek a magyar társadalomban megvannak, s melyeket részben maga ez a társadalom hordott össze a kivándorlási congressusokon.

I.

A négy kivándorlási congressus vezetését, az Országos magyar gazdasági egyesület tartotta kezében; a határozati javaslatok kereteit is igyekezett a központ beállítani, a mint-hogy végül a Pozsonyban tartott VI. gazdacongressuson mintegy megpecsételte az indítványokat. Annak idején épen a csatlakozások miatt mérges hírlapi polemia folyt a Székely congressus összegyűjtéséről, melyen Erdélynek majdnem egész belső hálózata képviseltetett. A czikkek csatájába még az «erdélyi separatismus» vádja is belédobott — bizonyára igen meggondolatlanul. Vélekedésem szerint mindenesetre a résztvevőknek volt igazok, mert közös munkáról volt és van

szó s mert hálásan meg kellett ragadni azt az alkalmat, melyet az Országos magyar gazdasági egyesület a kivándorlás megvitatására nyújtott. Az, hogy osztozunk-e vagy sem a rendezők vagy indítványozók véleményeiben — egészen más dolog.

A sokféle kiküldött mindig nagy előny a tárgyalások bőségére nézve, de meg hatására is. Sőt nagyon sajnálom, hogy a congressusok még jobban ki nem használták ebbeli előnyeiket. Elmulasztották kizsákmányolni szerencsés helyzeteket arra, hogy a kivándorolt magyarság telepeiről több oldalú tudósításokat kapjunk. A terjedelmes naplók épen e fontos kérdésekben ijesztően fukarok. A felvidéki congressuson az elnöki megnyitónak egy célzásán kívül semmit sem tanulunk a tótok, magyarok, ruthének amerikai állapotáról. A dunántúli gyűlésen Rábel Lászlónak a sopronmegyei kivándorlásról írt tanulmányában a brazíliai kivándorlásról kapunk néhány jó vonást. Temesvárt a délvidéki enquête elé egyedül Gattaja község elvándorlóinak sorsa terjesztett*) s csak a székely congressuson jutott egy önálló felolvasás a romániai magyarság helyzetének ismertetésére, a Barabás Endréé.**)

Magyarázzam-e, hogy mily nagy hiányosság támad ez által? Hisz a kivándorlás kérdésének egy teljes felére nem jut így világosság. Azt mondhatjuk ugyan, hogy a congressusok csak a kivándorlás okait akarták garmadába szedni. Ha utólagos kényszerűségből el is fogadjuk a láthatárnak ezt a kettéosztását, bizonyos, hogy egyoldalúsággal jár az. Egyoldalúsággal jár azért, mert --- mint magam is tapasztaltam — még a kivándorlásra taszító okokat is sokkal világosabban meglátjuk, ha az amerikai vagy romániai magyarság telepeit vizsgáljuk, mint ha nem megyünk tovább az itthoni adatoknál. Ott kint megtestesülve állanak elénk, személy szerint azok a körülmények, hatások, melyek el-ki-vitték magyarjainkat. Idehaza alig tudjuk szálakra szedni az okokat, mert elszigetelt szempontot is ritkán találni s a tényleges hatóerők a lehetőségek csalóka takaróját borítják magokra. Ezért sajnálom, hogy a congressusok nagy szervezetei nem

*) *Délvidéki kivándorlási congressus naplója*. 72. l.

**) *Székely congressus*, 635. l.

nyúltak ki az elvándorolt magyarság helyzetének kutatására.

Ezt a mérleget még ferdébbre billenti az, hogy másik serpenyője túlon-túl van terhelve. A kivándorlási congressusokon beteges bőséggel gyűlt össze az az anyag, mely nem a kivándorlásról s legkevésbé a kivándorló néposztályokról szól. Nem szeretném, ha ez észrevételem miatt félre értetnék egyszerű álláspontom. Ha a fémkohászok congressusán valaki külön szakosztályt akarna szerveztetni a mechanikai mozgások különféle nemeinek a megvitatására, kétségtelenül elutasítanák e program-bővítését. Hiába hivatkoznék indítványozónk arra, hogy a kohászatnál hőfejlesztésről van szó, a hő pedig csak a mozgásnak egyik neme s mivel minden mozgás összefügg, tehát tanácskozzanak a mechanikai mozgásokról is általában. Nem természeti tételét vonnák kétségbe, hanem kereken tudtára adnák, hogy a tanácskozás csak úgy vezethet eredményre, ha egyedül a kohászatnak a kérdéseire szorítkozik. Ha pedig emberünk még tovább menne, és talán kivinné, hogy a kohászati kérdések csak egy szakosztályra szoríttassanak, ellenben külön szakosztályok szolgálják általánosságban a villanyosság, gőzvontatás, vagy éppen az X-sugár megoldatlan problémáit: akkor — bár a mozgások kapcsolatát mindenki elismerné — senkisé is hívna azt a gyűlést fémkohászati congressusnak. A mi kivándorlási congressusaink pedig éppen ily különös módon bővültek meg és merítették el naplóikba a kivándorlás kérdéseit.

Mint a természeti mozgások között, úgy lehet kapcsolatot keresni Magyarország sok baja között. Sorról-sorra menve így mind távolabbra juthatunk. De mennél többet nyalábolunk föl s mentől több kiinduló pontot s külön célzt kergetünk, annál kevesebb idő, figyelem és tanulság jut arra az egy betegségre, melyet igazán s önmagáért akarunk kikutatni. Még akkor is igaz lesz ugyan, hogy társadalmi s gazdasági bajaink egymásba nyúlnak — mint a természet mozgásai — de már akkor nem «a kivándorlás» lesz az enquête célja, hanem «Magyarország nyomorúsága» s valószínűleg általános sopánkodásokat vagy szétforgácsolt szanaszét ötleteket kapunk a helyett, hogy egy bajnak a való állapotát látnók. Széchenyi kedvencz példája szerint agarunk ne fusson egyszerre több nyúl után.

Hogy¹ ez²a módszer mennyire eltorzította a congressusokat épen a kivándorlási kutatás tekintetéből, azt első pillantásra is észre lehet venni. De mennél jobban hatolunk belé anyagukba, annál jobban érezzük, hol a túltengést és elsekélyesedést, hol — s ezt én még nagyobb hibának tartom — az eredeti cél eltévesztését, sőt eltorlaszolását.

Kinek nem tűnnék föl az, hogy a kivándorlás fölkutatására rendelt congressusok úgy rendezkedtek be, hogy: a felvidéken és dunántúlin még az 5 (3) szakosztály közül egy egészen a ki- és bevándorlásnak szenteltetett; de Siófokon már ez a szakosztály elveszti kapcsolatát a többivel. A Székely congressuson ellenben a többi tárgyalás mellett utolsónak maradt a «kivándorlási és fürdőügyi (!) szakosztály» s azon két szorosan kivándorlási fölolvasás jutott a speciális kérdésnek. A délvidéken, Temesvárt, az általános gyűlés foglalkozott a főproblemával, míg az osztályok egyenként állították föl a gazdasági kívánalmakat. Ám ez csak külsőség és ha csak a szempontok bősége fakad belőle, üdvös is lehet. Nem egy kérdésnél tényleg jó az eredmény, de persze csak addig míg az idő rövidsége képtelenséggé nem avatja az eszmék komoly tisztázását. Mikor a *Székely Congressus* IV. szakosztálya vagy kétszer 10 óra hosszat 16 fölolvasást hallgat meg, azok után határozati javaslatokat fogad el és módosít s a «székelység sociológiáján» kívül, (melyben egy árva betűnyi sociologia sincs), letárgyalja négy vallásfelekezet kívánságait, a kepe-váltságot, a katonai szakoktatást, a gazdasági ismétlőiskoláktól kezdve a felsőiskolákig s múzeumokig a közoktatásnak és nevelésnek egész lépcsőzetét, végül még az University Extensiont és közegészségügyet is: akkor nagyon kell félnünk attól, hogy kevés kihántott mag marad hátra és sok lesz a nyakra-főre rostálás. Nem is csodálkozhatunk ezen, mert az emberi figyelőképeségnek is megvannak a fizikai határai.

Azok a külső jelek, melyekre ezekben rámutattam, azt sejtetik velünk, hogy a congressusok nem tudták erejüket nagy és nehéz céljokra, a kivándorlási áramlatok kifürkészésére, összpontosítani. De még mindezen túltehetnők magunkat, ha az általános eszmék vagy a túltengő részletek a kivándorlás miatt kerülnek elő s nem burjánozzák be sokszor annyira a terepet, hogy az eredeti ösvény elvész s új

utak töretnek föl, melyek nem az elbujdosó néposztályok érdekeihez visznek. Pedig igen sokszor épen ez történt. Még pedig két irányban.

Először: a fölolvások kezdenek elfeledkezni arról, hogy ők voltaképen a kivándorlás okait akarják megtalálni, a mi más szóval azt teszi, hogy minden kérdés csak addig és annyiban érdekli őket, a mennyi «kivándorlás» rejtőzik abban. Másmilyen eljárással általános kérdések vettetnek csak föl, melyek felelet nélkül maradnak, vagy helyi érdekű panaszoknak az apró kavicsát tálalják elénk. Most már: ha valaki végigolvassa a naplókat, arra akad, hogy ott a legáldásosabb reform-kérdéseket egy-egy fölolvásó oly könnyedén dobta föl, mint a lövészetnél az üveggömböket vetik. Sőt a határozati javaslatok is kezdenek általánosságokká szélesedni. A felvidéki congressuson a helyi érdekű vasúti reform, fürdőügyi javaslat, a községek közigazgatási reformja, tanítónők gazdasági tanfolyama, a nemzetiségi agitátorok kiutasítása, állami szeszárulás, középfokú közigazgatási bíráskodás és szolgálati pragmatika szerepelnek. Ez a programm azután rohamosan bővül a Szent István-nap megünneplésétől kezdve az európai védvamos szövetségig, míg a *Székelly congressus* tanügyi szakkérdések megoldozgatásába megy bele. Így lépésről-lépésre az következik be, hogy önczéllá lesznek az általánosságok s nemcsak a kivándorlás ága-boga vész el a szavak közt, hanem sokszor az egész vita homokba fullad. Mert a borértékesítés különféle fajait vagy a fürdőtörvény elkészítését csakugyan másutt kell — ha sikert akarnak — megbeszélni, mint kivándorlási congressuson és minden külön szakértekezlet jobban szolgálná a takarékpénztárak reformját, mintha a temesvári gyűlésnek az a nevezetes indítványa, hogy «takarékpénztárakkal szemben a kiscgazda váltója csak közönséges kötelezvény erejével birjon.» (!)*)

Második veszedelme annak, ha a sok szempontból — sok czél is lesz, — a mely összeütközik — akkor pattan elő, a mikor a nagy bőség, a plethoria, egyenest a főczélt zsugorítja össze. Már az első (miskolczi) enquêten külön osztály van kitűzve «a középosztály megerősítésére». Az elő-

*) *Délvidéki k. c. naplója* 194. lapon.

adó pedig azzal kezdi, hogy: a felvidéki kivándorlási congressus vezető eszméje és tulajdonképeni célja, az ijesztő mérveket öltő kivándorlás megakadályozása. «Közvetlen kapcsolat nem igen látszik a főthema és az általam a középosztály megerősítéséről előadni szándékoltak között, mégis méltóztassék elhinni, hogy valamint kell összekötő kapocsnak lenni a nemzet különböző rétegei között, úgy megvan az eszmei összeköttetés a két gondolatban is.»*) S megjegyezvén, hogy «nem bocsájtkozhatik a kérdés igazi meritumába», csakugyan megkezdí a középosztály bajainak elősorolását. A többi congressuson még jobban megnő ez a hajlandóság. S ez az elhajlítása, olykor megtörése az eredeti célnak nemcsak abban mutatkozik hogy az «összefoglaló» pozsonyi gazdacongressuson, a középbirtok szempontjai emelkednek felül. Hanem folyton oldalról-oldalra láthatjuk, hogy ezek az irányzatok a mint először csak kis felhők alakjában jelennek meg az ég peremén, mint felebb nyomulnak a látathatáron.

E nagy változástól s annak következményeiről még lesz beszédünk.***) Itt azonban azért kellett fölemlítenünk, hogy befejezhessük vele a kivándorlási congressusok kereteinek bírálatát. A mint észrevette az olvasó azt, hogy a középbirtokos bajai csakugyan úgy függenek össze a kivándorló néposztályok nyomorúságaival, mint a hogy Magyarországnak minden nyavalyája közt kell kapcsolatnak lenni, a mely mellett minden bajt betegséget külön kell igazán megvizsgálni: akkor tökéletesen megvonhatja azt a párhuzamot, melyet főntebb a természeti mozgások kapcsolatáról s a külön kohászati enquêteről példáztam. A kivándorlási tanácskozás legyen a kivándorlás okainak, a kivándoroltak állapotának s az elbujdosó néposztályok nyomorúságainak hű diagnosisa, gyógyító tanácsadója és semmi más. Tehát ne más betegek orvosságait kínálja «kivándorlás» czimén.

Eddig a congressusok vázánál jártunk. Legutolsó megfigyelésünkkel azonban oly helyre érkezünk, honnét mérőónunkat lebocsáthatjuk a tanácskozók gondolkodás irányának legérdekesebb, mert legmélyebb s legáltalánosabb áramlatá-

*) Mocsáry Sándor. *Felvidéki Congr.* 138 l.

**) L. III. fejezetet.

hoz. A tengerek mérésénél mély-mozgásoknak — «under-current» — hívják ezeket. Most pedig mi, a hogy a congressusok gazdag anyagát nézzük, élő bizonyítványokat kapunk arról, hogy köröskörül az országban hogyan gondolkoznak az elmék. Ez alkalommal a magyar társadalomnak egy tekintélyes része összeült s maga akarta kitárni egy országos betegségnek kórtörténetét. Ugyanakkor s akaratlanul kitárta saját eszmeirányait. Nem is egy helyütt történt, hanem a hazának négy oldalán szólalt meg társadalmunk. Vajon ki állithatja, hogy valaha ennél érdekesebb, izgatóbb sociologiai fölvételt találhatott a tanult magyarság lelki vágyairól?

Széles, terjedelmes enquête folyt itten. Sok ember sokféle tehetséggel érvelt, próbálkozott. Nem kevés az alapos, okos értekezés, bár van a felületesből is bőven; mulatságos is akad. Másutt is így van s el nem kerülhető. Hogy kicsinyességek, vidéki féltékenykedések kuszálják a dolgot, azon józanul nem lehet csodálkozni. Még az a gazdag aratás, mit rövidlátásból s a malomalatti bölcseségekből ejthetünk, ez sem agaszszon, mert máskor is el lehetünk rá készülve. Utóvégre is ez mind csak az illető «gondolkozők» egyéni baja-kára s legfőlebb azé, a ki olvassa. A miről most akarok szólni nem ez,*) hanem sokkal több és fontosabb valamennyinél. Arról van szó, hogy ha az 1902-iki kivándorlási congressusok hiven, őszintén rajzolták le a tanácskozők, a tanult magyarság gondolkodásmódját: akkor ebben az országban egyetlen főáramlat van, a melybe a többi vagy beléfut vagy belőle szakad ki. Mindjárt hozzáteszem, hogy nincs semmi okom kételkedni abban, hogy a congressusok itt a valóságot találták meg. Magánadataim is azt bizonyítják, hogy — bár másban igen eltérünk — itt igazok van.

Épen azért kérem az olvasót, hogy méltassa gondos figyelmére ezt az áramlatot. Hazafias belátását se hagyja kívül, mert életbevágó dologról van szó. Így akartam én is pontosan megnézni, megügyelni ennek az iránynak mozgásait a kivándorlási congressusok naplóiból és — őszintén mondom — megjedtem tőle.

Mindjárt a felvidéki (miskolczi) congressus őstermelési

*) Egyebekről I. a II. fejezetet.

szakosztálya azzal kezdi működését, hogy az állattenyésztés fejlesztésére nagyobb állami alapot kér,¹⁾ az erdészet előadója pedig a kopárok kisajátítását tervezi «a községek terhére és javára», de a költségeket ötven évre kamatmentesen a kincstár adná;²⁾ a birtokosoktól emitt elvont tetemes legelőterületekért megint ily kamatmentes állami előlegre lenne szükség,³⁾ a véderdők ügyis mind állami kezelésbe kell hogy kerüljenek.⁴⁾ Az erdészeti törzskönyvek megjavításáról is van fölszólalás, bár «ez óriási pénzbe kerülne».⁵⁾ A bányászatnál az olcsó bor és sör termelésének nagyobb támogatásáról hallunk,⁶⁾ ellenben a borászat annyira államosíttatnék, hogy «a külföldi piacok gyorsabb visszaszerzése érdekében az állam vegye át a kezdet nehézségeivel járó s az egyes erejét túlhaladó kockázatot», még pedig államszegélylyel, borkereskedési szervezet teremtésével, sőt állami reklám-hirdetésekkel.⁷⁾

Ezek után kíváncsian várjuk, hogy mit kér az iparososztály? Először egy igen különös dolgot: «a földművelésügyi minisztérium(!) hatásköre alatt egy vegyi és technikai gazdasági ipari kísérleti hivatal szervezendő, a mely a gazdasági iparágakban előforduló minden újítást figyelemmel kíséren, kipróbáltasson és erre, a mennyiben beváltak, a gyárakat figyelmeztesse».⁸⁾ Az új organismuson kívül ismert kérelmeket hallunk az állami gyárak segélyezésére, gépek kiosztására nézvést, igaz, hogy 6%-on felül az állam is részesednék e vállalatok hozadékában. Kender- és lentermelési jutalom is jó lenne.⁹⁾ A háziipar segélyezésén kívül, az önszegélyezésen alapuló szövetkezetek dolgában az előadó vélekedése az, hogy «a nélkül, hogy (az államtól) tényleges anyagi áldozatokat követelnénk, vagy vegye kezébe maga (az állam) az értékesítés szervezését ott, a hol szükséges,

1) *Felvidéki Congr.* 32. 1.

2) U. o. 46. 1.

3) U. o. 97. 1.

4) U. o. 48. 1.

5) U. o. 52. 1.

6) U. o. 58. 1.

7) U. o. 76. I. erről dolgozatom III. fejezetét.

8) U. o. 90. 1.

9) U. o. 87. 1.

vagy pedig, kellő biztosíték és ellenőrzés mellett, bocsássa az illető társadalmi szervezeteknek rendelkezésére az okvetlenül szükséges anyagi erőket», külön is eszünkbe juttatva a borértékesítő szövetkezeteket.¹⁾ A fürdőügy fejlesztésére 400—600,000 korona állandó tétel állíttassék be a költségvetésbe kamatbiztosításra, országos fürdőfelügyelő ügyosztály s külön szakreferens állíttassék,²⁾ de állami diák szállodák is építtessenek.³⁾ Ezt kívánja — a kivándorlási congressus.

A telekkönyv-rendezések, telepítések hatalmas budgetjeiről külön részletezéssel szólhatnánk, de elégedjünk be oly kisebbméretű kívánságokkal is, mint a fásító erdőtulajdonosoknak kért «kölcsonjutalmak».⁴⁾ A közigazgatási programnak főpontjai arról beszélnek, hogy a községek által végzett állami természetű munkák kiadásait az állam viselje, s a fogyasztási adók természetes növekedésének legalább 50%-a a községek kulturális szükségletének fedezésére átengedtessek.⁵⁾ A hitelügynek szánt nagy állami áldozatokat (az egyik fölszólaló öt millióra tette indítványának drágaságát⁶⁾ így külön választva meg sem latolhatjuk.⁷⁾ A népnevelésnek állandón duzzadó állami költségén kívül ellenben oly külön kiadásokat vár a szakosztály, melyből «a földművelésügyi miniszterium minden falusi néptanítónak könyveket, szakműveket stb. ingyen közvetítsen»,⁸⁾ a tanítóképzésekben egy-egy gazdasági tanszék, minden vármegyében vándortanár, háziipari tanítónő állíttassék.⁹⁾ A gazdakörök alakítása állami segély nélkül el nem lehet.¹⁰⁾ A lelkészek stólajárandóságait a községbeli szegények arányában megváltja az állam;¹¹⁾ buzgólkodó lelkészek, tanítók, községi jegy-

¹⁾ *Felvidéki congressus* 101 = 102. l.

²⁾ U. o. 124—125. l.

³⁾ U. o. 132. l.

⁴⁾ U. o. 143. l.

⁵⁾ U. o. 203. l.

⁶⁾ U. o. 228. l.

⁷⁾ II. fejezetet.

⁸⁾ U. o. 233. l.

⁹⁾ U. o. 237. és 244., 249. l.

¹⁰⁾ U. o. 237. l.

¹¹⁾ U. o. 259. l.

zők jutalmazásával «az állam költségvetésében megfelelő összeg bocsátandó a kormány rendelkezésére abból a célból, hogy a mértékletességet, fölvilágosodást, vallásos és hazafias érzéseket» ¹⁾ terjeszsze az állam. Az «Albina» és «Tátrabank» stb. által árverésre juttatott ingatlanokat vegye meg az állam.²⁾ Még maga a kivándorlási mozgalom is épen «állami kivándorlási felügyelőket» vár,³⁾ miután az egyik magasrangú tisztviselőnek az a nevezetes indítványa valóban keveseket elégíthetett ki, hogy «addig is, míg a congressus e tiszteletreméltó munkálata a magas kormány elé kerül s törvényerőre emelkedik (?), nemcsak palliatív, hanem hatá- sos intézkedéseket kell tenni már most s rendeleti úton ki- eszközölni azok végrehajtását, hogy az amerikai kivándorlás meggátoltassék».⁴⁾

A dunántúli kivándorlási enquête még csak tetézte az állam számláját. A kincstárra vár az előzők után az a föladat is, hogy a gyümölcs kereskedésre a külföld fontosabb gócz- pontjaiban állami képviselőket teremtsen,⁵⁾ s mivel az egyik fölszólaló szerint a népnek az a baja, hogy «hitelszükségben szenved», ezért «a hitelszövetkezeteknél kormánysegélyre is épen úgy szükség van, mint a fogyasztási szövetkezetek- nél».⁶⁾ A Miskolczon tervezett állami találmányi kísérletezés mellé itt az állam a kereskedelemre adná magát épen oly erővel, mert a kormány felügyelete alatt létesülne szövetke- zeti alapon egy nagy magyar ipari áruház, «a mely az összes magyar ipartermékeket nemcsak bemutatni van hivatva a fogyasztó-közönségnek, de egyszersmind azokat előre meg- határozott százalék mellett közvetíti is».⁷⁾ El is fogadtatott e javaslat, bár egy fölszólaló ezzel akarta volna megtoldani: «kormányintézkedés ellenőrizze, hogy a magyar nagyipar büntetés terhe alatt csak magyar terményeket dolgozhasson föl»,⁸⁾ a mi csakugyan gyökeres ipari reform lett volna

¹⁾ *Felvidéki congressus* 259. l.

²⁾ U. o. 289. l.

³⁾ U. o. 304. l.

⁴⁾ U. o. 289. l.

⁵⁾ *Dunántúli congressus* 37. l.

⁶⁾ U. o. 45. l. és 53. l.

⁷⁾ U. o. 63. l.

⁸⁾ U. o. 64. l.

a kivándorlás meggátolására. «A balatoni fürdők fejlesztése» terén s megint a kibujdosás okából, már nemcsak az a kormány kötelessége, hogy Balaton-Aligánál kikötőt építtessen (erre a külön pontra igen nagy súlyt vet az előadó), hanem már maga az is, hogy a «Balatonmellék jólétének előmozdítására és a Balaton-cultus emelése érdekében önálló programot dolgoztasson ki és annak leendő foganatosítását mielőbb létesítse».*) Tehát ne csak kikötőket és foganatosításokat, de a program-eszméket is maga az Állam termelje és szállítsa az érdekelteknek. Az állam most még nyíltan fölhevítik a középosztály megerősítésére s minden egyéb után megint visszakanyarodunk ahhoz is, hogy a kivándorlást megfigyelni sem lehet másként, mintha «az anyakönyvi felügyelők mintájára országrészenként néhány szakembert bíz meg» — az Állam.**)

Az Állam ettől fogva kezd túlnőni egy mindenható és minden-lében-kanál hatalomnak földi keretein. A *Székely congressus* oly Leviathant teremtene belőle, melyről maga Hobbes is alig álmodhatott. A naplónak mind a hatszázkilenczven lapján kis + jeleket húzogattam ott, hol a nagy Állam szólíttatik s néha egészen a régi mystikusok varázseréjével hívják elő. Végére érve a könyvnek e kis keresztek-től feketéllik az, mintha az egyéni bátorságnak, az ön-próbálkozásoknak, vagy hogy Széchenyi eszményét merjem idézni, az «önutilisatio»-nak egy-egy keresztfáját tűztük volna le. Mert üresebb mondást, a székelyekre elernyesztőbbet, lankadó lethargiájuknak veszedelmesebb megnyugtatót nem olvastam, mint azt, a melylyel Csik vármegye alispánja «üdvözölte» a congressust, szólván ekképen: «Mi a-Székelyföldhöz lánczolt hazaszeretet martyrjai másfélezer év óta állunk őrt az ország keleti határszájelen — — most eljöttetek ide hozzánk személyesen, hogy azon kincsek legértékesebbjeit (tudniillik a megmentés eszközeit) kiválogatva, nekünk ajándékozzátok s bennünket ismét nagygyá tegyetek. A népfajszeretet ez égígérő munkájában mi csak remegő kézzel vehetünk részt, mert a hosszas küzdelmek alatt elbágyadtunk, arra sem vagyunk képesek, hogy a sebekre rámutassunk. A mi karunk lankadt,

*) *Dunántúli congressus*. 101. l.

**) U. o. 136. l.

tőlünk ne munkát, hanem csak imát várjatok! (Zajos éljenzés.)»*) És ezzel indul meg a *Székely congressus*!

Két új amerikai könyv — Brooks *Social Unrest* és Ward *Pure Sociology* című műve az állami socialismusnak eddigi legteljesebb megvalósulását Ausztrália államainak és Új-Zelandnak berendezkedésében látják. Összehasonlítván azonban Ausztrália és ifjabb sziget-testvéreinek socialisáló intézményeit a székely congressus kívánságaival, határozottan megállapíthatom azt, hogy kivéven a gyarmati farmerek terményeinek szállításával tett kezdetleges kísérleteket, egyebekben az ausztráliai példa kuczkóba bujhat a tervezett székely államsocialismus mellett. Nem hiszem, hogy angol írónak csak a képzelmében is meg tudna teremni az állam beleszólásának ennyi tere és ennyi kicsinyessége. A két előző congressus vágyódásairól adott kivonatunk után, az unalmon kívül semmi egyébre nem vezetne, ha a székely gyűlés államosításait is szemenként fonalszálla fűzném; bár a legteljesebb gyűjteményt mutatnám is be, még akkor is bizonyonyosan kimaradna abból az állambálványozásból itt-ott valami. Kimaradna különösen az a szorongató érzés, melylyel a napló olvasása közben tapasztaltam, hogy mindegyik előadó az Államra függeszti szemét s legtöbbször a fölszólalók nincsenek megelégedve azzal, hogy oly keveset kért attól a csodás Államtól. Ezért írtam föntebb, hogy itt a magyar társadalomnak egy állandó áramlatára bukkantunk; ez az áradat mind több termőföldet visz el magával omlékony martjairól.

Kettő az, mit a *Székely congressus* megvigyázásánál még Miskolcz és Siófok tapasztalatai után is ki kell emelnem. Az első pontnál, mely följegyzésre sarkal, Bodley mondása jut eszembe, ki Franciaországban megijedt attól, hogy a gallusoknál «a képviseleti kormány tendenciája nem az, hogy megtakarítást eszközöljön, hanem hogy mennél több fizetéses állami hivatalt teremtsen, mi tönkre teszi az ország pénzügyeit és a serény francia népet inséges hivatalvadászok nemzetévé alakítja át».**) Ma már tudjuk, hogy Hunniában is mily veszedelemmé nötte ki magát e baj, pénzügyi és

*) *Székely congressus*. 23. l.

**) Bodley: *Franciaország*. M. T. Akadémia kiadása 1899. I. k. 361.

erkölcsi tekintetben egyaránt.¹⁾ De a kivándorlási congressusok ezt nem tudják s a *Székely congressus* hamarjában oly új behivatatosításokat rendez, melyek egy-egy angol gyarmat egész személyzetét sokszorosán fölölmülnék. Találomra kiirhatjuk, hogy kiket tartson még az az állam eddigi óriási ember anyagán kívül, de a congressus kívánsága szerint. Kellenek: minden székely vármegyében törvényhozásilag megfelelő dotatióval ellátott gazdasági felügyelők, négy új állategészségügyi felügyelő, új cultur-mérnökség és vízmesterek,²⁾ a tanítóképezdékekben mezőgazdasági tanárok³⁾ és kell állami mintajuhász.⁴⁾ Minden megye kap állami gyümölcsészeti és gazdasági vándortanítót.⁵⁾ Marosvásárhely szőlészeti és borászati felügyelőt vagy mozgóvinczellért;⁶⁾ az állattenyésztési önszegélyző szövetkezetek szakszerű vezetésére pedig gazdasági tanítók vagy hasonlók, állami javadalmazással.⁷⁾ (A délvidéki congressus még minden megye számára külön «gazdasági tanácsost» is kíván.) Következik egy bányabizottság és bányafelügyelőség.⁸⁾ Megbízható «asztalosembereket» is 10—100,000 korona tőkével az állam telepítene,⁹⁾ s iparos vándormesterek kinevezéséért esd egy másik fölszólaló,¹⁰⁾ míg különösen a málnási bányában 15—20 székely ifjú államilag láttatnék el.¹¹⁾ A székely telepítés külön ügyosztályt (kirendeltséget vagy kormánybiztosságot) kapna,¹²⁾ míg a tagosítás hitelesítésének és ellenőrzésének teljesítésére külön szakközegek alkalmaztatnának,¹³⁾ míglén mások szerint e végből külön műszaki hivatal lenne szükséges.¹⁴⁾ Az arányosí-

¹⁾ Neményi Ambrus: *Bürocratizmus Magyarországon. Közgazdasági Szemle* 1902. II. kötet.

²⁾ *Székely congressus*. 60. l.

³⁾ U. o. 62. l.

⁴⁾ U. o. 70. l.

⁵⁾ U. o. 93. l.

⁶⁾ U. o. 98. l.

⁷⁾ U. o. 111. l.

⁸⁾ U. o. 129. l.

⁹⁾ U. o. 144. l.

¹⁰⁾ U. o. 150. l.

¹¹⁾ U. o. 181. l.

¹²⁾ U. o. 319. l.

¹³⁾ U. o. 345. l.

¹⁴⁾ U. o. 352. l.

tási szakosztály előadója ugyan határozati javaslatának 4-dik pontjának «a fölösleges számú szakértők mellőzését» kívánná,¹⁾ de már az elfogadott indítványban e pont elmarad s helyébe az ideiglenes törvényszéki birói állások szaporítása lép.²⁾

És — mint Macbeth látományánál — a sor nem tud elvégeződni, hanem tükör mutattatik föl s abban még végetlenebb sorozat látható. Államsegélyes lévitaságok, iskolai és oktatási személyzetek mindenféle fokon (a tanoncz-nevelés radikális reformjával), közegészségügyi biztosok, kivándorlási tanács és kivándorlási irodák, és végül — fürdőügyi tanszék az egyetemen. Ettől fog megszűnni a kivándorlás.

A *Székely congressus* medréből kiáradt államosító törekvésnek egy másik föltűnő sajátsága, melyet röviden említek, de a melyben a temesvári gyűlés is osztozik, az, hogy a legkicsinyesebb érdek s a legapróbb részlet is az állam nehézkes karjaiért kiált. Nem akarom idétni azt a sok helyi összeütközést, a melyet egyes székely városok nagy elkeseredéssel vittak a congressuson rögtön, mihelyest egyikök valamit elkért az állam pénztárából. De még sem hinné olyan ember, ki a «szabadság» nevű fogalomról, sőt az emberek önrendelkezési jogáról hallott valamit, hogy ilyen mentő indítványok szülessenek meg: a szülőterületeken a kormány ne csak a kötelező tagosítást hozza be, de az utak és vízvezetékek helyét is ő állapíttassa meg.³⁾ A kormány adjon a gazdáknak mesterséges komlószárítókat,⁴⁾ az önálló kereskedők letelepülését pénzen támogassa,⁵⁾ a szövetkezeti eszme megvalósítása is «hathatós állami segélyek engedélyezése által» történjék.¹⁾

A «négyenél több gyermekkel biró székely szülőket gyermekeik nevelésében, föntartásában az állam segítse, mint az Franciaországban történik»⁷⁾ és bár Franciaországban ilyen semmiképen sem «történik», azért az indítvány itt elfogadtatott. A fürdővállalatok kölcsöneit az állam

¹⁾ *Székely congressus*. 371. l.

²⁾ U. o. 389. l.

³⁾ U. o. 94. l.

⁴⁾ U. o. 212. l.

⁵⁾ U. o. 227. l.

⁶⁾ U. o. 291. l.

⁷⁾ U. o. 379. l.

garantálja,¹⁾ de a székely fürdők nagyobb állami támogatást kapjanak, mint a többiek.²⁾ A Délvidéken pedig nemcsak «a kisgazdák financiaiális ügyeinek állami támogatással való rendezését»³⁾ ajánlják sommáson, hanem a következőket is: a túlzásba vitt és sok helyen rablógazdálkodássá fajult szemtermelés törvényileg állami szakközlegek által megszorítandó».⁴⁾ (szerencsére ez az ajánlat nem fogadtatott el), állami segély a szövetségi árucarnok kirakatokkal való ellátására is,⁵⁾ sőt e társadalmi (kivándorlási) congressusok állandó választmánya élére is állami közeg állíttassék.⁶⁾ Ezek a szétsugárzó «államosítási» suggestiónak legmesszebbre törő fényvetései.

Mert azt gondolom, hogy az elmondottak után semmi magyarázatra nincsen szükség. Minek is vesztegetnők rá a szót. Hiszen a magyar társadalom maga az, mely országrészenként összegyűlvén, bemutatja egyetlen egységes áramlatát, «under-current»-jét. Ez az áramlat mind nő, duzzad és tovább hemperegvén harsogja úton-útfélen: hogy a magyar társadalom maga államosítani kívánja magát. Nem az államgépezetnek (s az abban rejlő embereknek) természetes túlterjeszkedési vágyaitól fél. Nem. Sőt azt sem várja meg, míg az állam maga akarja szervezetébe beolvasztani őt. Hanem maga a társadalom kínálja oda magát, sürgeti elhivatalosítását a lehetetlenségek és kicsinyességek végletéig s csak egymásra tudnak licitálni szereplőik, mert égő vágyuk folyton növekedik. Államosítsunk — ez a kivándorlás megakadályozásának terve és más tervről alig is hallunk. Sok congressusi eredménytelenség között ez az «eredmény» a legcsüggesztőbb.

A kivándorlás orvosságának ilyenétől fölfogása oly törekvést árul el, melyről dolgozatomnak bevezetésében megjegyeztem, hogy ez maga még erősebben eltaszíthatja embereinket és még veszedelmesebbé duzzaszthatja a kivándorlást. Szinte húzódozom tőle, midőn ilyen nyilvánvaló igazság bizo-

1) *Székely congressus.* 658. l.

2) U. o. 662. l.

3) *Délvidéki congressus.* 48. l.

4) U. o. 115. l.

5) U. o. 138. l.

6) U. o. 264. l.

nyítására kényszerítenek a congressusok. De eddigi áttekintésünk után egy rövid szemle is tökéletesen meg fogja tenni kötelességét, mert még mindig azt hiszem, hogy ha a congressusok tagjai most összeségében meglátnák, hogy mivé tömörültek szétszórt kívánságaik: utólag aláírnók vélekedésemet.

Először is: az államiosító kívánságoknak egy jó harmada olyan, melyet a kivándorló néposztályok nyavalyáival semmi módon sem lehet összekötni. Itt tehát semmi egyéb nem történne, minthogy kevésbbé sürgős és néha egészen szűkkörű érdekek okoznának oly állami költséget, melynek terhét az adózók éreznék meg. Ez mai adórendszerünk mellett azt teszi, hogy a kivándorló néposztályok adóját fölmelnék.

Másodszor: végignézzve a mi összevont államosítási listánkat, szabad szemmel kikeresheti bennök mindenki azt a nagy csomó «állami föladatot», melyet a világnak semmimű állama nem képes megcsinálni. Ezek tehát csak jámbor megbízgatások volnának. Ide sorolom azt a mélyen leverő tüneményt is, hogy maga a kívánságok fölvetésére összegyűlt congressus a saját helyi ügyeiben még a programm-eszméket és tapasztalatokat is az államtól várja. Jó lélekkel mondhatom, hogy az enquêtes történetében nem tudok ily példát, minőt most a Balaton-cultus tekintetében a dunántúli congressuson, a *Székely congressuson* pedig az irányban hallottunk, hogy az igazságügyminiszter fölszólítására mondják meg a törvényszékek, járásbiróságok és telekkönyvi hatóságok, hogy mik a székely nép bajai és orvosságai.*) Elfogadtatott.

De mindez még csak kicsiny baj lenne a legnagyobbhoz képest. A legnagyobb veszedelem abban van ezek után, hogy a kivándorlásnak ilyen «gyógyítása», összetörné magát az államot s törekvéseinek terjedésével el-kiapasztaná a társadalomnak életnedvét.

Az államot, igenis, összetörné. Oly vállalkozást látunk itt, mely minden mentő-kötelet egyetlen árbocra dob föl s ezért az árbocz recsegre roppan össze az el nem birható súlyok alatt. A legkisebb számítás bebizonyítja, hogy ha az állam vállalná, a mit e congressusok rámértek, akkor a defi-

*) *Székely congressus*, 26. l.

citnek és adóemeléseknek feneketlen örvényébe hullana bele. Hányszor lenne akkor nagyobb a kivándorlás, mint ma — nem tudom. De azt már tudom, hogy még ha a legkisebb mértéket veszem is, és csupán az első, (legszerényebb) congressusnak s annak is csak egészen kézzelfogható határozatait fogadom el, s azokat oly szűk költséggel veszem föl, hogy mindenki morgolódnék a kincstár fösvenysége miatt: még akkor is csak két választás maradna: adóemelés vagy deficit. A *Székely congressus* maga megsokszorozta ezt az összegeket; az összes congressusok összes kézzelfogható határozatai legalább megtízszereznék azt. Oly költségvetési számot mondani pedig, mely teljes összegével elégitene ki minden kívánságot s a tarifa-, adó- stb. kedvezményeket mind számba venné: egy olyan budgetet csak valamely pénzügyi Jules Verne képzelme állíthatna össze.

Ime az 1902. felvidéki kivándorlási congressus költségvetése az 1902. állami budget tételei szerint:

A felvidéki kivándorlási congressus kívánalmai.

Az állami kiadások növekedése.

	koronával
Az állatdíjazások fölemelése (körülbelül) — — — — —	100,000
Mintahavasi telepek létesítése (beruházás, 1902.: 16,000 K) fölemelés ugyanannyival — — — — —	16,000
Tejszővetkezettek, fajkakasok kiosztása, gyümölcsfák terjesztése — — — — —	50,000
Az erdei alapból kamatmentes kölcsönök engedélyezése a községek által eszközzendő kisajátítások céljaira (1902.: 200,000 K) — — — — —	+ 100,000
A törpe, feltétlen erdőbirtokok kezelési költségeit az állam viselje (1902.: kopár területekre 300,000 K) — — — — —	+ 50,000
Az erdészeti törzskönyvek kijavítása, mely «óriási pénzbe» kerülne, (a kataszteri felmérésre 1902.: 1.404,035 K) — — — — —	+ 400,000
Az állategészségügyi kisajátítások kárpótlására kamatmentes államkölcsön és — — — — —	
Az állattenyésztési alap fölemelése (részlet) — — — — —	1.000,000
Az állami borértékesítési szervezet létesítése, kezdetben a koczkatatnak az állam által való átvétele, a borok hirtérjesztő-szolgálatainak segélyezése (1902.: 245,000 K) — — — — —	+ 245,000
A földművelési ministeriumban egy vegyi és technikai kísérleti hivatal szervezendő az iparágakban, előforduló újítások kipróbálására (miután 1902. a mezőgazdasági kísérletügy 435,030 K-ba került, az új kísérleti állomás legalább a felébe kerülne:) — — — — —	250,000

	koronával
Kisiparnál gépek adományozása, új nagyipari ágak segélyezése, (iparfejlesztés 1902.: 1.900,000 K) ez felemelendő legalább	400,000
Az értékesítő-szövetkezetek segélyezése	?
Fürdők föllendítésére állami kamatgarancia 400—600,000 K	500,000
<i>Országos fürdőfelügyelőség szervezése több referenssel:</i>	
(például 1 osztály-tanácsos 3000 K fizetés	
800 « lakpénz	
3800 K = 3800 K	
2 min. titkár (à 2400 K) 4800 K fizetés	
(à 600 K) 1200 « lakpénz	
6000 K = 6000 «	
és dologi kiadások 4000 K = 4000 «	
	13800 K = 13,800
Kincstári deákszallodák létesítése	10,000
Poprád-Tátrafüredi vasút segélyezése és állami útépítés (meg nem állapítható összeg)	?
A középirtokosság megmentésére kaotikus tervek állami «kölesönjutalmakkal» stb. (összeg meg nem állapítható)	?
Telepítés «százmilliós törvényjavaslattal», ennek kamatja lenne, dologi és személyi kiadásokkal	4,500,000
Oly állami hitelintézet létesítése, mely magára vállalná az örököstársak kielégítését (meghatározhatatlan összeg)	?
A telekkönyvi betétszerkesztés siettetése és a birtokrendezések gyorsítására (1902.: Erdélyre fölvétetett 40,000 K)	80,000
A községek által végzett állami természetű munkák kiadásait az állam viselje (e javaslatnak az óriási horderejét abból az adatból lehet megítélni, hogy 1896-ban önálló törvényhatósági joggal bíró városaink közigazgatási kiadásai 3,589,000 forintba rúgtak, mivel pedig nálunk a kis és nagy községek és rendezett tanácsú városok összes vagyona úgy aránylik a törv. városok vagyonához, mint 2 : 1, ennél fogva legalább is azt vehetjük fel, hogy amazok közigazgatási kiadásai kétszeresét teszik a törvényhatósági városoknak. Mivel legalább is egy harmadát a költségeknek «állami természetű munkák» okozák, e szerint az államnak kellene fedezni a községeknél és r. t. városoknál évi 2 ^s millió, a tv. városoknál évi 1 ¹ / ₂ millió forintot =)	7,200,000
Állami hitel-irányítás szervezendő (Miklós Ödön javaslata) kerül?	?
Állami segély községi népkönyvtárak állítására hozzávetőleg	100,000
Állami segély és jutalom a mértékletesség terjesztésére próbaképpen	10,000
Kivándorlási irodák, éjszak-amerikai magyar ügynökség felállítására (megkésztetve az 1902. a rendelkezési alapján e czímen fölvett segélyt	50,000
Kivándorlási fölügyelők (4 fölügyelő à 3000 K =)	12,000

	koronával
A tanítóképzőkben egy-egy gazdasági tanszék rendszeresítése a 21 állami intézetnél à 2000 K = — — — — —	42,000
A gazdakörök további segélyezésére — — — — —	50,000
A földművelésügyi minisztérium által rendezendő gazdaszszonyi tanfolyamokra (tekintettel arra, hogy a főzőiskolák 1902-ben 8000 K-ba kerültek) — — — — —	8000
Háziipari vándortanítónőknek? — — — — —	?
A stólaajándékoságoknak a községbeli szegények arányában való megváltása. (Számítási alapot e terhes kívánságra nem találhatunk. Az 1902. költségvetésben az egyházak segélyezése 2.949,344 K-val szerepel; ezt a fenti czímen fölemelve csak egy tizeddel) — — — — —	290,000
Az amerikai magyar egyletek segítésére (l. fentebb) — — — — —	—
A külföldiek kezén lévő birtokok megszerzésére, hogy azok olcsón eladhatók legyenek a szegény népnek. Bárdossy Jenő sárosi főispán javaslata (kiszámíthatatlan összeg) — — — — —	?
Nemzetiségi vidékeken a kisdédóvodák, elemi iskolák stb. fölügyeletére s a társadalmi kultur-tényezők állami jutalmazására. Próbaképpen — — — — —	50,000
összesen	16.526,800

Az állami kiadások — a többi kiadások fejlesztését nem véve számba, a felvidéki kivándorlási congressus kiszámítható kívánságai folytán 16.526,800 K-val növekednek. A congressus határozatainak nagyobb részénél, melyek általánosságban vannak tartva, hozzávetőleges számítást sem lehet tenni, csupán annyit lehet megállapítani, hogy rendkívüli állami pénzázdozatokba kerülnének.

A congressusnak egyetlen egy olyan határozata, kívánalma, sőt felszólalása sem volt, a mely valamely jelenlegi költségvetési kiadásnak apasztását vagy éppen törlését indítványozná.

Az állami bevételek csökkenése.

	koronával
1. A «borfogyasztási» adó csökkentése (1902.: boritaladó előirányzata 16.000,000 K. (Az előadó szerint: ki kell hámozni a 3 forintos fogyasztási adónak a boritaladóba beolvasztott mennyiségét s ezt eltörölni, tehát legalább felével csökkenteni a boritaladót, melynek némelyek teljes eltörlését kívánták) — — — — —	8.000,000
2. A fogyasztási adók növekedésének 50%-át a községek kapják vissza az államtól. Az 1899: VI. t.-cz. az ital-mérési jövedék hozadékaiban részesíti a városokat, ha a többi fogyasztási adó hozadéka évi emelkedésének 50%-át a községek kapják, akkor az 1901. és 1902. évi előirányzatot összehasonlítva, a községek kapnának: szeszadó czímén semmit, söradó czímén semmit, czukoradó czímén 1¼ millió koronát, húsfogyasztási adó czímén 150,000 koronát, söradópótlék czímén 250,000 koronát, szeszadópótlék czímén semmit, összesen — — — — —	1.650,000

	koronával
3. A bejegyzési illeték mérséklendő: mennyivel? ?	
4. A húsfgyaszttási adó eltörlendő vagy legalább mérséklendő. Felére szállítva 4.000,000	
5. A sör- és czukoradó lejobb szállítandó: mennyivel? ?	
összesen	13.650,000

A congressus határozatainak keresztülvitele (szintén csak a némileg megállapítható tételeket véve föl) több mint 13.650,000 koronával csökkentenék az állami bevételeket. A kívánt tarifaleengedések, koresmamegszüntetések stb. stb. apasztó hatását nem is vettük figyelembe. Ezzel szemben a congressus egyedül az útlevélek árának felemelését hangoztatta komolyan; ha ez a helytelen megkértszerezés keresztül vitetnék, az eddigi 62,000 korona helyett a belügyminiszterium ezen a czímen 124,000 koronát venne be. Tehát 62,000 koronával szaporodnának bevételei; azaz az egész csökkenés

13.588,000 korona lenne,

ehhez adva a kiadási többletet: 16.526,800 «

összesen: 30.114,800 korona. Vagyis:

csak a felvidéki kivándorlási congressusnak két napi határozatai, sőt azoknak is csak az a kisebbik fele, melyre számítási alapunk van, az államháztartás mérlegét legkevesebb 30.114 800 koronával rontanák meg, ez harmincz millió korona deficitet jelent.

Még az állam megrontásától sem félek annyira — bárhány embernek adná is ez kezébe a vándorbotot — mint a mily végzetes hatásúvá válnék e kívánalmak diadala a társadalomra. Itt már magának «a mindent felülről váró» törekvésnek az ápolása is mélységesen ronsol. Neményi Ambrus (fent idézett értekezésében) kimutatta, hogy a hivatalok túlzott szaporítása mivé tette társadalmi és állami életünk képét. Az állami terheknek ez a szaporítása s a társadalmi erőknél ez a zsibbadása az, mely egyik főforrása a kivándorlás okainak. Ezt a kivándorlást gyógyítsuk most akként, hogy okait rendszeresen megnöveljük?

Pedig a congressusok — világosan láttuk — hihetetlen buzgósággal munkálkodtak ezen a ponton. Ritkaságával tűnik föl az, a minek természetesnek kellene lenni, hogy a délvidéki congressuson, mely szintén sokat vétkezik az állami könyörgésekben, két-három hang a társadalomról is beszél.*) De e gyöngye sarjakat elnyomja az «állami» fák erdejének siettetett növekedése. Hallottuk, hogy a *Székelj Congressus* mit művelt e téren s mennyire jutott el Csikvármegye alispánja köszöntő beszédében. Lehet-e erre más feleletünk

*) Délvidéki congressus 97. 1. és 53. 1.

ennél: ha csakugyan így lenne a dolog, ha népünket és különösen a székelyeket csak új hivatalok, állami eszmék és állami föntartás menthetik meg a pusztulástól, «mert tőlök már munkát nem, csak imát várhatunk»: ha csakugyan így lenne, akkor a székely már elpusztult és minden kongressus hiábavaló.

A kivándorlás okai között a legfelső helyet az a gyökeres baj foglalja el, hogy társadalmunk kereső rétegeiben az önrendelkezés, a bátorság és egyéni szabadság, vállalkozás ösztöne szörnyen kicsi. Széchenyi ma újra elmondhatná: «Mindent a kormánytól várunk, ez szerencsétlen ideáink legszerencsétlenebbike.» (*Világ.*) A ki e csekélyke egyéni energiát még jobban leapasztja, még több magyart hajt el hazájából. Ezért legyen következtetésünk az, hogy a kivándorlás meggyógyítását ellenkező irányban kell keresni, mint a most jelzett congressusi törekvések, melyek mérhetetlenül növelnék azt. Az állam ne államosítsa a társadalmat, hanem tüntesse el azokat a korlátokat, melyek a kereső osztályok szabad fölemelkedésének útját állják. Ez az a kivándorlási politika, melyet a kivándorlási congressusok alig kerestek, de nem is találtak meg.

HEGEDÜS LORÁNT.

GAZDASÁG ÉS ERKÖLC. *)

A mikor e sorok írója körülbelül egy évtizeddel ezelőtt a classikus angol gazdaságtan alapvető rendszerének és annak a bölcséleti alapnak a vizsgálatára vállalkozott, a melyen az individualis-liberalis fölfogás a maga gazdasági rendszerét fölépítette, a Smith Ádám előtti idők bölcséleti gondolkodásának alapos ismeret segítségével vélt föladata megoldásához eljutni. A mikor tárgyán ez alapon keresztüldolgozva magát, abban a hitben, hogy úr, az összehordott gazdag anyag fölött, olyan szempontra helyezkedett, a honnan az egészet jól áttekinthette, a perspectivák végtelen sorát látta megnyílni, a mely távlatok egyikének-másikának végén nehéz kérdések tűntek föl előtte megoldatlanul.

E kérdések, ma már tisztán látja, egyáltalán a társadalmi és különösen a gazdasági életnek alapvető problémái voltak; olyan problémák, a melyeknek megoldása vagy valamely egységes, tehát legalább föltételezetten törvényszerű magyarázata nélkül, egyetlen, csak legtávolabbról is társadalmi jellegű jelenséget sem fejthetünk meg megnyugtató módon. A mi akkor a láthatárt nem egy helyütt elzárta előle, a halottaiból fölidézett philosophia volt, a melynek sokszinű tanításaiban sehol sem talált a társadalom eszméjére és arra, a mi a gazdasági élet és a gazdaságtan terén épen a társadalom eszméjéből következik.

Ilyen és ehhez hasonló gondolatok, helyesebben subjectiv érzések támadtak bennünk, a mikor végigolvasva félretettük Földesnek a *Társadalomerkölcsi problémáról* szóló értekezését.

*) E sorokat abból az alkalomból vetettük papírra, hogy dr. Földes Bélának a *Társadalomerkölcsi problémáról* szóló akadémiai székfoglalóját olvastuk.

Csak azért emlékeztünk meg rólok, mert ezek vezettek a következő elmélkedésekhez.

★ ★ ★

Valamely tárgytól, gondolatkörtől ugyanis, különösen ha azzal hosszabb ideig foglalkoztunk, nem egykönnyen tudunk gondolatainkban megválni, még akkor sem, ha azok az ívek, a melyekre egykori elmélkedéseinket lejegyeztük volt, már megsárgultak is. Különösen áll ez akkor, ha az előbbi elmélkedések során nem egy helyütt tudományunk alapvető problémáihoz értünk közel.

Már pedig Smith Ádám közgazdaságtana és az a philosophia, a melyből az individualis és liberalis gazdaságtani rendszer kifejlődött, lépten-nyomon hozzáér a modern értelemben vett gazdaságtan legnehezebb problémáihoz: a társadalomnak, a gazdasági élet társadalmi természetének és a gazdasági élet terén szereplő erkölcsnek a kérdéseihöz. Mi a társadalom?, a társadalom gazdálkodik-e vagy az egyén?, és végül gazdasági nyomaték-e az erkölcs?, ez a három egymással szorosan kapcsolatos problema az, a melyekkel az angol individualis-liberalis gazdaságtan éppen olyan keveset foglalkozik, mint az angol moral-philosophia és mint azok a gazdaságbölcseleti rendszerek, a melyekből a Smith Ádám nevéhez fűződő gazdaságtan kifejlődött, de a melyekre az angol individualis-liberalis gazdaságtan írásainak minden sora mégis kényszerítően rávezeti az olvasót.

Ez az állítás, mert látszólagos ellentétet foglal magában, első pillanatra talán különösnek hangzik. Mindenesetre magyarázatra szorul. A magyarázat azonban nagyon egyszerű.

Az individualis-liberalis gazdaságtannak, tudjuk, orosz-lánrésze volt a szabad gazdasági rendszer megteremtésében. A gazdaságtan ez irányzatának tanításai gyakorlatilag tehát megvalósultak. Már pedig éppen a gyakorlati élet mutatta meg, hogy az egyének szabadjára hagyott gazdálkodása rögtön társadalmivá válik, mihelyt egyáltalán meg vannak adva a gazdálkodás kifejlődésének a szabadságban az alapjai. Az individualis gazdasági rendszer — mert liberalis volt — vezetett a socialis gazdálkodásra csak úgy, mint egy még további és itt fejtegetésünk körén már túl eső okozatában a socializmusra. E növények magjaira pedig az, a ki vizsgálódva

olvas, lépten-nyomon ráakad, hogy mást ne említsek és csak az individualis-liberalis gazdaságtani irányzat általánosan úgy nevezett megalapítójánál maradjak — Smith Ádám munkájában. Reájok akad még akkor is, ha azok a megokolatlan ellenmondások nem készítetik is gondolkodásra, a melyeken Smith, a ki egyszer az elvont elmélet magaslatán képzelte társadalmi állapotokról beszél, másszor a gyakorlati élet rögzös mezejére száll le, minden további magyarázat nélkül átugrik.*)

Társadalmi állapotaink fejlődése bizonyít tehát a mellett, hogy a társadalmi problema Smith Ádám gazdaságtani rendszerével a legszorosabb kapcsolatban van.

De a míg a társadalmi élet és az individualis-liberalis gazdaságtani rendszer közt olyan a kapcsolat, hogy a társadalmi lét, különösen a társadalmi jellemzőkben bővelkedő modern gazdálkodás a maga ezerféle szövevényes szálával következménye ennek a tudományos rendszernek, addig másfelől maga a rendszer az ethikai problema folyománya. A Smith előtti időkben a skót egyetemeken, a hol mások között egy Hutcheson is tanított, a moral-philosophia a tudományos buvárkodás legfőbb tárgyainak egyike volt. Locke, Shaftesbury. Hume az erkölesbölcselet problémáit fejtegették. Ez a tudomány mint tudományszak, de mint tantárgy is felölelte magába az akkori kezdetleges gazdaságtant. A gazdasági élet jelenségeit a moralis kereteiben vizsgálták. Az angol moral-philosophia lassan és minden ugrás nélkül fölépített rendszeréből fokozatosan fejlődött ki Smithnek úgy a sympathiáról szóló tanítása, mint, de ez utóbbi már az encyclopædisták physiokrata szellemének hatása alatt is, a *Wealth of Nations* gazdaságtana. A fejlődés képét egészen tisztán látjuk azóta, hogy Cannan 1896-ban közreadott egy vázlatot, mely Smith-

*) Itt csak Smith kétféle értékelméletére mutatok rá, a melyre nézve jellemzők az I. könyv 6. fejezetének bevezető sorai és maga az egész fejezet anyaga. Wieser, *Der natürliche Werth 1889.* című munkájában az egyik elméletet bölcseletinek, a másikat empirikusnak nevezi és jól hangsúlyozza, hogy e kétféle elmélet közt semmi áthidalás nincs. Az olvasót ne téveszsze meg az, hogy Smith itt mindig a jószágok (természetes) áráról beszél. A ki a Smith-féle terminológiában jártas, tudni fogja, hogy nála a természetes ár componentei, egyúttal az érték alkotó tényezői is.

nek a glasgowi egyetemen 1763-ban, tehát a physiokratákkal való ismeretsége előtt tartott gazdaságtani előadásai nyomán készült.

A moral-philosophiából való kifejlődés révén érinti Smith rendszere az erkölcs, gazdasági tanítása révén a gazdálkodó társadalom problémáit. Munkái becsének megállapításához ezekkel a kérdésekkel tisztában kell lennünk. Sőt mivel úgy látszik, hogy e kérdések egymással is a legszorosabb kapcsolatban vannak, összefüggéseket is kutatni kell. Magának Smith tudományos egyéniségének vázolásánál ennek a kapcsolódásnak a megoldása a legérdekesebb, mert a legfontosabb. Megfejtése nélkül Smith egyénisége a maga két irányú — moral-philosophiai és gazdasági — munkásságával rejtély marad; de az individualis-liberalis gazdasági rendszer igazi bölcséleti alapjai is eldugva maradnak előttünk. A Smith-kutatók mind érezték ezeknek a kérdéseknek és kapcsolódásuknak épen Smith rendszere szempontjából való nagy fontosságát. Mikor a *Theory of Moral Sentiments*ben kifejtett altruistikus erkölcsi és a *Wealth of Nations*ben előadott egoistikus gazdasági elvek egymáshoz való viszonyát tárgyalják, akkor tolnak eléjük e kérdések, de azokat csak a Smith tudományos egyéniségére való tekintettel igyekeznek úgy a mennyire megvilágítani és tulajdonképen mindjárt a «Smith-problémát», a «nagy ellenmondást» iparkodnak megoldani. Nézetünk szerint ez eddigelé a különböző kiegyeztetési kísérletekkel egyiköknek sem sikerült minden további kétséget kizáró módon.

A sikertelenség oka szerintünk abban rejlik, hogy e kérdés megfejtése előbb egy alapvető kérdés, mondhatnók problema megoldását kívánja, a melylyel egyikök sem foglalkozott. Még azok, a kik a Smith előtti philosophia világításán keresztül igyekeztek is a Smith-féle társadalmi fölfogáshoz eljutni, s így a legkomolyabb, legbecsületesebb utat választották (pl. a komolyak közt a legkomolyabb Hasbach is), azok sem jutottak el a kérdés velejéhez. A philosophiai rendszerek tömkelege, a melyeknek egyike sem vetette föl a társadalom problémáját (angol moral-philosophia, encyclopædis-mus) elzárták előlük a láthatárt.

Az a problema, a melynek megoldása praëjudicál a gazdaságtan sok egyéb kérdése mellett a Smith tudományos egyéniségére vonatkozó rejtély megoldásának is, így hangzik: Mi-

lyen általában a viszony az ember és a társadalom és milyen különösen az egyén erkölcsi világa és a társadalom gazdálkodása, esetleg a társadalom megalkotta erkölcs és az egyén gazdasági tevékenysége között.

Tény, hogy Smith Ádám erkölcsbölcseleti munkájában az emberi cselekvés altruistikus voltát, ösztönszerűen altruistikus természetét hirdeti, gazdaságtani híres művében pedig azt tanítja, hogy a gazdasági tevékenység egoistikus rugókon alapul. Hogy tanításainak helyességéről ítélkezhessünk, előbb azzal kell tisztába jönnünk, hogy az ember erkölcsi világától tényleg teljesen elkülönzött tér-e a gazdasági cselekvőség. Más rugók hatása alatt történik-e a gazdálkodás, mint a minők alatt az ember erkölcsi élete kifejlődik? Nem hat-e át az erkölcsi érzet, mint mozgó rugó a gazdasági élet terére is? Az olvasó látni fogja, hogy e szavakban csak megismételjük az épen fölemlített problémát, mely az egyén és a társadalom, az erkölcs és a gazdálkodás kapcsolatáról szól.

* * *

Erre a nehéz kérdésre adandó feleletünket újabban megkönnyíti az a székfoglaló értekezés, a melyet az elmélkedésünk címéhez fűzött jegyzetben említünk és a melyben Földes a társadalomerkölcsi problémával foglalkozik.

A munka alapeszméje, melyből az író a társadalom-erkölcsi elv magyarázatához kiindul, az a gondolat, hogy úgy az erkölcs, mint a gazdálkodás a társadalomban bírja alapjait s hogy a társadalmi színezetű erkölcs az a rugó, mely mint társadalmi fenntartó erő az egyén minden élet nyilvánulását, tehát gazdálkodását is szükségképpen befolyásolja.

Ez a székfoglaló a gazdaságtan etikai iskolájának szinte hitvallása. Meglátszik rajta, hogy írója a legmagasabb tudományos pályabér vételekor viszonzásul azt akarta nyújtani, a mit legbensőbb meggyőződéssel — és úgy tartjuk, nem ok nélkül — tudományos termelése javának tart. Ezt a munkát, mint olyant, mely jelentős új nézeteket először hangsúlyoz, a gazdaságbölcseleti eszmék etikai irányának kifejlődésénél is jelentős határkönek látjuk. Sőt az a körülmény, hogy az etikai iskola állásfoglalása a társadalmi gazdaságtan alapvető problémáival szemben sehol ily hatá-

rozott és világos összefoglalást és kifejtést (— a beigazolásról itt még nem akarunk szólni —) még nem nyert, e munkát az ethikai irányzat oly alapvetésévé teszi, a melyből az ethikai iskola tanításaival legjobban megismerkedhetünk.

De lássuk, mit tanít ez a dolgozat, s ezzel együtt mi ma a gazdaságtan ethikai irányának felfogása a gazdálkodásnak az erkölcsi élethez való viszonyáról.

«. . . . A társadalom mindenesetre abban különbözik más organismusoktól, hogy alkatrészei önálló organismusok, a társadalom tehát organismusok organismusa, hatványozott organismus, synorganismus. Továbbá, ethikai természetű, erkölcsi organismus. Nem is egyszerűen természeti productum, hanem a természet és az emberi ész alkotása, természeti és művészeti alkotás. Az ember szervezi a társadalmat, társadalmi lényének megfelelően . . .

«. . . . Az egyéni és társadalmi elv nem ellentét, hanem a szervezett emberiség két egymást kiegészítő, egymást föltételező elve. A legkezdetlegesebb állapotokat nem tekintve, sehol sem találjuk az egyiket a másik nélkül. Mindkét elv mélyen gyökerezik az ember természetében. Mindkét elv constitutív eleme az emberi létnek, melynek alakot és tartalmat ad. De egy bizonyos, a társadalmi elv kellő érvényesítésére rendszeren több biztosítékot követel, mint a közvetlenebbül jelentkező egyéni elv. A társadalmi elvet tagadni annyit jelent, mint tagadni az ember társas lényét . . .

«. . . . Ha az egoismust és altruismust, mint egymást kizáró ellentétet fogják föl, akkor ennek épúgy ellent kell mondanunk, mint az individualismus és socialismus ellentétbehelyezésének. A két rugónak együttműködése az egyedüli helyes állapot, mely a társadalom létét és fejlődését biztosítja. Az emberiség jelenlegi phasisában azonban a társadalom magasabb fokot csak az altruismus erőteljesebb kifejlődésével érhet el, erre pedig a társadalomerkölcsi elv tökéletesebb érvényesítése szükséges . . .

«. . . . A fajmoral nemcsak egoistikus magyarázatot enged meg, hanem altruistikust is. Az egoistikus magyarázat azt mondja: Tedd magad erőssé, a többieket pedig taposd el. Az erősebb győzelmével így győz a faj. Az altruistikus magyarázata a fajmorálnak pedig azt mondja: Tedd a társadalmat erőssé és ezzel a faj tökéletesbedését előmozdítod. A faj-

morál altruistikus alakját elfogadjuk, egoistikus alakját azonban visszautasítjuk . . .

« . . . A társadalomerkölcsi elvet gazdasági alapra is visszavezethetjük. A szolgáltatás és ellenszolgáltatás egyensúlyának gazdasági törvénye is parancsolja, hogy mindenki a társadalom iránt teljesítsen szolgálatot, mely társadalomtól maga is annyi szolgálatot fogad el. A társadalmi kötelességek tanának ez mintegy oeconomici alapvetése . . .

« . . . A társadalomban uralkodó erők közül jelenleg a társadalomerkölcsi elv küzd nagyobb érvényesülésért. A társadalomerkölcsi elv lényege pedig a következőkben található: Az erkölcsiség lényege az áldozat, az áldozat lényege a szeretet, az altruismus; az altruismus az áldozatot élvezetté teszi. Áldozat és élvezet összekötve a szeretet, az altruismus által, ez képezi az erkölcsi értékek alapját, ez képezi tehát az erkölcsi világ értéktörvényét . . .

« . . . Az evolutio a haladást követeli. A haladás törvénye az emberi világban újat létesít. Ez az új az erkölcsi rend . . .

« . . . Az individualistikus, egoistikus társadalom *contradictio in adjecto*. Ennek tiszta felismerése az út a társadalomerkölcsi problema megoldásához».

* * *

Nos, nézzük most, hogy ezeknek a tanításoknak magaslátáról, hogyan fest Smith Ádám moralis bölcelete, és hogy miért nem tanít igazat a társadalom gazdasági életére vonatkozólag a gazdaságtannak az ő nevéhez fűződő individualis-liberalis rendszere.

Smith moral-philosophiája erkölcsöt tanít és pedig — az első pillanatra úgy látszik — fölöttébb társadalmi erkölcsöt. A rokonszenv uralmának megvalósulása mindenestre az individualismussal ellentétes elv a társadalomban. Mintha csak az ideális lelkületű Feuerbachot hallanók, mikor a *Moral Sentimentst* olvassuk. Feuerbach azt mondja «nem szeretni és nem létezni identikus». Az életet egynek veszi a másokért, a társadalomért való étellel. A *Moral Sentiments* első mondata pedig tényként említi, hogy még a legönzőbb ember lelkében is vannak rugók, melyek azt szükségképen érzékenyvé teszik a többi ember, a társadalom iránt. (Maga Smith Ádám a társadalom szót ebben az értelemben nem használja.

Az emberrel, az egyénnel nem a társadalmat, hanem «ember-társát» állítja szembe.)

Közelebbről vizsgálva azonban látjuk, hogy a két tanítás azért még sem mond egyet. Feuerbach az erkölcsös cselekvést az altruizmusban, ennek a gyakorlásában látja, ezt hirdeti. A *Moral Sentiments* írója nem ad cselekvési szabályokat, ő csak leírja, azt a mit az ember érző lelkében mint cselekvési szabályt talált. A sympathia nála nem altruistikus törekvés eredménye, hanem physiologiai tény. Hogy ez a tény min alapul, nem mondja meg. Ő maga kifejezetten és a leghatározottabban küzd az ellen, hogy valaki ezt a sympathiát mint egoistikus rúgók eredményét tüntesse föl. «Sympathy however, cannot, in any sense, be regarded as a selfish principle», mondja a mikor azokról a moral-philosophiai rendszerekről beszél, a melyek az erkölcsi jóváhagyó ítélet forrását az önszeretetben látják. Más ilyen értelmű nyomatékos kifejezések is találhatók a *Moral Sentiments*ben. Egyiköket Földes is idézi, mikor a társadalomerkölcsi elv forrásáról beszél.¹⁾ De azért a Smith-féle sympathia még sincs kapcsolatban az altruista morallal, sem mint ok, sem mint okozat. Csak physiologiai tény hangsúlyozása akar lenni, a melynek okát azonban, mint Smith maga is bevallja, határozottan nem tudja adni. De hogy örömet okoz, azt elismeri, mindjárt a *Theory* első mondata, mely a «pleasure of seeing it-»ről szól, mint olyanról, a mi a symphathiát mindig kíséri. Ez s az ehhez hasonló megjegyzések késztetik például Hasbachot a Smith-féle bölcséleti világnézet egyik tagadhatatlanul legjobb ismerőjét, annak a hangsúlyozására, hogy «bei Smith ist auch die Sympathie ein selbstisches Princip». ²⁾ Ugyancsak ilyen kijelentések alapján mondja Földes Smith-t azon tan főképviselőjének, a mely az erkölcsi elv forrását kutatva az önérdek és közérdek azonosságán épül föl.³⁾

¹⁾ A társadalomerkölcsi problema, 39. oldal, jegyzet.

²⁾ *Untersuchungen über Adam Smith und die Entwicklung der politischen Oekonomie, Leipzig, 1891.* 92. lap. E kijelentés értékéből sokat levon az a körülmény, hogy ugyancsak Hasbach Smithről írt másik munkájában (*Die allgemeinen phil. Grundlagen der von Adam Smith und Fr. Quesnay begründeten politischen Oekonomie, Leipzig, 1890.*) Smith gazdaságtanát is ethikai irányúnak mondja. (90—91. ll.).

³⁾ Id. dolgozat 39. oldal.

Bár tehát első pillanatra szinte úgy látszik, mintha rokonság állana fönn a legaltruistább társadalmi erkölcsöt hirdető Feuerbach és az orthodox gazdasági iskola nagy koripheusának Smithnek erkölcsi tanítása között, ez a hasonlatosság alaposabb vizsgálatra megszűnik. A távolság a két fölfogás közt még nagyobb lesz, ha meggondoljuk, hogy Smithnél a sympathia nem az erkölcs. A sympathiában elrejtve lappangó társadalmi elv sem érvényesül tehát Smith moraljában.

Ha a sympathián alapuló moral Feuerbach etikájával nem fér össze, az ethikai iskola, legalább a mennyire ennek elveit Földes dolgozatában kifejtve látjuk, sem teheti a *Moral Sentiments* erkölcsi tanításait magáévá. Az olvasó ezt el fogja ismerni, ha velünk együtt átérzi, hogy az ethikai iskola és Feuerbach társadalomerkölcsi tanításai között, nem annyira a mi a létező magyarázatát, de különösen a mi az óhajtandó végezélt illeti, nincsen nagy eltérés. Az ethikai iskola azt mondja, hogy a társadalom léte magában véve követeli az egyéni elv megszorítását a társadalmi elv követelményeivel szemben,*) a melyeknek jogosultságát erkölcsi természetűnek tartja. Feuerbach viszont az ego és alter ego elvét tanítja, szerinte az egoismus és communismus épen oly kevéssé választható el egymástól, mint a fej és a szív. Az ethikai iskola pedig azt mondja, hogy az individualistikus társadalom *contradictio in adjecto*. Feuerbach moraljában tehát természetyszerűleg találkozik a communista és az egoista elv, az ethikai iskola fölfogása szerint (ez most Földesnél tűnik ki) pedig a társadalmi elv az individualismust inkább absorbeálja. A moralis cselekvés rúgójának keletkezése más e két rendszerben, míg a moral célja mindakettőnél egy: a társadalom. Feuerbachnál látjuk még az egyéni és közérdek identitásának azt a régi, formula-szerű tanát, a mi miatt Stirnerrel együtt Feuerbachról is azt mondja Földes, hogy egyikök sem tudta magát a tanításaikkal ellentétes elv elismerése alól teljesen kivonni.***) Földes magukban az erkölcsi cselekvések rúgóiban sem keresi az ellentétes törekvések érvényesülését, hiszen egoismus és társadalom szerinte kizárják egymást és egyedül a társadalom helyes fogalma adja magát a parancsoló erkölcsi elvet.

*) Id. dolgozat 67. oldal.

**) Id. munka 19. oldal.

Gazdaságtani téren még nagyobb az eltérés az ethikai iskola és az individualis-liberalis gazdasági iskola fölfogása között. A közismert összeütközés a két világnézet között — mert jóval több ez, mint egyszerű gazdaságtani fölfogás — épen ezen a ponton játszódik le. Hiszen a gazdaságtan ethikai iskolája épen az individualis-liberalis elmélet és ez elmélet gyakorlati következményeinek ellenzéke gyanánt keletkezett.

Az ellentét, mint tudjuk, abból áll, hogy az individualis-liberalis gazdasági fölfogás a maga elméletének körét elzárja az erkölcsi világtól. Ez az elmélet a társadalmat, de az egyént is meg akarja osztani; külön vizsgálja annak erkölcsi s külön annak gazdasági életét. Ezt a szétválasztást azért tette meg, mert úgy látszott előtte, mintha az ember tényleg két külön életet élne, egy erkölcsit és egy gazdaságit. Az ethikai iskola ezzel szemben beleviszi az erkölcsi kérdéseket a gazdaságtanba is, helyesebben az ember, a társadalom erkölcsi életének általános nagy körébe helyezi be a specialis gazdasági jelenségeket is, amelyeknek e fölfogás szerint mindegyikénél működnek közre erkölcsi rügök. Hogy már most ezt az erkölcsöt, hogy magyarázza, annak a rügőit honnan keletkezteti az ethikai gazdaságtan, a szerint lesz az ethikai iskola körén belül is a fölfogás az egyes gazdasági jelenségekkel, azok erkölcsi és gazdasági értékével szemben különböző.

A gazdasági jelenségek magyarázatával szemben az ethikai iskola jelentősége attól függ, hogy a morált miképen alkotja meg, tudja-e az erkölcsöt olyan szoros kapcsolatba hozni a társadalommal, a jelenségek társadalmi természetével, hogy arra a gazdasági élet magyarázatát, de irányítását is alapítani lehessen. E ponton kell az úgynevezett ethikai iskolának a legnehezebben legyőzhető akadálylyal megküzdnie. A társadalomerkölcsi problemáról szóló és elmélkedésünk tárgyát tévő munkának is azért tulajdonítunk nemcsak az ethikai iskola sorsa, de az egész közgazdasági elmélet szempontjából is nagy fontosságot, mert azt hiszszük, hogy ebben a munkában magyarázták a morált a legmagasabb erkölccstan szempontjából is kielégítően, de egyúttal úgy, hogy az a gazdasági jelenségek megfejtésére is alkalmas legyen, azaz igazán társadalmi értelemben.

Az ethikai irányú gazdasági fölfogás igen erős ellenzésre

talál magában a gazdaságtanban is. A fejlődéstan szempontjából is támadják az ethikai elvet. Földes, a ki, mint jeleztük, eddigelé legszabatosabban precizizotta az ethikus nemzetgazdák álláspontját magokkal a tudományszak kérdéseivel, de a más oldalról fölhangzó ellentétes irányzatokkal szemben is, ezeket az ellenvetéseket alaposan bonczolja és elemzi.

A fejlődéstan szempontjából fölvetett ellenvetésekkel nem foglalkozunk. Azzal, a mit ezekre az ellenvetésekre Földes válaszol, úgy hisszük, a vitának ezt a részét lezártnak lehet tekinteni.

Nem kevésbé érdekes és értékes az, a mivel Földes az ethikai iskola álláspontját a társadalmi gazdaságtan oldaláról jött támadásokkal szemben védi.

Itt minket a vitából különösen az érdekel, hogy Földes tanúsága szerint az újabbkori nevezetesebb nemzetgazdák majdnem mind az ethikai iskola álláspontját vallják, helyesebben, hogy elfogadják a gazdasági cselekvés egyik rugójául az erkölcsi elvet. Még érdekesebb reánk nézve az, hogy azok az írók is, a kik methodologiai szempontból kárhoztatják, az ethikai iskolát, mint például Menger, még azok is elismerik a gazdasági cselekvésnél az ethikai rugókat.

Miben rejlik itt az ellentét magva? Mi az oka annak, hogy egyes írók, ha elismerik is a gazdasági cselekvés erkölcsi rugóit, tagadják, hogy azokat a gazdaságtani vizsgálódásoknál eredménynyel lehetne szemügyre venni?

Hogy erre a kérdésre megfellelhessünk, ismét vissza kell mennünk Smith Ádámra, illetőleg az orthodox iskola álláspontjára. Ez azt mondja: Én az embert, mikor gazdálkodik, minden más törekvéstől, behatástól mentnek látom. Mikor az ember gazdálkodik, saját legnagyobb gazdasági hasznát igyekszik előmozdítani. Másféle erkölcs, társadalmi erkölcs ilyenkor nem jut, nem juthat eszébe. Ennek a fölfogásnak megfelelően következetesen (de persze nem következetesen a maga valódi erkölcsi fölfogásához, lásd *Moral Sentiments*) alkotta meg Smith a maga jószágatanát és következetesen alkotta meg Ricardo az orthodox iskola értéktanát, következetesen úgy az érték lényegére, mint annak mértékére nézve.

Ez a következetesség hiányzik sokszor és sok helyütt az ethikai iskola tanításaiból. Nem jól fejeztük ki magunkat. Nem az ethikai iskola tanításaiból. Azoknak az íróknak a föl-

fogásából, a kiket, minthogy az erkölcsi rügók szerepét, sőt sokszor nagy fontosságát is elismerik a gazdasági életben, röviden ethikusoknak szoktunk nevezni. Ezek azok az írók, a kik közül a legnevezetesebbeket Földes székfoglaló munkájában jórészt jellemző nyilatkozataikkal együtt összefoglalóan idéz. Ha már most ezeknek az íróknak, teszem, jószág- vagy értéktanát hasonló összefoglalásban tárná valaki elénk, nagyon tarka képet látnánk. Az egyes vélemények, meghatározások között nagyon sok volna az ellentmondás. A különböző értékelméletek rejtelseibe itt most nem akarjuk bevezetni az olvasót, csak az értékelméleteknek is természetes alapjául szolgáló jószágtanok egynémelyikére hívjuk föl a figyelmét abból a célból, hogy az ethikusok ingadozását az elmélet legfontosabb kérdései tekintetében bebizonyítsuk. Csak olyanokra hivatkozunk, a kiket Földes mint ethikusokat említ. A régebbiek közül csak Mill, Stein jószágtanára, az újabbak közül Schäffle többször változó, ingadozó álláspontjára, vele szemben Wagnerre és a Wagner jószágtanát magáévá tevő Marshallra utalunk. Ezek közt az ethikusok között igen nagy az eltérés a jószágok fogalmára, a gazdaságtan ez alapvető és épen a gazdasági életnek moraljával szorosan kapcsolatos kérdésére nézve. Magának Földesnek jószágtana sem egyezik meg ezek közül egyik írónak a jószágtanával sem. Az ő jószágtana az ethikai iskola követelményei szempontjából ezek mindegyikénél tökéletesebb annak következtében, hogy jószágtanába a jószágforrások (különösen a munkának mint jószágforrásnak) kategóriáját beigtatta.

Ezek az írók tehát, a mikor erkölcsi tanításait nem viszik következetesen keresztül a tudományban, hanem a mikor mesterséges ellentétet támasztanak a gazdasági élet gyakorlati oldalára vonatkozó fölfogásuk (hol az ethikát elismerik) és a gazdasági élet jelenségeinek tudományos vizsgálata között, melynek során az ethikai fölfogás érvényesülését vagy egészen kizárják, vagy azt legalább is igen szűk térre szorítják, saját magoknak ássák meg a vermet. Mert komolyabb gondolkozó, ki a dolgoknak mélyére néz, itt okvetetlenül meg fogja látni a következetlenséget, a tudománytalanságot, a hibát. Azt hisszük Menger aggályait is az ethikai fölfogással szemben ezek a körülmények sugalmazták. Menger bebizonyítja nekünk *Untersuchungen über die*

Methode der Socialwissenschaften und der politischen Oekonomie insbesondere, Leipzig. 1883. czimű munkájában, hogy ő ki tudja hagyni az etikát a gazdaságtanból. De a mikor ezt vitatja, csak az elméletre gondol. Földesnek a ki következetesen viszi keresztül az ethikai elvet elméleten, gyakorlaton egyaránt, könnyű ráczáfolnia: próbálja meg Menger, hagyja ki az etikát a gyakorlatból, mi lesz akkor a társadalomból. Nagyon szeretjük volna, ha Földes az ethikai elv szükségképen való érvényesülésének igazságát a gazdasági életben az elmélet terén is bebizonyította volna Mengernek, például úgy, hogy a maga értékelméletét szembeállította volna Mengerével. Ha megteszi, az ethikai iskola szempontjából itt is győz; de erről később szólunk.

Az ethikai fölfogásnak a társadalom lényegében igen mélyen gyökerező igazságát bizonyítja az a körülmény, hogy az úgynevezett «ethikusok» tudományos következetlenségei sem tudták a társadalomerkölcsi fölfogás helyességét megdönteni, megczáfolását előmozdítani.

Az angol orthodox iskolának a társadalomerkölcsi elv helyes mérlegelésével szemben elkövetett mulasztását ugyan jóvá tették az ethikusok. Tanításaik következetessége dolgában azonban messze elmaradnak Smith Ádám és azok mögött, a kik gazdasági vizsgálódásaik körét csupán az anyagiakra szorították. Az ethikusok jó részének elmélete más alapon áll, mint gyakorlati, alkalmazott tanaik. Sőt álláspontjuk az elmélet terén sem egyöntetű. Az a kapcsolat, a melylyel itt összefűzik a gazdasági életet a morallal, teljessé egyiknél sem lesz, hanem fölöttébb tarka változatosságban, hol szorosabbá válik, hol megtágul az egyes írók, sőt ugyanazon íróknak is különböző időkből eredő írásai szerint. Az ethikai jelző eljárásukra csak azon tanításaiknál illik, a melyekkel a társadalom gazdasági életének gyakorlati nyilvánulásait akarják irányítani; ethikusok, a mikor például társadalmi politikájokat adják, de ethikai alapon álló elmélettel gyakorlati tanításaikat nem tudják támogatni.

Abban a küzdelemben tehát, a melyet az ethikai iskola a társadalomgazdaságtanban való érvényesülésért folytat a legelső lépésnek e következetlenség kiküszöbölésére, az ethikai fölfogásnak elméletileg való igazolására kellett irányulnia. Az ethikai alapon álló jószág- és értéktant, hogy mást ne említ-

sek, kellett megalkotni s ezt gazdaságtanilag mint elfogadhatót indokolni. Ez szükséges volt, mert a gazdasági életnek szer- ves kapcsolatát az erkölcsivel csak itt, az elemi jelenségeknél lehet bebizonyítani. Ha ezeknél a gazdasági jelenségeknél nem szerepel az ethikai momentum constitutív, a gazdasági jelenséget megalkotó mozzanat gyanánt, akkor az úgyneve- zett ethikai iskola jogosulatlan. Ahhoz, hogy a gyakorlati gazdasági jelenségek körében érvényesítsük az ethikát, nincs a tudományra, különösen nincs egy újabb gazdaságtani irány- zatra szükség. Az ethikának érvényesülését itt fölsőleges még gazdaságtanilag is indokolni. Itt és ebben a tekintetben igaza van Mengernek, hogy a morál csak mint a cselekvéshez hozzá- járuló külső parancs szerepel, a mely mint minden cselek- vésnél, úgy a gazdaságinál is jelentkezik. A gazdasági cselek- vés természetesen e behatások alatt is változtathatja irányát, de ezt az irányváltozást nem egy gazdaságilag indokolt tör- vény, hanem egy a gazdasági élettel különben semmi kap- csolatban sem lévő ethikai parancs vonja maga után. Hogy ezeket a parancsokat az ethikától kölcsönvéve a gazdaságtan is taníthatja, az magában véve még nem teszi e tudomány lényegét ethikaivá. Az ethika ebben az esetben épen úgy csak egy kívülről jövő erő képében irányítja a gazdasági jelenség kialakulását, mint például a jogi rend, a jogparancs, a mely mint tudjuk a gazdasági jelenségek egy egész csoportjánál nem játszik constitutív szerepet.

Föntartva azt a megkülönböztetést, a melyet másutt a gazdasági élet elemi és másodlagos jelenségei között tettünk, az ethikai iskolának tehát azt kellett bebizonyítania, hogy az emberi cselekvések erkölcsi irányu rugói a mindenkori jogi renddel, a jogparancscsal ellentétben a gazdasági élet elemi jelenségeinek is alkotó constitutív tényezőjét teszik.

Ezt eddigelé az ethikai irányzatú munkák egyikében sem láttuk beigazolva. Az ethikusok figyelme eddigelé erre a kér- désre nem irányult. Az első munka, a mely erre a régóta elénk tolult kérdésre megfelelt, Földes Bélának akadémiai szék- foglalója volt. Ebben a dolgozatában szerző az ethikai iskola erkölcsi fölfogását a maga más helyütt kifejtett értéktaná- val hozza kapcsolatba: «Az erkölcsiség lényege az áldozat, az áldozat lényege a szeretet, az altruismus; az altruismus az áldozatot élvezetté teszi. Áldozat és élvezet összekötve a

szeretet, az altruizmus által: ez képezi az erkölcsi érték alapját, tehát az erkölcsi világ értéktörvényét. De épen úgy szól a gazdasági életnek általam annak helyén kimutatott értéktörvénye, mely tehát az általános értéktörvény egy specialis esete. Az értéktörvény így átkarolja az egész erkölcsi világot».*)

A mikor Földes azt mondja, hogy az érték a javaknak a használatukkal járó élvezet és a megszerzésökre fordítandó áldozat mérlegeléséből eredő gazdasági jelentősége,**) értéktanát tényleg szerves kapcsolatba hozza az ethikai iskola azon tanításával, hogy az erkölcsi szempontból való mérlegelés lesz kiinduló pontjává a gazdasági cselekvésnek is. Tehát nemcsak, hogy a gazdasági cselekvés külső ethikai parancsok figyelembevételével történik, hanem, hogy már maga a cselekvés egy olyan gazdasági ítélet eredménye, mely lényegileg az ethikai ítélettel egyenlő módon keletkezik.

A fogalommeghatározásban az áldozat- és élvezetmozzanatoknak egymással való szembe állítása, illetve összekapcsolása a lényeges. Annnyira lényeges, hogy ezt a fogalommeghatározást semmi esetre sem szabad a két ellentétes irányú értékelmélet, a régebbi áldozat- (termelő költség-) elmélet és az újabb élvezet- (határhaszon-) elmélet között egy olyan aranyos középútnak tekinteni, mely egyik elméletnek a híveit sem bántja meg, hanem mindkettőt ki akarja elégíteni. A tétel mint egyszerű kiegyenlítés is igaz. Tény — a mint ezt más helyen kimutattuk — hogy akár az áldozatból, akár az élvezetből induljunk ki az értékelésre, az eredmény mind a két esetben meg fogja nekünk jól magyarázni, hogy például a gyémánt miért drágább, mint a kenyér és viszont. A fönti fogalomhatározásnál a két mozzanat azonban nem áll egymással szemben, nem is egymás mellett, hanem kapcsolód-
nak egymáshoz, kiegészítik kölcsönösen egymást, mint az érték fogalmának közös elemei. Az áldozat és élvezet szók összekötése a fönti fogalommeghatározásban (legalább mi úgy értelmezzük) nem vagylagos. Az érték-jelenség kialakulásánál a gazdálkodó egyén és a jószág között keletkező

*) Id. munka 66. oldal.

**) *Társadalmi gazdaságtan* I. 3. kiad. 120—121. ll.

viszonylat a két mozzanat egyidejűleg való kölcsönös mérlegeléséből keletkezik.*)

Ebben a kapcsolódásban, a mely mint értéktörvény a gazdasági élet egyik alaptörvénye, találjuk meg az erkölcsi lényegét is. Az erkölcs követeli meg, hogy élvezet ne létezhessék áldozat nélkül s viszont az erkölcsi fölfogás óhajtja, hogy az áldozat egyúttal élvezetet okozzon s hogy az áldozat ebben lássa a maga jutalmát.

Ez a társadalomerkölcsi elvnek, ez egyúttal a gazdasági élet alapvető elvének a lényege.

Azzal, hogy ez a két elv megegyezik egymással, jut a társadalmi gazdaságtan ethikai iskolája a maga elméleti beigazolásához. Kimutatja ugyanis, hogy az erkölcsi elv, mely az áldozat és élvezet azonosságában áll, a gazdasági élet leg-
elemibb és minden gazdasági életet összekötő jelenségének, az értékjelenségnek megalkotó, constitutív eleme.

Ha már most az az értékelmélet, mely így az erkölcsi ítélet tényezőiből keletkezteti az érték fogalmát, gazdaságilag beigazolt, akkor ezzel egyidejűleg a gazdasági jelenségek ethikai természetét, az ethikai gazdaságtan jogosultságát is el kell ismernünk.

Alig hiszszük, hogy Földesnek értékelméletét gazdaságtani szempontból valaki visszautasítaná. Elfogadhatja az is,

*) Más kérdés, hogy az így megconstruált értékfogalom csakugyan mennyiségileg is meghatározható gazdasági jelentősége-e a jószágnak, mint Földes mondja. Ehhez nagyon érdekes vita fűződhetnék, a mely annál érdekesebbé válhatnék, mert ennek folyamán magának e kérdésnek jogosultsága is szóvá tétethetnék. Kérdés tárgya lehet ugyanis, hogy a gazdaságtannak csakugyan számszerűleg kell-e megoldani tudni az érték problémáját. Illetve úgy kell-e fölláltatnia az értékfogalmat, hogy annak segítségével már mennyiségileg is mérhessen. Földes nagy munkájának harmadik kiadásában az értéktanhoz fűzött új (utolsó) pontból, azt hiszszük, lehetne ilyen kérdésre következtetni. E szerint az értéktan föladata csak az érték fogalmának megállapítása volna s az a kérdés, melynél a mérés, az összehasonlítás, a mihez már eleven gazdasági élet, és nemcsak egy jószágokkal körülvett gazdálkodó egyén szükséges, tehát a mennyiségi meghatározás kerül szőnyegre, oda utasíthatnék, a hol az érték társadalmi alakjáról, az árról van szó. Ezzel sok olyan meddő tépelődés válnék tárgytalanná az értéktan körében, a mely az ártan realisabb alapján hihetőleg nem támadna föl újra.

ki más úton igyekszik az érték fogalmához jutni, mert hiszen minden út akár a termelési áldozatból, akár a használati élvezetből induljon ki valaki az értékelésre, az értéknek ehhez a fogalmához vezet. Mint fogalommagyarázatot elfogadhatja az is, a ki az érték kérdését vizsgálva épen az érték-mérés céljából az egyszerű fogalommeghatározásnál tovább akar jutni. Ha pedig ezt az értékelméletet elfogadjuk, akkor elméletileg beigazoltnak kell tekintenünk az ethikai iskola álláspontját is.

* * *

Az erkölcs lényege, hogy nem a meglévőt magyarázza, hanem, hogy a cselekvést, a jövőndőt akarja irányítani. Az ethikai iskola ellenségei ebből a tényből meritik egyik leg-erősebb fegyveröket azon fölfogás ellen, mely a morált be akarja vinni a nemzetgazdaságtanba. Ezek, mint Menger is, elismerik, hogy a mindennapi gazdasági életben erkölcsi szabályoknak kell érvényesülniök, de a tudomány elméletéből az etikát kizárják. Erre az álláspontra nézve jellemző egyebek között Nicholson fölfogása, a kivel szintén Földes értekezésében ismerkedünk meg. Nicholson szerint a gazdaságtan tisztán *descriptiv* tudomány, tehát nem lehet benne helye az okoskodó, követelő ethikának. Földes szerint a gazdaságtan nemcsak leíró, hanem egyúttal oknyomozó és az emberek cselekvését irányító tudomány is, tehát az erkölcsi okokat is vizsgálnia kell és a társadalom gazdálkodását erkölcsi természetű szabályaival irányítania is kell.

Alig hiszszük, hogy akadjon valaki, a ki tagadja, hogy a gazdaságtan több mint egyszerű leíró ismeret. A közgazdasági politika a gazdasági élet helyes szabályait igyekszik adni. Innen pedig csak egy lépést kell tovább tennünk, hogy e szabályok közé az erkölcsieket is belefoglaljuk. Csak a gazdasági élet nyomán keletkező társadalmi állapotokra kell gondolnunk, hogy a gazdálkodásnál fölöttébb számottevőknek tekintsük az erkölcsi szabályokat, hogy a gazdaságtan irányító tanításaiba, például a társadalmi politikába mint célra-vezető eszközöket belefoglaljuk az erkölcsi elveket.

Még egy más irányban is meghaladja a társadalmi gazdaságtan az egyszerű leíró ismeret földatatkörét. A gazdaságtan nem csak irányító, hanem kutató, oknyomozó tudomány is.

A súlyt, az ethikai iskola jogosultságát bizonyítandó, épen a mindeddig elmaradtak miatt a gazdaságtannak erre az oknyomozó föladatkörére akarjuk helyezni. A tudomány leírja és magyarázza a meglévőt, kutatva mindig az okok után: ezen oknyomozó magyarázat közben a gazdasági élet szövevényei között a legelemibb jelenségeknél is talál, mint láttuk, erkölcsi nyilvánulásokat.

* * *

Gondolatmenetünk során nagyon messze távoztunk el Smith Ádámtól és az individualis-liberalis gazdaságtani irányzat fölfogásától. Elkalandozásunk azonban nem történt czél és most nincsen eredmény nélkül. Megismertük az ethikai iskola lényegét és figyelemmel kísértük azokat az eszközöket, a melyekkel ez az iskola ma létjogosultságát bizonyítani tudja. Most már az ethikai iskola beigazolt fölfogásának magaslatairól az individualis-liberalis rendszer gazdaságbölcseleti alapja is sokkal világosabban látszik, sokkal jobban érthető át, mint közvetlen közelből vizsgálva, vagy akár a Smith Ádámot megelőző idők gazdaságbölcseletének világításában nézve. Az ethikai iskola fölfogása az individualis-liberalis iskola eredményeinek mérlegeléséhez jó összehasonlítótul szolgál.

Az angol individualis-liberalis gazdaságtant megalapító rendszer így épen olyan genialis egyoldaluságnak tűnik föl, mint a minő egyoldalú volt más téren a liberalismus elméleti megalkotásában pályatársának, a physiokratismusnak, tévedése. A *Wealth of Nations* írója előtt nem lebegett sem erkölcs-tanában, sem gazdaságtanában a társadalom eszméjére és életére vonatkozólag semminemű olyan általános fölfogás, a mely őt a társadalmi erkölcs, a társadalom lényegében rejlő moral gondolatához vezette volna. Ilyképen egy egyöntetű rendszer keretében a maga moral-philosophiáját és gazdaságtanát épen oly kevésbé tudta egyesíteni, mint a hogy az ma az ethikai iskola elleneseinek sem sikerül. De különös erejű következetességét dicséri, hogy nem akarta kapcsolat nélkül is minden áron egymás mellé állítani a maga erkölcs- és gazdaságtanát, a mint azt ma is nem egy írónál látjuk, a kik az erkölcsi és a gazdasági élet között benső összekötő kapcsolatot épen úgy nem tudnak találni, mint Smith Ádám, a

kik azonban — és ez a régi individualis-liberalis iskola tudományosabb volta mellett bizonyít — a nagy skót fölfogásának következetességét nem utánozzák.

A mint a társadalomerkölcsi elv fölismerése híján szét-esik Smith rendszere, úgy, nézetünk szerint, meddő vállalkozás arra törekedni, hogy e gondolkozó tudományos egyéniségébe a valóságnál nagyobb, összefüggőbb egységet magyarázzunk bele.

NAV RATIL ÁKOS.

NÉVNAP.

R a j z.

Régi ismerős kép ez: Alacsony, de meglehetősen nagy meszelt szoba, melynek négyszegletű ablakán rézsut ömlik be a délutáni napfény — porszemek tánczolnak benne — elsiklik a deszkapadló felett, mely több helyen ki van járva, finom meleg-szürke színén csak itt-ott jelzi egy-egy sötétebb folt, hogy valaha be volt eresztve.

A szoba tulsó szöglete homályban van, csak épen tonusba rajzolódik egy vaskandalló zömök, alacsony formája s mellette egy eczetes állvány rácsos alkotmánya, melyből rubin és topáz-színű üvegek világítanak a homályból.

A kandalló előtt egy amerikai hintaszék, hajlított fából, rajta vöröskék és barna «smyrna» szőnyeg, nyilván valamely zárdából kikerült nőrokon munkája.

Tovább, a lehető legsötétebb helyen az íróasztal, rajta ujságok, pipaszurkáló s néhány szép érett rozskalász. Az egyetlen dolog, mi a «gondozás» benyomását teszi, a pipaszekrény, barna fából, zöld posztóval bevonva. Van benne vagy két tajtékpipa, történeti alakokkal s valami történeti hagyománnyal, aztán néhány csibuk, közöttük egy nagy borostyánköves szár s még számtalan kisebb-nagyobb pipa, tajtékból, fából, cserépből.

Az ablak mellett vedlett fekete bőrdíván. Egy eltévedt napsugár sárgásan csillan vissza a hideg kékesfekete bőrbevonatról a sárgaréz kárpitos-szegekről. A díván támláján egy zsiros mélyedés jelzi, hova szokta a házi úr évek óta fejét nyugalomra hajtani.

Különben kevés különbség van az itt elszunnyadott

órák s ébrenléte között. Mintha csak aludnék, úgy tölti meg pipáit, úgy megy ki a cséplőgéphez, úgy politizál este a tiszteletessel, úgy fekszik le, úgy kél fel. Érzés vagy gondolat nem zavarja meg szokásait. Pedig ezen alvó mocsárréteg alatt egy egész világa a gondolat- és érzésvegetációnak nyugszik eltemetve — vagy csak elvetve vár a kikelésre?

Helyes, fogékony józan elme az övé, de ha új eszmével találkozik, mely esetleg nagysága vagy tisztasága által elragadhatná — megborzad tőle: Minek már az a komédia? Ha költő kell, ott van Petőfi, ennek műveit elragadtatással olvasta sokáig, de aztán mikor hajaszála deresedni kezdett, ezt is restelte: «csak a fiataloknak való az a sok tavasz meg napsugár, olvassák azok, én már vén ember vagyok.»

Egy-egy hazafias verset még elolvasott néha, de aztán már ez is túláradó volt neki, s csak a napilapokból merítette patriotismusát, sokat használva a «haladás» szót, mi neki egy-egy új ekét, vagy valami különösen haszontalan új gépet, vagy néha egy új kölcsönt a birtokra jelentett. Hogy leányait férjhez adta messzi vármegyékbe. nem volt senkije kit szeressen. Sok jó czimborák jöttek ugyan hozzá, de ezek épen oly sivár életűek voltak, épen úgy elnyomták lelkükbe minden boldogság csiráját, mint ő s így egymásnak sem adhattak semmit. Ittak együtt s haza menve elmondták: be áldott jó ember ez a Lőrincz bácsi.

Egyszer mégis megmozdult lelkében a vágy valami szép után. Maga sem tudta miért, egy szép tágas virágházat épített a kertben. Naponként lejárt oda, s őszinte gyönyörűséggel nézte a fehér daturák illatos tölcserjeit, a pelargoniumok izzó virág-lángjait, a plumbágók égszínkékjét, a vaniliák hamvas violaszínjét s a fuchsiák bizarr csengetyűit. Érdeklődni kezdett más virágházak iránt, eljárta ide-oda s boldog volt, ha egy kis «stüpfert» vagy magot hozhatott haza, valamely sohsem látott plántából. De egyszerre izgatni kezdte, hogy a szomszédban lakó gróf Hámory virágházában nincs egyetlen pelargonium, egyetlen plumbágó sem. Lassan meggyűlölte saját szép virágait, vágyódott a calceolariák a colokasiák az orchideák után. Jól esett neki e neveket kimondani, ha volt birtokában ilyen plánta, de még a hangját is gyűlölte, ha csak más üvegházban látta őket.

S ő, ki házában egy butordarabot sem engedett meg-

mozdítani, s minden újabb gondolatot azzal utasított vissza: «ugyan minek az a figurázás? régen is jó volt, ma is jó az» virágai között teljesen kifejlesztette magában az új, a bizarr utáni vágyakozást. Fáradt décadens izléssel fordult el szép régi virágaitól, még csak néhány új név izgatta — aztán megszűnt ez is. — «Hiszen más kertben mégis mindig újabb s ritkább dolgok lesznek, minek hát a komédia. — Nem is járt már le a virágházba, a plánták egymásután elpusztultak s az épület csak arra volt jó, hogy a kertészhetes télen tudja hova tenni a lopott tengert és mákot.

Ha kérdezték: «mit csinál szép üvegháza? nyers hangon mondta: meguntam a dudvákat», s kedvetlenül pipázott tovább.

Ismét csak siklottak a napok, pipázás, ujságotolvasás, esti tarok és politizálás között.

Úgy napról-napra a bőrdivánon meg se látszott, hogy kopik, csak az év végén láthatta, ki akarta, hogy a zsiros folt jobban bemélyedt s hogy a vasrácsoknál már kezd a bőr fakulni. Ha a háztetőn egy zsindey elkorhadt, azt megcsinálta az ács, ha a szobalány egy ablakot betört, azt bevágta a kertész. Ha vendégek jöttek, több bort hoztak fel a pinczéből s a szakácsné leölt néhány apró marhát, senki sem kérdezte melyiket, csak másnap néhány szép kis tarka csirkével, néhány jókedvű fehér kacsával kevesebb járt az udvaron. Ez volt minden változás.

S nemes Domonyi Lőrincz de Sárvár et eadem, így is csak így képzelte egy magyar nemes életét helyesnek és jónak: «Le kell kötni érzést és gondolatot, nehogy eltévedjen.» Egy gyöngye oldala azonban mégis maradt: cigányzene. Lelkének minden költészetét, szívének minden érzését csakis ez alakban öntötte ki.

Ezt nem is restelte, odadőlt az asztalra s szivta be a nóta egész lélekbemenő melancholikus szépségét. Elszállt képzetében azokon a nagy vonalokon, melyek a magyar zenébe a puszták végtelenségéből szakadtak bele. Átjárta szívé a heves izgató fordulatok zivatarja, megrázta belsejét, összetépte idegeit, míg engesztelően, mint egy édes tiszta csók — milyet ő sohasem adott és sohasem kapott — hozzá simúlt érzéséhez egyike azon végtelen édes és erős melódiáknak, mely vigasztal, meghat és kibékít. Mikor már nem bírta ki,

elhuzatta magának azokat a friss nótákat, melyek mindennél szomorúbbak. Ilyenkor aztán sirni kezdett s a többiek mondták: berugott az öreg.

Kedvencz nótája mindig az maradt: «Végig mentem az ormódi temetőn». Bár «régi szeretőjét» sohsem vesztette el, de jól esett neki azt a fájdalmat utána érezni, mely esetleg szívét megtisztíthatta, lelkét felemelhette volna, akkor még, mikor kérges szive lágyabb és érzőbb volt, mielőtt még agyon nem fojtotta szeretet utáni vágyát érzéki szerelem olcsó lőréjével. Még egy dologban lelt kedvet; ez volt az adomázás. Mivel humor hiányán egy jó adag komikumérzék volt lényében, kifogyhatlanul tudta vendégeit grotesque vagy Shakespeare clownjaira emlékeztető adomákkal mulattatni. — Legszívesebben beszélte: hogy csapta be a németet a hatvanas években, mikor dragonyosokat küldtek a nyakára, hogy beszédjék rajta a megtagadott adót: «Már tudtam, hogy jönnek s Bari Pista tréfált velem, mégis csak meg fogja fizetni Lőrincz bátyám az adót, bárhogya vonakodik.

Nem én, a szentnek sem!

— Már hogyne, hisz a katonaság itt marad a nyakán akár egy évig, majd ha kifogy pinczéből, kamarából minden, akkor csak megfizeti.

— Hát te megfizetted?

— Persze még jót is mulattam hozzá. Bejön egy nyalka szőke fiú, báró Waldennak hívták s dragonyos főhadnagy volt. Illedelmesen és szépen bemutatja magát, kezdi a szót csürni-csavarni, hogy restelli a hivatalát, hogy így kell neki alkalmatlankodni, hogy így, hogy úgy. — Sohse bánja, mondom én neki, főhadnagy úr, hiszen ha egy számár feldser tíz pióczát rendel nekem s felragasztja még oda is, a hová nem kéne, nem a szegény Isten nyomorúlt pióczaállatjára fogok haragudni.

— No Pista öcsém, mondom, jó tréfát csináltál, de majd jobbat produkálok én. Ezzel a falusi asztalostól hamar kölcsön kérek egy koporsót, feltétem az asztalra, magam belefekszem. A fehér ablakfüggönnyel letakartatom magamat úgy, hogy látszottam is, nem is, de én mindent láttam alóla. Aztán Terka, a gazdasszonyom — még most is megvan — behívta a szolgálókat, a kertészt, a kocsist, hadd sirjanak körülöttem. Mire az executió jött, már egészen beletanultak

a jajgatásba. A német hadnagy levett főveggel állt meg a koporsó mellett. Meghatottságot erőltetett az arczára, aztán megfordult, vissza se jött többet, hiszen halott emberen nincs mit exequálni.»

Ilyenkor a hallgatók nagyot nevettek s mondák: milyen egészséges humora van Lőrincz bácsinak.

Az öreg Domonyi élete mind üresebb lett. Leányai vagy elhaltak, vagy igen messze költöztek, a cimborák mindinkább öregedtek. Nem tetszett már Lőrincznek naponként ugyanazon élezetet, ugyanazon töprengéseket hallani. Valamint az sem tetszett, ha hadnagy öcsse visszatérve, öt-hat nyeregszerszámmal érkezett meg, kicsinylőleg nézett mindenre s Bécsből vagy Kolozsvárról hozta az újmódi sivárságot, az újmódi ürességet.

— Hát ez a híres újkor szelleme? Ejh, jobb a régi! — s csökönyös indulattal hozatta vissza az eczetes kasznit, melyet a gazdasszony nyárára a konyhába vitetett.

Egyetlen igazi öröme volt a gólyákat nézni a háztetőn. Tavaszkor már alig várta, mikor repülnek vissza kéményfeletti fészkekbe, nyáron úgy leste, mikor nyujtják ki már a fiókok kopasz fejöket, mikor kezdik borzos szárnyukat kisimitani, mikor repülnek ki először. Ha kelepelték este, házsártos szeretettel kiáltott fel hozzájuk. «No csak lármázzatok, majd adok én nektek!» Ha úsztak a kék levegőbe, úgy nézett fel hozzájuk, akkor igazán repülni vágyott s ha a gólyák népe augusztus 20-án elköltözött, soká-soká kísértte őket, előbb szemmel, aztán gondolattal. Feléledtek szemei előtt messze idegen tartományok, melyeket ő sohse látott. A tengerre gondolt, hogy milyen nagy, végtelen lehet s hogy a gólya mégis átrepüli. Egész álmodó lett, aztán türelmetlenül fordult el — «ejh, jobb itthon» — de a gólyákra csak mindig visszagondolt.

Augusztus 10-én Lőrincz napra mindig nagy trakta volt a háznál. Megülték évenként Domonyi Lőrincz névnapját. Nem hívtak oda senkit, magától jött oda a sok kocsis és szekér, teli volt az udvar régi módi hintókkal, új sárga mázos sandlauferekkel, vagy magas zöld tarantaszokkal, ilyenek csakis fiatalemberek jöttek — régi barátainak fiai — kik már 25 éves korukban épen úgy megesontosodnak új formájú szokásaikban, mint ő a régiekben, kik alapjában az

életet már első negyedén épen úgy megunták, mint ő az utolsó felében.

De Lőrincz bácsi névnapjára mind eljöttek «mulatni». Tetszelgősen húzták ki legújabb divatú szivartárczáikat s modern mosolylyal hallgatták az öreg úr zsörtölődéseit, a «romlott fiatalságra, az új idők káros befolyására».

Egyiknek vagy másiknak szép hangja volt, ez danolt a cigányzenéhez, mire ő maga is, a többiek is ellágyultak, különösen ha már kissé több fogyott el a vinkóból. Míg reggel aztán a hajnali ködben kifordult az udvarból az igás-szekér, melyen öt-hat cigány ült s mögöttük a szekérkas-ban meredezett, mint valamely hosszú nyakú madár, a nagy bőgő fantastikus alakja. Aztán a többi kocsikba is befogtak s lassan oszladozott a társaság. A könnyű négyes jucker fogatok, a nehéz poros hintók, az egyetlen ekhós szekér mind kigördült egymásután az udvarból, számtalan kerék-vágást hagyva maga után. Így volt ez évről-évre, de ez idén — senkisé nem tudta mi okból — Domonyi Lőrincz meghívókat küldött minden ismerősehez, minden czimborájához. Egyik így szólt: Aztán el ne maradj a nevem napjáról! a másik: hunczut, a ki el nem jön s így tovább lakonikus formában, de érezhető volt minden levélben a meghívás komolysága.

— Mi ütött az öregbe? Kérdék barátai. — Ki akar valakit hagyni, hogy a többit oly sürgősen hívja?

— Dehogy! mondák mások, — egy jó élez jutott eszébe, tudjátok milyen vidám, meglátjátok nagy hecz lesz Domonyi házában s el nem maradt volna senki sem a névnapról.

Délután kezdtek gyülekezni. Az udvar különös szépen volt feltakarítva, minden út felgereblyélve, a gyeplenyésve, a rég elfelejtett üvegházból kihoztak minden cserepes virágot a ház elé.

De a házi úr nem állt a pitvar ajtóba, mint rendesen s ha kérdezték a cselédeket, hogy hol van? egyszerűen azt felelték: benn az ebédlőben.

Ott is volt. Ujdonat új fekete ruhában, fekete selyem nyakkendővel, fehér haja kétfelé fésülve, az álla tisztára borotválva. Így feküdt egy kis selyempárnán, a nagy ebédlőasztalon — egy koporsóban.

Nem halt meg, egész vígan nézett a világba, kissé beesett szemeivel, de csendesen, mozdulatlanul egyenesen fe-

küdt. Minden belépő embert szívesen köszöntött. «Isten hozott, szép hogy eljöttél». «Hát beléd mi a csuda ütött?» Kérde egyike czimborája. «Hiszen nem vagyunk mi se finánczok, se katonák, hogy így koporsóba fogadsz, adót se jöttünk exequálni. No kelj fel, vén szurtos és elő csak azzal a borral. Sohase halunk meg!»

— De meg ám, felelt Domonyi, — még pedig én ma éjtszaka halok meg, azért hirtalak össze, mulatni akarok veletek.

— Tán megmérgezte magát bátyám, Terka asszony miatt? röhögött egy fiatal ember, ki igen büszke volt reá, hogy nála egy nagyon fiatal s igen szép czukrászlány a gazdasszony.

— Nagypád fülét! felelt Domonyi, — hisz tudod, sohse voltam asszonybolondja, aztán a Terka nem is olyan czukros, hogy keserű méreg kellene rá gyomorerősítőnek.

Aztán öccséhez fordult: — Te fiú, hozass bort, lásd el jól vendégeinket, mulassatok hajnalig, addig ráérünk. Huzza a cigány a hogy bírja, ti meg fiúk danoljatok hozzá, a hogy a torkotok, meg a szívetek engedi. Hej, sírjon az a hegedű, te se kiméld brácsáss, a cimbalom pedig rezegjen, mintha az ördög paripája volna s az tüzes sarkantyúval vágatna rajta.

A vendégek ámulva nézték: félrebeszél az öreg? de valami olyan parancsoló komolyság volt a hangjában, tekintetében, hogy lassan engedtek. Nyomottan, feszélyezve közeledtek a mellékasztalhoz, hol nagy tálakban sonkák, pulykapecsények, malaczok, torták, rétesek voltak feltálalva. Nagy üvegkancsóknál bor állott s a kancsók mellett számtalan pohár, kicsi, nagy, finom metszésű, úgy mint durva, vastag talpú korecsmái poharak, a közepében egy nagy ezüst bilikom, ezzel a fölirattal: Agárverseny, dáma-díj, 1862. — Azt töltsétek meg majd nekem, mondta Domonyi, de csak később, még nem.

Eleinte csöndesen falatoztak a vendégek a félhomályban, alig hallatszott egy-egy tányércsörgés, vagy pohárcsenygetés, szó nem is esett, csak a szivar és pipafüst sűrűdött meg mindig jobban.

Később Terka asszony behozott két petroleumlámpát, épen elég volt sárgás világa, hogy a homályt láthatóvá tegye a nagy alacsony sötét szobában, a füstös levegőben. A cigány húzta egy szögletben, előbb csak rendesen, majd valami izgalom fogta el a bandát, a primás idegesen szaggatottan

játszott. Egy fiatal ember elkezdett danolni, halkán félve, de aztán hangja mindig erősebben hullámozott, végre mikor azt húzták: «Szépen legel a kisasszony gulyája», már úgy tört elő a nóta melléből, mint egy hangos zokogás s mikor e szavakhoz jött, «Szívem gulyás terítsd le a subádat», ez már mint a rémület sikoltása hangzott a termen végig.

Lassan a többiek is elkezdtek danolni, néhányan a teli pohárral kezökben táncoltak, egyik ráütött az öklével a czimbalomra, hogy a húrok pattogva szakadtak szét, egy másik sírva borult a szék támlájára.

Domonyi néha közbeszólt: úgy, úgy, csak mulassatok! Ne sírj Bandi, «több is veszett Mohácsnál». Egy szép hallgató nóta után megint megszólalt: «Ide hát azt a gond-üzöt!»

A legöregebb vendég most telitöltötte a bilikomot, úgy lépett a koporsóhoz. Egyik karjával felemelte Domonyi fejét s ajkához tartotta a serleget.

«Egészségtekre czimborák!» mondta Lőrincz s fenéig kiürítette a bilikomot, azzal ismét nyugodtan visszafeküdt s feszülten nézte, hogy folyik körülötte az orgia.

Valóságos örület vett már erőt a vendégseregen, énekeltek, rikácsoltak, nagyokat kurjongattak közbe.

Minden pohárkocczintással előmlött a bor a földre, ruhájok a bortól nedves lett, hajuk zilált. Némelyik szeme lázban égett, másoké üvegessé meredt.

Most a poharakat vágták a nagy, barna, farámás tükörbe s ez csörrenve omlott össze.

Egyik az ablakba hajította a poharat s a tört táblán keresztül élesen vágott be a hűs éjji levegő. Megkavarta a füstöt, meglobogtatta a petróleumlámpát s könnyen megfujta Domonyi fehér haját.

Még valami más is tolúlt be a tört ablaküvegen: valami titokteljes nagy hangulat, mely mintegy lefátyolozta az éjji orgia örületét: a hajnali szürkület első derengése. Valami várakozásteli, valami kimondhatatlanul nagy volt e hajnali fényben, a mint lassan, feltarthatlan biztonsággal hatolt be az ablakon, a mint terjedt és szétömlött minden személyen, minden tárgyon.

A koporsóból most egy sóhaj hallatszott.

S ez a könnyű lehellet mintha vihar erejével tört volna

a duhaj lármába, a hegedűk sivitásába, egyszerre elfujt mindent. Mélységes mély csend lett.

Lassan, kimérten, halkan, de mégis érthetően mondá Domonyi: — Most huzzátok az én nótámat!

A hegedűkről mintegy álomszerűen fonódott le a dal: «Végig mentem az ormódi temetőn».

Halkan, halkan, végtelen fájdalmasan szállt a dallam. Mintha egyes hangjai odatapadtak volna a koporsóhoz.

Mások ellebbentek felette, mint a madár röpte, puhatollas érintéssel.

Az összhang bánatos folyamából most felsivített a prim éles, üvegtiszta hangja. S mint a folyamhabok, ismét és ismét visszajött ugyanaz a fájdalmas ének: «Végigmentem az ormódi temetőn».

Mintha a hanghullámok hidegebbé váltak volna a belédülő hajnali levegőben, ellepték dermedő folyamukkal a koporsót, lassan fagyott meg jeges lehök alatt Domonyi Lőrinczben az élet.

Vége volt a zenének — elhangzott — s a felkelő nap egy nyugodt, szép holt tetemre sütött be a törött ablakon.

CZÓBEL MINKA.

BABYLONIA ÉS ASSYRIA.

Második és utolsó közlemény.*)

3. A művészet.

Már megemlítettük, hogy Mesopotamia nem rendelkezett azzal a kemény építőanyaggal, a melyet a természet akkora bőségben adott az egyiptomiaknak. Mesopotamiában arra kényszerültek, hogy az építkezésekre téglákat használjanak, a melyeket vagy a napon szárítottak, vagy külön e célra szolgáló kemenczékben égettek ki. Csak a küszöbök és a szobrászat alkotásainak elkészítésére használhattak terméskövet. Ez oknál fogva épületeik szerkezete is egészen sajátos volt. Minden épület számára először is tömör téglatömegből álló alépítményt készítettek és erre építették reá az épület falait. Az egyes téglákat asphalttal erősítették egymáshoz. A fölépített falakat kiugró falpillérekkel támogatták, vagy némely ritka esetben lejtősen építették. A falak burkolata igen különféle volt. Így például Gudea ősrégi palotája Sirpurlában (Tello) a vakolat legcsekélyebb nyomát sem tünteti föl; úgy látszik, hogy a falak egész meztelenek voltak és csak a téglarétegek vízszintes és függélyes hézagainak szabályos váltakozása révén nyertek némi elevenséget. A warkai palota falai egyszerű stuccoburkolatot viseltek. Ugyanezen helynek egy másik romja tarka falburkolattal volt ellátva, a melyet kúp alakú, égetett agyagból készült darabkákból állítottak össze. Ezeket hegyes végökkel nyomták be az agyagba, úgy hogy a kúpok természetből fogva sárga, vörös és fekete alapsíkjai kívül

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1904. évi 325. számában.

különbféle egyszerű mustrákat alkottak és a fal fölületét különböző színű részeeskéből összeállított mértani mozaikdíszítéssel borították.

A babyloniai és assyr építőművészet főleg a templomok és paloták építésére szorítkozott. A magánépítkezésről csak igen kevés és rossz értesülésünk van.

Mind a babyloniai, mind az assyriai templomnak az alapvető formája a tömör lépcsőzet építmény volt, a melyen a terrasseszerűleg emelkedő és ennél fogva fölfelé mind inkább kisebbedő emeleteket külső lépcsők kötötték össze egymással. A legfölső emeleten volt a tulajdonképeni szentély, a mennyei Istenség lakása. Míg azonban Babylonia déli részében (Eridu, Ur, Uruk) a templomok egyes emeleteiknek téglánalakú alaprajzuk volt, addig az északi birodalom templomai (Nippur) négyzetes alaprajzokat tüntettek föl. Az egyes emeletek azonban nem emelkedtek symmetrikus módon egymás fölött, vagyis az egyes terrasseok átlóinak metszési pontjai nem estek az alapsíkhhoz merőleges vonalba, hanem egyenletes módon az egész épület hátulsó része felé tolódtak vissza, úgyhogy a homlokzat felé eső lépcsőzetek sokkal szélesebbek voltak, mint a hátulsók. A lépcsőzetes templomnak rendesen hét emelete volt, a melyek mindegyikének fölületét más színű mázas burkolat különböztette meg a többitől. A legfölső terrasse, a mely a napnak volt szentelve, aranyszínű volt, a következő, a mely a holdnak volt szentelve, ezüstsínű, míg a következők, a melyek sorban a Mars, Mercurius, Jupiter, Venus és Saturnus bolygók tiszteletéhez fűződtek, a megfelelő vörös, kék, sárga, fehér és fekete színekkel pompáztak.

Elég jól ismerjük a babyloniaiak és assyrok palotáinak lényegét. A legrégibb paloták egyike Gudea palotája Sirpur-lában. Téglából készült épület, a melyben az oszlop még nem lép föl a mennyezet hordozója gyanánt. Két homlokzata azonban, és pedig északnyugati keskeny oldala és az északkelet felé néző fő homlokzat, gazdag tagozású és részben féloszlopokra, részben falpillérekre emlékeztető kerek és szögletes átmetsetű, váltakozó kiugrásokkal van díszítve. Ez épület számos kisebb-nagyobb tereméből állott, a melyek három nagy udvar körül voltak elrendezve. De elrendezésökről és rendeltetésökről közelebbi biztos adataink nincsenek.

Az assyr paloták elrendezését és fölépítési módját a leg-

jobban azon királyi palota révén ismerjük, a mely a mai *Khorsabad* helyén, *Dur Sarukin*, az I. Sargon által a hegyoldalba épített vár nyugati körfala mellett emelkedett. Az egész épület 14 méter magas, 314 méter széles és 344 méter hosszú mesterséges emelvényen állott és ezen túl erős, a védelemre szolgáló tornyokkal ellátott fallal volt körülvéve. Kettős, kétszárnyú nyílt lépcső vezetett a főkapúhoz, a mely a középben levő főkapún kívül jobbra-balra még egy-egy mellékkapúval volt ellátva. A kapukat óriási, emberfejú szárnyas állatok díszítették. Ezek a hatalmas domborművű ábrázolások félig symbolikus, félig díszítő jelentőséggel szegélyezték az assyr paloták bejáratait. A bejáratból a nagy gazdasági udvarba vezetett az út; az udvar jobb oldalán gazdasági épületek, raktárak, konyhák, pinczék, istállók, stb. sorakoztak, bal oldalán pedig keskeny bejárat nyílt a női lakosztályba. Az épületnek ez a része minden oldalról el volt különítve és helyiségeinek mind díszítésére, mind berendezésére nézve lényegesen eltért a palota többi részétől. Míg a többi udvart égetett téglákkal rakták ki, addig a hárem udvarait és szobáit téglákból vagy nagy kőlapokból álló padozattal látták el. A belső helyiségeket különben is pompásan díszítették. A hálószobákban még fönmaradtak az egykori falfestmények nyomai. Különösen pazarul díszítették az udvarokat.

A gazdasági udvarnak a főbejáratnál szemben levő oldalához csatlakozott a serail, a honnan óriási bikaszobrokkal díszített, háromnyílású díszkapún át a palotába jutott el az ember. A palota egyes helyiségei egy központi udvar körül voltak elrendezve. A legpompásabb volt a palota északi része, a mely szabadon kiugró szárnyépület gyanánt tűnt szembe. Bizonyára ez volt a palotának azon része, a mely hivatalos események, nyilvános ünnepélyek, fogadtatások színteréül szolgált. Már a rendkívül pazar módon alkalmazott szobrászati művek és festmények is arról tanúskodnak, hogy e szobák nem szolgáltak magáncélokra. Különösen fényes volt a díszítés az első északkeleti teremben, a melyet a királyi kihallgatások termének nevezhetnénk. Itt a falak alúl domborműves kőlapokkal voltak burkolva, fölül pedig fehér stucco alapon remek festmények sora vonult.

A terrasse északnyugati sarkában egy egykori templom

világos nyomai maradtak fönn, de a templom eredeti formája már nem állítható helyre. Csak a templomnak égetett téglákból tömören épített terrasse-a és az egykori burkolat darabjai maradtak meg. A burkolat, úgyszintén a lépcsők és domborművek fekete bazaltból készültek, úgy hogy a templom, a mely valószínűleg a palota kápolnája volt, a sok színben ragyogó palotával ellentétben sötét fölületeket mutatott. Figyelemreméltó az a zöld mészkőből faragott párkány is, a mely a terrasse mellvédjén vonult végig. Erős pálczataggal határolt mély hornyolatot és kiugró lapot tüntet föl és ez által élénken emlékeztet az egyiptomi építészet párkányformáira.

A khorsabadi palota keretén belül a legnevezetesebb maradványok egyike az a lépcsőzetes épület, a mely a hárem és serail közötti sarokban emelkedett. Hét emeletes volt, mindegyik emelet más színű, azoknak az égi testeknek megfelelően, a melyeknek szentelve voltak.

Az assyr építőművészet fő törekvése a hatalmas compositióra és a pazar diszítésre irányult. A templomok és paloták külső falterületeit, valamint azok belső falainak legnagyobb részét szobrászati dísz borította, sőt még a padlók gazdag diszitményei is gyakran csudálatos szépségű motívumokat tüntetnek föl. A fal burkolásának ez a módja kétségkívül a szövő művészet befolyására vall. Nem egyéb, mint a fali szőnyegek hatásának utánpótlása. A szőnyegek fölfüggesztése minden előázsiái népnél szokásos volt, még pedig a legrégibb időktől fogva az arab korszakig és az arab műveltségtől függő későbbi korig. Annyira meggyökeredzett ez a szokás Elő-Ázsiában, hogy még mai nap is az asszonyok sok helyen saját házi használatukra közönséges, tarka gyapjúszőnyegeket szőnek és velők diszítik szobáik kopár falait. A babyloniaiak és assyrok tehát a szőnegrészvételtől lesték el a fal diszítésének a motívumait. A falszőnyegek tarka mustrait terracottamosaikkal és tarka mázú téglákkal pótolták míg végre, a fejlődés későbbi fokán, a falak burkolásának ezt a módját is legalább részben a domborművekkel való burkolás szorította ki.

Figyelemreméltó jelenség, hogy sehol sem akadtak ablakok legcsekélyebb nyomára sem. Úgylátszik, hogy általában megelégedtek azzal a világossággal, a mely az ajtókon át

hatolhatott bele az épületek belsejébe. A belső helyiségeket általában famennyezetekkel födték, a melyek nem ritkán fémdiszitésekkel voltak burkolva. Néhol azonban, így például Sargon palotájában is, a boltozatot is alkalmazták, a mely az alépítményekhez és falakhoz hasonlóan agyagtapaszszal megerősített égetett téglákból épült. Igaz, hogy az ó-chaldæai időből nem maradtak fönn boltozott mennyezetek és kupolák semmiféle nyomai sem. Ismerték a boltozás mesteriségét — az ur-i sírboltban úgy állították elő a boltozatot, hogy a kövek rétegei fokozatosan előre nyúltak az alattok levők elé, míg nem fölül a két fal összeért; boltozat maradt fönn egy nippuri levezető csatornán is — de csak kisebb mértékben és alárendelt czélokra alkalmazták. Más volt a szerepe a későbbi assyroknál. A romokban bedőlt boltozatok határozott nyomai maradtak fönn. Úgy látszik, hogy a khorsabadi palotában hosszan elnyúló főtermeket is dongaboltozatokkal födték be és az újabb kutatások kiderítették, hogy ugyane palota némely négyzetes alaprajzú főterme fölött kupolák emelkedtek. A fönmaradt domborművű ábrázolásokból is kitűnik, hogy az assyrok ismerték már a kupolával való fődés eljárását. De nemcsak a félkörívet, hanem a csúcsos ívet is alkalmazták boltozataikon, úgy hogy épen nem valószínűtlen, hogy a csúcsos ív idoma az arabok közvetítése révén Mesopotamiából került Európába, a hol kiszorítván a román építési mód félkörívet, a gotikus építészet legjellemzőbb vonásainak egyikévé lett. Úgy látszik, hogy a magánépítkezésben a félgömb- és tojásalakú kupola uralkodott, bár az idevágó épületek közül mi sem maradt fönn, a mi erről tiszta képet adhatna. Egyiptomban is a magánépületek sínylették meg leginkább az idő vasfogát és Mesopotamiában is annyira elpusztultak, hogy az építési tevékenységnek ez iránya ma már csak alig ismerhető föl. Mindaz, a mit róla tudunk, kizárólag a domborművű ábrázolások adatain alapúl.

* * *

A babyloniai-assyriai művészet fejlődésének történetét egyebek között az a sajátosság is jellemzi, hogy bár az Euphrates alsó folyásának melléke és a Tigris medenczéje agyagban rendkívül gazdag, termésköben pedig nagyon szegény, az ó-chaldæai szobrászat fönmaradt alkotásai közül

agyagból készült művet csak igen keveset ismerünk. A leletek legnagyobb része olyan anyagokból készült, a melyek Chaldæában vagy egyáltalán nem, vagy csak annak legtávolabbi határain fordulnak elő. Ilyenek: a diorit, bazalt, mészkő, hegyi kristály, lapis lazzuli, hæmatit, jaspis és még értékesebb fél drágakövek, továbbá a réz és bronz. Az Ó-Chaldæából való terracották aránylag ritkán fordulnak elő és égetett agyagból készült nagyobb műveket egyáltalán nem ismerünk. Ezzel szemben az európai gyűjteményekben már régibb idő óta százsámra találhatók különféle kőnemekből készített minták, a melyek apró agyagdomborművek előállítására szolgáltak és az ó-chaldæai, vagyis sumér cultura legrégibb idejéből származnak. Vésott ábrázolásokkal ellátott pecsétlő hengerek ezek, tengelyök irányában átfúrva és olyképen felszerelve, hogy ha puha agyagon végighengergették őket, azon a henger palástjába vésott ábrázolás, rendesen a híres *Gil-gamís*-legendának egy jelenete, domború lenyomata maradt vissza. Az e nembeli emlékek közül a legbecsesebbek közé tartozik I. Sargon, Akkad királyának (IV. évezred Kr. e.) pecsétlő hengere a párisi Le Clercq gyűjteményben. Ugyanebből az időből (körülbelül 3000 Kr. e.) valók az úgynevezett keselyűs sírkőnek Tellohban talált töredékei. Az egyik töredék nyilván csatamezőt ábrázol, a melyen férfiak az elesetteket összeszedik. Egy másik töredék az elesettek temetését mutatja be, a harmadikon keselyűk serege csőreikkel és karmaikkal a magasba ragadják a legyőzöttek fejeit és karjait. A fejlődés későbbi korszakából való az a négy zöldes dioritszobor, a melyeket a tellohi palota romjai között találtak és a melyek két tellohi *Putesi*, jelesül *Gudea* és *Urbau* neveit viselik magukon.

Csudálatos, hogy Chaldæa földjén csak kevés bronzművet találtak, — nagyobbakat egyáltalán nem. Úgy látszik, hogy még e néhány darabot is Phœnikiából, a bronzművesség hazájából, vitték be. A néhány darabon világosan olvasható ó-chaldæai föliratok épen nem zárják ki azok idegen eredetét, minthogy az utólag bevésott föliratoknak sem idő, sem hely tekintetében nem kell a bronztárgyak keletkezésével összeesniök. Hasonlót mondhatunk az elefántesontfaragványok töredékeiről is. Az eddig Assyriában lelt darabok legnagyobb részéről joggal tartják azt, hogy Phœnikiából behozott árúk.

Specialis chaldaei elefántcsontművek az eddigi leletek között nincsenek, általában az elefántcsontfaragást nem tekinthetjük Mesopotamiában meghonosodott művészi eljárásnak. Fafaragványok, anyaguk mulandóságánál fogva, csak igen ritka esetekben maradtak fenn. Úgy látszik, hogy a gyöngyház vésése a kedvelt technikák közé tartozott.

A mesopotamiai művészet a szobrászat terén már a Krisztus előtt III. évezredben elérte fejlődésének tetőpontját. A Krisztus előtt II. évezreddel a chaldaei kulturával együtt a szobrászat is hanyatlásnak indult. A chaldaei művészet mind jobban ellaposodott, míg a Krisztus előtti X. században az assyriai művészet alkotásaiban új életre nem ébredt. Assyria művészete a renaissance korszakát jelenti Mesopotamiában, bár az assyr szobrászat sohasem érte el azt a magaslatot, a mely Gudea és Urbau idejének szobrászati műveihez fűződik. Ezek maradnak a legtökéletesebb szobrászati alkotások, a melyeket Ázsia a görög művészet föllendülése előtt képes volt létrehozni.

Assyria művészetének tulajdonképeni története csak *Assurnasirpal* uralkodásával kezdődik, a ki 24 éven át (Krisztus előtt 884—860.) intézte Assyria sorsát és székhelyén, *Kalachban* azt az óriási palotát építtette, a mely *Nimrud* északnyugati palotája nevén ismeretes. E palota termeinek domborművei, a melyek jelenleg nagyrészt a British Museumban vannak, az assyr művészet egész tartalmát és összes formáit kinyilatkoztatják. Mindannyian a régibb assyr domborművek stílusának jellemző vonásait mutatják be: a csekély kidomborodást, a mesteri technikát és azt a sajátosságot, hogy az alakok általában oldalnézetben vannak ábrázolva. E domborműveken az assyr uralkodó élete olyan részletesen vonul el előttünk, hogy semmiben sem áll mögötte az egyiptomi emlékeknek és elevenség, valóságosság dolgában még fölülmúlja azokat. Látjuk, mint ejti el a király könnyű, kétkerekű kocsiján állva az erdő vadjait. Más jelenetek a királyt hadi vállalkozásai közepett mutatják be. Hadserege élén indul ki hódító útjára, seregével együtt átkél a széles folyón. Az uralkodó hadiszekerével és íjjhordozójával együtt férfiaktól vontatott és evezősökkel ellátott bárkán foglal helyet, míg kantáruknál tartott lovai a bárka mögött úsznak, a harczosok pedig úszva, fölfujt tömlők segítségével igyek-

szenek a partot elérni. Egy másik domborművön a király hadiszekerén harczol az ellenséges vár sánczai alatt, a melyet sok harczos vitézül védelmez. Ostromgépekkel és fal-törő kosokkal közelednek a falak felé és a pusztítás műve sikerrel kecsegtet. Végre azt látjuk, hogy a király győzedelmesen, zenészek-től fogadva, tér vissza övéihez. Másutt a királyt udvaronczaí és testőrei közepett pillantjuk meg, a mint gazdag díszruhájában, ékszerekkel borítva és jogarával kezében ünnepélyesen lépdel. — Világosan kitűnik a különbség az egyptomi és a chaldæaiaktól örökölt assyr művészet között. Az alakok itt is, mint az egyptomi domborműveken, egész talpukkal a földre nehezednek, de míg az egyptomi domborművek mindkét lábat oldalnézetben, belülről, tehát a nagy újj oldaláról ábrázolták, addig az assyr művész mindkét lábat megközelítőleg helyes oldalnézetben adja vissza. A kezek tartását is jobban eltalálja, mint az egyptomi művész. Az assyr művészet ellenben soha sem volt arra képes, hogy az emberi testet olyan eleven helyzetekben és mozdulatokkal mutassa be, mint az egyptomi. E tekintetben az assyrok hű követői maradtak ó-chaldæai mestereiknek. A magas ívű, az orr töve fölött összenőtt szemöldököket és a nagy, tágr nyílt szemeket is a chaldæai szobroktól örökölték. Az emberi alakokat — az egyptomiaktól egészen eltérő módon — hosszú, nehéz, testhez álló és ennél fogva hajtás nélküli ruhák borítják, a melyek rojtokkal és bojtokkal vagy egyéb díszítményekkel gazdagon ékítvék. A csontokat és izmokat helyes érzékkel, de többnyire némileg túlzott, éles módon domborítják ki. A hosszú haj és szakáll szabályos, merev fűrtöcskéek soraira oszlik. A húsos arcz ovalis alakja, a horgas orr azt a sémi típust árúlja el, a mely az egész assyr művészetben minden különös egyénítés nélkül ismétlődik.

Az assyr domborműveken a mythologia phantastikus alakjai is helyet találtak. Az egyik domborművön például sasfejú és hatalmas szárnyakkal ellátott istenek imádják az úgynevezett «szent fát». Egy másik, a nimrudi északnyugati palotából származó domborművön szárnyas férfi alakjával találkozunk, a mint egy szárnyas és szarvas oroszlánt üldöz, a melynek tollas sörénye és óriási madárlábai vannak. Kitűnő kivitelűek a vadállatok a vadászjelenetekben és a lovak a csatáképekben. Itt az assyrok mind a test ábrázolása, mind a tagok

megelevenítése tekintetében messze fölülmúlják az egyptomiakat. Az assyr művészetnek ellenben nincsen olyan mystikus és ünnepélyes, olyan nagyszerű és fenséges hatású alkotása, a mely az egyptomiak sphynxéhez volna fogható, bár az emberfejú szárnyas oroszlán, a mely a kapuk öre gyanánt volt az assyr paloták bajáratainál fölállítva, hatásában némileg megközelíti. Minthogy ezek az alakok a falak sarkainál állottak, testök mellső része, előlről nézve, egész plastikusan domborodott ki. Az oldalnézetre való tekintetből azonban a befelé eső mellső lábat megkettőzték, de olyan organikus módon, hogy mind a szemközti, mind az oldalnézetben csak négy láb volt látható. Ez állatok hatalmas idomai, izmaik és inaik erős kidomborodása, az a megkapó nyugalom, a mely a tiarával, az istenek jelvényével, fődött férfifejről tükröződik, mind e vonások ünnepélyes együttes hatást idéznek elő. Assurnasirpal korának szoborművei közül kiválik a király szobra, a mely jelenleg a British Museumban van. Tartása szigorúan frontalis, hosszú szakállú és hosszú hajfürtökkel borított feje fődetlen, nehéz ruháján rojtos végű hajtások vonulnak végig. Nem találjuk meg benne azt a valószerű vonást, a mely a mesopotamiai művészetet különben annyira jellemzi.

Az assyr művészet szóban forgó korszakát bizonyos tekintetben azok az elefántcsontból faragott, egyptomi típusokra emlékeztető fejek is jellemzik, a melyeket szintén a nimrudi északnyugati palotában találtak. Nyilván faajtókba vagy faburkolatokba voltak beeresztve és határozottan elárulják azt az összeköttetést, a mely az egyptomi és assyr művészet között már akkoriban fönnállott. Ez egyptomi befolyásnak tulajdoníthatók azok az obeliskszerű emlékkövek is, a melyek Assurnasirpal ideje óta akkora kedveltségnek örvendtek. Ezek közül különösen kiválik II. Salmanassar, Assurnasirpal fiának úgynevezett fekete obeliskje, a melynek mind a négy oldalát öt sorban egymás fölött adófizető királyok, elefántjaik és tevéik ábrázolásai borítják.

A Krisztus előtti VII. században, a Sargonidák alatt az assyr művészet újra föllendült. A stilusban figyelemreméltó változások érvényesülnek és első ízben tüntetik föl a valódi, belső fejlődés képét. Jelentőségre nézve a khorsabadi és kujundsiki szobrászati művek foglalják el az első helyet.

Sargon khorsabadi palotájában 26 pár alabastromból faragott emberfejű szárnyas bikát találtak, a melyek mindegyike remekmű a maga nemében. Ezekhez járulnak az alabastromdomborművek, a melyek az uralkodó élete folyását ábrázolják, — épen úgy, mint az Assurnasirpal életéből vett jelenetek a nimrudi északnyugati palotában. A khorsabadi domborművek a legnagyobb gonddal és szinte fáradhatatlan részletességgel mutatják be a király vadászatait, hadjáratait, palotaépítkezéseit, egész magánéletét. Mindenütt föltűnik a szabadabb stílusra való törekvés. Világosan látjuk, mint töreksenek a khorsabadi művészek arra, hogy a szigorú kötöttséget szabadabb formákkal helyettesítsék. A domborművek erősebben kimagaslanak és az a széles ékiratos sáv, a mely a nimrudi domborműveken az alakok testein középen végigvonult, itt elmarad. Míg a szemeket régebben a szem csillagának plastikus kifejezése nélkül ábrázolták, ezentúl szabálylyá vált, hogy azt kiemeljék. Most már megkülönböztetik a fákat nemeik szerint, sőt az ábrázolásokban a tenger és folyóvíz különbségét is ki akarják fejezni. Élesen dolgozzák ki a kar izmait és a bőr ránczait, a viselet minden részletét pedig merev pontossággal faragják ki. Különösen jól figyelik meg az állatokat, erős érzékkel fogják föl azok mozdulatait és sokszor erőszakos kifejezését. A művészi alkotásokban nyilvánuló új, szabad törekvés a leghatározottabban a mai Kujundsik helyén fölfedezett művekben nyilvánul, a melyek jelenleg a berlini museum és a British Museum legnagyobb kincsei közé tartoznak. A berlini domborművek egyikén Sanheribet pillantjuk meg, lovával és szolgálival együtt. Az ábrázolás frissesége, a természet megfigyelése bámulatra méltó. Az emberi alakok mozdulatai szabadabbak, arányaik az assyrok régibb műveivel képest jóval karcsúbbak. A király nehéz palástjában jelenik meg, haja és szakálla hosszú, fején turbánhoz hasonló sapkát visel, de tartása egészen fesztelen és alig árul el valamit abból a régi, tipikus és conventionalis elfoglultságból, a mely a korábbi assyr műveket annyira jellemzi. Még elevenebb a mozdulatuk a király kíséretében levő szolgáltnak, az íjjhordozónak, a dárdavívónak és lovasznak.

De nemcsak itt, hanem az assyr művészet minden egyébként is föltűnő az új eszmék, új motívumok érvényesülése

és ennél fogva Sanherib kora (Krisztus előtt 705—681.) az assyr művészet egész történetére nézve igen nagy fontosságú. Assurbanipal, Sanherib unokájának uralkodása alatt (Krisztus előtt 668—626.) következett be a legnagyobb virágzás korszaka, a mely azonban egyúttal utolsó is volt. Ez a virágzás a legnagyszerűbben az állatok ábrázolásaiban nyilvánul. Azok a domborművű vadászjelenetek, a melyek ebből a korból Kujundsik romjai között fönmaradtak, a természet megfigyelésének olyan mélységéről tanúskodnak, hogy azt az adott körülmények között fölülmúltni már nem lehetett. E mellett a technikai kivitel is rendkívül tökéletes. Az Assurbanipal csatáit ábrázoló jelenetek a távlatban fogyatékos ismerete következtében ugyan épen olyan zavarosak és zsúfoltak, mint a régibb korszakok domborművei, de a részletek ízlésesebbek és elevenebbek, az egyes mozzanatok jellemzése pedig sokkal egyénibb mint azelőtt. A legbecsesebbek azonban a vadászjelenetek, a melyek közül viszont az oroszlánvadászatok tűnnek ki. Az egyik domborművön az oroszlán villámsebesen vetette reá magát a király vadászparipájára és karmaival nyakába kapaszkodott, de a király ugyanabban a pillanatban halálos döféssel sújtja le. Egy másik oroszlán haldokolva hátán fetreng és hatalmas mancsait lebocsájtja, míg egy nőstény oroszlán, a melynek testét nyilak fúrják át, haláltusában nyujtózkodik és erejét még utóljára összeszedve fájdalmas bömböléssel igyekszik talpraállni. Másutt a sebesült oroszlán erejének végső megfeszítésével vonszolja magát tova, de máris hatalmas vérözön patakzik ki tágranyílt torkából. Az assyr művészet legcsinosabb, legfinomabb alkotása az a dombormű, a mely a királyt szőlőlugasban lakmározva ábrázolja. Árnyas lugasban, pompás ágyon fekszik a király és a serleget szájához emeli. Vele szemben ül a királyné. Két-két inas áll az uralkodópár mögött és legyezéssel hűsítik őket. A lugast pálma- és cyprusliget veszi körül, a melyben zenészek játszanak és a fákon fürge madarak játszadoznak.

Ilyen volt az assyr művészet állapota még a Krisztus előtti 626. évben is, de már két évtized múlva (Krisztus előtt 606-ban) egész Assyria le volt igázva és a négy székváros, Ninive, Dur-Sarukin, Kalah és Assur, a melyek évszázadokon át rendkívül fejlett culturának voltak a középpontjai, a föld színével vált egyenlővé. Babylonia vette át az assyrok örökét ;

Nabopolassar volt az a hatalmas uralkodó, a ki ezt véghezvitte. Az volt a fő törekvése, hogy az Euphrates mellékének régi birodalmát új életre keltse és az ország rombadőlt templomait újjáépítse. Munkásságát sikeresen folytatta utódja, Nebukadnezar, a ki 604-ben lépett trónra. Alatta új életre ébredt az új-babyloniai művészet, a melynek teremtmő, meg-elevenítő ereje mindenütt érvényesült. Az ásatások e téren mind a mai napig nem mutathatnak föl nagy eredményeket. Csak legújabban bukkantak reá a németek annak a nagy templomnak a romjaira, a melyet Nebukadnezar állíttatott helyre és a melyet a francziák és angolok hiába kerestek volt.

Nagy eredményeket mutathat föl Babylonia a téglafestés terén. A babyloniaiak nagyon ügyesen festették be és vonták be üvegmázzal a téglákat, a melyeket az építészetben díszítő czélokra alkalmaztak. A művészetnek ez az ága Assyriában ismeretlen fokot ért el. — Mesopotamia a legrégibb cultur-területek közé tartozik és művészete, bár főleg az építészet szolgálatában állott és e függő viszonyban sohasem juthatott el teljes szabadságig és önállóságig, mégis nagyszerű műveket hozott létre és későbbi korok művészi fejlődésére is befolyást gyakorolt.

4. Nyelv, írás és irodalom.

A babyloniai-assyr nyelv a legrégibb sémi nyelv, a melynek irodalmi emlékei reánk maradtak, de nem az egyetlen és nem is a legrégibb nyelv, a melyen a Tigris és Euphrates folyamok vidékén beszéltek. Ősrégi, reánk nézve még a történelem kezdete előtti időkben a sumér nép élt ott, a melynek nyelve épen nem volt sémi jellegű. Nem ismerjük azokat a történeti eseményeket, a melyeken ez a nép keresztülment, mielőtt a sémiták legyőzték és kiszorították. Története még mély homályba van burkolva, sűrű fátyol takarja el kutató szemünk elől. De e nép culturája emlékekben is nyilvánul, a melyek művészetével, írásával és nyelvével ismertetnek meg bennünket. Különösen az utóbbit ismerjük ma elég jól, bár a régi sumér nyelv kiejtéséről való ismeretünk nagyon fogyatékos. Egészen tisztában vagyunk e nyelv jellegével, de sok jelensége még homályos előttünk. Az assyriologusok már sok

Év óta heves irodalmi harczt folytatnak a fölött a kérdés fölött, vajon a sumér nyelv, a mely számtalan emlék fölírataiban maradt fönn, még pedig nyelvtani és szótári, vallásos és történeti tárgyú szövegekben, valaba valóban élő nyelv volt-e, vagy pedig csak a sémi jellegű babyloniai nyelvnek egy mesterséges nyelvjárása, a melyet egy papi iskola használt. Az utóbbi elmélet legbuzgóbb védelmezője Halévy József volt, míg a másik párton majdnem valamennyi assyriologus, közöttük a tudomány legkiválóbb képviselői, egyesültek. Ide tartoznak: Bezold, Delitzsch, Haupt, Hommel, Jensen, Lehmann, Lenormant, Oppert, Pinches, Rawlinson, Sayce, Schrader, Strassmaier, Winckler, Zimmern, stb. Azonkívül más kitűnő nyelvészek is, mint például Donner, Hunfalvy Pál, Müller Miksa és mások erősen meg voltak győződve egy külön sumér nyelv létezéséről. Ilyen volt a helyzet 1889-ig, a midőn hirtelen meglepő fordulat állott be: Delitzsch Frigyes, az assyr philologia vezéreinek egyike, Halévyhez pártolt át és az ellentétes elmélet védelmezője lett. Ugyanaz a tudós, a ki azelőtt egész nyíltan és határozottan azon elmélet hívének vallotta magát, a mely szerint a sumér nyelv korán kihalt, de Dél-Babyloniában általánosan használatos nyelv volt, 1889-ben megjelent assyr nyelvtanának egy külön fejezetében támadást intézett a sumerismus ellen és vissza igyekezett utasítani az annak alapján hirdetett tanokat. «Az a fontos kérdés, vajon a babyloniai-assyr ékírás a sémi babyloniaiak vagy valamely Babyloniában egyidejűleg honos nem sémi nép, az úgynevezett sumér vagy akkád vagy sumérakkád nép találománya-e, mindinkább ez írás sémi föltalálása javára dől el, úgy hogy Halévy és követői tekintendők majd győzteseknek a sok éven át Jules Oppert és követői ellen folytatott tudományos küzdelemben.» Ez Delitzsch véleménye és a hol azokat az érveket sorolja föl, a melyek a Halévy-féle elméletet támogatják, így szól: «A babyloniai ékírás úgynevezett «sumér» eredetének ellenmondó, majdnem döntő bizonyítéknak tekinthetjük azt, hogy az írás állítólagos sumér föltalálóinak nyelvében, épen úgy, mint a babyloniai sémitákéban, nem volt sem *h*, sem *j*, sem *v*, hogy ez a nyelv, a babyloniai sémiták nyelvének teljesen megfelelően, nem ismerte sem az *ai*, *au* kettős magánhangzókat, sem az *o* magánhangzót, végre, hogy az írás sumér föltalálóinak

nyelvében a kiejtésben az *e* magánhangzót épen olyan gyakran helyettesítették az *i* magánhangzóval, mint az a sémi babyloniaiakra nézve kimutatható. Ha pedig a babyloniai ékírásnak sémi, nem sumér eredetét tételezzük föl, akkor máris pálczát törtünk a sumér nyelv és sumér nyelvű szövegek létezése fölött is».

«A kétnyelvűnek nevezett szövegekről mindinkább kiderül, hogy azok voltaképen sémi szövegek kétféle írásban: a mesterségesen kitalált és eszesen alakított, de mindig titokzatos, régi, szent ideographikus papi írásban és a rendes szótagos írásban. Az ideogramm-csoportok csak sémi szavak átírásai lehetnek, a melyeket sémiták gondoltak ki és a melyek sémi szellemre vallanak: a gyásznak a «fej eltakarásával» és a túláradó gyásznak a «ruha teljes szétszakításával» való kifejezése egészen magán hordja a sémi eredetnek a bélyegét és ugyanez áll valamennyi ideogramm-csoportra nézve — sémi szavaknak hol mély értelmű, hol fölületes, nem ritkán játszi, sőt értelmetlen körülírásai. A szójegyzékek, a melyek aláírásai, melleleg mondva, egy árva szóval sem emlékeznek meg más nyelvről, mint a babyloniai-assyr nyelvről, az úgynevezett kétnyelvű szövegekhez hasonlóan nem nyelvészeti összehasonlító, hanem graphikus összehasonlító és szerkezeti összehasonlító czéloknak szolgáltak».

«Még a legjellemzőbb «sumér» szóról, a *dingir* («Isten») szóról is egy szójegyzék legújabbán Bezold által közzétett adata, *di-gi-ru-u = hi-li-bu-u = ilu* révén kiderült, hogy az tősgyökeres assyr-sémi szó!»

«Az a meggyőződés, hogy az úgynevezett sumér szövegek, a ráolvasások, hymnuszok, stb. kivétel nélkül sémi kéztől erednek és lépten-nyomon sémi befolyást, átdolgozást, fejtést, vagy akárminek is nevezzük, árulnak el, szintén már jó ideje mindinkább megerősödik és az antisumér nézet támogatása czéljából mindenesetre említésre méltó. Már az a körülmény is nagyon föltűnő, hogy a legvalódibb sémi-assyr szövegek közepett, a melyek épen nem lehetnek «sumér» eredetiek másolatai, ugyanazokat a «sumér szóalakokat» — például *dam-na* = «felesége», *al-tur* = «csökkenni fog», *ni-gal* = «fog lenni» — olvassuk».

«Nem tagadom» úgymond Delitzsch, «hogy vannak rejtélyek, a melyek megoldása még hátra van, de egy sincs

köztük, a mely bizonyításunkat komolyan megrendíthetné. A sémi babyloniaiaknak lesz igazuk abban, hogy *Nebo* isteneknek tulajdonítják az írás mesterségének a föltalálását és az a körülmény, hogy a Kossæusokon kívül sehol és soha sem emlékeznek meg még egy harmadik népről, a sumér-akkád népről, végre is abban nyeri majd magyarázatát, hogy ez a nép egyáltalán nem is létezett».

Így nyilatkozott Delitzsch 1889-ben. Sokan nem is vették komolyan; Oppert pillanatnyi és múltó eltévelyedésnek nevezi Delitzsch föllépését. Nyolcz évvel később, 1897-ben jelent meg Delitzschnek egy új, *Die Entstehung des ältesten Schriftsystems oder der Ursprung der Keilschriftzeichen* czimű munkája és ezzel Delitzsch ismét azoknak a táborához szegődik, a kik a sumér nyelvben és az ékirás sumér eredetében hisznek. Az 1898. év tavaszán e sorok írójához intézett levélben így nyilatkozik: «A sumér-akkád nyelvet ismét nyelvnek tartom és nem a sémi-assyr nyelv külön írásbeli kifejezési módjának». Tényleg, ma már alig van csak félig is komolyan számbavehető tudós — Halévyt kivéve, a ki még mindig a saját elmélete mellett küzd — a kinek nem az volna a meggyőződése, hogy a sumér nyelv Babyloniában élő nyelv volt.

Csak a sumér nyelv rokonsági viszonyai iránt térnek el a nézetek. Oppert, Lenormaut és Hommel azt állítják, hogy az ural-altáji nyelvcsalád nyelveivel rokon — Bezold, Delitzsch, Haupt, Weissbach, Winckler, Zimmermann és mások, szintűgy Ahlquist, Budenz, Schott és Ujfalvy ez elmélet ellenesei. Ujfalvy *Principes de phonétique dans la langue finnoise* czimű, 1876-ban megjelent értekezésében*) azt mondja, hogy az akkád — így nevezte a sumér nyelvet — valóságos nyelvnek tartja ugyan, de a suomi nyelv, az ugor-finn nyelvek legtükéletesebb típusának behatóbb tanulmányozása alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy az akkád nyelv annak nem rokona. Ahlquist, Budenz és Schott így nyilatkoztak: «Az akkád nyelv nem ural-altáji nyelv; lehet, hogy agglutináló vagy épen turáni nyelv, de a «turáni» elnevezést teljesen jogosulatlan és nem tudományos elnevezés gyanánt utasítjuk vissza, ha finn-ugor, szamojéd és török nyelvekről van szó».

*) *Actes de la Société de Philologie*. T. VI. No 1.

Ma csak azt állíthatjuk teljes biztonsággal, hogy a sumér nem sémi nyelv, de hogy milyen rokonsági viszonyok fognak csalhatatlanul kiderülni, arról a tudomány mai állása mellett még nem mondhatunk végleges véleményt.

A nyelv elnevezése is elég hosszú vitára adott alkalmat. Rawlinson akkádnak nevezte és Hincks elfogadta ez elnevezést. *Babel, Erech, Akkad* és *Chalne* városok *Šin'ār* országban, a melyről a biblia (Mózes I, X. fejr. 10.) emlékszik meg és Akkad az országnak assyr föliratokban előforduló neve is. Lenormant is, a kitől már 1873-ban az új nyelvnek teljes, rendszerbe foglalt nyelvtana megjelent, Rawlinson nyomán akkádnak nevezi. Jules Oppert az első, a ki a sumér névre utalt, mint olyanra, a mely egyedül jogosult. Oppert fő érvei a következők: *) A turáni királyok, a kik «a sumerek és akkádok királya» czímet megalkották, fölirataikban a *Sumér* nevet teszik az első helyre és ezt nem tették volna, ha akkádok lettek volna. A sumér szó nem egyéb, mint Assyria országnak turáni neve. — A turáni uralkodók, a kik turáni nyelven írtak, a sumér nevet KI-EN-GI jegyekkel fejezték ki, a mi annyit jelent, hogy «az igazi úr országa». A sémi uralkodók a nevezett ideogrammot nem vették át a sumér megjelölésére, hanem újat alkottak, a melynek három jegye ezt jelenti: «ország + nyelv + imádás». A sumér az assyrok szemében tehát «szent nyelvet» jelentett. Az akkad nyelv ellenben azonos volt az assyrral és ezt akkádnak kellene nevezni, ha nem neveznék assyrnak. — A sumerek és akkádok tehát két különböző népfajhoz tartoznak, a melyek nyelve lényegesen különbözött egymástól. A sumér az írás föltalálójának a nyelve és nem sémi nyelv, míg az akkádok sémiták voltak.

Oppert nézeteihez csatlakozott Delitzsch is, bár nem helyeselte Oppert valamennyi érvét. Hommel és Haupt is átvették az új sumér elnevezést, de míg Hommel a sumér nyelvet Oppert nézetei értelmében turáni nyelvnek tartotta, addig Haupt a sumér nyelv és az ural-altáji nyelvek közötti bármilyen rokoni viszonyt kereken tagadott. De a tudósok még nem méltatták valamennyien Oppert javaslatát kellőképen és sokan akadtak, a kik az új nyelvet sumér-akkádnak nevez-

*) *Journal Asiatique*, Série VII, T. V.; F. H. Weissbach. *Zur sumerischen Frage*, 42. köv. 11.

ték. Oppert szellemes ötlete vetett véget e helyzetnek. «Épöly kevésbé van sumér-akkád nyelv, mint osztrák-magyar nyelv». E mondás után ma már mindenütt meghonosodott a «sumér nyelv» kifejezés.

★ ★ ★

A babyloniaiak írása az ékírás volt, vagyis vízszintes, függélyes és ferde ékekből összeállított írás. Kezdetben szintén képes írás volt, mint az egyiptomiak hieroglyphirása, de míg az egyiptomi hieroglyphék az egyiptomi birodalom legrégibb idejétől fogva egész Ptoloæmusok korszakáig egészen tiszta képét adják azoknak a fogalmaknak, a melyeket ki kell fejezniök, addig a babyloniai-assyr írás már legrégibb formájában, a melyről tudomásunk van, a képeket csak többé-kevésbé homályos, elmosódott módon mutatják be. Úgy látszik, hogy az az anyag, a melyet az írásra fölhasználhattak, már igen korán arra kényszerítette őket, hogy valamely kép hajlott vonalaít egyenesekkel pótolják. Mesopotamiában rendszeren fémszerszámmal vésték be e vonalakat a lágy agyagba vagy asphaliba és ez által természetesen a vonalak fölső része ékszerűen megvastagodott. Így keletkezett idővel az úgynevezett ékírás, a melyben már csak a legritkább esetekben ismerhetjük föl az eredeti képet.

Peldául: ○ = nap, ebből alakult ◇, azután ◈ és végre ☯.

✱ = csillag, ebből alakult ✳ és végre ➤➤.

Ugyanaz a jegy azonban nemcsak egy határozott concret fogalom kifejezésére szolgált, hanem azzal a concret fogalommal szorosan összefüggő más fogalmat is jelölhetett. Így például a «nap» jegye a «nappal» írásbeli kifejezésére is szolgálhatott, olvasása pedig lehetett *bar* = ragyogni és *lah* = világítani is; az ➤➤ *an* jegy nemcsak «csillagot», hanem « eget » is jelenthetett. Az angol Edward Hincks már több mint ötven év előtt arra a nevezetes jelenségre figyeltette a tudósokat, hogy a babyloniai — assyr ékírás — bár a sémi assyr nyelv írásbeli kifejezésére szolgált — nem mutatja föl azokat a tulajdonságokat, a melyek a többi sémi írást annyira jellemzik. Írásuk sem halad jobbról-balra, mint a többi sémi nép írása, hanem balról-jobbra. Ennek következtében azt gyanították, hogy ez ékírás föltalálói semmiképen sem lehettek sémiták. A mi azonban akkoriban csak

sejtelem volt, ma már bizonyossá vált: ez írás föltalálói a sumerek voltak. A sémiták, a kik Babyloniába való bevándorlásuk után különféle művelődési elemeket vettek át a sumerektől, írásukat is magukévá tették, még pedig olyképen, hogy azt a jegyet, a mely a sumereknek valamely sumér szó írásbeli kifejezésére szolgált, az ugyanazon fogalmat kifejező sémi szó jelölésére használták föl. Így például a ►►| jegy a sumér *an* = «az ég» szó írásbeli kifejezése volt. A sémi nyelvben az eget *Šaminak* nevezték, a sémi babyloniaiak tehát a ►►| jegyet, a mely sumér nyelven *ant* jelentett, a *Šami* szó kifejezésére használták föl. De még tovább is mentek. Megtartották e jegy sumér hangértékét, *ant* is és a ►►| jegyet nemcsak a *Šami* = «az ég» szó írásbeli jelölésére fordították, hanem az *an* szótag kifejezésére is. Így keletkezett a babyloniai-assyr ékírás polyphon jellege, a mennyiben az ékírású jegyek nagy részének nemcsak ideographikus, hanem szótagbeli értéke, gyakran több ilyen értéke is volt.

Milyen módon, milyen úton jutottak el oda, hogy ez írást kibetűzzék?

Carsten Niebuhr 1788-ban adta ki az általa 1765-ban Persepolisban fölíratokról készített másolatok egy sorozatát. Az Achæmenida királyok Persepolis több helyén elkészítették vésett fölírataikat, a legtöbbet három nyelven is egymás mellett. A perzsa szöveg áll legelől, ezt követi annak fordítása új-susai nyelven és legvégül következik a babyloniai fordítás. Mindhárom szöveg ékírású volt. A Niebuhr-féle másolatokkal legelőször Gerhard Tychsen, rostocki orientalista és Münster Frigyes dán akadémikus foglalkoztak behatóan, de fáradozásuknak csak csekély eredménye volt. Tychsen*) volt az első, a kinek föltűnt, hogy a három írásnem közül a legegyszerűbben több jegy után egy ferdén fekvő ék mindig visszatér. Ezt a jegyet «szóelválasztónak» magyarázta. Ő ismerte föl első ízben azt is, hogy a fölíratok háromnyelvűek, de azt hitte, hogy mindháromnak ugyanaz az ábécé szolgál alapúl. Münster**) is szóelválasztó gyanánt fogta föl

*) *De cuneatis inscriptionibus Persepolitianis lucubratio*. Rostochii, 1798.

**) *Versuch über die keilförmigen Inschriften zu Persepolis*. Kopenhagen, 1802.

a mindig ismétlődő ferde éket, de már egy lépéssel tovább jutott Tychsennél, a mennyiben fölismerete, hogy nemcsak három különböző nyelvről, hanem három különböző írási rendszerről van szó, a melyek közül csak az elsőt lehet valamely ábécére visszavetni. Sikerült is a három írásnem közül az elsőben az *a* és *b* magánhangzókat megtalálnia és bizonyos ismétlődő csoportokat helyesen fordított «király» és «királyok királyá»-nak. De sokkal kevésbbé ismerte a perzsa nyelv szerkezetét, semhogy nagyobb eredményeket mutatott volna föl. Épenséggel nevetségesek voltak Lichtenstein, helmstädi tanár kibetűzési kísérletei. Az ő föltevése szerint az írás ó-arab írás volt, a melynek jegyei föltűnő rokonságot mutattak a kufikus betűkkel, a föliratok nyelve pedig aramæi volt, a kifejezések a Koránéhoz hasonlóak. Következtetéseivel odajutott, hogy egy babyloniai föliratot, a mely tényleg föld adományozásáról szóló jogi okirat volt, olyan beszédnek tartott, a melyet a halál istenségének papja a halottak emlék-ünnepén intézett a gyászoló özvegyekhez, hogy fájdalmuk csillapítására és nagyobb Istenfélelemre intse őket.

Az ékírás igazi megfejtője, a ki rendkívüli éles szemmel látott a föladat megfejtéséhez és a kinek 1802-ben sikerült egy több mint kétezer év előtt kihalt írás titkaiba behatolnia, Grotefend György Frigyes, göttingai gymnasiumi tanár volt. Saját szavaiból tudjuk, mi vitte őt, noha a keleti nyelvekben kevésbé volt jártas, arra, hogy e föliratokkal foglalkozzék. «Júliusban, midőn barátom Fiorillo, a királyi könyvtár titkára, sétaközben arról beszélt velem, vajon meg lehet-e állapítani olyan iratok tartalmát, a melyeknek betűi és nyelve teljesen ismeretlenek, én, minthogy már előzőleg hozzá voltam szokva, hogy nyelvünkön, de ismeretlen jegyekkel írt mondatokat megfejtsek, azt állítottam, hogy ez bizonyára lehetséges. Ő erre azt válaszolta, hogy ezt a legjobban úgy bizonyíthatom be, ha például az ékíratok egyikét megmagyarázom. Én ezt meg is ígértem, azon föltétellel, ha segítségemre lesz és mindent közöl velem, a mi e föliratok fölöl fölvilágosítást adhat. Ezután, barátom segítségével azt az írásnemet vettem elő, mint a legkönnyebbet, a melynek olvasását már Tychsen megkísérlette és a szerencse annyira kedvezett nekem, hogy már néhány hét múlva, valamennyi kibetűzési műfogás fölhasználásával megfejtettem a föliratok

legnagyobb részét.» Első kísérletét már 1802 szeptember 4-én bemutatta a göttingai tudós társaságnak.

Első sorban azzal jött tisztába, hogy e föliatokban nemcsak három különböző nyelvet, hanem három különböző írásnemet is kell látni. Azt is föltételezte, hogy mindháromnak azonos a tartalma, ha tehát sikerül az egyiket megfejtenie, akkor a másik kettőnek a tartalma is világos. Először tehát az első, legegyszerűbb írásnemmel foglalkozott és, úgy mint Tychsen, ő is azonnal fölismerte a mindig ismétlődő ferde ékben a «szóelválasztót». Két-két ilyen szóelválasztó jegy között helyenkint tíz írásjegy is állott. Ebből Grotefend azt következtette, hogy e jegyek nem szótagoknak, hanem betűknek felelnek meg, minthogy egy tíztagú szót nem kell eleve lehetségesnek föltételezni. Egészen helyes volt egy további következtetése is, hogy tudniillik a három nyelv és írás közül nyilván csak az első annak az uralkodóháznak a nyelve, a mely e föliatokat bevéselte, míg a másik kettő csak fordítás. Miután a föliatok Persepolisből származtak, azt tételezte föl, hogy az első írásnem perzsa. A perzsa történelemből tudta, hogy Persepolis az Achæmenidáknak volt székhelye, tehát ez uralkodóház királyaira kellett gondolni. Az is világos volt előtte, hogy az egyik föliatban A király B király fia gyanánt szerepel. Cyrusra nem gondolhatott, minthogy e névben kevés a betű, Artaxerxes neve viszont igen hosszú és így csak Xerxes és Darius maradtak hátra, a kiknek az ó-testamentomban és a zend nyelvben előforduló névformáit tette a szöveg megfelelő jegyei helyébe. Ily módon sikerült 13 betűt megállapítania, a melyek közül csak négy volt helytelenül meghatározva.

A még meghatározandó jegycsoportokhoz képest ez az eredmény még nem volt nagy, de az első lépés az ékiratok helyes megfejtése felé megtörtént. Többet Grotefend sem tehetett, minthogy híjával volt a kellő nyelvismereteknek, de fölléptek más tudósok, a kik ott folytatták a dolgot, a hol Grotefendnek abba kellett hagynia. Első sorban Rawlinsont említjük, a kik akkor angol tiszt volt a perzsa hadseregben és az ékirású föliatokat a helyszínén kezdte tanulmányozni. A nélkül, hogy csak sejtelve is lett volna Grotefend fölfedezéséről, sikerült néhány kisebb, szintén háromnyelvű táblácskát, a melyek szintén Darius és fiának Xerxesnek idejéből

valók voltak, helyesen megfejtenie. Ezalatt Európában mindinkább nőtt azoknak a száma, a kik a tudomány ez új ága iránt érdeklődni kezdtek. Az új irány képviselői és leghathatósabb támogatói közül csak Burnouf-t, Lassen-t és Rasko-t említjük. — 1835-ben fedezte föl Rawlinson a behistani sziklaföliíratot, a mely azóta olyan híressé vált. Egy majdnem megközelíthetetlen magasságban levő dombormű Dariust ábrázolja, a mint lábát előtte a földön fekvő ellenségre teszi, míg kilencz más lázadó hátrakötött kezekkel áll előtte. A föliírat alá 400 soros föliírat van vésve, a melyben a király ellenségei lázadását és legyőzését mondja el. Két fáradságos évet töltött el Rawlinson e föliírat lemásolásával és az Európába küldött másolat új anyagot adott a további tanulmányoknak. Rawlinsonon kívül különösen Hincksnek és Oppertnek köszönhet rendkívül sokat a tudomány. E közben hozzá foghattak az ékiratok második és végre harmadik nemének a kibetűzéséhez is. Kezdetben nehezen ment a dolog. Maga Rawlinson így nyilatkozott 1850-ben: «Nyiltan bevallom, hogy miután minden babyloniai jeggyel és minden babyloniai szóval megbirkóztam, a melyekhez a háromnyelvű föliíratok akár egyenes vonatkozás, akár következtetés révén támaszpontul szolgáltak és az ilyképen nyert kulcsot az egynyelvű assyr föliíratokra igyekeztem alkalmazni, nem egyszer kísértetbe jöttem, hogy ne mondjak-e le egyszer s mindenkorra erről a tanulmányról, mert még az iránt is kétségben voltam, hogy valami kielégítő eredményt képes leszek-e fölmutatni.»*) Mégsem lankadt a tudósok türelme, naponként több tért hódítottak meg és ma már az assyriologia tudományának épülete olyan biztos és terjedelmes alapon emelkedik, hogy az assyriologia a tudomány legnagyobb és legfontosabb disciplinái közé sorolható.

A babyloniai-assyr ékirás szótag-, nem pedig betűírás. A babyloniai-assyr írás ugyanis nem ismer tiszta mássalhangzókat, hanem szótagokat, a melyek mássalhangzó és magánhangzó, vagy magánhangzó és mássalhangzó összetételéből állanak. Például nincsen tiszta *b*, hanem csak *ba*, *bi*, *be*, *bu*, *ab*, *ib*, *ub* jegyek vannak, nincsen tiszta *g*, hanem

*) V. ö. Leopold Messerschmidt. *Die Entzifferung der Keilschrift*. Der alte Orient, V. 2. 18. 1.

ga, gi, gu, ag, ig, ug, stb. jegyek. Azonfölül vannak olyan jegyek is, a melyek összetett szótagoknak felelnek meg, a mássalhangzó + magánhangzó + mássalhangzó képlet szerint. Ilyképen 98 jegyet ismerünk egyszerű és 121 jegyet összetett szótagok számára. Azonfölül a jegyek egész sorának ideographikus jelentősége van és nem betű-, vagy szótagértéke, hanem értelmi értéke. Végre vannak olyan jegyek is, a melyeknek csak határozó szerepök van, tehát nem olvastatnak és csak arra szolgálnak, hogy jelezzék, melyik kategóriába tartozik az a szó, a melyet kísérnek. E mellett megjegyezzük, hogy az egyszerű szótagoknak megfelelő 98 jegy közül 30 jegynek van egy értéke, míg a többi 68 polyphon, vagyis egy jegynek az egyszerű szótagértékén kívül még értelmi értéke is lehet — a 98 jegy közül 40 ilyen — vagy pedig — a 98 jegy közül 28-nak — még más szótagértéke is. Például a *ba* szótag jegyének *Kášu* = «ajándékozni» értelmi értéke is van; az *ad* szótag jegyét *abu*-nak (= «atya») is olvashatjuk; az *ud* szótag jegyének *tu, tam, par, pir, lah, lih, hiš* értékei is vannak és a jegy *umu*-t (= «nappal»), *samsu*-t (= «nap»), *pišu*-t (= «fehér») is jelenthet. Az összetett szótagok 121 jegye közül 70 jelöl csak egy-egy szótagot és ezek közül viszont csak 40-nek nincsen e szótagértéken kívül egyéb értéke. Ha meggondoljuk, hogy az ideogrammok közül mostanig 55-öt ismerünk, a melyeknek csak egy értéke van, azt látjuk, hogy a 274 jegy közül, a mely minden assyriologus legszükségesebb szerszáma, épúgy mint a számoló-
nak az egyszeregy, mégis $30+40+55=125$ olyan jegy van, a mely csak egyértékű és olvasása iránt nem ad kétségre okot.

Az assyriologia tudományának fejlődése révén azonban nemcsak a philologia bővíthette ki határait, hanem a történelem és irodalomtörténet is nem reményelt hasznót húzott belőle. Alig van a tudománynak olyan ága, a mely ne nyúlna Babyloniába vissza. Az Európa museumaiban fölhalmozott ékirásos táblácskák arról tanúskodnak, hogy a babyloniaiak irodalma meglehetősen tág körű volt és hogy a tudomány náluk már a fejlődés magas fokát érte el. Különösen gazdag e tekintetben is a londoni British Museum gyűjteménye. Ott őrzik a Kujundsíokban fölfedezett ékirásos emlékek nagy gyűjteményét, a melyet a dicsőséges Aššurbánipal király, a görögök Sardanapalja (Krisztus előtt 668—626) gyűjtetett és állitta-

tott föl Ninivében és a mely jelenleg a «Kujundšiki könyvtár» néven ismeretes. Ez a könyvtár nemcsak történelmi följegyzéseket és kereskedelmi okmányokat tartalmaz, hanem az assyr irodalom valamennyi ágát magába foglalja és azért a legnagyobb jelentőségre tarthat igényt. Nem kevésbé fontos a világhírű tell-el-amarnai lelet, a mely ma a berlini királyi museumok előázsiai osztályában van és a melyből nemcsak az assyriologia, hanem az egyptologia is rengeteg hasznot húzott. A párisi Louvrebán van a tellohi lelet, a mely különösen a sumerológiára volt nagy befolyással. Mindaddig csak kétnyelvű szövegekből ismerték a sumér nyelvet, assyr fordítás kíséretében és azért olyan nyelvnek tartották, a mely mint élő nyelv már korán kihalt és a későbbi assyr irodalomban már csak mint holt, tudós és szent nyelv tartotta fenn magát. A tellohi leletek ellenben körülbelül a Krisztus előtt 4000—2500 évekre terjedő időből származó olyan királyi föliratok, a melyek tiszta sumér szövegeit sumér nyelven író és gondolkodó szerzők írták. A legnagyobb meglepetéseket azonban kétségkívül az amerikaiak nippuri ásatásainak köszönhetjük. Míg Telloh, a délbabyloniai romhalom, az ősrégi sumér, tehát nem sémi culturát mutatta be, nem is sejtett módon, addig a nippuri leletek a semiták legrégibb történetéről adnak számot. Gazdag eredménynyel jártak a nippuri Bêl templomban folytatott legújabb ásatások. Itt megtalálták*) e templomnak körülbelül 23,000 irodalmi szövegből álló könyvtárát, találtak mintegy 28,000, többnyire jó föntartású üzleti okmányt a Krisztus előtt III., II. és I. évezredből, körülbelül 2000, a Sargont megelőző korból, a Krisztus előtt V. és IV. évezredből való ékirásos táblát és körülbelül 800, részben igen apró edénytöredéket, «a melyek Babylonia legrégibb történetét illető különösen értékes forrásoknak tekinthetők».

Ha tartalmi szempontból osztályozzuk a különböző muzeumokban összegyűjtött anyagot, első sorban történeti föliratokat különböztetünk meg, a melyekhez számíthatjuk a chronographiai és chronologiai föliratokat is, tovább a kereskedelmi okmányokat vagy szerződéseket, tudományos tartalmú szövegeket, tankönyveket, szertartási szövegeket, imá-

*) Lásd Hilprecht: *Die Ausgrabungen im Bêl-Tempel zu Nippur*.

kat, hymnusokat, eposokat, legendákat és mythosokat. A történelmi szövegek nagyon sokfélék. Ide tartoznak először is az úgynevezett évkönyvek, a melyekben a királyok építkezéseikről és hadi tetteikről beszélnek. Ez évkönyvek az eseményeket rendszeren az illető uralkodók egyes uralkodási éveit szerint sorolják föl. Igen becses a ninivei könyvtárban felfedezett babyloniai királykrónika, a melyet szerencsés módon egészítenek ki a Babyloniában egyebütt talált, a legrégibb dynastiák viselt dolgairól szóló krónikaszerű följegyzések, továbbá a babyloniai és assyr történet synchronistikus táblái. A történelmi irodalomban igen fontos szerepet játszanak azon tisztviselők összefüggő lajstromai, a kiknek nevével neveztek el az évet, épen úgy mint Róma későbbi korában a consulok után. E neveket a fontosabb eseményekről szóló rövid jegyzetek — közigazgatási lajstromok — kísérik. A történelmi szövegek közé tartozik az úgynevezett levélirodalom nagy része is, a melyből különösen a Tell-el-Amarnában, Egyiptomban lelt agyagtáblák fontosak. Csak ezek révén értesültünk arról, milyen kiváló szerepet játszott Egyiptom a Krisztus előtt XV. és XIV. században egész Elő-Ázsiában és hogy az ókorban a Kelet valamennyi nyelve közül egyik sem örvendett akkora tekintélynek, mint a babyloniai nyelv, a mely akkoriban a diplomaták nyelve volt. III. Amenhotep, egyiptomi király babyloniai nyelven irt Kadašmanbil babyloniai királynak. De ezt nem tekintve is sok érdekes van e levelekben. Látjuk, hogy az egyiptomi és babyloniai udvarok között kötött vegyes házasságok épen nem tartoztak a ritkaságok közé és hogy e királyi vegyes házasságok révén Elő-Ázsia istenei Egyiptomba behatoltak. Nyugat-Ázsia fejedelmei örömet adtak leányaikat az egyiptomi nagy király háremébe, mert aranyat kaptak tőle ellenérték gyanánt. Dušrata, Mitáni királya, leányát feleségül adta az egyiptomi királyhoz és a következő levél kíséretében küldi az egyiptomi udvarhoz: «Küldjön testvérem nékem sok föl nem dolgozott aranyat és küldjön testvérem nékem több aranyat, mint a mennyit atyámnak küldött. Testvérem országában olyan sok az arany, mint a föld pora. Engedjék meg az istenek, hogy testvérem országában sokasodjak meg az arany mint most és tízszer annyira mint most. Ne tegye beteggé testvérem szívét az arany, a melyet kérek, ne tegyem beteggé testvérem szívét. Küldjön

nékem testvérem igen rendkívül nagy tömegeket a föl nem dolgozott aranyból és bármit kíván is testvérem háza számára, küldjön érte követeket és vitesse el; és megadom testvéremnek, bármily ajándékot kíván is. Ez az ország az én testvérem országa és ez a ház az én testvérem háza.»

Különös nagy számmal maradtak fenn a költészet termékei. Az újabb időben kibetűzött emlékek között első sorban imádságokat és az istenekhez intézett hymnusokat találtak, a melyek bizonyos tekintetben a szentírás zsoltáira emlékeztetnek. A Rawlinson-féle föliratgyűjtemény IV. kötetében *) a következő imát olvassuk, a melynek jelentős történeti háttere van. Vezeklő imádság, a mely Erech város elpusztítására vonatkozik.

«Ó istennőm, meddig düljön még az ellenség e hazában?

Urukban, fonséges városodban, a nyomor uralkodik;

«*Í-ul-bar*-ban, a jóslat házában, víz gyanánt folyik a vér.

Országaidat tűzzel pusztítja, csak füstöt látni mindenütt.

Ó istennőm, a szerencsétlenséghez vagyok lánczolva,

Ó istennőm, megkörnyékeztél, bánatba hoztál.»

A napistenhez intézett hymnus a következő:

«A föld végein, a menny közepén vagy erősségedben.

Te rendezed a világ minden népét;

Te uralkodol minden fölött, a mit *Ía* isten, a király, teremtett;

Te gondoskodik mindenről, a mi él;

Te vagy pásztora a magasban levőknek és a mélységben levőknek;

Te vonulsz végig a menny boltozatán;

Te igazhatod le a földet minden nap.

Senki a szellemek között nem lehet el nélkülöd;

Minden seregek istenei közül ki oly hatalmas mint te?

A börtön elzáróját te semmisíted meg;

Az erőszakosnak, a ki elnyomást szán országának,

Az igazságtalan bírónak — bilincseket mutatsz nekik.

Azt, a ki megvesztegetést elfogad és nem cselekszik helyesen, — azt
megterheled bűnével;

De a ki nem fogad el megvesztegetést, a ki a gyöngét oltalmazza,

Az jót nyer a nap istenétől és életet kap.»

A legérdekesebbek a legendák, eposok és mythosok, a melyek még töredékes formájokban is, a hogy fönmaradtak, általános jelentőségre tarthatnak számot. Legnagyobb részt

*) IV, 19. 3. szám.

Aššurbânipalnak Kujundšikban fölfedezett könyvtárából való, de a babyloniai ásatások révén immár kétségtelen, hogy a babyloniai-assyr történet sokkal régibb korszakából származnak és hogy a Kujundšiki könyvtár példányai csak másolatok. Csak az nincs még eldöntve, vajon e másolatok a legendák eredeti alakját adják-e vissza, vagy pedig azokat a későbbi fejlődés állapotában mutatják-e be. Ide tartozik például a világ teremtéséről szóló babyloniai legenda, mely némely tekintetben érintkezik a bibliának a világ teremtését tárgyaló elbeszélésével. Kezdeté :

Azon időben, midőn fönn az
 ég nem volt még megnevezve,
 a földnek lenn neve még nem volt,
 nemzőjök, az ős kezdet oceánja
 és anyjok, a zúgó Tiámat
 vizei egybegyűltek;
 a mezők határolva nem voltak,
 barázdák nem látszottak;
 azon időben az istenek egyike
 sem létezett,
 nevet nem viseltek, rendeltetésök
 nem volt;
 azután megszülettek az istenek;
 Lachum, Lachamu voltak az elsők.
 Hosszú idők tűntek le, sok idő
 múlt el,
 míg Anšar, Kišar megszülettek.
 Hosszú napok jöttek-mentek,
 hosszú idők múltak,
 Anu, Bel és Ía megszülettek.

Még több tekintetben találkozunk a bibliával a vízözönről szóló babyloniai elbeszélés, egy része a nagy babyloniai nemzeti hőskölteménynek, a melynek hőse Gi-il-ga-miš. Uruk (Erech) városát már évek óta szorongatja Chumbaba, az elamiták királya. Végre Gilgamos hős személyében mentő lép föl, a ki Eabani-val, az Ururu istennőtől teremtett, félig emberformájú szörnynyel szövöttek, hogy a várost az elami zsarnoktól megszabadítsa. Együtt szállnak szembe Chumbabával, ez legyőzetik és Gilgamos győzedelmesen vonul be Urukba. Ekkor Ištar istennő keresi a hős szerelmét: «Jőjj, Gilgamos, légy férjem, szerelmedet add nekem ajándékul; légy te férjem, én leszek feleséged; oroszlánoktól vont, drágakőből és

aranyból készített kocsin állatlak majd és a czedrusok illata között fogsz bevonulni házamba. Boruljanak le előtted a királyok, urak és fejedelmek és vigyenek neked adó gyanánt mindent, a mit a hegy és föld terem.» De Gilgamos megveti az istennő szerelmét és gúnyosan utasítja el magától. Istar, fölböszülvén e gyalázaton, a mely érte, fölszáll az égbe, atyjának, Anu-nak elpanaszolja szíve fájdalmát és boszúért esedezik. Anu megteremti a mennyei bikát és Gilgamos ellen ereszti, de Eabani farkánál ragadja, Gilgamos pedig szívébe döfi kardját. Istar magánkívül van dühében és megátkozza a két hőst. Eabani meghal, Gilgamost pedig belpoklossággal verik meg az istenek. Gilgamos ekkor útra kél, hogy fölkeresse őset, Sit-Napištim-t, ki a boldogok virányain lakik és segítséget kérjen tőle. Hosszú, fáradságos és veszedelmes vándorlás után eléri célját. Üdvözli őset és elmondja neki eddigi viszontagságait, az pedig elbeszéli, mint menekült meg a vízözönből és mint került az istenek sorába. Az istenek elhatározták, hogy megbüntetik az emberiséget, de Ea őt, Sit-Napištimt, ki akarta menteni az általános pusztulásból és álmában közölte vele a bekövetkezendő vízözönt. «Te, šuripaki férfi, Ubara-Tutu fia, ácsolj házat, építs hajót, hagyd el minden jószágodat és mentsd meg életedet.» Sitnapištim engedelmeskedik az isten parancsának, fölépíti a bárkát, a melyet kívül-belül földi szurokkal von be, aranyat, ezüstöt és mindennemű élelmi szert hord a bárkába. «Mindennel, a mim volt, megtöltöttem, mindennel, a mi ezüstöm volt, megtöltöttem, mindennel, a mi aranyam volt, megtöltöttem, mindennel, a mi mindennemű gabonám volt, megtöltöttem. A hajóra vittem egész családomat és női háznépemet. A mező barmait, a mező állatjait, kézműveseket mind együtt fölvittem.» Egy istenadta jelre bezárja a bárka ajtaját. Ekkor beáll a vízözön. «Sötét felhőzet vonult föl az ég boltozatán, Rammân dörgött benne, Nabû és Marduk mentek elől, mentek vezetőkként hegyen-völgyön át. Nergal előre rántotta a kormányt, tovalépett Ninib, zivatart hajtott utána. Az Anunnaki fölemelték fáklyaikat és azok sugárzó fényével szikrába borították a földet. Adad (a zivatar istene) bösz dühe éig emelkedik és minden világosat sötétre változtat. Elárasztotta a földet, a vizek a hegyre emelkedtek. Még az istenek is féltek a habok árájától, elhúzódtak és fölmentek Anu

egébe. Az istenek lekuporodva ültek, mint egy kutya, az ég körfalán.» Így dühöngött a zivatar hat nap és hat éjjel. A hetedik napon az eső lecsillapodott, a vihar megszűnt; Nisir ország hegye föntartja a hajót és nem bocsájtja el helyéből. Így maradt ott hat napig. «Midőn elközelgett a hetedik nap, kibocsájtottam egy galambot és eleresztettem. A galamb ide s tova repült, de minthogy nem volt ülésre hely, visszatért. Kibocsájtottam egy fecskét és eleresztettem. A fecske elröpült és ismét visszatért; minthogy nem volt ülésre hely, visszatért. Azután kibocsájtottam egy hollót és eleresztettem. A holló röpült, látta a víz apadását, iszapban gázol, károg, de nem tér vissza. Ekkor mindent kibocsájtottam, áldozatot és vezeklési ajándékot mutattam be a hegy csúcsán.» Ámde Bel haragudott azért, hogy egy élő lény megmenekült a büntetés elől. Ea megengesztelte és reábirta, hogy a jövőben az emberek bűneit másképen büntesse meg, mint vízözön által. Ezután Bel fölszállott a hajóra, «megfogta kezemet, kivezetett, kivezette feleségemet és letérdeltette mellettem, egymás felé fordított minket, közénk állott és áldva üdvözölt minket: «Az előtt Sitnapistim ember volt; ezentúl Sitnapistimt és feleségét úgy tiszteljük, mint magokat az isteneket; lakják Sitnapistim a távolban, a folyamok torkolatánál.»

Gilgames ekkor meggyógyul és visszatér Urukba, de a balsors hazatérés közben is utoléri. Őse növényt adott neki, a mely örök fiatalságot biztosít számára, de a mint útközben egy kúthoz akart leszállani, a növény a vízbe esett és egy dæmon elvitte magával.

Az epos tizenkét énekre oszlik. A XI-ik ének tartalma a vízözönről szóló elbeszélés. Régebben Nimrod-eposnak nevezték, mert hősét a bibliai Nimroddal azonosították, a kiról a biblia azt mondja: «Kezde hatalmassá lenni a földön. Ez hatalmas vadász vala az Úr előtt, azért szokták mondani példabeszédben: Ez olyan hatalmas vadász az Úr előtt, mint Nimród.» (Genesis, X. 8. 9.) Az epos általánosan elterjedt és gyakran lemásolták. A Krisztus előtt XX-ik évszázad közepe körül keletkezhettek, de olyan töredékeket is találtak, a melyek az Arsacidák idejéből, tehát a Krisztus előtt első vagy második évszázadból származnak. Szorgalmasan magyarázták az assyr iskolákban, hiszen assyr táblákon hozzávaló philológiai commentárokat is találunk.

A Gilgames-eposhoz egy másik költemény csatlakozik, a melyet régebben össze is kapcsoltak vele, czíme: *Ištar poklokra szállása*. Ištar a legelső és legnépszerűbb az istennők között. Részből Astarténak, Aphroditénak, Venusnak felel meg. Csillaga az eszthajnali csillag. Sin holdisten, alkalmilag Anu, Bel, Marduk és Assur leányának is nevezik. A mythosokban kétféle minőségben lép föl: egyrészt a kék, az érzéki szerelem, a termékenység istennője s így az istenek és emberek anyja gyanánt, másrészt mint a legerősebb és leghatalmasabb istennő, a vadászat, a harc és háború istennője, mint döntő hatalom a legfőbb istenek tanácsában. Tisztelete a legnagyobb kicsapongásokkal volt összekötve, papnői nyilvános kéjhölgyek voltak. *) A költemény irányzata röviden a következő: Egy férfi siratja nőtestvére halálát. Elmegy egy paphoz, hogy tanácsot kérjen tőle, miképen szabadíthatná meg az elhunyt lelkét az alvilágból. A pap, hogy a könyörgőnek egy példával megmutassa, hogy a pokol kapui nem bevehetetlenek, elbeszéli neki *Ištar poklokra szállását*. Ezt a költeményt az irodalom legkiválóbb darabjának, a babyloniai irodalom valószínű gyöngyének tekinthetjük. Kezdeté: **)

Az ország felé, melyből nincs visszatérés, az ország felé, melyet ismersz, irányozta gondolatait Ištar, a holdisten leánya.

A holdisten leánya gondolatait irányozta
a sötétség háza, Irkalla székhelye felé,
a ház felé, melyből a bemenő többé vissza nem tér,
az ösvény felé, mely vissza nem vezet,
a ház felé, melyben a belépő világosságot nem talál,
a hely felé, hol porral táplálkoznak, sarat esznek,
hol világosságot nem látnak, sötétben laknak,
ol madárként pehelyruhába öltöznek;
ajtó, zár porlepett, stb.

Azok közül a tudományok közül, a melyeket a babyloniaiak különös buzgósággal műveltek, főleg a mennyiségtan és csillagászat terén mutathattak föl korszakalkotó eredményeket. Az ó-kor egy népének sem voltak akkora érdemei e tekintetben, mint a babyloniaiaknak. Kivált a csillagászat

*) Baumgartner: *Die Literaturen Westasiens und der Nilländer*, 75. köv. II.; C. P. Tiele: *La déesse Ištar* (Actes du VI. Congrès int. d. Orient., II. 495. köv. II.)

**) *Egyetemes Irodalomtörténet*, I. 183. köv. II.

terén tanítói voltak a földkerekség valamennyi culturnépének. A legnagyobb pontossággal kiszámították a csillagok keltének és nyugtának idejét, a hold phasisait, a nap és a fontosabb csillagcsoportok culminatióját, ismerték a nap- és holdfogyatkozások periodikus visszatértét, meg tudták határozni a bolygók és a legnagyobb csillagok heliakus keltének és nyugtának idejét, már korán ismerték az állatkört s így a tropikus év csillagképeit is. A király udvarában külön udvari csillagász tartózkodott, a ki királyának bejelentette az ég minden fontosabb tűneményét. Astrologiai szempontból fontos esemény volt, ha a hold sarlója a Jupitert eltakarta. Már korán ismerték a synodikus hónap átlagos tartamát, vagyis azt az időt, a melyen belül a hold egyes phasisai visszatérnek. Az ő számításuk szerint ez az átlag 29·53095 nap, vagyis olyan szám, a mely a mienktől (29·53059 nap) csak 0·00036 nappal, vagyis 31 másodperczcel tér el. Mint-hogy a babyloniaiak csillagászati ismeretei ilyen fejlettek voltak, naptáruk is már a legrégebb időben nagyon rendezett volt és a lunisolaris éven alapult. Az év 12 hónapból állott, a melyek fölváltva 29 és 30 naposak voltak, tehát összesen 354 napból. Hogy ezt a nap pályájával összhangba hozzák, 19 éves cyklust szerkesztettek, a melyen belül 12 év közönséges év volt 354 nappal, hét év azonban, és pedig e cyklus minden III., VI., VIII., XI., XIV., XVI. és XIX. éve, nem 12 hanem 13 hónapból, e szerint 384 napból állott. Mindez csak úgy volt lehetséges, hogy már korán teljesen kifejlődött csillagászati rendszerök volt, a melynek segítségével a nap, a hold és a fontosabb csillagcsoportok pályáit pontosan meghatározhatták. A mellett a csillagászati tartalmú táblácskák nagy része még nincs is végleg földolgozva. Sok csillag nevét még nem tudjuk a mai nevekkal azonosítani és sok táblácska tekintetében még nem tudjuk, vajon megfigyelések eredményei vannak-e reájok jegyezve vagy pedig ez eredmények a babyloniaiak csillagászati számításából eredtek-e. Az anyag nagy részét astrologiai elemek hatják teljesen át.

A babyloniaiak az orvostudomány terén is sikereket mutathattak föl. Az orvostudomány kezdetben az astrologia szolgálatában állott. Azt tették föl, hogy bizonyos csillagok istenségei döntő befolyást gyakorolnak mind az ásványokra, mind a növényi és állati anyagokra, még pedig mindegyik

istenség külön-külön meghatározott dolgokra. Az orvosnak az volt a föladata, hogy kifürkészsze, a csillagok mely constellatiója alatt tört ki a betegség, azután megkeresték az e constellationnak megfelelő istenséget és ennek megfelelően választották meg a különböző anyagokat, a melyekből orvosságait készítették. Később bizonyos varázsigékkal, ráolvasásokkal és imádságokkal üzték el a betegségeket. A régi babyloniai és assyr orvosok receptkönyve ilyen, részben az ősrégi szent sumér nyelven írt varázsigéket és imákat foglalt magában. Minden betegség számára megvoltak a meghatározott mondókák és csak lassanként fejlődött ki a tulajdonképeni orvostudomány bizonyos neme. Az orvosok első sorban sebési műtétekkel próbálták ki művészetöket. Hammurabi törvénykönyvében az orvos tiszteletdíja is meg van állapítva. Például a szem hályogának eltávolításáért tíz sekel jár; ha azonban a beteg nem születésétől fogva szabad ember, hanem volt rabszolga, akkor az orvos műtéteért csak öt sekelt kap, ha pedig rabszolga, akkor annak gazdája két sekellel tartozik az orvosnak. A betegek társadalmi rangjának a megkülönböztetése abban az esetben is kifejezést nyert, ha a műtét nem sikerült. Ha a beteg, a kin műtétet végeztek, rabszolga, akkor az orvos a sikertelenség esetében a tiszteletdíjnak csak felét kapja. Ha a rabszolga a műtét következtében meghalt, akkor az orvosnak kárpotlásul új rabszolgát kell adnia, de ha a halott teljes jogú polgár, akkor az orvosnak a szerencsétlen műtét után kezét levágják.

A babyloniai-assyr irodalom nem mutathat föl olyan orvosi compendiumot, a milyen az egyptomi irodalomban az Ebers-féle papyrus, a melyet első földolgozójáról neveztek el. Az orvostudomány terén az egyptomiak jóval előbbre voltak, mint a babyloniaiak és assyrok.

Egyébként a két folyam országának lakói mindenütt üttörök voltak, a hol az emberi szellem érvényesítéséről volt szó: ott kell keresnünk az emberi művelődés hazáját.

MAHLER EDE.

AZ IMREFAINI LEÁNY.

Regény.

Első közlemény.

I.

Az estély már javában folyt. Mint minden más alkalommal, a vendégek ezuttal is csak tizenegy felé jöttek össze teljes számban. A lakás összes fogadóképes termei fényesen ki voltak világítva, a folyosón künn pedig a hirneves cukrász emberei sűrögtek és forogtak, mert mindjárt kezdődni kellett a vacsorának.

A tánczra csak vacsora után kerül a sor, s így a fiatal hölgyek megpróbálták, hogy a ruháikat legalább a tánczig épségben tartsák. Ez pedig nem volt könnyű föladat, mert a három szalonban vagy kétszáz ember állt vagy ült szorosan egymáshoz préselve. És mindenki megkönnyebbülve látta, a mikor az inasok föltárták a nagy szárnyas ajtókat és jelentették, hogy kezdődik a vacsora.

Keresztúry Dénes szintén csak úgy tizenegy óra tájban jelent meg. A mikor belépett a szalonba, az egyik inas mély meghajlással egy kis boritékot adott át neki. Keresztúry kihúzta a kis kartonlapot és egy izgatott pillantást vetett a névre. Azután megkönnyebbülve látta, hogy ma este Farkas Lily kisasszonyt fogja az asztalhoz vezetni. Pedig ez nem hathatott reá az ujság ingerével. Vagy négy alkalommal ült már ezen a télen is Farkas Lily mellett, a kinek egyébként is hűséges és elválaszthatatlan kísérője volt. Ez a folytonos együttlét a társaság szemében már majdnem eljegyzés számba ment és ha Keresztúry néha arra gondolt, hogy erről

a kérdésről még tulajdonképen soha sem esett szó közöttük, egy vállvonással mindig megnyugtatta önönmagát. Nevetséges. Hát nem elég az, ha az ember két esztendeig kitarótan udvarol és ezt az udvarlást kegyesen el is fogadják? Hát nem elég az a sok titkos és nem titkos kézszerítés, meleg pillantás, virág és más efféle, a miben két esztendő óta bőséges része volt. Igaz, hogy házasságról még nem beszéltek. De ez tulajdonképen csak ő rajta mult és mihelyest elérkezettnek látja majd az időt, rendbe fogja hozni ezt is.

A mai estélyre azonban Keresztúry Dénes nem jött ilyen rózsás hangulatban. Az este vendége volt, még pedig igen kellemetlen vendége. A nagybátyja látogatta meg, a ki egyuttal gyámja is volt annak idején, kiskorusága alatt. Az öreg úr igen ritkán mozdult ki falujából, mely a legközelebbi vasuti állomástól teljes hat órányi távolságra volt — jó időben. Rossz időben, illetőleg sár idején, egyáltalában el volt vágva a világforgalomtól. És ámbár a nagybácsi azt mondotta, hogy csak cséplőgépet akar vásárolni, azért jött föl, Keresztúry mindjárt sejtette, hogy ez a látogatás neki is szól. Nem is csalódott. Az öreg úr elszívott egyet a maga rettenetes kurta szivarjaiból, hümmögött és krákogott egy kicsit, azután pedig hozzá kezdett a támadáshoz.

Hát teveled mi van?

Keresztúry Dénes ugyan már teljes öt esztendeje volt nagykorú, de most mégis egy kissé kényelmetlenül érezte magát. Megpróbálta, hátha óvatosan ki tud térni a kérdés elől.

— Hogy érti ezt, kedves bácsi? — kérdezte ártatlan arczezal.

Az öreg úr megint krákogott. Azután megadta a fölvilágosítást.

— Hogy hogy értem ezt? Majd mindjárt megmagyarázom, szerelmes öcsém. Figyelj csak reám egy keveset. Öt esztendő óta vagy nagykorú. Ez többek között azt is jelenti, hogy öt esztendő óta semmi közöm a dolgaidhoz. De azért kegyes engedelmeddel, vagy akár a nélkül is, úgyis mint volt gyámod, és úgyis mint egyedüli rokonod, egy és mást el fogok most mondani, ha mindjárt nem tetszik is valami nagyon.

— Oh kérem . . .

— Sohse kéremezz. Tudom, hogy most tiszta szívből

oda kívánsz engem, a hol a bors terem. Ez már a kellemetlen igazságok rendes sorsa. Mindegy. Azért mégis azt mondom neked, édes öcsém, hogy öt esztendő óta haszontalanul és ostobán élsz. Sohse mereszd reám a szemedet. Megmondottam. Haszontalanul és ostobán élsz. Azt kérde, hogy miért? Mindjárt megmagyarázom. Mikor nagykorú lettél, volt vagy harminczezer forint vagyonod. Ez sem sok, az igaz. De becses segítség lehetett volna, ha valamihez hozzá kezdesz. Hiszen jó úton voltál. Letetted az államvizsgálatot és vagy két évig szolgáltál a vármegyénél. Megvan a közigazgatási vizsgálatod is. Azt hittem, hogy nagyot fogsz emelkedni a vármegyénél, előbb-utóbb pedig képviselő lesz belőled. Te azonban nem azt választottad. Alig hogy nagykorú lettél, ott hagytál mindent és azután itt Pesten öt esztendő alatt az utolsó krajczárig elköltötted vagyonodat. Ez a haszontalanság. Az ostobaság pedig az, hogy most abban bizakodol, hogy majd valami vagyonos kisasszonynyal ismét rendbehozod a dolgot. Sohse tiltakozzál. Tudom én jól, hogy valami gazdag leánynak udvarolsz. Jó barátod, Bakó Feri, ezzel akart a minap megnyugtadni. Ne féltselek, mert nem sokára gazdagon fogsz nősülni. Hát nekem eszem ágában sincsen, hogy most a kérdés erkölcsi oldalát kezdjem feszegetni. Az erkölcsről elvégre különböző lehet fölfogásunk. De azt mondom neked, édes öcsém, hogy én ezekben a gazdag házasságokban nem hiszek. Annak a gazdag fiatal hölgynek te talán igen jól beleillesz az udvarába, — de hogy hozzád menni nem fog, azt bizonyosra veszem.

Keresztúry most mégis megszólalt.

Ebben az egyben nincs igaza, bátyám.

— Nincs-e? Hát azt sem bánom. Hát akkor vedd el. Légy nagy úr a pénzéből, élj urasan — én nem foglak irigyelni. De figyelj jól arra, a mit most mondok. Huszonkilencz éves multál. Ha még egy-két esztendőt eltöltesz így, nincsen többé visszatérés számodra. És ha nem sikerül házassági terved, menthetetlenül el fogsz zülleni. Azért hozd tiszta a dolgot, a míg nem késő. Kérdezd meg egyenesen a kisasszonytól, hogy széna-e vagy szalma? Ne fintorgasd az orrodát, hiszen nem ilyen kocsis módon kell föltenned a kérdést. Hiszen te tudsz a szalonnyelven beszélni, azt hallottam, első szaktekintély vagy a társaságban. Találj valami

gyengéd, tapintatos formát. De akármilyen módon kérdezel is, — a kérdést tedd föl minél előbb. Ha azt a választ kapod, hogy igen, akkor neked volt igazad. Akkor mélységesen megfogod vetni az elmaradt, falusi öreg medvét, a ki beleavatkozott dolgaiddba. De ha tévedtél volna, ha a kisasszony nagyon mulatságosnak találta volna az udvarlást és kaczerkodást, de a hetedik szentségtől idegenkednék, akkor jöjjön meg végre az eszed. Az imrefalvi főbiróság most üresedett meg. Öszintén megmondom, tulajdonképen az hozott föl ide Pestre, mert a cséplőgép még rá ért volna. Ismered megyénket, tudod, hogy az úri elem borzasztóan megfogyott az utolsó húsz esztendőben. Már a múlt közgyűlésen is valami pugrist választottak meg a héthársi járásba. A megyei családok sorra kihalnak vagy elpusztulnak. Mikor meghallottam, hogy a jövő közgyűlés megválasztja az új imrefalvi főbirót. — fölkerestem a méltóságos urat, és mondtam neki, hogy te most itt élsz Pesten, — haza hozlak imrefalvi főbirónak. A főispán a mi vérünk, ő is látja, hogyan tűnnek el a megyei familiák, neki is fáj ez; — rögtön megigérte, hogy ha pályázol, hát keresztül viszi a megválasztásodat. A közgyűlésen nincsen ellenzék, a kit a főispán meg akar választatni, az biztos lehet dolgában. Tudom, hogy Imrefalva nem valami kellemes hely. Az élet a hegyek mögött nehezedre fog esni, a ki most ahhoz voltál szokva, hogy folytonos élvezetek között töltsd az idődet. De — még egyszer ismétlem — az én hitem szerint ez az egyetlen út, a mely még nyitva áll előtted.

A fiatal ember fanyarul mosolygott.

— Remélem, hogy talán mégsem az egyedüli.

— Hát a hogy gondolod. Nem vagyok többé gyámod, nincs jogom reád erőszakolni tanácsomat. Két napig még Pesten maradok. A Pannoniában megtalálhatsz minden dél előtt tizenegy óráig. Ha pedig haza utaztam, czímemet tudod. Most pedig nem akarlak tovább tartóztatni, látom nagyon pislogsz az órádra. Bizonyosan valami estélyre készülsz. Hát sohse tartóztasd magad, én már megyek.

Az ajtónál hirtelen még egyszer visszafordult az öreg úr.

— Te, mondd csak, az az ízé . . . no tudod már, az a kisasszony, a kiről szó van, én bizony már elfelejtettem a nevét, pedig Bakó megmondotta — ott lesz az ma este?

Keresztúry bólintott.

— Úgy hiszem, hogy igen.

— No hát. Akkor itt van a legjobb alkalom. Ne halogasd a dolgot, hanem kérdezd meg tőle még ma, hogy miként gondolkozik az anyakönyvvezetőről. Azután holnap megmondhatod nekem, hogy készüljek-e a lakodalmadra.

És ezzel az öreg úr a maga kurta, peczkes lépéseivel eltávozott.

Keresztúry gondosan felöltözött, azután beült egy kocsiba és az estélyre hajtatott.

Útközben folyvást a nagybátyja szavai jártak eszében. Szó sincs róla, — az öreg úr nem ért a fővárosi társadalom életéhez. Nem tudja, hogy mi az a flirt. De hát tudja-e ő maga? ... Mintha mégis valami igazság volna — abban, a mit az előbb hallott.

Igaz, Lily mindig nyíltan beismerte, hogy flirtöl vele. De hogy ez a flirt házassággal is fog végződni, azt sohasem mondotta. Bizonyos, hogy valami kisvárosban az olyan leány, a ki két esztendeig feltűnő módon együtt van egy fiatal emberrel, gyanúba keveredik. De Pesten ezt másképen fogják föl, és a milliomos kisasszonyokat semmi sem keveri gyanúba egykönnyen. Keresztúry úgy érezte, hogy a vér egyszerre a fejébe szökik. Ha ebből a házasságból nem lesz semmi, — akkor vége van. Sohasem vallotta be magának, de most egyszerre tisztán látta, hogy ő már hónapok, talán évek óta erre a házasságra építette föl jövőjét. Tényleg, mihez kezdjen, ha a leány kikosarazza? Pénze nincs, állása nincs, egyedüli kilátása az imrefalvi főszolgabíróság harmincz kilométernyi távolságban a legközelebbi mezővárostól. Akkor talán még mindig jobb választás, ha négy lat ólommal intézi el a kérdést.

Keresztúry úgy találta, hogy a kocsiban kiállhatatlanul fűledt a levegő. Kinyitotta az egyik ablakot és kitekintett az utcára. Csúnya csatakos idő volt, a gázlámpák nehezen pislogtak a nedves ködben és a kihalt utcákon már alig járt ember. A fiatal ember egyszerre dideregni kezdett.

— Igaza van a bácsinak. Még ma este tisztába kell jönnöm a leánynyal, — dűnnyögé maga elé.

Most, hogy belépett a terembe, hirtelen ijedtség fogta el. Hátha Lily valami véletlen következtében nem jött el. Félig-meddig számított arra, hogy a vacsoránál melléje fog kerülni.

Tudta, hogyan csinálják meg az asztal-rendet. A kikről tudják, hogy szívesen és sokat vannak együtt, azokat egymás mellé ültetik. De azután egyszerre megnyugodott, mikor az inas az asztali beosztását átadta neki. És újra elhatározta, hogy a mai vacsora alatt elintézi a kérdést. Vagy — vagy.

A mai estélyt egy vidéki család adta, melyet tulajdonképen senki sem ismert. Valahonnan Arad-megyéből kerültek föl és azt beszéltek rólok, hogy rengeteg gazdagok. Miután harmincz esztendeig garasoskodtak odahaza, elhatározták, hogy most már élvezni fogják vagyonukat és feljönnek Pestre élni. Egy fiatal, divatos építész valami szörnyű stílusban házat épített számokra és ugyanez az úr gondoskodott a többiről is, a butorokról, a képekről, a lovakról és a társaságról. Tulajdonképen ez volt a mestersége, nem az építés. Vagyona és tehetsége nem volt, de jó neve és társadalmi helyzete a fölszínen tartották. A kik — különösen vidékről — a társaságba be akartak jutni, hozzá fordultak. Ezeket a megbízásokat páratlan ügyességgel tudta keresztül vinni. Addig ütötte pártfogoltjai mellett a nagydobot, hogy végül már maga is hitt a saját meséiben. Mialatt házu-kat építette, csodálatos legendákat terjesztett megrendelőinek családi előkelőségéről és vagyoni helyzetéről. Úgyhogy mire a megrendelők végül beleköltöztek az új házba, készen találták már azt a jó társadalmi helyzetet is, a mely után vágyódtak, mert mindenki örült, ha az előkelő idegenek meghívással tisztelték meg. Ezekért a társadalmi előnyökért cserébe azután szívesen elnézték azt, hogy az építkezés gyalázatosan sikerült és hogy a számlák szemtelenül nagyok voltak.

Az aradmegyei család szintén ehhez a módhoz folyamodott, hogy a társaságba bejusson. Teljhatalmat adott az építésznek, és ő mindent magára vállalt — még az első estély rendezését is. Sőt figyelme kiterjedt arra is, hogy régi kipróbált inasok álljanak az idegen család rendelkezésére, a kik mindenkit ismernek s így is megkönnyítsék a háziak nehéz föladatát.

Keresztúry először megkereste a háziasszonyt. Ez nem volt nehéz föladat, mert egy meglehetősen kövér hölgy, mélyen kivágott sárga selyemruhában, a terem közepében állott és kezét minden másodperczen nyájas mosolygással kézcsókra nyújtotta. Keresztúry megcsókolta a kezét, azután

mélyen hajolt meg két ismeretlen fiatal hölgy előtt, a kikről föltette, hogy ezek a házikisasszonyok. Miután pedig minden kötelességeit elvégezte, Lily keresésére indult. Néhány percz mulva azután szerencsésen meg is találta.

Farkas Lilynek igen fekete haja és igen fekete szemei voltak, természetéről pedig egy lelkesült tisztelője úgy nyilatkozott, hogy olyan, mint a királpárduczé. Kétséges, hogy az illető fiatal úr, a kit napi foglalkozása különben egy ügyvédi irodához kötött, látott-e már valóságban királpárduczot, — de hogy Farkas Lilynek tényleg gyönyörű termete van, ezt mindenki elismerte. Különben egyedüli leánya volt néhai Farkas Antalnak, a ki mint építópallér kezdette meg negyven esztendővel azelőtt pályáját és mikor három év előtt szívelhajasodásban meghalt, három milliót hagyott hátra készpénzben. Halála után özvegy Farkas Antalné csak arra szorított, hogy örüljön leánya társadalmi sikereinek és természetesen találja, hogy Lily minden tekintetben önállóan rendelkezik.

A mikor most Keresztúry hozzá lépett, a leány épen azzal mulatta magát, hogy doktor Kovásznai Andornak válogatott kellemetlenségeket mondjon. Doktor Kovásznai Andor hosszú és sovány fiatal ember volt, a leányos mamák pedig vágyakozó reménységgel pillantottak reá, mert a hosszú és sovány fiatal embernek szintén jóval többje volt, mint egy millió. Azt azonban még ellenségei sem foghatták reá, hogy költekezően vagy könnyelműen él. Ellenkezőleg. Már az iskolában is valóságos réme volt mindazon tanulótársainak, a kiknek odahaza állandóan a dúsgazdag, de a mellett szorgalmas és buzgó Kovásznait állították követendő példa gyanánt szemök elé. Kovásznai egész életében mintafiú volt. Sohasem mulasztott el egy leczkét sem, ő néki voltak a legszebb jegyzetei, megtakarított zsebpénzét pedig betette a takarékpénztárba. Az egyetemen mindig az első padban ült és makacs harczokat folytatott, hogy az előadó tanárra ő adhassa reá a télikabátot. Mikor első nagyobb értekezését egy a tizenharmadik században végleg elveszett állítólag gót eredetű codexről megírta, — édes apja elhatározta, hogy fiát teljesen a tudományos pályára neveli. Kiküldte Párisba és Londonba, és mikor a fiú három esztendő mulva onnan visszatért, minden zsebében egy-egy kiváló külföldi tanárnak el-

ismerő levelét hozta magával. Különben még soványabb lett és pápaszemet is hordott. Mint mondotta, csak azért jött haza, hogy nagy munkáját *A portugál rendi alkotmány egyes változásairól a XIII-dik században* megírja, a mely munkával egyetemi katedrára pályáz. Mialatt ezen nagy jelentőségű könyvén dolgozott, időről-időre megjelent a társaságban és tudományos dicsőségének, valamint vagyonának fényében gyönyörködött. Beszélték különben, hogy doktor Kovásznai Andor már elhatározta magát, és még a tél folyamán egy hozzá méltó leányt fog kezével boldogítani.

Farkas Lily láthatólag megörült Keresztúrynak. Rámosolygott, kis meleg kezét pedig egy pillanatig ott felejtette a fiatal ember kezében. Azután megkérdezte tőle:

— Ilyen későn? Már attól félttem, cserben hagyott és egészen Kovásznaira leszek utalva a vacsora alatt.

— No és az olyan nagy szerencsétlenség volna? — vetette közbe Kovásznai.

Hát tudja Isten. A régi spanyolok vagy gótok tulajdonképen csak igen kevésbé érdekelnek.

— Bocsánat, én nemcsak a régi spanyolokról szoktam beszélni.

— Nem. Még a saját tudományos dicsőségéről is. De az tulajdonképen még kevésbé érdekel, mint a régi spanyolok.

— A nagybátyám volt nálam, azért késtem — mondotta most Keresztúry.

De nini, a társaság már átvonul az ebédlőbe. Szabad a karját kérnem.

Mialatt karonfogva mentek, Keresztúry hirtelenül elhatározta magát.

Beszélnem kell önnel, Lily — mondotta halkan. — Azt reméltem, hogy a vacsora alatt háborítatlanul leszünk. De ha a másik oldalán Kovásznai ül, ez lehetetlen. Pedig ennek még ma este meg kell lennie.

Lily egy kissé csodálkozva pillantott reá. De azután bólintott.

— Táncolja velem a négyest. Az legalább egy óráig tart és azalatt mindent elmondhat.

A lakásnak négy kisebb-nagyobb terme ebédlőnek volt a mai estére átalakítva. A vendégek kis asztalkák mellett foglaltak helyet, a melyeken művészi rendetlenségben gyö-

nyörű élővirágok heverték. Az egyik asztalka mellől Kovásznai integetett.

— Ez a mi helyünk. Tessék csak ide jönni.

A vacsora hosszú volt. A hírneves czukrász ki akart tenni magáért és több új ételt ez alkalommal mutatott be először. A főlszolgáló inasok folyvást töltötték a pezsgőt és a halk zsongás nemsokára mindig hangosabb és hangosabb lett. Nevettek, kiabáltak és a mikor a házigazda pezsgős poharával a kezében végig ment a termeken, valóságos diadal orditással fogadták. A derék ember arra az időre gondolt, mikor a mai estély költségeiért még egy egész esztendőig vesződnie kellett — és boldogan mosolygott.

A vacsora alatt Keresztúry meglehetősen szótlan volt. Annál többet beszélt Kovásznai. Talán meg akarta mutatni, hogy tud ő mást is, nemcsak a régi spanyolokat, mert szokatlanul elmés és jókedvű volt.

Lily nevetve hallgatta a fecsegést, de néha-néha oda-fordult Keresztúryhoz:

— Ejnye, de szótlan lett.

- Majd azután beszélek — sugta vissza Keresztúry.

A vacsora véget ért. A társaság ismét visszatódult a szalonokba, és egy pár perczig mindenfelé szörnyű kavarodás volt. A vendégek egy része a háziakkal próbált kezet szorítani, egy másik rész pedig egymásnak kívánta kedves egész-ségére a vacsorát. Az inasok közben fekete kávéval és szivarokkal jártak körül. Egyszerre csak megszólalt a cigány, a nagy terem ajtai kitárultak és kezdetét vette a boszton nevű, általánosan kedvelt táncz.

— Ne felejtse a négyesünket — sugta még Lily, mialatt már egy fiatal úr tánczra vitte.

Keresztúry oda támaszkodott egy zöld malachit kandallóhoz és lassan kevergette fekete kávéját. Egy csepp kedve sem volt tánczolni. Maga sem tudta, hogy miért van ily rettenetesen rossz kedve. Hiszen nem történt semmi. Lily kedvesebb és melegebb volt hozzá ma este, mint bármikor. És mégis úgy érezte, hogy a következő órától félnie kell.

— Hát te mit búsulsz itt egymagadban? Már te sem tánczolsz? — kérdezte valaki a háta mögött.

Keresztúry megfordult. Azután kezét nyújtotta a fiatal embernek, a ki megszólította; Bakó Feri volt, a kiről nagy-

bátyja egy órával azelőtt azt mondotta, hogy egy gazdag házasság kilátásával védte őt előtte.

— Nincs kedvem ma este a tánczra. Ha az ember tíz esztendő óta egyebet sem tesz, akkor...

— Akkór végre megúnja, — egészítette ki a másik. — Hjah, de hát nekünk ez a mesterségünk, hogy ne mondjam kenyérkeresetünk. Különben mit akarsz? Azt hiszed, hogy én talán valami nagy élvezettel ugrálok itt körben. Nézd, még alig kezdtük és az első gallérom már oda van. De hiába — muszáj.

Keresztúry egy futó pillantást vetett barátjára. Csakugyan inge már kissé gyűrött volt, nem rég hófehér, kemény gallérja pedig három rétre hajtva szomorúan konyult lefelé. Azután megcsóválta a fejét.

Hát miért tánczolsz ilyen eszeveszettül?

A másik vállat vont.

— Miért? Fura kérdés. Már az imént megmondtam — és különben te is nagyon jól tudod. Miért? Mert ez az én társadalmi helyzetem egyedüli alapja. El vagyok ismerve, mint kitűnő hoszton tánczos. Ezért hívnak mindenüvé, ezért becsülnék és szeretnek és talán ezen a réven fogok majd nősülni is. Hát csak nem hanyagolhatom el a mester-ségemet.

Keresztúry kelletlenül mosolygott. Azután eszébe jutott, a mit a nagybátyja mondott.

Igaz, a nagybátyám említette, hogy beszélt veled.

Az ám. A vonaton találkoztam az öreg úrral. Mondhatom, nagyon el volt ellened keseredve. Erősen biztattam, hogy ha elveszed Farkas Lilyt, akkor egyszerre nagy úr leszel, de ő csak a vállát vonogatta. Nem nagyon bízik a házasságban. Hát hiszen tudod, hogy az öreg urak milyenek.

— Mondd csak Feri? — kérdezte most hirtelenül Keresztúry — hát te, te hiszel ebben a házasságban? Azt gondold, hogy a leány hozzám jön?

Bakó Feri csodálkozva mérte végig barátját.

Bocsáss meg, de ezt neked kell a legjobban tudnod.

Keresztúry egy ideges mozdulatot tett.

— Nekem kellenne a legjobban tudnom? Mesebeszéd. Hiszen tudod, hogy vagyunk a leányokkal. Sohasem bizonyos, hogy mi bolondítunk-e, — vagy bennünket bolon-

dítanak. És különösen ezek az ideges, modern leányok, a milyen Lily. Az ember sohasem tudja megítélni, hogy voltaképen hányadán van velök. De neked, a ki elfogulatlanul nézsz bennünket, mondd, neked mi a benyomásod? Ezt szeretném tudni.

Bakó Feri lehúzta fehér báli-kezttyűit, azután ismét fölhúzta őket. De a válaszra nem igen tudta magát rászánni.

— Nos?

Hát, édes fiam, bocsáss meg, de erre a kérdésedre nem tudok válaszolni. Ha harmadik személy kérdezné meg tőlem, azt mondanám, hogy az én hitem szerint meg fogod kapni a leányt. Harmadik személylyel szemben semmiféle felelősség nem köt. De neked nem mondhatom ugyanazt. Neked nem mondhatok mást, mint hogy amott tánczol Lily, kérd föl egy fordulóra és kérdezd meg tőle magad.

Keresztúry az ajkát harapta.

— A nagybátyám ugyanezt tanácsolta. Igazatok is van. A négyes alatt majd megkérdezem tőle.

Pár pillanatig mindketten hallgattak. Azután Bakó barátjának vállára tette a kezét.

No, öreg. De azért ne csináld ezt a tragikus arczot. Ha Lily kikoszaraz is, nem olyan nagy szerencsétlenség. Találsz te még magadhoz való leányt. A magunkfajta ember nem pusztul el olyan könnyen. De én most csakugyan bemegyek gallért váltani. Elég ideig beszélgettünk — egy kicsit dolgozni is kell a vacsoráért.

Keresztúry elgondolkozva nézett utána. Ez a Bakó Feri jó fiú. Jó fiú, de teljesen erkölcstelen. Természetesnek találja azt, hogy az ember az egyik gazdag leány után a másikkal próbálkozik meg. Egyszer majd talán mégis sikerülni fog. De hát nem ilyen erkölcstelen-e tulajdonképen ő is? Nem építette-e összes terveit erre a házasságra? Nem éli-e ugyanazt az életet, mint Bakó? Keresztúry egyszerre csak azon kapta magát, hogy majdnem toppantott a lábával.

Ostobaság — gondolta azután. — Ilyen könnyen lehet az embert befolyásolni. Már én is úgy gondolkozom, mint egy könyv, a melyet nagybátyám írhatott volna meg. Abban különben igaza van az öregnek, hogy tisztába kell jönnöm a leánynyal. A moralizálásra majd azután is rá érek.

Egy inas frissítőket hordott körül nagy ezüsttálczán.

Keresztúry magához intette, azután fölvelt egy pohár pezsgőt és fenékgig fölhajtotta. Jó, hideg pezsgő volt és fiatal a ember kissé csettentett a nyelvével.

— Nincs még veszve Lengyelország — mondotta félig magának. Azután megkérdezte a rendezőt, hogy mikor kezdődik már a négyes. A rendező a fiatal, jónevű építész volt, a ki lázas buzgalommal rohant keresztül a termeken és tánczra hajszolt mindenkit.

— A négyes? Azonnal édes barátom. Még csak ezt a bosztont fejezzük be. Mit szólna az estélyhez? Mi? Fényes. Colonn! — és ezzel a rendező ismét tovább vágatott.

A boszton többszöri megismétlés után — csakugyan véget ért. A cigány a négyeshez kezdett beharangozni. A rendező pedig tele torokkal kiáltott:

— Négyesre fölállani! Négyesre kérem a párokat!

Lily a táncztól kipirult arczczal kapaszkodott bele Keresztúry karjába. A párok még mindig nem tudtak fölállni és lassan föl és alá sétáltak a nagy teremben.

Nos, önnek valami fontos mondanivalója van, — kezdette maga Lily, — kíváncsian várom, hogy mi az a mondanivaló.

Keresztúry úgy érezte, hogy elpirul. El volt tökélve magában, hogy fölteszi a kérdést, de a formát még nem találta meg. És most hirtelenül elhatározta, hogy nem is keres formát. Megállt és élesen belenézett a leány szemébe.

Azt akarom megkérdezni öntől, Lily, hogy akar-e a feleségem lenni, — mondotta azután minden átmenet nélkül.

Lily egy pillanatra megdöbbenve bámult reá. A következő pillanatban azonban elnevette magát.

Csak nem kérdezi ezt komolyan?

Keresztúryt a leány nevetése kihozta a nyugalmából.

Izgatott hangon adta meg a választ:

— A legkomolyabban. És nem tudom, hogy mi nevetnivalót talál a kérdésen?

Lily reátette keztyűs kezét Keresztúry karjára.

— No, no, azért ne haragudjék mindjárt. Csak olyan furcsa volt az imént, a mikor úgy egyszeribe megkérdezte tőlem, hogy akarok-e a felesége lenni. De most már nem nevetek, hanem komolyan és őszintén fogok beszélni önnel, a mint azt meg is érdemli tőlem.

A fiatal ember végigsimított a homlokán. Érezte, hogy mindennek vége van. Volt a leány hangjában valami, a mi nem hagyhatta kétségben.

— Egészen komolyan és őszintén fogok önnel beszélni — ismétlé Lily. — Felesége nem lehetek. Minden egyebet mellőzve azért sem, mert már jegyet is váltottam Kovásznaival. Csak nem hoztuk még nyilvánosságra.

— Felállani! Kérem a párokat — a fiatal, jó nevű építész kétségbeesetten próbált rendet csinálni a zürzavarban.

Keresztúry önkéntelenül is beállt tánczosnőjével a sorba. Feje zúgott. Az első pillanatban azt hitte, hogy Lily tréfált vele. De aztán rápillantott, és tudta, hogy igazat beszélt.

— Hölgyek előre —

Lily mosolyogva szorította meg tánczosa kezét, azután kecsesen eltánczolta a figurát. Mire visszatért, a fiatal ember már megtalálta azt a mondást, a mit görcsösen keresett.

— Engedje meg, hogy én legyek a legelső, a ki szerencsét kíván az eljegyzéséhez.

A leány bólintott. Azután ismét reávetette a szemét.

— Maga most haragszik reám, úgy-e? — kérdezte.

Keresztúry a fejet rázta.

— A világért sem. Semmi jogom sincs ahhoz, hogy haragudjam.

— Urak át — hangzott ismét a rendező utasítása.

Mialatt Keresztúry egy ismeretlen, fiatal hölgy előtt mélyen meghajolt, csak egy gondolatja volt. Semmi gyöngesség. A kétségbeesésre ráér otthon is. De a leánynak nem szabad észrevenni azt, hogy elvesztette nyugalma. Mire visszatért tánczosnőjéhez, arczán már nem volt semmi az előbbi izgatottságból.

— De igen, tudom, hogy ön haragszik reám — folytatta Lily, a mit az előbb abba hagyott. — Pedig nem szeretném, ha azt gondolná rólam, hogy játszottam magával.

— A világért sem gondolom. Meg vagyok győződve arról, hogy sokkal különb játékot tudott volna találni.

— Ne gúnyolódjék. Tudom, hogy viselkedésem följosztotta arra, hogy azt higye, hogy nem közönyös előttem. És nem is az. Ön tetszik nekem. Kérem, ne hagyja azért abba a figurát, nem szeretném, ha azt mondanák, hogy mi rontottuk el a négyest. És ne is csodálkozzék. Ismétlem,

ön tetszik nekem. De ez még nem elég arra, hogy a felesége legyek.

Keresztúry úgy érezte, hogy a halántékán lázasan lüktetnek az erek. De nyugodt maradt. Összeszorította fogait és csak néhány pillanat múlva kérdezte meg:

— Nem magyarázná meg ezt... ezt a rendkívül érdekes megkülönböztetést.

— Azt akarja tudni, hogy miért nem leszek a felesége?

— Azt.

Lily egy pillanatig elgondolkozott. Azután az előbbi nyugodt hangon szólalt meg újra:

Különben csakugyan a legokosabb, ha egészen nyíltan beszélek. Látssa, édes barátom, — ne vegye rossz néven — önnek igen jó neve van, a mellett csinos és kellemes fiú, de ezzel vége. Semmi egyéb.

— És Kovásznai több?

— Igen. Kovásznai ma már egyetemi magántanár, a jövő választáson pedig okvetlenül bekerül a képviselőházba. A kormányelnök biztosra megígérte neki. Mert Kovásznai előre tör... és nekem ilyen férj kell. A ki mindig magasabbra és magasabbra emelkedik és magával együtt emel majd engem is. Elvégre ezt az árt megkövetelhetem magamért. Tudom, hogy ha az ön felesége lennék, pénzből igen kellemesen élhetnék. Azt is elhiszem, hogy a mámor első hónapjaiban, vagy éveiben is igen boldog lennék. De a mámor eloszlik. És nekem nem az kell, hogy férjemnek egyedüli állása az legyen, hogy a férjem. Ma szeretem önt, Kovásznai pedig — látssa, őszinte vagyok — untat. De Kovásznai oldalán még abban az időben is fogok találni újabb és újabb szerepkört, a mikor önből, édes barátom, már régen kiábrándultam volna.

— Colonn — vagy négyen rohantak végig a tánczó párok között, ezzel az orditással, akárcsak mintha csatakiáltás volna. Pár perczig a két sor dobogva rontott egymásnak és ismét vissza — Keresztúrynak pedig ismét alkalma volt, hogy ezalatt rendbe hozza gondolatait.

— Semmi gyöngeség. Semmi gyöngeség — ismétlé ön-magának.

— Séta jobbra — adta ki a parancsot a rendező. Lily belekapaszkodott tánczosa karjába.

— Jól tudom, hogy az elavult fölfogás szörnyen el-

ítélne — mondta. Látszott rajta, hogy szinte kéjeleg a saját őszinteségében. — Azzal vádolna, hogy kaczer, hiú, léha és üres vagyok, erkölcstelennek tartana azért, mert kaczerkodtam azzal, a ki tetszett és feleségül megyek ahhoz, a kihez a jövőm érdekében ezt jónak látom. Pedig lássa, ennek a fölfogásnak nincsen igaza. Jogom volt ahhoz, hogy a leányéveimet kellemesen és derűsen töltssem el, és jogom van ahhoz is, hogy az életemet okosan berendezzem. Gondolkozzék csak egy kevéssé ezen, és át fogja látni, hogy teljesen igazam van. Talán önző vagyok, de legalább nyíltan be is vallom és nem takargatom mindenféle hazug phrasisba, mint sok más. És senkinek sincsen joga, hogy szemrehányást tegyen nekem ezért.

Mosolygó szemekkel, csendesen beszélt. Hangjában nem volt semmi pathos, csak mély meggyőződés. Annak a leánynak a meggyőződése, a ki természetesnek találja, hogy minden úgy történik, a mint az szeszélyének jól esik.

Keresztúry egy kissé meghajolt séta közben.

— Teljesen igaza van — mondotta azután ő is. Szinte csodálkozott saját magán, hogy milyen nyugodt. Még mosolygott is. — Teljesen igaza van. És nekem csak egy kötelességem van, meg kell köszönnöm azt a két kellemes évet, a mely alatt barátságára méltatott.

A leány gyanakodólag tekintett reá.

— Komolyan beszél?

— A legkomolyabban.

A terem egyik ajtaja most hirtelen megnyílt. Két inas egy hatalmas kocsit tolt be, a mely telisteli volt válogatott szép virágokkal. A jónevű fiatal építész büszkén pillantott körül, ez az ő ötlete volt.

— Virágconfetti! — kiáltott oda a pároknak.

A virágok pár pillanat múlva ellepték a padlót. Az egész társaság jókedvű csatát vívott egymással, vastag, hizlalt székfűk, Nizzából hozott rózsák és ibolyák repültek keresztül a levegőn. Lily egy sötét piros rózsát vett kezébe.

— Barátságunknak azért még nincs vége — mondotta könnyű hangon, — a melyen azonban valami forróság tört keresztül. — Hozzámegyek Kovásznaihoz. De Kovásznai Andorné épen olyan jó barátnője lesz, mint a milyen Farkas Lily volt. Nem hiszi? Fogja. itt van ez a piros rózsza zálogul.

Keresztúry mély meghajlással vette át a virágot. A virágcsatával a négyes befejeződött. A cigány ismét bosztont kezdett, Kovásznai pedig kényelmes lépésekkel közeledett feléjük.

— Szabad a következő fordulót kérnem?

— Azonnal, csak a négyestánczosomtól búcsúszom. — Lily kezét nyújtott Keresztúrynak, és mialatt a fiatal ember kezét fogta, szemébe mélyen beletekintett. Azután hozzá tette — a viszontlátásra.

— A viszontlátásra -- mondotta Keresztúry is. Egy pár perczig még a helyén maradt és belenézett a tánczoló, zsi-bongó sokaságba. Azután megfordult és lassan kiment a tánczteremből.

A ruhatárban ismét Bakó Ferivel találkozott. Bakó újra gallért váltott.

— A harmadik a mai este alatt panaszkodott. — Te már elmégy?

— Igen.

Bakó Feri egy pillanatig fürkészőleg nézett barátja szemébe. Az előbbi beszélgetés járt eszében. Valamit akart kérdezni, de aztán meggondolta magát.

— Kár. Nagyon szép estély. Nem érzed talán egészen jól magadat?

Kissé fáj a fejem. De majd elmúlik a szabad levegőn.

— Akkor tanácsolom, hogy eredj gyalog haza. Az mindig jót tesz. De nekem vissza kell szaladnom, foglalkozva vagyok a legközelebbi tourra. Mikor látlak?

Majd — legközelebb. Servus.

— Servus.

A kapu előtt egész sereg koci állott. Keresztúry tagadólag rázta meg a fejét, azután gyalog indult lakása felé. Az idő az éjtszaka alatt megváltozott. Az esőt száraz hidegség váltotta föl, északnyugoti szél sepegte végig az utcákat és megcsörrentette a gázlámpák üvegeit. Keresztúry fölhatta téli-kabátja gallérját.

— Ostobaság — gondolta egy pillanat múlva. — Hát nem mindegy most már, hogy megfázom-e vagy sem?

— Tehát vége — füzte tovább gondolatait. — Bánatpénznek kaptam egy piros rózsát és egy biztatást a jövőre. Mivel azonban az egyikből sem lehet megélni, úgy látszik, nem marad más hátra számomra, mint a pisztoly. A pisztoly.

Milyen rettenetesen banálisan hangzik ez. Már szinte látom a tudósításokat. «Tettének oka valószínűleg reménytelen szerelem», vagy «A halálba — hír szerint — zilált anyagi viszonyai kergették.» Minden nap százszor olvassuk ezt a hírt az újságban. Alapjában véve az imrefalvi főszolgabíróság még kevésbé volna banalis. Eltemetkezni a hegyek mögött szintén egy neme az öngyilkosságnak, és — úgy hiszem — még kellemetlenebb, mint egy golyó az agyvelőn keresztül. De legalább szokatlan. Száz tönkrement ember közül úgyszólván egy sem választhatja ezt a módot. Azután az öngyilkosság — minden egyebet nem tekintve — újabb szíveség volna, a mit Lilynek tennék. Ezt pedig igazán nem érdemli meg tőlem.

A hideg szél belevágott arczába. A fiatal ember föl-emelte fejét.

— A romantika elavult dolog, de néha még van valami értelme. A letörött hozományvadász, a ki elmegy a tótok és ruthének közé — pompás novella-théma. De a letörött hozományvadásznak is kell valamit csinálnia, ha nem akarja agyonlőni magát. Én pedig nem akarom magamat agyonlőni.

Valamelyik sarki kávéházból cigányzene hallatszott. Keresztúry egy pillanatra megállt és a kiszűrődő hangokra figyelt. Divatos kuplét játszottak és a fiatal ember halkan szintén füttyülni kezdett.

— Ez az igazság — gondolta azután. — Minek szépítem magam előtt a dolgot, semmi kedvem sincsen a halálra. Az élet mulatságos — talán még Imrefalván is az. Megyek Imrefalvára. Holnap reggel fölkeresem az öreget és rendbe hozom vele a dolgot.

És ezzel az elhatározással Keresztúry Dénes szépen, csendesen haza ment.

II.

A megyei székvárosban ugyan még csak petrolummal világították az utcákat, a pályaudvar mégis esténként szokatlan és idegen fényben ragyogott. Az idegen fényt a vasúti vendéglős szerezte meg vendégeinek, a ki valami furfangos készülékkel a sárga, pislogó petroleum-lángot fehérré és ra-

gyogóvá változtatta át. A város közönsége azzal hálálta meg ezt a figyelmet, hogy még akkor is fölkereste a vasuti vendéglőt, a mikor semmi dolga sem volt a pályaudvaron. Különösen nyaranta valósággal divatos hely volt, és sok tekintetben pótolta a költséges fürdői életet is. A cserepekbe ültetett bokrok között az asztalok sohasem maradtak üresen. Délelőtt a férfiak ide gyűltek villásreggelire, gulyást ettek és sört ittak, közben pedig nagy érdeklődéssel nézték az érkező vonatokat. Délután a város hölgyei, fényes öltözékben, kávéra jelentek meg. Egy szóval a vasuti vendéglő előtt mindig élénk, mozgalmas élet volt.

Február elején azonban még nem lehetett odakünn ülni, annál is inkább nem, mert ez idén különösen csúnya, hideg februári idő volt. A hegyek között erősen fagyott és havazott, a völgyben pedig piszkos, csúnya hólé borított el mindent. A pályaudvaron alig volt ember. Az esti személyvonat már elment és a forgalmi tiszt csak arra várt még, hogy a kis szárnyvasutat elindítsa, azután ő is bemehet a meleg étterembe, a hol a többi vasutasok már nagyban kártyáztak. Néhány utas lassan kászolódott kifelé és helyet foglalt a vonatban, közben erősen szidták a kalauzt, a miért ilyen komisz időben nem fűtteni eléggé a kocsikat. A kalauz mentegőzött, ő mindent megtett, nem tehet arról, hogy a fűtőkészülék elromlott.

Az egyetlen első osztályú szakasz előtt állott Keresztúry Dénes a nagybátyjával.

— Várhattál volna holnap reggelig — mondotta az öreg úr. — Így csak hajnalban lépsz Imrefalván, még ha holdvilág van is.

— Hozzászoktam az éjjelezéshez — válaszolt a másik. Arczán egy pillanatra fanyar mosoly jelent meg. — És különben is, úgy hiszem, ez lesz az utolsó éjtszakám hosszú időre.

— Hát bizony, Imrefalván nem igen lesz sok módod benne. Örülj, hogy megválasztottak. A főispán nagyon szépen viselkedett. Szinte meg voltam hatva, mikor azt mondotta ma neked, hogy örül, hogy ismét egy Keresztúry lép a megye szolgálatába. Ha egy kissé összeszeded magadat, a jövő tisztújításnál jobb főbiróságot szorítunk ki neked. Majd megpróbáljuk, hogy azt a héthársi pugrist küldjük a helyedbe — a héthársi járásba azután téged választunk meg.

Egy tót hordár táskát tett be a szakaszba. A táska gazdája nyomon követte. Magas termetű férfi volt, a haja már erősen őszbe vegyült, szakálla, bajusza alig volt. Olyan egyenesen tartotta magát, mintha katona volna polgári öltözetben. A mikor a két férfiú előtt elment, a vasuti lámpa egyenesen reásütött és élesen megvilágította vonásait. A kettő föltekintett. Az idegen és az öreg Keresztúry egymásra néztek, azután mindkettő kelletlenül nyúlt a kalapja felé.

— Na, kellemes utitársad lesz — mondotta az öreg, a mikor már a másik beszállt.

— Ki volt ez?

— Az imrebányai polgármester.

— Rossz viszonyban éltek egymással?

— Rossz viszonyban él az az egész megyével. Haszon-talan pugris. De előbb-utóbb kitörjük a nyakát.

— Indulás! Indulás! — kiáltotta most a forgalmi tiszt, a ki már idáig is türelmetlenül nézte az óráját.

Keresztúry megölelte az öcscsét.

— Hát Isten veled! Hiszen azért bejössz majd a székvárosba néha, néha. Ird meg, hogy mikor, akkor én is be-
iövök.

A kalauz belefűjt a kis réztrombitába, Keresztúry Dénes pedig hirtelen fölugrott a kocsiba. A következő pillanatban a vonat megindult.

Keresztúry egy ideig mozdulatlanul nézett kifelé az ablakon. Odakünn teljes, vak sötétség volt mindenfelé. A míg a város közelében haladt a vonat, néhol még pislogott valami halavány világosság, de nemsokára az is megszűnt. A fiatal ember odatámasztotta homlokát a hideg ablaküveghez és gondolkozott. Nem voltak magasröptű, philosophiai gondolatai. De valami fázékony bizonytalanságot érzett, a mikor az imrefalvi főszolgabírói lakásra gondolt.

— Nincs kifogása, uram, ha dohányzom — kérdezte most utitársa, a ki szintén nyugodtan, mozdulatlanul ült a maga szögletében.

— A világért sem. Magam is rágyújtok.

Kivette szivartárczáját, de azután észrevette, hogy nincsen gyufája. A másik előzékenyen odakinálta a magáét.

— Nagyon köszönöm.

Mialatt rágyújtott, Keresztúry Dénes arra gondolt, hogy

nagybátyja talán igazságtalan az idegennel szemben. Hiszen ez egy igen jól nevelt úrnak látszik.

Mintha amaz kitalálta volna gondolatait, újra megszólalt.

— A közgyűlésen már volt szerencsénk, igaz, hogy ott nem mutatkoztam be. Czelder István vagyok.

--- Keresztúry Dénes.

— Az új imrefalvi főszolgabíró, ugy-e? Előbb vagy utóbb hivatalosan úgyis találkoztunk volna, mert a legközelebbi városnak, Imrebányának, én vagyok a polgármestere.

Keresztúry kissé meghajtotta a fejét. Pár pillanatig hallgattak, a polgármester azután megkérdezte:

— A fővárosból méltóztatik jönni, úgyebár?

— Onnan. Öt esztendőt oda lent voltam. Kissé furcsa is lesz majd ismét beleszoknom ebbe a csendes, egyhangú életbe, a mi idehaza folyik. De másrészt, úgy hiszem, jót fog tenni idegeimnek. A nagyvárosban annyi a csúnya, piszkos dolog, szinte vágyódom arra, hogy beleolvadjak abba a tiszta nyugalomba, a mely itt a hegyek mögött van.

Keresztúry elhallgatott, azután kissé bosszúsan gondolt arra, hogy jóval többet mondott, mint a mennyi szükséges volt. Hetek óta biztatta saját magát az előbbi gondolatmenettel. De az fölösleges volt, hogy ennek a vadonat idegen embernek is mindent elmondjon.

A polgármester kissé furcsán mosolygott.

Ha jól értettem meg a főszolgabíró urat, valami nagy, tiszta nyugalmat vár ott a hegyeink mögött. Azt hiszi, hogy csak a főváros romlott, idehaza minden még érintetlen a salaktól. Félek, hogy keserűen fog csalódni. A megyei élet úgy a messze távolból nagyon szépnek, családiasnak látszik; de ha közelebbről nézzük, nem tudom, hogy nem rosszabb-e mindannál, a mit a fővárosban talált.

Keresztúrynak eszébe jutott, a mit nagybátyja mondott, hogy a polgármester és a vármegye rossz viszonyban élnek v mással. Azért megkérdezte:

- Ne vegye rossz néven, polgármester úr, de nagyon érdekelné, ha ezekről a kérdésekről tájékoztatna egy kicsit. Hiszen tudja, új ember vagyok és teljesen ismeretlen. Öt esztendő nagy idő, a mikor elkerültem a megyétől, még úgyszólván gyermek voltam. Nagyon érdekelné, ha polgármester úr egyet és mást elmondana.

A polgármester egy pillanatig habozott. Azután vállat vont.

— Attól tartok, hogy nem lesz megelégedve azzal, a mit hallani fog tőlem. Nem tudom, említették-e a főbíró úrnak, hogy a vármegye és az én csekélységem rossz viszonyban élünk egymással.

A főszolgabíró nem igen akarta megmondani, hogy nagybátyja tényleg említett ilyesfélét. Azért úgy tett, mintha ezt az utolsó kérdést nem hallotta volna.

— Mindegy különben — folytatta a polgármester — az okát úgy sem mondták volna meg. Az oka tudniillik az, hogy a vármegyei urak a főispántól az utolsó díjtalan joggyakorlókig urak — én pedig csak polgármester vagyok és nem is akarok több lenni.

— Ezt a megkülönböztetést nem értem.

— Majd megmagyarázom. A vármegyei hivatalt senki — vagy csak a legkevesebben — fogják föl úgy, hogy az egy szürke felelősséggel telt állás, a melyben dolgozni kell. Az urak nem látnak benne egyebet, mint egy nobilis sportot, a mely jövedelmet és hatalmat is ad, és a mely egyenesen és kizárólag az ő számokra van föntartva. Arról, hogy ők hivatalnokok, fogalmok sincs. Én pedig az állásomat hivatalnak tekintem, a melyet szárazon, ridegen kell gyakorolnom. És mivel a két fölfogás minduntalan összeütközik, hát nem tudok a megyével jó barátságban maradni.

Keresztúry megcsóválta a fejét.

— Engedelmet kérek, nem akarom a vármegyét védni. Először is nem ismerem, másodszor pedig magamnak sincsen több jogczímem mostani hivatalomhoz, minthogy a Keresztúryak már hat század óta vannak a vármegyében. Polgármester úr fölfogása a maga hivatalos állásáról bizonyára helyes. De nem látom át, hogyan származhatnak ebből a fölfogásból összeütközések.

— Majd meg méltóztatik mindjárt érteni. Legjobb lesz, ha egy kis, de úgy hiszem, jellemző példán magyarázom meg. Azt tudja a főszolgabíró úr, ugy-e, hiszen közigazgatási tisztviselő, hogy az ujonczozást egy vegyes bizottság végzi, a melyben a vármegye is benne van. A városi hatóság ilyenkor — az én időm előtt — a vegyes bizottságot hatalmasan megtraktálta. Hallom különben, hogy ez a jó szokás másutt

is megvan. A bor meg a pezsgő reggelig folyt, a cigány meg muzsikált hozzá. Hát hiszen az urak így mulatnak --- tudom. De azt is tudom, hogy a városnak egy-egy ilyen este mindig belekerült vagy kétszáz pengőjébe. A város pedig nem úr és nincsen pénze. És épen ezért én mindjárt a hivataloskodásom első esztendejében ezt a szép szokást végleg megszüntettem.

— Nagyon helyesen tette.

— Hát hiszen a mikor az alispán úrnak mindent kifejtettem, ő is azt mondta, hogy nagyon igazam van. Mihelyest azonban kitettem a lábamat a hivatalból, kijelentette, hogy igen becsületes ember lehetek ugyan, de az is bizonyos, hogy zsugori pugris vagyok. Különben ez igazán csekélység, nem is érdemes beszélni róla. Másért vagyunk most hadilábon a vármegyével, a mi különben főbíró urat is érdekelní fogja. A nagy küzdelem az imrefalvi bányabérlet körül folyt.

— Teringettét. — ez az imrefalvi bányabérlet úgy látszik az én birodalmamban van.

— Az ám. Egy félóránnyira a főbíró úr residentiájától. Odakünn Imrefalván a városnak tudniillik igen nagy és igen gazdag kovandbányája van. Ezt a bányát hat esztendő óta egy Révész nevű úr bérli. Nem mondok róla semmit, úgylis majd meg méltóztatik ismerkedni vele. Talál majd reá módot, mert nagy súlyt fektet arra, hogy a vármegyei urakkal jó viszonyban legyen. Én most csak a szerződésről akarom elmondani azt, a mi érdekes. Ezt a szerződést hat esztendőre kötötte meg Révész még a hivatali elődömmel, a ki nagy barátságban élt vele. A barátság pedig elnéző. És így elnézték azt, hogy Révész olyan évi átalányt fizet ma a bányabérletért, a melynek a háromszorosát vagy négyszerezését nyeri ő maga.

Keresztúry meg akarta mutatni, hogy ő nem hiába főbíró, ért is a közigazgatáshoz.

— De hiszen a szerződést nem a polgármester köti meg. Ott van a városi tanács és a városi képviselőtestület.

A polgármester kezével intett.

— Azok is mind igen jó barátai voltak Révész úrnak. Nem is méltóztatik elképzelni, hogy mennyi jó barátja van. A vármegyénél mindenki szereti. A főispán úr ő méltósága nagyon kegyeli. Ez a szeretet különben most Révész úr utolsó reménye, abban bizik és talán nem is ok nélkül.

— Hát történt valami?

— Csak annyi, hogy a hat esztendő jövőre lejár. Három év óta pedig én vagyok a polgármester és engem Révész úr nem tudott a barátai közé megnyerni. Tetszik tudni, én aféle morosus pugris ember vagyok, a ki nem szereti a bort és a pezsgőt, és ha pénzt felejtének az íróasztalomon, hát azt kidobom azzal együtt, a ki ott hagyta. A városi képviselőtestületbe is új emberek jöttek, Révész úr barátai ott is megfogtak. És így történt, hogy a mikor most újra pályázatot hirdettünk a következő hat esztendőre, azon nem Révész úr kapta meg a bérletet, hanem más valaki.

— Hát hiszen ezzel a kérdés be is van fejezve.

— Dehogyan. Most következik a java. Révész úr emberei, a kik benn ülnek a közgyűlésben, megföllebezték ezt a határozatot a vármegyéhez. A vármegyénél pedig még a régi emberek vannak és így alighanem találnak valami formai hibát, a miért a határozatot meg lehet semmisíteni.

— De hát mit ér ezzel Révész? Hiszen a város újra meghozza ugyanezt a határozatot.

— Már ebben nem vagyok olyan egész bizonyos. Egy latin közmondás így szól: «qui habet tempus, habet vitam». A kinek ideje van, annak még más mentsége is akad. Révész erősen dolgozik, az imrebányai képviselőtestületben pedig nem igen ülnek Catok. A pénz nagy úr és az olyan szegény, elmaradt helyen, mint Imrebánya, kétszerte olyan nagy úr, mint másutt. És én nem csodálkoznám egy cseppet sem, ha a második határozat ellenkezik az elsővel és mégis Révésznek adná oda a bányát.

Keresztúry egy kissé elmosolyodott.

— No lám, úgy látszik, csakugyan igaza volt polgármester úrnak az előbb. A mikor ide készültem, azt hittem, hogy a világ végére jövök, és hogy nem fogok semmi mást találni, mint szürke, szomorú egyformaságot. És polgármester úr mégis olyan képet festett az itteni viszonyokról, mintha a legromlottabb nagyvárosban volnék.

A mozdony hosszan, vontatottan fűtyült. Egy pár pillanat mulva az ablakon keresztül sárga lámpafény vetődött a szakaszba. A polgármester megnézte az óráját, azután fölállt szegletéből.

— Tíz óra múlt. Imrebányán vagyunk.

Keresztúry is összeszedte czókmókját.

— A városban tölti az éjszakát? — kérdezte a polgármester.

— Nem. Kocsit rendeltem az állomáshoz. Hajnalra Imrefalván akarok lenni.

— Nem lesz kellemes kociútja. Az éjszaka a hegyek között még nagyon hideg. Maradjon inkább idebenn Imrebányán.

Keresztúry tagadólag rázta meg a fejét.

— Nem — nem. Ha már ide kerültem — legalább minél hamarabb bele akarok szokni.

A polgármester mintha ismét elmosolyodott volna.

— No — majd meglátjuk, hogy meddig tartja ki odakünn Imrefalván — egyedül.

Kiszálltak. Hideg, nedves levegő csapott az arcukba. A pályaudvar egészen kihalt volt. Keresztúry csak nagy nehezen talált egy hordárt, ki a pogyászát kivitte a kocsira.

A kijáratnál elbucszózt utitársától.

— Még egyszer nagyon köszönöm, hogy olyan szíves volt és tájékoztatott.

A polgármester erősen megszorította a kezét.

— Ha valami hasznát venné, én örülnék a legjobban. A viszontlátásra!

A tót kocsis a lovak közé csapott és pár percz múlva az állomás lámpásai is eltűntek a szem előtt. Keresztúry hátrátámaszkodott az ülésen és gondolatok nélkül bámult bele a sötétségbe.

III.

— Kedves Mariska, úgy-e nem veszi rossz néven, ha arra kérem, hogy egy pillanatra a gazdaság után nézzon. Méltóztatik tudni, egy apának gyakran van négy szemközt beszélni valója a leányával — és én különben is ritkán jutok ehhez az élvezethez. Tehát nem haragszik — úgy-e? Nagyon köszönöm. Te pedig, Olga, ne csinálj olyan csodálkozó arcot, mintha fogalmad sem volna arról, hogy micsoda mondani-valóm van. Nagyon jól tudod, hogy épen ma egy hete megmondottam neked, hogy a fővárosban fogod eltölteni a következő két hónapot. Te akkor — kedves szokásod szerint —

tiltakoztál. Már nem emlékezem tisztán, hogy milyen bolondokat beszéltél össze; de azt egészen pontosan tudom, hogy egy heti gondolkozási időt adtam neked. Ez a hét ma letelt. Remélem, hogy az eszed is megjött ezalatt.

Révész Olga fölkelt az ablaktól és lassan közeledett az apja felé. A mint most így szemben állottak egymással, a leány majdnem olyan magas volt, mint az apja. Sötétszőke haja egészen simára volt lefésülve, a ruhája is a lehető leg-egyszerűbb volt. Az első pillanatra még csinosnak is alig tartották volna. Csak a mikor beszélt, élénkültek meg vonásai és valami csodálatosan határozott, fiatal leányoknál teljesen szokatlan kifejezést kaptak, a mely meglepte a szemlélőt. Mialatt apja beszélt hozzá, tiszta, aczélkék szemeivel figyelmesen nézte; de most, hogy az öreg Révész elhallgatott, ő sem válaszolt.

Az öreg Révész a hatvanas évek elején lehetett. Haja már erősen deresedett, bajusza és szakálla szürke volt, de ezt nem tekintve semmi sem mutatta korát. Ugyanolyan aczélkék szemei voltak, mint leányának; de míg amazokban néha meleg fény is csillogott, az övéi mindig hidegek maradtak. Apa és leánya most egy pár pillanatig farkas-szemet néztek egymással, azután ismét megszólalt az öreg:

— Hallgatsz? Ez szóval annyit jelent, hogy még mindig ragaszkodol önfejtésedhez, és nem akarsz fölmenni Pestre. Így van?

A leány bólintott.

— Ne haragudjál, édes apám — mondotta azután. — Nagyon szeretném kívánságodat teljesíteni, elhiheted. De igazán nincsen semmi értelme, ha Pestre megyek.

— Nincsen semmi értelme? — ismétlé a másik. — Nincsen semmi értelme? De furcsa vagy. Megmondottam, hogy miért óhajtom ezt a pesti tartózkodást. Megmondottam —

— Hogy férjhez akarsz adni, tudom. De nekem a férjhez menetelnek ez a módja nem tetszik.

Révész Gyula egy haragos mozdulatot tett. Azután fölvett az asztalról egy könyvet és megnézte címlapját.

— Anglia története — olvasta — Anglia története! Ezek az átkozott könyvek csavarták el fejedet. Azt mondd, hogy a férjhez menésnek ez a módja nem tetszik neked.

Bolond beszéd. Mintha erőhatalommal akarnálak valakihez hozzá kényszeríteni. Mintha az a bizonyos zsarnok apa volnék, a kiről az ostoba regényeket írják. Hiszen nem azt kívánom én tőled, hogy az első jött-mentnek nyakába borulj. Megmondottam. Eredj fel Pestre. Nagynénéd elvisz színházba, hangversenybe, azután majd meg fogsz ismerkedni olyanokkal, a kik között akad még a te izlésed szerinti is. Más leány örülne, nyakamba borulna, össze-vissza csókolna. Te pedig itt állsz mereven és egyre csak bámulsz. Hát mit bámulsz? Mi nem tetszik neked abban, a mit mondottam? No hát felelj, kíváncsi vagyok.

Olga még egy lépést tett előre. Azután válaszolt:

— Nézd, édes apám — nem szeretnek neked olyan dolgokat mondani, a miket regényes ostobaságoknak találsz. Hidd el, egy csöppet sem vagyok regényes. Olyan józanul, tisztán látok mindent — akár csak te. Nincs is semmi regényes indokom, a miért nem akarok Pestre menni. Nem tetszelgek magamnak az elátkozott királykisasszony szerepében, a ki a lovagjára vár. Jól tudom, hogy lovagok nincsenek. De ha lovagok nincsenek is, vannak mégis dolgok, a melyektől izlésem idegenkedik. Ilyen valami ez a pesti utazás. Hogy én fölmenjek vadonat idegen emberek közé férjet keresni, — igen, férjet keresni — ezt nem tudom. Sohse széptsük a dolgot. Szinte hallom, a mint beszélnek. Itt van Révész Olga, a fölvidéki gazdag Révész leánya, a ki most jött az erdőből. Bizonyosan naiv, elmaradt, könnyenhivő. Rajta. Oh elhiszem, hogy akadna egész sereg pályázó. Tudom, hogy a gazdag leányokat megbecsülik Pesten. De nekem nincsen kedvem egy sereg fiatal urat arról meggyőzni, hogy nem vagyok naiv és könnyenhivő. Másokat ez talán mulattat, én csak a csúnyát látom benne. És ezért nagyon szépen kérlek, hagyj itt. Jobb nekem idehaza.

Révész Gyula egészen a leánya elé állott. Úgy kérdezte meg tőle:

— De hát tulajdonképen mit akarsz?

A leány csak a fejét rázta.

— Semmit. Jól érzem magamat az erdőben, Mariska társaságában, olvasmányaimmal, és nem vágyódom semmi újra. Nem akarok semmit.

Révész komolyan dühbe jött.

— De hiszen ez nevetséges. Hiszen ez képtelenség. Elvégre hűsz esztendő múltál. Valaminek csak kell veled történnie. Nem maradhatsz vén leány. És azután — nem azért dolgoztam, hogy az egyetlen leányom itt maradjon a hegyek mögött. Neked szerepet kell játszani. Neked ragyognod kell. Igen, ragyognod. Ezt akarom és ezt keresztül is fogom vinni. ha kell, akaratod ellenére is. Azután majd megjön az eszed és még hálás is léssz.

Olga ismét megrázta fejét.

— Jót akarsz, édes apám; de bocsáss meg, nem tudod a helyes módját. Nem mondom, hogy a nagyvárosi élet, a szórakozás, az ünnepeltetés nem vonzana. De sohasem tudnék belenyugodni abba, hogy akaratom ellenére rendelkezék velem bárki, — még te sem.

Egy szolgáló lépett be a szobába és félbeszakította a beszélgetést.

— Vanczák úr keresi a nagyságos urat.

— Mindjárt megyek. Mondd, hogy várjon egy pillanatra. Most nem beszélhetünk tovább, Olga, de majd este folytatjuk. Mit csinálsz ma délután?

— Kimegyek Mariskával az erdőbe sétálni. Ma jó idő van és az útnak egy része már száraz lesz.

— Képelem, mennyi bolondot fogtok összebeszélni. Az a Mariska sem olyan, a milyennek gondoltam. Egy vidám, bolondos leányt kerestem, a ki téged is felvidítson és helyette ez jött.

— Ne bántsd Mariskát, édes apám. Én szeretem.

— Persze, mert minden bolondságodat helybenhagyja. No de Vanczák vár, hát Isten veled.

Homlokon csókolta leányát, azután lement a földszinti szobába, a hol már várt reá Vanczák Károly úr, az imre-bányai ellenzék vezére.

Vanczák Károly foglalkozására nézve tulajdonképen szücsmeister volt valaha, de már régóta nem folytatja mesterségét. Igen sokféle fából faragott ember volt különben. Választásoknál híres kortest becsültek benne. Nagy ügyességgel közvetített mindenféle kényes dolgot. A ki a vármegyénél valamit keresztül akart vinni, az első sorban is hozzá fordult. A vármegyei urak ugyan nem fogadták szívesen a köszönését, de azért mégis mindegyikhez bejáratos

volt, még a főispánhoz is. Különösen nagy hatalma volt még néhány esztendővel ezelőtt Imrebányán. Az egész városi tanács, a polgármestertől kezdve, az ő embere volt. Szerződést a várossal nem is lehetett az ő közbenjárása nélkül kötni. Ennek a nagy uraságnak az új polgármester szomorú véget vetett, és ámbár Vanczák mindenütt hirdette, hogy Czelder István nem fog székében megmelegedni, már több mint két esztendeje kénytelen volt az ellenzéki vezér dicsőséges, de nem jövedelmező szerepét játszani. Révészszel különösen jó viszonyban élt. A sokféle üzletnél, a melyeket Révész az állammal, megyével, várossal kötött; mindenütt hasznát vette az egykori szücsmester ügyességének.

Most, hogy Révész belépett a szobába, Vanczák is fölkelte székéről. Hosszú, sovány, előre hajolt férfiú volt, vékony hanggal és szögletes mozdulatokkal. Révész kezét nyújtott neki.

— Nos, benn volt a székvárosban? — kérdezte.

— Benn voltam, hogynem lettem volna benn. Beszéltem is a méltóságos úrral. A méltóságos úr nagyon rosszkedvű volt.

Révésznek ez nem tetszett.

— Mi baja volt a méltóságos úrnak?

— Csak rosszkedvű volt. Nem csoda, a három leány a nyakára vénül és nem tudja őket férjhez adni. Nagy nyomorúság az, ha főispáni háztartást kell vinni és hiányzik hozzá ez . . .

Vanczák egy kézmozdulattal a pénzt jelezte. De Révész félbeszakította:

— A méltóságos úr családi viszonyai nem érdekelnek. Mi lesz a föllebbezással?

— A föllebbezással? Hát kérem, a méltóságos úr először hallani sem akart arról, hogy megváltoztassák a városi határozatot. Azt mondotta, hogy már elégszer tette ki magát Révész úr miatt a támadásoknak, nincsen kedve ismét belemenni egy ilyen dologba.

— Elégszer tette ki magát a támadásoknak én miattam! — dörmögé Révész. — Úgy beszél, mintha ingyen tette volna.

Vanczák bólintott:

— Hát hiszen most is csak azért beszélt így, mert . . .

de hiszen már méltóztatik tudni. Különben is a dolog rendben van. A föllebbezés alapján a határozatot meg fogják semmisíteni — és a városnak új határozatot kell hozni.

Révésznek arcán látszott, hogy még valamire kíváncsi.

Egy pillanatig habozott, de azután egészen nyersen megkérdezte:

— Sokba került?

Vanczák vállat vont.

— Hát bizony a nagyságos alispán úrhoz is el kellett mennem. Különben majd azután elszámolok.

— Jó. És mi lesz az új határozattal? Keresztül tudja majd vinni a képviselőtestületen, hogy én kapjam meg ismét a bányát — a régi árért?

— Azt hiszem igen. A polgármester ugyan szintén erősen dolgozik, de azért jó kilátásaink vannak.

Révész föl és alá kezdett járni a szobában.

— Pedig meg kell kapnom azt a bérletet . . . meg kell kapnom minden áron. Hiszen magával őszintén beszélhetek, Vanczák. Maga tudja, hogy a kénsavgyárat azért építtettem, mert abban bíztam, hogy a bányát még legalább húsz esztendeig én használhatom. De ha most elveszik tőlem — a gyárat is becsukhatom.

Vanczák bólintott, annak jeléül, hogy érti a dolgot. Révész folytatta a sétát.

— Azt a polgármestert sem értem. Mit akar az tulajdonképen? Talán csak az volt a baj, hogy ügyetlenül közeledett hozzá. Lehetne valami tapintatos formát találni.

— Nem lehet. A polgármesterrel nem megyünk semmire. Az bolond.

— Hát különben azt magának kell tudnia, hogy boldogulhatunk-e nélküle is. Egyébként mi ujság?

— Az imrefalvi főszolgabírótságot a múlt héten betöltötték. Hallom, hogy az új főbíró már Imrefalván is van.

— Kit választottak meg?

— Keresztúry Dénest. Ő maga majdnem ismeretlen ember a megyében, ámbár évekkal ezelőtt szolgált a központban. De nagybátyjának, az öreg Keresztúry Miklósnak nagy a befolyása. Régi család, valami távoli rokonságban vannak a főispánnal is.

— És van valamijök?

— Úgyszólván semmijök sincs. A fiatal úr — úgy hallottam — valami gazdag leányt akart elvenni Pesten, de az azután a faképnél hagyta. Azt mondják, elkeseredésében jött haza, ide az Isten háta mögé főszolgabírónak.

— Na — és milyen ember?

— Azt még nem lehet tudni. De ő is alighanem olyan lesz, mint a többi. A szolgabíró majd idehaza marad Imrefalván, a főbíró úr pedig benn mulat a székvárosban. A szolgabíró különben számít is erre, és jobban is szereti, ha szabadjára hagyják.

A főszolgabíró úgy látszik nagyon foglalkoztatta Révészt. Szokása ellenére nem tudta ezt a tárgyat abbahagyni.

— Mondja, Vanczák, találkozott már maga vele?

— Kivel?

— Ezzel a Keresztúryval?

— Nem én. Hiszen alig van egy hete nálunk. Én pedig benn voltam a székvárosban azalatt.

— Igaz. Hát akkor keresse föl minél előbb. A főbíróval jó viszonyban kell lennünk, hisz azt maga is tudja. Tanulja ki, hogy miféle ember. És azután majd számoljon be nekem pontosan.

Vanczák bólintott.

— Értem. És a mennyiben szükség volna arra, hogy jóindulatát mi is viszonzozzuk?

Révész elmosolyodott.

— Maga ügyes ember, Vanczák, és tudni fogja, hogy mit kell csinálni.

Az új főszolgabíró ezzel egyelőre le volt tárgyalva. Visszatértek az imrebányai dolgokra.

— Igaz, majd elfelejtettem, az imrebányai kaszinóban a jövő héten fölolvasás lesz. A meghívó már bizonyosan megjött. Be méltóztatik jönni?

Révész kedvetlenül vonogatta a vállát.

— Valami sok kedvem nincsen hozzá. Az út rettenetesen hosszú, az imrebányai vendéglő pedig gyalázatosan rossz. Azután a fölolvasás sem érdekel. Különben ki olvas föl?

— Bajzáth tanár úr. Pedig jó lesz bejönni, nagyságos uram. A tanár úrnak nagy szava van a közgyűlésen és rettenetesen hiú ember. Ha bejönnék a fölolvasásra, roppantul meg lesz tisztelve. Aztán előadás után vacsora is van és

ez nagyon jó alkalom, egy kis barátságos borozásra, esetleg pezsgőzésre. Az ilyen nagyon együtt tartja a pártot.

Révésznek nem tetszett a terv.

— Hiszen ez mind igaz, de az út mégis borzasztóan fárasztó.

Vanczáknak még valami jutott az eszébe:

— Az új főbíró is bizonyosan bejön erre az alkalomra. Legjobb mód a megismerkedésre, ha nem hivatalosan találkoznak az urak.

Révész elgondolkozott. Azután beleegyezőleg intett.

— Hát ha mindenáron szükségesnek tartja — nem bánom, bejövünk. Olgának úgys alig van szórakozása és még egy imrebányai fölolvadás is jobb a semminél. Mi van még?

— Elhoztam a költségvetést az imrebánya-drisztói szárnyvasúthoz. A pályázatot a jövő héten írják ki. Ha úgy tetszik, most együtt átnézhetjük.

— Nem bánom. Ma délután úgy sincs más dolgom. De ehhez fogjunk azonnal hozzá.

Hozzá fogtak.

A fenyőerdőn keresztül szapora léptekkel siet a két fiatal leány. Három-négy napja már száraz idő volt és a munkások a telep körül rendbe hozták az utakat. Nehol ugyan még nagy tömegekben volt az idei hó, de azt ki lehet kerülni vagy a legrosszabb esetben a vastagtalpu cipőkkel keresztül gázolni rajta.

A két leány végre ismét kísétálhatta magát. Mindakettő szenvedélyesen sétált. Olgának gyermekkora óta ez volt legnagyobb élvezete, Mariska pedig, a mióta ide Révészékhez került, nagyon megszokta.

Mariska távoli rokona volt Révészéknek. A mikor Révészné tíz esztendővel ezelőtt meghalt, Olgát egy alföldi nagy város nevelőintézetébe adták — és ekkor került hozzá Mariska. Révész nem akarta, hogy a leánya egészen egyedül legyen ez idegenben, és ez alkalommal jutott eszébe, hogy Mariska létezik és körülbelül Olgával egykorú. Röviden azt az ajánlatot tette Mariska szüleinek, hogy fölnevelteti a lányukat, ha Olga férjhezmeneteléig nála marad. A szegény emberek kapva-kaptak az ajánlaton s így került Mariska először

a nevelőintézetbe, később pedig Imrefalvára. Csendes, szelid természetű leány volt, a ki minden tekintetben elismerte Olga szellemi felsőbbségét és valami csodálatos szeretettel ragaszkodott hozzá.

A februári délután már vége felé járt. A két leány kissé tovább ment, mint a hogy ők magok tervezték és most szó nélkül siettek haza felé. A völgyből finom, fehér köd szállt a magasba és lassan terjedt szét a fenyőtörzsek között. A közelben még tisztán ki lehetett venni a fák körvonalait, de már kissé távolabb minden beleolvadt az esti szürkületbe. Mariska fázékonyan vonta összebb kendőjét.

— Reánk sötétedik. Jaj, csak el ne tévedjünk.

Mariska kissé gyáva természetű volt. Olga elmosolyodott.

— Ne félj, az útát nem téveszthetjük el. Húsz percz múlva odahaza leszünk.

— Még húsz percz. Olga ne nevedd ki, de én olyan furcsán érzem magamat. Mindig várom, hogy a fák mögött egyszerre csak előlép valami. Az előbb is tisztán láttam, hogy ott valami feketeség mozgott.

— A félelmed mozog, kis csacsi. No, ne félj. Hiszen magad tudod a legjobban, hogy nem történhetik semmi bajod.

Mariska azonban nem volt ebben olyan egészen bizonyos. Szepegve pillantott maga körül, de azért nem mert már Olgának szólni többé. Olga végül megsajnálta.

— Tudod mit, Mariska? Ugy is mindig kértél, hogy meséljem el neked azt a mesét, a melyet a multkor kigondoltam. Hát most elmesélem. Jó lesz?

Mariska tudta, hogy ha Olga néha egyedül bezárkózik szobájába, akkor meséket gondol ki. Ez volt Olgának legkedvesebb szórakozása. Szóba állt a tótokkal, kihallgatta a cselelédeket, úgy gyűjtött anyagot. De meséit csak nagyon ritkán mutatta meg. Épen ezért a mese ígérete Mariskát egyszerre fölviillanyozta.

— Nagyon jó lesz. Csak meséld gyorsan.

— Hát hallgass ide. Volt egyszer egy kis királykisasszony, a kinek azonban nagyon szomorú dolga volt. Az édes anyja már régen a földben pihent és a kis királykisasszony egyedül élt egy nagy, sötét, szürke várkastélyban, a melybe sohasem süttött bele a nap. Apja, az öreg király, mindig ott csatázott az ország határán, mert nagyon sok volt az ellen-

sége. Egyszer azután az ellenség minden oldalról reátört az országra, az öreg király elesett a csatatéren, a várkastélyt is elfoglalták és a szegény kis királykisasszonynak menekülnie kellett.

— Szegény.

— Egy nagy, sötét erdőbe menekült, a hol a fák sűrűen álltak egymás mellett és a napvilág alig tudott áttörni a lombokon. A mint ott bujdosott, egyszerre találkozott egy öreg tündérrel.

— Te Olga, a tündérek mindig fiatalok.

— Ez pedig egy öreg tündér volt. A kis királykisasszony elpanaszolta neki a baját és az öreg tündér jóságosan végighallgatta. Azután azt mondta: — «Ha akarod, leányom, a szolgálatomba léphetsz. Nem lesz könnyű dolgod. Neked kell majd elvinni a boldogtalanság zsákjait az emberek közé. És ez nehéz, szomorú föladat. Görnyedni fogsz a súly alatt, fáradtan vonszolod majd tagjaidat és mindig új és új teher kerül reád. De ha elvégezted mindazt a munkát, a mi számodra vár, megváltozik a sorsod. A boldogtalanság helyett a boldogság zsákjait kapod meg. Ez pedig édes és jóleső teher. De a míg ezt eléred, nehéz idő vár reád. Akarod?»

— A kis királykisasszony azt mondotta, hogy akarja. Beszegődött az öreg tündérhez és napról-napra vitte a boldogtalanság zsákjait. Igaza volt az öreg tündérnek, a munka nehéz és szomorú volt. Néha már-már összeroskadt alatta. De azután összeszorította ajkait és arra gondolt, hogy lesz idő, a mikor a boldogság zsákjait fogja megkapni, és csüggedés nélkül vonszolta tovább terhét.

— No és megkapta a boldogság zsákjait?

— Igen; megkapta. Hosszú esztendőök után egy napon így szólt hozzá a tündér: — «Meg voltam veled elégedve. Zúgolódás nélkül végezted el a nehéz munkát. Elég volt. Mától fogva a boldogság zsákjait fogod vinni.»

— No hála Istennek, csakhogy jó vége van a mesének.

— Nincs még vége. A kis királykisasszony is azt hitte az első pillanatban, hogy most már jóra fordult a sorsa. Mohó örömmel kapott a zsákok után és örömmel vette őket. Az első pillanatra tényleg édes volt a teher és könnyű. De alig haladt néhány lépést, egyszerre úgy érezte, hogy már nem bírja tovább. A boldogtalanság zsákjai megtörték, el-

gyöngítették. A míg őket hordta, a jobb sors reménye erőt adott neki. A jobb sors elkövetkezett, ámde a remény ereje elhagyta. És most már nem bírta el az édes, a könnyű terhet sem; egy ideig még tovább vánszorgott, azután lero-gyott az út szélén nem a boldogtalanság, hanem a boldogság súlya alatt.

Olga elhallgatott. A másik még várt egy ideig, azután megkérdezte:

— Vége?

— Igen. Vége.

Mariska elgondolkozott.

— Furcsa, hogy te mindig ilyen szomorú meséket gondolsz ki, Olga. Miért nem gondolsz ki egyszer egy olyan mesét, a melynek vidám vége van. Táncz és lakodalom, vagy ilyesvalami.

Olga megrázta fejét.

Nekem csak ilyen mesék jutnak az eszembe.

Elhallgattak. Olga azután ismét megszólalt:

— Nézd csak, ott látszik a telep nagy villanylámpája.

Mindjárt otthon vagyunk.

— De jó lesz. Már úgy is koromsötét van. És a te mesédől még csak jobban elment a kedvem. Igazán Olga, megpróbálhatnád egyszer, hogy nem jut-e az eszedbe valami másfajta mese is. Próbáld csak majd. Majd meglátod, hogy menni fog.

Olga elmosolyodott. Kissé szomorú mosoly volt.

— Majd megpróbálom.

* * *

Este a vacsoránál az öreg Révész minden átmenet nélkül annyit mondott:

— Hát most az egyszer még kedvedet töltöm. Nem mégý föl Pestre. Remélem, hogy előbb vagy utóbb mégis megjön az eszed.

Olga kezét csókolt apjának.

— Köszönöm.

WOLFNER PÁL.

BÚCSÚ.

Tátra-Széplak 1903. aug. 12.

Vegyünk búcsút. E négy hét elég volt,
A hol ritkán derült az égbolt,
S unalmat kezdtek érzeni
Magok a Tátra bérczei.

Hogy elhagyom e bérczvidéket,
Im a napfény ragyogva éget;
Illatot hajt a fuvalom
Szárnyán a zöldelő falomb.

Illatnak, fénynek mért örüljek,
Ha óráim itt már letűntek?
Fény, boldogság vajon mit ér,
Mikor pályánk már véget ér?

LÉVAY JÓZSEF.

OKURA JAPÁNI KÖLTŐ ELEGIÁJA FIA HAIÁLÁRA.

Mit a föld minden kincse már nekem,
Törjék magok' bár érte annyian!
Az én egyetlen gondom s érzetem
Te vagy csak, szivem gyöngye, kis fiam!

Reghajnalonként, csillagfény se múlt,
Ágyamba bújt s ott eljátszott soká,
Esthajnalonként, csillagfény ha gyúlt,
Kezem' simítva ezt mondogatá:

«Apám s anyám, pihenjete le tán,
És közbül, kérlek, hadd feküdjem én.
Együtt aludjunk egész éjszakán,
Mint hármás ágú Sakiksa-növény.»

Mikor hallottam így csevegni őt,
Úgy elmerengtem a kétes jövőn —
S már képzeletben láttam az időt,
Mire belőle derék férfi lőn.

Miként az árban bizó tengerész,
Úgy hittem abban, mit csak álmodám,
De mint forgószél, nem várt szörnyű vész,
Balsors viharja úgy csapott reám.

Nagy lett a baj és honnan int segély?
Ruhám' feltűrtem szertartás szerint,
Esdő imám oly buzgó, tiszta, mély
S a szent tükör ott van kezembe' mind'.

Fel, égre néztem, hogy tán az segít,
Sok istent hitt le hű alázatom.
Majd hívtam a föld minden istenit,
Vergődve lenn a szoba-padlaton.

Hiába minden! . . . Nincs isten se' már,
A ki segítne, bár mind kérlelém.
Hervadt fiam, tünt a reménysugár,
Többé vidítva nem mosolyg felém.

Fogy napról-napra teste szomorún,
A hangoeskája gyöngül, finomul;
Végül a pisle életláng kihúny
S a kedves gyermek kora sírba hull.

Vadul tombolva téptem most magam',
Ököllet vertem sebzett szívemet —
S felzokogék az égre: oh, fiam!...
Hogy ily kegyetlen a sors mint lehet!

UTÓÉNEK.

Oly zsöngé még, hogy ösvényt sem talál
A túlvilágban... Oh, sötét halál,
Az apa tőled már csak egyet esd:
Hogy ott a kedvest gondosan vezesd!

DR. FLORENZ KÁROLY *tokyói tanár német közlése után*

KOZMA ANDOR.

A MAI SZÍNHÁZ.

I.

A színház az utolsó években észrevétlenül, de lényegesen megváltozott hivatás és hatás tekintetében. Miután a romantikus képzelet kifáradt és alkotásai nem bírták tovább lekötni a közönség figyelmét, miután a symbolismus ködképei elpárologtak, a realismus ismét tért hódított magának és a regényben és a drámában — az irodalom e két döntő csataterén — teljes diadalt aratott. De a realismus nem érte be a való élet ábrázolásával, minden nyomorának, minden bűnének kiméretlen föltárásával, hanem leszállva a bölcs nyugodalmas megfigyelő ítélőszékéről, maga is belevegyült a küzdelembe, eszmék és zászlók hordozójává lett. Itt valamely divatos társadalmi eszme, amott a morálnak sokszor letiport alaptétele hangzott ki az «irány»-drámából. Nem ugyan Schiller értelmében erkölcsi intézmény, hanem inkább szószék, iskola és parlament lett a színpad, a művészet rovására. Hosszú és prózai tiradák hangzottak le róla, a színész nem szólt a többi szereplőhöz, hanem a közönséghez, megakadt a cselekvény, az író és tolmácsa mindenről megfeledkeztek és a forradalmi szónoklás tűzében — elaludt a dráma.

Nem kell ujjal mutatni a színpadi írók ez alkotásaira. A ki színházba jár — és kinek van ma bátorsága nem járni színházba, nem beszélni és nem írni színházról — jól ismeri őket.

Hiszen a színházaink vezetői nemcsak kitünő üzletemberek, hanem, a mint mondják, irodalmi férfiak is, kik ma a realismusért mint éjjeli menedékhelyért rajonganak, addig, a míg a realismus telt házakat varázsolt nekik elő. Maga a közönség azonban lassanként ráun a folytonos predikálásra, fölébred benne annak a tudata, hogy a színházba voltaképen nem azért jár, hogy felnőttek oktatásában részesüljön és bizonyításait hallja

oly tételeknek, melyek se nem újak, se nem mulatságosak. A műveletlenebbek zúgolódnak az unalmas moralisálás ellen, a műveltebbek pedig visszagondolnak arra, hogy Shakspere nem azért írta *Othellot*, hogy óva intsen a féltékenységtől és Schiller *Haramiái* sem hirdették a forradalmat. Az egész közönség vágyódik felszabadítani a drámát a moral gyámködása alól.

Még így is megmarad a drámának egy óriási előnye minden egyéb műfajjal szemben: közvetlen művészi előadásban, a hatás nagyszerűen kiszámított eszközeitől és káprázatos modern gépezettől támogatva szól hallgatóihoz. Tehát legérdekesebb ága az irodalomnak, legközvetlenebb hatása van és ma — ha ezt szabad kimondani — szinte egymaga lefoglalja az egész költészetnek szóló minden érdeklésünket. Igazolja-e kellőképpen szerencsését? Tudja-e azt adni áldozatkész hallgatóinak, a mit várnak tőle? Eleget tett-e a modern dráma a közönség mind sürgősebb kíváncsiságának, hogy egyoldalú és mindig unalommal fenyegető oktatásai helyett nemes és művészi élvezetet szerezzen a megennyhülésre szorúlt, nyughatatlan, túlizgatott embereknek?

Soha a felelet a kérdésre oly szomorúan nem hangzott, mint ép napjainkban. Egyszerre mindenhol elapadtak a források. És a nagy tehetségek hiánya is egyidőben mutatkozik az egész világon. Úgy látszik Madáchnak és nem Carlylenek van igaza: a kor szüli a nagy egyént és nem az egyén a kort.

Ha röviden áttekintjük a modern dráma jelen állapotját és végig haladunk a régebben jeles alkotásokban gazdag nemzetek során, meddő vagy silányan termő mezőik szomorúan fogják igazolni, hogy átmeneti korban élünk.

II.

A modern színpad francia földben gyökeredzik. Lessing a XVIII. században hadat indított a francia színpad egyeduradalma ellen, és hadjárata nagy és döntő sikerrel végződött. Ledöntötte trónjáról a francia classicismust, nevetségessé tette a nagy Voltairt és munkásságra hívta föl honfitársait. A XIX. század németjeinek egy újabb Lessingre lett volna szükségök, hogy megbuktassák az újabb francia drámát. Új Lessing nem támadt, szerencsére azonban nem is volt szükség reá, a francia dráma megbukott, mert túlélte önmagát. A fiatalabb Dumas ragyogó

«dialektikája, szellemes, elmés társalgása iskolát alapított, diadalal járta be Európát és — megvénhedt, a mint ezt nálunk is a Dumas-«főlelevenítések», legutoljára a *Nők barátjának* újból való előadása is mutatják.

Mit állítottak helyébe nála erőtlenebb utódai? Vagy mi jobb váltotta föl a thesist és morált? Csak az érzi igazán a felelet szomorúságát, a ki még ma is a szellem e Mekkája felé fordulva imádkozik és tőle egyedül várja a megváltó világosságot.

A thesisek helyébe új thesisek jöttek, a színpadi morál, hála Istennek, maga nem elégít ki többé senkit. Az ethika végre csak egy elszigetelt ága a philosophiának és nem pótolhatja a költészet lélektani érdekét. Különben úgy sem elégszenek meg a morális tételekkel a színpadon; van még más színpadra képes tudomány is.

Ott van még a physiologia, a pathologia, a psychiatria. Az átöröklés elméletei. A sociologia. Az elmélet kiegészítésére még hiányzik a gyakorlat, a kórboncztnai előadásokat a klinikai gyakorlatok teszik szemléletesekké. Alig van az orvostudománynak ága, melyet meg nem énekeltek volna a modern dráma költői. Kezdvé az elavult tuberkulosison és végezve az avariések divatos bőrbetegségein. Bevonul a győzedelmes socialdemocratia a napi politika is, a népgyűlésekről a deszkákra siet (*Le mauvais berger*) és a híres affaire hívei és ellenesei is a színpadon próbálják ki fegyvereik erősségét.

És ez nem túlzás. Franciaország legdivatosabb drámaírói dolgoznak ma e motivumokkal. Brieux, a nálunk is ünnepeelt író, tételes színdarabjait ismerjük valamennyien. François de Curel és Gabriel Trarieux színpadra hozza a tuberculosist, a beoltással végzett kísérleteket és orvosi lelkiismeret kérdését. Jules Lemaître egy protestans pap családja gyalázatát tárja föl, hogy izgasson a protestansok ellen és dicsőítse a catholicismust. Octave Mirbeau *Les affaires sont les affaires*ban az internationalis (nem zsidó) capitalismust ostorolja és az apoplexist mutatja be.

Ha élne még bennünk az antik görögök szűz hite és rajongása, mely templomnak tekintette a színházat, akkor korbács-csal kergetnők ki a kufárokat a múzsák templomából. Mert nyilvánvaló, hogy a divatos jelszavak fölkapása nem szenvedély és lelkesedés, hanem üzlet.

Igaz, hogy ezzel az iránynyal ellentétben új romantika is támadt Franciaországban, illedelmes és illatos, gondosan pude-

rozva és fészülve, minden ízében aristocrata és feudalis. A Ros-tand bájos hárfája ez, ki zengő versekben énekel a holtig hű *Cyrano de Bergerac*-ról, az osztrák udvarban mágnások, főherczégek és egyéb cselszövők társaságában elepedő, halálra gyötört császárfiúról, mesebeli királykisasszonyokról, napkeleti lovagokról és mind a népmese egyéb bájos alakjairól a népmese hite és becsületessége nélkül.

Csak egy őszinte hangot is várunk epedve — hiába várunk. Volt idő, mikor a francziák meg tudtak a tükörről feledkezni, mely előtt folytonosan állanak, elvetették az alakoskodást és lel-kőből kitörő fájdalmas szenvedélyöket mutatták, de jelenleg ismét a szalonbeli formaságok uralkodnak. Talán a társadalomnak, a francia szalonnak alkonya, melynek a színpad hű képe, maga okozza, hogy a színpad oly hazuggá lett, már Franciaországra is ráillik Goethe mondása «a németnek nincs színműve, mert nincsen társadalma».

III.

A német irodalomban új szellem kezd ébredezni, és a mily merészen nyilatkozik vakmerő meztelenségében a hirlapok hasáb-jain, oly türelmetlenül kopogtat a színházak kapuin, bebocsátást, elismerést követelve; forradalom van még az udvari színházakban is, és nem közepes tehetségű emberek szítják a tüzet. A XIX. század nem hozott új Lessinget, de Bismarckot; a német nemzeti eszmének és a chauvinismusnak sikerült a francziákat kiűzni a német színházakból és viaszszorítani a Berliner Residenztheaterbe, mely kizárólag a társadalom internationalis, corrupált, plutokrata rétegére támaszkodik. De a német fiatal-ság szelleme iránytalan, ingadozó, bizonytalan, és önmagát keresi. Sudermannal, ki a *Sokrates*-ben a dicső 48-as forradalmat, melynek a németek is sokat köszönhetnek — csak a fogorvos műhelyéből tudja bírálni, ma már tisztában vannak. Ma már csak az udvari színházak ismerik el annak, a minek tíz év előtt a rajongó német közvélemény tartotta. Gerhart Hauptmannra még tisztelettel tekintenek, bár nem hűnynak szemet tehetségének nagy és sűrűbb botlásai előtt, és már nem olyan messzi az idő, mikor mesejátékait csak a magasabb leányiskolákban tudják majd élvezni. De a vezetést ők már most elvesztették, habár még nem akadt hozzájuk hasonló népszerű vagy termékeny író, ki ezt át-

vette volna. Ez okozza a nagy anarchiát, a kapkodást, a jel-szavak és divatok hullámzásait. Egy van, a mi állandó ebben a folytonos hullámban: az új után való hajsza, és még egy, a mi a legtöbb esetben nem hiányzik belőle és elismerést biztosít nekik még botlásaikban is: az őszinteség. Az új németek kiméletlenek, nyerseks, durvák. Soha francia író — bár határtalan sajtószabadságban nevelkedett — oly nyíltan és brutalisan nem mondta meg az igazat, mint a modern *Jung-Deutschland* ifjú hősei. Nem válogatják sem a személyt, sem a tárgyat, ha igazságról van szó. Mily rokonszenvesek lehetnének, csak volna bennök némi báj, némi költészet, némi művészet, és nem látnók a mesterséget, melyet a francia oly ügyesen tud elrejtteni.

Itt is egy sajátzerű jelenség tárul szemünk elé: a romantika itt is kísért. Természetesen nem a XIX. század elejéről a Novalis-féle romantika, melynek ideálja a katholicismus, létföltételei a bigottság, levegője a templom tömjénfüstje. A protestans Németországban az új német romantikusok kevesebb orgonaszóval is beérik és szenvedő puritánuságukban inkább az első keresztyén századok egyszerű viszonyai közt érzik jól magokat. A német irodalomnak már politikai okokból is ritkán volt hatása a mienkre. A magyar irodalom sohasem hódolt teljesen a német befolyásnak, Kazinczy költői ideálja nem hatolt szélesebb rétegekre. Kisfaludy Károlyra hatott ugyan a német romantika és Kotzebue, de Katonán a Shakspeare hatása érzik. Kölcsey és Bajza mint műbírák nem voltak kizáróan a német műbírák hívei, sőt Bajza a negyvenes években a francia dráma mellett tört lándzsát a német ellenében. S a német drámát csakugyan leszorította színpadunkról a francia. A mai német dráma sorsa nálunk ugyanez. Oly eltérő a gondolkodása, oly idegen a világa, oly hidegen hagnak irányai, hogy itt gyökeret nem verhet, mindig csak futó jelenség maradhat. A classikusok egy-egy drámája műsoron marad, mert pointe d'honneur, hogy Goethe és Schiller egy előkelő színház játérendjén szerepeljenek. De a *Faust*, *Stuart Mária* és *Ármány és Szerelem* gyenge, sőt siralmas előadásai csak torzképeket nyújtanak nálunk, tehát nem ösztönözhetnek, legalább a színpadról nem. Az újaknak épen semmi szerencsájök: tartósan Sudermann, Hauptmann sem maradtak életben, a többiekkel pedig csak kísérleteznek így Richard Vossal, Hartlebennel, Bahrral. Az irodalmi czégekről (Blumenthal-Schönthan) nem is szöölünk.

IV.

Térjünk át az angolokhoz, nem azért, hogy jelenkori drámájokat méltassuk — *lucus a non lucendo* — de azért, mert az angol dráma az angol nemzet kebléből származott.

Shakspere-en kívül Marlowe, Ben Jonson, Sheridan, Green, Byron és még egy nagy sereg jelentékeny drámai költő áll előttünk. Mért nincs jelenleg drámája az angolnak? Mert az angol közönségnek nincs szükséglete a dráma terén. Hihetetlen, mennyire megromlott az egykor oly dicső közönség ízlése. A legsilányabb férczmunkák, vásári rémdrámák, olcsó és röhögtető bohózatok, képtelen tánczos operettek — ebből áll a londoni színházak egész tudománya. Még a komoly opera talál néhány műbarátra, de a dráma, akár a tragédiát, akár a magasabbrendű vígjátékokat, akár a társadalmi színművet vesszük, közönyösen hagyja őket. S míg Németország színpadjai vetélkednek egymással Shakspere cultusában, míg minden nemzet műveltsége mértékének tartja a britt óriással való foglalkozás intensitását, addig a művelt angol nép, csaknem teljesen közönyös legnagyobb fia iránt. Londonban évekig tartózkodhatik az ember, míg egy néhány jó Shakspere-előadást lát.

Ez maga is jellemző, a többi önkényt következik belőle. Egy merev formaságok közt élő társadalomból nem törhetnek ki oly ellentétek, a melyek a drámát éltetni képesek. A mi benne végbe megy, többnyire a mélyen marad, a szemforgató hazugságokkal metelyes társadalom titkos rejtélyeiben. Kevés drámájuk mind magán hordja az unalmas élet bélyegét.

Pinero, Wilde, Jones kiknek nevei a többiek közt kiemelkednek, e hamis társadalom képeit rajzolják drámáikban, de mélyebb, erősebb hatásra nincs joguk számítani. Még nem vagyunk elég turf-műveltek, elég gentlemanek a hazugság e kiczirkalmazott rendszerét élvezni és méltányolni.

V.

Az északi népek a múlt század közepe táján hatalmas és ellenállhatlan erővel törtek be Európába, szellemök eleinte megdöbbsentett, inkább idegenségével hatott, mint erejével és nagy-

ságával. De a mint külsőségeit megszoktuk, észrevettük, mily éles szem, biztos ítélet, mély érzés, igaz emberszeretet ez új irodalom jellemvonásai. Az oroszok inkább az epikai költészetben váltak ki, regényeik roppant hatással voltak Nyugot-Európára; sötét világfölfogásuk épen oly visszhangra talált mindenütt, a mily bámulattal fogadták széles lélekrajzukat és mélyreható megfigyeléseiket, de Tolstoj és Gorkij darabjai drámai szempontból nem állják ki a bírálatot.

A drámában a norvégek voltak hivatva a vezető szerepre, Ibsen és Björnson személyében. Björnson azonban nemzetibb, otthon kedveltebb és gyökeresebb; ezért tőlünk távolabb áll. Vannak művei, melyek bejárták a világot, például a *Csöd* és *Erőnkön fölül*, de Ibsennel nem vetélkedhetik. Ibsen ismertebb, művei otthonosak mindenütt, alakjai típusok, eszméi folyton fölélednek ezer halvány utánzatban.

Mi az oka e páratlan népszerűségnek? Ibsen, mint ember és költő az abszolút eredetiség hatását kelti.

Darabjainak óriás képtárában egyetlen egy közönséges arculat nincsen, minden hősét a testi vagy lelki szenvedések oly rendkívülisége jellemzi, hogy a gyarló ember szinte torzképnek is látja. A mellett világfölfogása még pesszimistikusabb, mint Tolstojé, az erkölcsre nézve nála már végre van hajtva az »Umwertung aller Werte«. Neki tetszik saját ridegsége és tárgyiasága; gyakran kínpadra feszít. És mégis csaknem az egész művelt közönség bámulattal hódol neki, vagy ájtatos figyelemmel hallgatja meg és nem utasítja el s ha még akadnak olyanok, hivatottak és hozzáértők, a kik épen oly kevésbé rajonganak érte, mint Schopenhauerért, a kik nem kedvelik a mysticismust a költészetben és még sokkal kevésbbé a roppant világosságot követelő színpadot, azok is megfélemlítve hallgatnak el, legyőzi őket a compact majoritas, melyet épen Ibsen vágott végig satirájának korbácsával. Az éretlenek s a műveletlenek se mernek ellenszegülni symbolistikus drámáinak; a mai színházak meg se tudnának élni nélküle.

E jelenség okait könnyen megérthetjük, ha a szellemi mozgalmakat kapcsolatukban ítéljük meg. Korunkat Schopenhauer és Nietzsche nevelték. Schopenhauer és tanítványai komor életnézete örökös, emésztő kételyeket ültetett szívünkbe. Nietzsche fölforgatta vakmerően eddigi fogalmainkat a jóról és rosszról, ragyogó dialektikával és mystikus szózatokkal zaklatta föl lelkünk

nyugalmát. S mindezekhez még Darwin és Haeckel fejezték be korunk nevelésének művét.

Mindezt, a mit Schopenhauer, Nietzsche és a forradalmi természettudósok hirdetnek megvesztegető formában, megkapó példákban megérzéskívté látjuk Ibsen drámaiban. Csoda-e, ha bámulva hódolunk neki? S végyük hozzá, hogy ez a költő nem szónokol, mint a naiv, tételes drámaírók, nem szellemeskedik, mint Dumas, nem tart unalmas philosophiai fölolvadásokat, mint a németek. Erős drámai actiót keres és ritka színpadi érzékkel nem egyszer meg is találja és egyszerűen, röviden, kevés szószaporítással, éles pragmatikus párbeszéddel keresztül is viszi. Ha személyei nem cselekesznek, akkor se monologisálnak, hanem önmagokat magyarázzák és beszélve is cselekesznek. Még ha sophisma is okoskodásuk, akkor is meghallgatjuk, hiába a gyarló ész és minden küzdelme ellenök, többé-kevésbbé meg kell nekik adnunk magunkat. Azonban a pathologiai elem az ő műveiben sem hiányzik, s néha oly tárgyakat is felölel, melyekhez inkább illik a regény részletes rajza, mint a dráma szigorú formája.

De e nagy tehetség is immár kialvóban. Nagy útát tett meg, kifáradt. Az első ifjusági drámáktól az epilógusig nem csekély pályát futott be, míg őt világrészt fényével elárasztott. És ha egyszer bekövetkezik a kor, hogy e név többé nem lesz divatos, és drámaírnak nem akad majd közönsége, akkor is egy nagy emléke marad a XIX. század gondolat- és érzésvilágának.

VI.

Nem akarunk kiterjeszkedni az olasz, spanyol és a többi nemzet drámai irodalmára, mely hazájokban nagy jelentőségű lehet, de reánk tartós hatást alig gyakorolhat. És ha hazánkban, a melyen a színpadi művek legszélesebb országútja vezet keresztül, és a hol, fájdalom, cultust üznek az idegen társaságok dicsőítésével a helyett, hogy mi csak színházigazgatóinkat, színészeinket, æsthetikusainkat, talán még költőinket is ha kell ösztöndíjjal (hiszen mindenre akad állami subventio) tanulmányútra küldenők, de országunkat gondosan elzárnók idegen társaságok és idegen darabok beözönlései elől. Ha — mondom — hazánkban is csak futólag veszünk rólok tudomást, akkor bizonyára a Nyugat népei is figyelem nélkül haladtak el mellettök.

Ha a mi ismeretségünk futólagos volt, tartós életök egyébütt se lehetett. Az olasz verismus még aligha ért el tartósabb hatást, bárha szavaló és zenei művészetők kapta szárnyaira. Az olasz színházi viszonyok, a számos Teatro comunale — melyek úgy, mint nálunk a városi színházak, a művészet elveit lábbal tiporják — a lelketlen kufárok, kik a drámákat összevásárolják és az igazgatóknak csak akkor árulják, hogyha a legértéktelenebb francia darabok tömegét is megveszik, nem engedik az olasz drámát igazán fölvirágozni. Echegaray nálunk ismeretesebb és divatosabb, mint például Franciaországban, de ő csak annyiban spanyol, a mennyiben személyei, nyelve, milieuje spanyol, a fődologban ő is csak a francia moralisták tanítványa. Iránya, logikája, technikája, teljesen a hatvanas és hetvenes évek francia drámáin alapszik. Erős nemzeti vonás drámáiban nincs egyéb, mint tételeinek heves, szenvedélyes tárgyalása, helyzeteinek hajmeresztő módon élére állítása, a mi jó ízlésű francziánál soha sem fordul elő.

VII.

De térjünk át a magyar drámára. A magyar dráma multjában vannak tiszteletreméltó mozzanatok, melyek akármely szerencsésebb és gazdagabb nemzet irodalomtörténetének ékeségei lehetnének. Sőt voltak egész korszakok, a melyekben valamely nagy vezető gondolat volt. A legmagyarabb dráma, Katona József remeke, a *Bánk Bán* nem került színpadra. Kisfaludy Károly és Vörösmarty tragédiái nemzetiék voltak és romantikusak; Szigligeti megtalálta a színpadi hatást, Rákosi és Dóczy új irányban törtek útat és Csiky Gergely sikeres kísérletet tett a magyar társadalmi drámával.

De Csiky korai halála korszakot zárt be a magyar dráma történetében. Méltó utódja nem akadt. Tíz esztendeje telt el, hogy Csiky meghalt és ha az utolsó évtized terméseit még oly gyöngédséggel szemléljük is, a magyar irodalom nemcsak aranykorát, hanem még vaskorszakát sem tudjuk benne fölfedezni. Vannak kétségtelenül jeles tehetségű íróink, a kik néha a színpadot is fölkeresik egy-egy drámai művel, de magyar költő, a ki egész erejét, tehetségét erős becsvágygyal és teljes erővel a színpad szolgálatába bocsátaná, ma nincs egy sem. A dráma

pedig a leghálásabbika, de legnehezebbike is minden költői műfajnak, egész embert követel.

Körülbelül egy időben a nagy csapással, mely Csiky elvesztésével irodalmunkat érte, egy sokat ígérő tehetség tette meg első lépését a Nemzeti Színházban: Herczeg Ferencz. Sikere szokatlanul nagy és zajos volt és a legkritikusabbak is roppant várakozással tekintettek pályája elé. A *Dolovai Nábob Leánya* új volt hangban és tárgyban; az ifjúság merészségével és a költői sugallat erejével váratlanul előkészítés nélkül színpadra vitt egy társadalmi osztályt, mely eddig előkelő helyet foglalt el társadalmi életünkben, de nem talált utat drámánkba. Meglepett e novellista biztossága, melylyel a színpad ördögös gépezetét kezelte és fogásait erős ösztönrel és nagy ügyességgel megtalálta. A pálya kitüntetéssel nyílt meg s folytatását az egész közönség feszült figyelemmel várta és ennek a közönségnek jó része nem is csalódott benne.

Herczeg még sok társadalmi és lélektani rajzzal foglalkozott, sőt le is szállt az irodalom alacsonyabb rétegeibe és a bohózat-
tal is megpróbálkozott. Sikerei azonban az első darabjait nem érték utól. A *három testőr*, a *Gyurkovics leányok* valamennyien életképeseknek bizonyultak, de a *Honthyháza*, az *Első vihar*, a *Nászút*, a *Balaton rege*, a *Kéz kezét mos* elegánsan és finoman elvonultak a színpadról.

Herczeg azonban a költő és világi szerencsés ihletével új kört keresett s a történelemhez fordult s megírta *Ocskay brigadérosát*. Ez a dráma meglepetés volt úgyszólván az egész országra és mintegy az egész nemzet zarándokolt Rákóczi emlékéhez. S valóban inkább a nemzeti kegyeletnek köszönheti a dráma nagy hatását, mint szorosan vett drámai becsének. A léha jelennek, a Gyurkovicsoknak jellemzője egyszerre eltűnt és előttünk állt a nagy múlt lelkes és lelkesítő költője. Úgy elmélyedt a Rákóczi-korban, hogy sajátjává tette nemcsak e kor hangulatát, törekvéseit, vágyait, hanem nyelvét — szíve dobbanását is. Korunk a jelen politikai viszonyok nyomása alatt mind tudatosabban és lelkesebben tért vissza a kurucz idők emlékéhez, hogy a nemzet ellentállás korszakából új erőt merítsen a nemzeti küzdelmekhez. Herczeg *Ocskay brigadérosával* érte el hatásának delelő pontját; a kétszáz éves évfordulón oly lelkesedéssel ünnepelte az egész ország, mely mutatja, hogy a kor hangulata ilyen költői tárgyakat megkivánt. Herczeg a költők intuitiójával érezte meg a

korszaknak ezt a hangulatát s ebben rejlik nemcsak hatásának titka, hanem jelentőségének igaz értelme is.

A történelmünk lelkesítette az életben oly szerencsétlen és halálában oly elhagyatott Bartók Lajost is. A nagy benső disharmonia, mely folyton izgatta, nyilvánul műveiben is, sem lyrája, sem drámája nem birt fölemelkedni az összhang, az æsthetikai nyugodtság, a belső rend és a külső forma azon fokára, melyet nemcsak a görögök követeltek meg minden valódi drámától. A *Thurán Anna* mégis bizonyos hatást tett s későbbi művei, különösen a *Frater György* kiengesztelnek bennünket hazafias irányukkal. Hevülékeny szíve tele volt jó szándékkal, akarata és ereje azonban nem volt elegendő s a balsors gyakran úzótt gúnyt a gúnyolódóval.

Sajátságos jelenség, hogy a történeti tárgyak olyanokat is vonzanak csak erős tudónek való légkörükbe, a kiből a történeti érzék — az első és elengedhetetlen kellék ily tárgyak földolgozására — teljesen hiányzik vagy legalább is fogyatékos. Bercezik Árpád, egy régebbi nemzedék érdemes tagja, a *Himfy dalai*ban sikerrel elevenítette föl a mult század elejének milieujét. Ehhez azonban kevés magyar történeti érzék kellett, elég volt annyi, a mennyi még a ministeri osztályokban is előfordul. A vígjátékot, mely meglepően el tudta találni a *Himfy*-hangulatot, igen szívesen fogadták. A patriarchalis köztaps, mely magának Kisfaludy Sándornak a korviszonyokban motivált lelkes fogadtatására emlékeztetett, elragadta a szerzót, most már igazi történeti darabbal próbálkozott és ő is a kuruczokat vitte a színpadra. Kudarcza teljes volt, bukása tanulságos, mert a bohózatok méltóságos szerzője megfeledezett arról, hogy a magyart szabad kigúnyolni, ha Elemérnek és Taszilónak hívják, ha lóversenyre és rókavadászatra jár, ellenben nagyon is veszedelmes, ha olyan magyart állít pellengére, a ki Balogh Ádám nótájára járja a toborzót és neve a történelemé.

A magyar közönség mindenkor haragjával fogja sujtani azt, a ki avatatlan kézzel nyúl a magyar történelemhez. Ezért részesült kemény leczkében egy fiatalabb, kevésbé fegyelmezett tehetségű, bizonyos körökben népszerű író is: Bródy Sándor. A *Hófehérke* című furcsa álomjátéka, a realistikus valóság és hyperromantikus negédeség, a hysterikus örület és a szüziesszel való frivol játék e keveréke még tetszhetett azoknak, kik minden áron a tehetség hatalmát akarják fölfedezni ott, a hol csak ere-

detieskedő szeszély van. De már ekkor helyes érzékkel megismerte a közönség meg nem vesztegethető része, hogy alapijában rossz, alacsony szenvedélyek mozgatják az alakokat és hogy az igazság éltető levegője helyett a raffinált hazugság lelke árad ki belőlök. Még fölötlobbé vált ez a szerves hibája a dédelgetett írónak a *Dada* című erkölcsrajzban. Sajátságos volt e darab hatása. Némelyek megtapsolták álpáthossal teljes «igazságait» merő kárörömből, hogy a színpadról lehangzó durvaságok a szomszédját bántják; de az ellenmondás is erősen érezhető volt, észrevették a szándékosságot — s ez lehangolta őket. Ellenben az úgynevezett *Királyidylleket*, a melyek nagy királyainkat pongyolában akarták bemutatni és idegeinket e szokatlan látvánnyal csiklandozni: az egész közönség fölháborodással utasította vissza. A nemzeti harcok korszakából rajzol képeket Fényes Samu is; a *Kurucz Feja Dávid* és a *Bacsányi* szerzője. Drámai művészietlenségét izzó és hazafias dictióval igyekszik feledtetni.

A társadalmi kérdések még mindig Dumas tételes formájában jelentkeznek drámaíróinknál, fájdalom, kevesebb szellemmel és nem oly tetszetős dialektikával. A forrongásban lévő, még folyton átalakuló társadalom, mely régi rendi mivoltából még ma sem képes teljesen kivetköződni, drámaíróinkban is visszatükröződik.

Dóczy Lajos *Vegyes párok* című kísérletét már rég elefedte a közönség, pedig ez is jellemző volt Dóczy mozgékony tehetségére. Csakhogy a bátortalan szerző, a ki az udvari, fojtott levegőhöz volt hozzászokva, megállott az igazmondás fele útján — megállt, tehát nem haladt. Mert a társaságban ugyan nem kedveljük az őszinteséget, de a színpadon viszont nem vagyunk barátjai a kiegyezésnek és az elsimító formuláknak. Drámában csak egyik félnek lehet igaza és Dóczy talmud rabulistikával igazat ad mind a kettőnek. Dóczy elfordult a modern zordon és rideg világtól és visszatért a romantikus mesék országába, Ellinor királyleány ködös földjére. Visszatért oda — de egyedül. A közönség nem követte. A minthogy nem követte sem Váradit, sem Somló Sándort. Némi föltűnést keltett Tardos Viktor *Nero anyja* című, az egyes jelenetek megszerkesztésében jeleskedő kísérletével. Mindezenetre egyike azon kevés drámaíróinknak, a kiknek van történeti érzékük. De némi aggodalmat kelt költői fejlődése iránt az a tény, hogy első művének megírásakor már túl volt a kezdők szokott

korán s nagy kérdés, hogy megmaradhat-e első színpadi alkotásának színvonalán.

A verses pályázati drámák kora lejárt. Kétségtelen, hogy a közönség nehezebben talál bele egy verses drámába, mint a prózaiba: a vers távolabb van tőlünk. A verses dráma sokkal nehezebb, hozzá nagyobb nyelvi és általában költői tehetség kell s ezért ritkábban is sikerül. Ezt a nehézséget észrevette az egész művelt világ, még a pályázatot kitűző alapítványok is, csak — csodálatos* — azok nem, a kik legjobban voltak érdekelve a dologban, magok a drámaírók. Így születtek évről-évre s fognak születni beláthatatlan sorban ezek a torzdrámák, melyek egy napig élnek a közérdeklődésben, mikor, mint az egyiptomi állat-isten, az Apis, megkoszorúzva kijönnek az Akadémia ünnepi terméből. Csak az élet igazi napsugarában tetszik aztán ki rólok, hogy az ünnepelt koszorús Apis bizony csak arra termett, hogy levágják. De a magyar dráma történetének lapjaira soha nem kerülnek, sőt a Nemzeti Színház színlapjain is mintegy gyászkerettel jelennek meg. Ki beszél ma a *Fra Girolamo*-ról, a *Királyi házasságletről*, a *Léha világról* és annyi társaikról, melyeket csak a kritika őriz meg a krónikában. A nagy közönség előtt eltűntenek.

Fájdalom, a modern társadalmi dráma művelői is csak elhaladnak előttünk, hogy évről-évre eltűnjenek, pedig vannak köztök jeles tehetségek s tartalmas egyéniségek. Valami gyökeres hibának kell itt lennie, a mely meddővé teszi a nemes törekvést és mulóvá minden sikert, minden hatást. Talán a drámaíróban van a hiba, talán a színház nem bánik úgy a hazai szerzővel, hogy belőle dús haszon és nemes lelkesedés fakadjon. De valószínűleg maga a fővárosi közönség is hibás az ő internationalis alkatrészeivel, az ő jellemző, frivol premièr-i snobjaival. Csak az utolsó esztendők jelenségeire utalunk. Néha még fölhangzik egy merészebb szó, de visszhangra nem talál. Föltűnést keltett Bosnyák Zoltán erős satirájával a fennálló társadalmi rend ellen, éktelen gyűlölet a hazugság, a conventio ellen tüzelte a fiatal szerzőt; de igazán fölmelegíteni nem tudott. Malonyay Dezső kétszer is próbálkozott és másodszor Kemechey Jenővel egyesülve némi sikert is ért el actualis tiradáiival, melyekben a földvágyat ostorozza a parasztnál és dicsőíti az ősi, nemes gentrynél, a mely, fájdalom, jó részt már föld nélkül teng és esetleg arcza veritékével keresi meg kenyerét.

Gabányi, a színészírók már kihalóban levő fajának utolsó képviselője, nem ér a nyomába Szigeti Józsefnek. Egyébként utolsó bukása őt is egészen leverte.

Prém József rettenthetetlen szorgalommal küzd a babérért, de eddigi küzdelme meddő maradt. Beszéljünk-e az egy napig élők nagy seregéről?

Egész külön fejezet a magyar dráma történetében a népszínműé. Egyebütt ezt a categoriát nem állítják föl, nem tekintik külön műfajnak azt a drámát, melynek szereplői, «a nép romlatlan gyermekei». Nálunk Kisfaludy Károly kísérlette meg először a parasztok szerepeltetését a *Pártütőkben*. Majd a sokoldalú és termékeny Szigligeti s a leleményes Szigeti József írtak valóságos népszínműveket; azonban alig hiszszük, hogy a népszínművet ugyanazon genius szülte, mely a nép = nemzeti költészetet, Petőfi és Arany János virágzásának legmagasabb fokára emelte.

Volt mindig valami belső ellenmondás a népszínmű alakjai és a valódi magyar nép tipikus jellemei közt. Nem is lehet és nem is volna üdvös, ha a nép oly fellengősen beszélne, oly sentimentalisan szeretne, mint ezt a népszínművekben látjuk. Időről-időre támadt valódi költője a népdramának is: Tóth Ede, a ki saját vérével írta a *Falu rosszát* és Gárdonyi Géza a *Borban* megmutatták, hogy ha a húr nem hamis, akkor ez a hangszer is tud igen megindító hangokat adni. Ezeken és Csepreghy elég jellemzetes néptörténeteinek kívül nem akadt hivatott költője a népszínműnek. De ezek is inkább egyes részletekben tettek nagyobb hatást, például Tóth Ede tudott bonyolítani, de jól kibonyolítani nem igen. Gárdonyi a *Borban* jól indítja meg a cselekvényt, de azután elbágyad.

De újabban a népszínművek egész légiója rontotta meg a népszínmű hitelét és a közönségnek hozzá való kedvét. Ha a népszínmű valóban az lett volna, a minek indult: a magyar drámairodalom egy gyönyörű fejezettel gazdagodott volna. De hívatlan művelői magokat és a közönséget megrontották, félrevezették, költészet helyett ethnographiát csináltak, és vásári czikké tették, melyeknek alig van ma már többé kelete. És nem változtat ezen Dankó Pista *Czigányéletének* sikere se, és nem fog a népszínház leleményes igazgatójának nagy áldozatképessége mellett sem sikerülnie magyar népszínműveket elültetni és a népszínművet újra megteremteni.

Milyen jelzővel fogja egykor korunk irodalmának története a mai magyar drámát megtisztelni? Ha szerfölött erős kritikai mértéket alkalmaz, akkor azt fogja mondani: e kor a dilettans drámaírók kora volt. Mert valóban két nagy csoportra lehet osztani szerzőinket. Az egyik csoportba azok tartoznak, a kik elismert lyrikusok vagy regényírók, a vezérczikk vagy a tárcza úgynevezett mesterei, elismert, igazi hivatásbeli írók, a kik nevének egyéb téren szerzett varázsát akarják fölhasználni a színpadon. De a legtöbb esetben kiderül, hogy a színpad éles és ríktó világitó hatását nem voltak képesek kiszámítani, a dolog mesterségszerű részéhez nem értenek, nem tudnak drámailag jellemezni, nem képesek a cselekvényt érdekesen bonyolítani, s a színpad külön logikája szerint megoldani. Szóval: az egyebütt oly annyira bevált írók a színpadon ügyetlenek és gyámoltalanok. De ez a jobbik faj, mert ezek csak mint drámaírók dilettansok. Nem valószínű, hogy majd beletanulnak ebbe a mester-ségbe, de megmarad az a vigasz, hogy egyebekben még mindig jelesek.

A másik faj a veszedelmesebb. Ezek kitartó türelemmel és örökké szomjas becsvágygyal egy egész élet munkáját fordították arra, hogy megtanulják a színpad fogásait, a színpadok kicsinyes titkait. Verítékkal szerzett technikai készségökhöz kitalálnak valami kis silány mesét; személyeik úgy beszélnek mint a kávéházak vagy kaszinók olcsó szellemeskedői, nincs egyetlen gondolatuk, eszméjük, nincs igazán mondani valójuk. És a közönség bámulva látja, hogy mégis milyen ügyesen jönnek-mennek a személyek, mindig van valami okuk kimenni és bejönni. Három fölvonás telik el ezzel a jövés-menéssel; természetesen, mielőtt a függöny legördül, a főszereplő maga köré csoportosítja a személyzetet és valami nagyot mond, a mire — okvetlenül fölhangzik a taps, és a függöny előtt megjelenik a boldog szerző. Másnap a színház oly üres, mint a darab, és — egy hét múlva a színpad egy újabb magyar drámaírórt fogyaszt el.

Ezek az igazi dilettansok, a kiket az iparos czéheknek el kellene ragadniok a színpadtól. Mert még mindig igaz Goethe mondása: *das Theater zu schreiben ist ein Metier, das man kennen soll und ein Talent, das man besitzen muss.*

Mi a magyar dráma jövője? Hol a kibontakozás?

Erős önfegyelmzés, lelkiismeretes tanulmányok, folytonos gyakorlat sokra képesítené azokat, kiknek velök született tehet-

ségöknél fogva hivatásuk van a dráma művelésére. De a mily szükséges volna a valódi tehetségnek gondos ápolása, épen oly fontos és sürgős minden műkedvelésnek, szereplési hiúságnak és rút üzleti speculációnak a színpadtól való eltávolítása. A színházak sokat vétettek s vétének a magyar drámai irodalom ellen e silány próbálkozók szóhoz juttatásával, majdnem többet, mint a külföldi irodalom módfeletti ápolásával.

Ha majd csak a hivatottak írnak drámát, úgy nekik nem lesz szükségök útmutatásra. Csak addig jusson el a magyar irodalom, hogy az elsőrendű színpadokban megbízhattunk, hogy tudjuk, a mi megjelenik a Nemzeti Színházban, az valódi érték, tiszta drágakő vagy legalább féldrágakő a legszebb foglalatban, a legjobb és leggondozottabb előadásban. Akkor majd nem kell féltetni a magyar dráma jövőjét.

VIII.

Nem akarunk részletesen ez alkalomból kiterjeszkedni a színjátszás mai egészen megváltozott stílusára, habár ebből látnók leghamarább, mennyire megváltozott a dráma jelleme s a színpad igényei. A művészet utánzás, ezt hirdette már Aristoteles. Bizonyos eszményítés elengedhetetlen követelménye minden művészetnek, a színészetnek is, mely csak az embernek, mint legbecsesebb művészeti anyagnak az utánzása. A hazug hagyományok azonban túlhajtották ezt az eszményítést és egy teljesen képtelen stílust hoztak létre. Korunk végre föllázadt ez ósdi hazugság ellen és — a másik végletbe esett és most már a teljes valónak utánzását követeli a színésztől. Elképzelhető, hogy midőn az író nem éri be egyszerűbb lelkiállapotok vagy normalis indulatok rajzával, hanem mindennemű kóros elváltozásokat visz a színpadra, mily nehéz föladat vár a színészre. Nemcsak sokféle átgondolt tanulmányainak terheit értjük — a gondtalan, lélektelen szavalásnak úgyis véget kellett vetni — de a nemes és tudatos mérsékletet is, tiszteletben tartását annak a hatásnak, melyen túl nincs többé művészet, csak — kórház. Ebben a tekintetben színészetünk is osztozik drámai irodalmunk sorsában. Az a nagyszabású színművészeti iskola, melynek nagy mesterei 1840—70-es években működtek és akár művészi megérzés, akár fárasztó tanulmányok útján mindig azon voltak, hogy az igaz-

ságot a szépséggel összhangba hozzák, ma már csak színházi emlékeink között él. Modern színészetünk nem egységes és nemzeti irányú. Mint drámairodalmunk, színészetünk is idegen irányok járó szalagán bandukol, és csak kivételes esetben emelkedik magasabb ábrázolásra. De azért színészetünk mégis fölötte áll drámai irodalmunknak.

Joggal mondhatjuk, hogy színpadjaink az előadás teljessége és összhangzatossága, a színészi alkotás tekintetében haladtak. Színészeink igenis fölérik modern szerzőink alkotásait. A magyar szerzőkkel szemben azonban még elkel a buzdítás, hogy művészeinknek méltó föladatot juttassanak.

RUST JÓZSEF.

URASHIMATARO.

— A legrégibb japán ősmese. —

Réges régen — egy pár ezer esztendeje lehet biz' annak — a bájos Japán Mizunoje tartományának Tangó nevű falujában élt egy szép fiatal halász, Urashimataro. A legderekabb, a legszorgalmasabb és a legvakmerőbb a környékbeli halászok között. Senki sem mert kis csolnakjával olyan messze bemenni a nagy tengerre, mint ő. Nagyon jó fiú volt, szülőit az imádásig szerette s mivel már öregek voltak nagyon, nem engedte dolgozni. Ő maga vas-szorgalommal dolgozva szerezte meg az egész család számára valót. Reggel ő volt az első, a ki hajójára szállott s este ő az utolsó, a ki parthoz kötötte csolnakját. Isten áldása kísérte munkáját, rövid időn jóllétbe kerültek s az anyagi gondoktól menten éltek.

Egy este felé, mikor rendes útján a tengerpartról hazafelé tartott, egy csapat 8—12 éves fiugyereket talált az uton, a kik nagy láрма között botokkal vertek, meg kövekkel dobáltak valami fekete tömeget. Közelebb menve meglátta, hogy az a feketeség egy teknősbéka, melyet a kegyetlen fiuk félig agyonverték. Urashimataro szívéből megsajnálta az állatot s szeliden, de feddőleg szóllott a fiukhoz: — Miféle dolog ez gyerekek! Miért bántjátok e gyenge állatot? A rossz fiuk szembe kaczagták Urashimatarot: — Ne bánja azt kegyelmed, ha mi nem bánjuk — feleltek.

— Ejnye, ejnye, fiaim — válaszolt Urashimataro — mit gondoltok, nem fáj talán annak az állatnak, ha ütitek? Épen úgy érez az is, mint az emberek. Hagyjatok hát békét neki vagy jobb lesz, adjátok nekem e szép kis állatot.

— Nem adjuk biz' azt, — feleltek a fiuk s azzal újra kezdettké gonosz játékukat.

Urashimataro indulatosan szólt rájuk: — De most már elég

legyen, mert...! Ám a vásott fiuk egész kihívólag fordultak neki: — Ne fájjon kegyelmednek az, a mit nem kegyelmed kap. A béka a miénk, mi fogtuk s úgy játszunk vele, a hogy akarunk. Ha megdöglük, azt sem bánjuk, — zajongtak össze-vissza.

Urashimataro hirtelen gondolt egyet s így szólt a fiukhoz: — Tudjátok mit? Ha épen csak játék kell nektek, hát én megveszem tőletek ezt a békát, az áráért ti vehettek magatoknak szép játékot a kereskedőtől.

A fiuknak igen megtetszett az ajánlat, megalkudtak a békára s a kapott pénzzel hangos ujjongások között futottak a falu felé.

Urashimataro fölvette a földről a meggyötört állatot s megsimogatva így beszélt vigasztalólag hozzá: — Sajnálak, szegény békám, hogy hamarabb nem jöttem erre, hogy a veréstől megmenthesselek. Szerencsére, úgy látom, nem esett komolyabb bajod s az én közbelépésem megszabadított a biztos haláltól. Tán egy kicsit megsínyled, de ha igaz a példaszó, hogy a gólyák ezer évet, ti meg tíz ezeret éltek, akkor a mai megmenekülésed bizonynyal annak a jele, hogy te még nagyon sokáig fogsz élni. A béka reszketve húzódott meg Urashimataro tenyerében s félős szemekkel nézett reá. Ne félj, béka! — szólt hozzá a halász — visszaadom szabadságodat. Nem azért mentettelek meg, hogy rabsággoddal fizettessem meg életedet. Ám, hogy baj ne érjen s útközben nehogy valaki újra elfogjon, elviszlek a tengerig, onnan aztán nyugodtan mehetsz hazádba. Így beszélve haladt a partig s itt a békát a vízbe eresztette. Aztán gond nélkül, örvendezve ment hazafelé, nehogy szülői aggódjanak távolléte miatt.

Másnap, rendes szokásaként, újra kiment a tengerre halászni. Mindjárt az első pár huzásra oly sok halat fogott, hogy jónak látta hazafelé tartani. Alig hogy megfordította a kormányt, valaki nevéen szólította: — Urashimataro úr! — Körülnézett, de nem látott sehol csolnakot; sziget sem volt közel s már-már azt hitte, hogy képzelődött, a mikor még egyszer egész közelből hallotta nevét kiáltani. Elcsodálkozva, bizonytalanul tekintett szerteszét, a mikor egyszerre meglátja csolnakja közelében a tegnapi teknősbékát. Örömmel köszöntötte: — Adj' Isten, kedves békám! Nos, hogy érezed magad' a tegnapi rossz nap után?

— Köszönöm, jól, — felelt a béka — tegnap az ijedtség és fájdalom elvették szavamat s én meg sem tudtam köszönni a te jószágodat. Azért hát ma fölkerestelek. Köszönöm, kedves

barátom, jóságodat s kérlek bocsáss meg, hogy tegnap még szólni sem tudtam neked.

— Kérlek, kedves békám! az egész csekélység volt s én csak kötelességemet teljesítettem — válaszolt a halász s azzal evezőjét a tengerbe nyujtva, meghívta a teknősbékát, hogy jőjön be csolnakjába. A béka elfogadta a hívást s mialatt felfelé mászott, így beszélt:

— Te azt mondd, hogy kötelesség volt, mert te jó ember vagy, Urashimataro, és nem oly rossz, mint azok, a kik tegnap el akartak pusztítani. Te megmentettél, vigasztalva czirogattál és szabadon bocsátottál. Igen sok jót tettél velem s én örökre háladatos leszek ezért irántad.

Urashimataro leültette a békát s tarsolyából ennivalót szedve elé, meghívta, hogy tartson vele. A béka megköszönte s egy kis borocskát is kért.*) Az is került az öreg kulacsból s pompás falatozás között teréscselgettek. Egyszer csak a béka azzal a kérdéssel fordult a haláshoz:

— Mondd csak, barátom, láttad e te már Tündérországot? (Oyugu). Fejét csóválva felelt Urashimataro:

— Nem láttam biz én béka komám, sőt ha meg kell mondanom, nem is hiszem, hogy a mesén kívül léteznék Tündérorság és a tündérnép.

— És mi okod van e hiedelemre? — kérdé a béka.

— Tudod, — felelt Urashimataro — csak nem régen is azt hittem, igazában létezik, látni is akartam, sokáig kerestem, csolnakommal kimentem és összejártam a végtelen tengert, de nem találtam meg. Ez az oka, hogy ma már kételkedem benne.

Csalódlod, barátom, nagyon csalódlod. Igaz, hogy igen messze van az s ilyen kis csolnakkal a magad erejéből sohasem érnél te odáig. De ha én vezetnék, egy-kettőre ott lennénk. Nos! akarod látni? Elvigyelek?

Urashimataro igen megörült. Hogyne, a szép Tündérországot, melyet még élő ember nem látott, de a melyről annyi mese beszél, nem kis dolog meglátni. Rövid gondolkodás után így szólt:

— Béka komám, nagyon szeretném én azt, de hát lehetetlenség. Te mondottad, hogy oda csolnokon nem mehetek, uszni pedig nem tudok oly jól, mint te, így . . .

*) A japánok úgy vélik, hogy a teknősbéka nagyon szereti a bort.

— Nem kell oda csolnak, nem kell oda uszás, édes barátom. Egyszerűen felülsz az én hátamra s kényelmesen és gyorsan oda érsz.

— Én a te kis hátadra üljek — nevetett a halász, sok bort ittál, béka komám, hiszen még a tenyerem is alig fér el rajtad, nemhogy én rád ülhetnék.

A teknősbéka hangos nevetéssel fogadta Urashimataro szavait s a tengerbe ugorva így szólott:

— Nem beszélek én lehetetlenségeket, barátom, te bizonyára felülhetsz a hátamra egész kényelmesen. És csodálatos, a míg ezeket mondotta, teknője hirtelen oly nagyra nőtt, hogy azon akár két ember is elfért volna.

— Nos, elég nagy-e már, — fordult Urashimatarohoz — jer, ülj a hátamra gyorsan, nincs mitől tartanod.

Urashimataro csodálkozva nézett a békára s öntudatlanul kilépve csolnakjából, a hátára ült. A teknősbéka elindult. Hogy gyorsan haladhattak, azt Urashimataro az erős hullámtorlódásról és az arczába viharként csapó szélből érezhette.

Egyik óra a másik után mult, a béka egyre gyorsabban haladt, úgy hogy a halásznak teknője szélébe kellett kapaszkodnia. Lehanyatlott a nap, a nyugaton támadt esti pir is elenyészett; lassan, lassan koromsötét éjszaka borult föléjük.

Egyszerre keletfelől halvány rózsafény kezdett derengeni, a mely egyre közelebb jött, egyre erősebb, egyre szebb lett, úgy hogy rövid időn az egész környék rózsafényben uszott. Urashimataro bámulva nézett a távolba s ott nemsokára egy varázs szép kastély tetejét és kapuját pillantotta meg. A kastély tetején két rubintszarv ragyogott s az szórta tündéri világát szerteszét.

— Mi az ott? — kérde Urashimataro elszorult lélekzettel a békától.

— Az ott Tündérország, a kapu, melyet látsz, Tündérország kapuja s a tető a tündérkirálynő kastélyának a födele, felelt ez neki.

— Hát már Tündérországban vagyunk? — kérde örömtől dobogó szívvel a halász.

— Ott bizony! — nevetett a béka, egy hatalmas rugással a kapu elé úszva. — Ugy-e nem tartott sokáig? Nos, mi van veled barátom, lépj a partra, aztán jerünk befelé. Azzal karon ragadva vitte a kapu felé az elálmélkodott halászt.

Oda érve parancsolóan szólott a kapuőrre — egy természetes,

nagybajuszu harcsára — hogy rohanjon s jelentesse meg a királynőnek, hogy vendég érkezett: Urashimataro úr Japánból. A kapus elszaladt, ők meg szép lassan utána.

Az előteremben arany, ezüst meg mindenféle csillogó ruhájú halcselédség fogadta őket, igen alázatosan s japáni módon a földre borulva köszöntötték őket, majd ajtót nyitva kérték, lépjen be a belső termekbe, a hol a királynő vár reá.

Urashimataro belépett s ha lehetett volna nagyobb csodálkozásba esni, mint a milyenben volt, úgy bizonyára megtörtént volna az vele. A gyönyörű terem leirhatatlan tündéries disze s a minden szépséget túlragyogó, földi szem nem látta tündérkirálynő, Otohime a terem emeltebb részének közepén körülvéve tündér udvarhölgyeitől, megdobogtatta Urashimataro csodálkozástól elzsibbadt szívét s ő mintha egy édes álom bűvölete alatt állana, közeledett a királynő felé, hogy őt köszöntse. Otohime kedves mosolylyal fogadta a néma köszöntést s maga mellé a főhelyre ültetve így szólott hozzá:

— Isten hozott, Urashimataro, szép tőled, hogy olyan mesziről eljöttél hozzánk, minket meglátogatni. Annál inkább örülök ennek, mert így személyesen megköszönhetem, hogy kedvencz teknősbékámnak megmentetted az életét. Kedvenczem nagyon sokat beszélt rólad s abból láttam, hogy te milyen nemes és jószívű vagy. Érdeemesnek találtalak arra, hogy meglásd a tündérek hazáját, azért küldöttem éretted a teknősbékát. Igen örülnék, ha jól találnád magadat minálunk.

— No lásd — folytatta mosolyogva — én mind csak szóval tartalak s szinte feledtem, hogy te a hosszú utazástól bizonyára fáradt és éhes is vagy. Azzal intett a cselédségnek, kik asztalt tolva be, fényes lakomát hordottak fel eléjük.

Otohime megkínálta Urashimatarot:

— Talán nem lesz oly izletes az én ételem, mint a te édes anyjád főztje, de mégis egyél, hogy felüdíthessed magadat. Ha kedves akarsz lenni, maradj sokáig az én vendégem. Nem hiszem, hogy megunnád itt magadat s remélem, hogy igen sok dologról elbeszélgethetünk majd egymással, — ha végre te is megszólalsz, — tette hozzá hamiskás arczczal.

Urashimataro, a ki eddig tényleg néma bámulattal ült helyén, most megszólalt: — Engedj meg királynő szótlanságomért. Én egyszerű földi lakó vagyok, a kit véghetetlen szerencséje csodás világod részesévé tett. A mit itt láttam, minden oly új, szokatlan

és varázssos szép volt, a milyenről még álmodni sem tudtam azelőtt. És gondold ehhez még a te egész tündérvilágodnál szebb bűbajos magadat s nem csodálhatod, ha gyenge nyelvem szóra képtelen maradt.

— Szavaidból látom, hogy épen oly kedves vagy, mint a mily jó szívű. Igazán örülök ennek, mert így bizonyára kedves emlékü órákat tölthetünk egymás társaságában.

Így beszélgettek, mialatt a cselédség egymásután hordotta föl az ételek egész sorát, üdítő italokat és tündérkerti gyümölcsöket.

Egyszerre a szomszéd teremben bűbajos zene és énekszó zendült föl s a széthúzott oldalfalakon túl a tündércsapat csábító táncza lett látható.

Gyönyörű ünnep volt ez! Kétszeres ünnep, a megmentett kedvencz és jólelkű megmentőjének ünnepe s a földi és tündér-szív egyesülésének édes kezdete.

A csodaszép zene, a tündérital s még inkább a bűbajos királynő ragyogó szeme úgy föllelkesítették Urashimatarót, hogy végre ő is tánczra kerekedett s ügyességével mindenkit bámulatra ragadott. — Olyan nap volt ez, a melyet még tündérországban sem láttak máig soha. A királynő végre pihenésre intette Urashimatarót, de ez hallani sem akart arról.

— Nem, királynőm, — szólt — engedj meg, nem pihenhetek le. Tudod, messziről jöttem s ugyanazon úton mielőbb vissza kell térnem, különben szegény szülőim aggódnának miattam.

Otohime elkomorult arczczal szólott: — Hát olyan rosszul találod magadat nálunk, hogy már az elmenésre gondolsz?

Urashimataro békítőleg válaszolt: — Ne haragudjál királynőm, oly szép, oly jó itt minden, és te . . . te . . . nem tudom elmondani, mit érez szívem irántad jóságodért, de szülőim nem tudják, hol vagyok s szegény anyámat a bú_ölné meg, ha nem térnék hamar haza. Ám, királynőm, ha kegyes jóságod oly nagy marad irántam, mint a milyen most, úgy visszatérek s a míg akarod, itten maradok.

Otohime komoly arczczal, szinte szomorúan felelt: — Nem lehet az, kedves Urashimataro. A végzet rendelése, hogy élő ember csak egyszer láthatja tündérhazámat, többé soha. Nem marasztalak, tégy tetszésed szerint, de ne feledd, hogy ha mi búcsút veszünk egymástól, annak örök búcsúnak kell lennie.

Mindketten sokáig némán hallgattak, végre Urashimataro törte meg a csendet:

— Kegyetlen szót mondottál, királynőm. Elszorult lelkem nem tud reá választ nyújtani. Ám a pihenésről, kérlek, ne beszéljünk tovább. Látni szeretnék itt mindent. Kérlek, mutasd meg nekem tündérvilágodat.

Otohime beleegyezett s végigvezette őt tündérpalotája összes terméin. Oh be szép volt minden. A gyöngyházfalak, a korall-oszlopok, a gyönggyel, gyémánttal díszített ajtók, az arany, ezüst szőnyegek... ki lelne szót mindezt elmondani. Aztán a sok kedves csecsebecse, a sok ősi drágaság s hozzá mindeniknek az ő csodás története, melyet Otohime zengő szava, édes csengéssel tolmácsolt neki! Bizony-bizony a repülő percz elveszítette szárnyát s Urashimataro vállán lelt hosszú pihenést.

A kastély után a kert következett. Itt még nagyobb lett Urashimataro bámulata, mint előbb vala. Oh, be szép volt ez, én édes Istenem. Vedd össze a tél, tavasz, nyár és őszi szépségeit s talán álmod lehet majd arról, mi volt e kert. Ha keletre néztek, ott a cseresznye- és szilvafák erdeje nyitotta virágait, rejtékökben a fülemilék zengettek bűvös éneket, s felettök a himes lepkék űzték bohó játékuakat. A déli oldalon a zöldlevelű fák ezerei borították a tájat, a lomb alól messze villogott az érett gyümölcs aranyos csillogása, s folyton hangzott a sáskák és bogarak kedves cziripelése. És nyugatról az őszi táj bűvös képe hivatatólag intett feléjük. A nyár pompáját a hűvös november szele egy rövid éjen át eltemette. A lombsátor elveszté üde zöld színét és kipirult vagy elsárgult arczczal nevetett reájok, a földet meg ellepte az őszi rózsák színes özöne. — Most éjszakra tértek s a tél pompáját bámulva magasztalták. Egy gyémánt-világ, erdőmező, hegy-völgy, folyó és patak — minden — minden, mint a csillag az égen, úgy ragyog.

Együtt jártak, együtt bámultak végig mindent ők s a kis lepke — a megállott percz — még mindig Urashimataro vállain pihent. Eszébe sem jutott otthona, családja. Feledett mindent s csak a percznek élt. Tervezgetve értek vissza a kastélyba, hol a teknősbéka vidám köszöntéssel fogadta őket.

Urashimataro a béka látására föleszmélt: — Apám, én édes, édes jó anyám! Királynőm engedj meg, nem maradhatok... És hiába való volt minden marasztás, útra készül s fájó búcsúra nyitotta ajakát. — Nehéz volt a búcsú, Tündérország ekkor látott először könyeket. Otohime egy szép lakkszelenczét hozatott ki szobájából s Urashimatarónak nyújtva így szólott: — Együtt-

létünk emlékéül fogadd el tőlem e kis ajándékot. Sok minden jó van e szekrényben. A neve «Vigasztalás». Ám jegyezd meg jól, Urashimataro, hogy ezt nem szabad ok nélkül fölnyitanod. Mert ha te fölnyitod, rettenetes veszedelem zúdul reád.

A teknősbéka útrakészen állott. Elbúcsúztak, az összes tündérek a partra gyűltek s legyezőikkel, a míg csak látták, búcsút intettek. A teknősbéka megtette Urashimataróval az utat visszafelé s a partnál búcsút mondvá, gyorsan eltűnt a habok között. Urashimataro sietve haladt föl a meredek parton, hol minden a régi volt. A part magasán embereket talált, a kik közül senkit sem ismert. Gondolkozva szinte rosszat sejtve ment tovább s házok ajtaját fölnyitva, kiáltott: — Apám, édes anyám, nincs semmi bajom, itt vagyok! — Azzal belépett a szobába. Ám itt szülői helyett teljesen ismeretlen embereket talált. Nem tudta, mint lehet ez, s hamarjában arra gondolt, hogy talán szülői más helyre költöztek távollétele alatt. Bizonytalan hangon szólalt meg hát: — Kérem, én Urashimataro vagyok, pár nap előtt elmentem itthonról, úgy hiszem, szülőim elköltöztek azalatt innen, legyenek jók, mondják meg, ha tudják, hová?

Az emberek furcsa kételkedéssel néztek reá; így is kérdezték: — Te Urashimataro vagy?

— Igen, igen az vagyok!

— Ne tréfálj, barátom — feleltek azok — s ne tarts minket bolonddá, úgy sem hiszszük el csali beszédedet. Mi ösmerjük az Urashimataro nevet, egyik ösünk fia volt. Mese is van az ő jóságáról és vakmerő bátorságáról. De ez az Urashimataro a tengerbe pusztult, fölfordult csolnakját a partra dobta a vihar. Hogy ez történt, annak épen hétszáz esztendeje. Így hát keress, barátom, más bolondot magadnak.

Urashimataro elbámulva, szinte indulatosan felelt: — Nem bolondozom én, kérem, mert az tiszta szent igaz, hogy én Urashimataro vagyok s nem hétszáz évvel, de pár nappal ezelőtt itt laktam. Kérem, hát mondják meg, hol laknak szülőim?

Hosszú beszéd és vita keletkezett. Az emberek végre elővették a családfát s azon mutatták meg neki, hogy igenis hétszáz év előtt lakott ő e házban, és megmutatták a napot is, a melyen ő a tengerbe veszett. Bizony a családi följegyzésekben azóta húsz ivadék tűnt el az élők sorából.

Mikor ezeket hallotta és látta, Urashimataro annyira megzavarodott, hogy szólani sem tudott. Mégis élt egy parányi re-

mény lelkében, hátha — hátha rossz tréfát űznek vele. Széjjelnézett a szobában; minden új, minden más; bódultan állott föl s kitántorogva végig járta az udvart, a falut. Bódultsága ijedelemmé, majd rémületté növekedett. Sehol semmi a régiből, minden új, minden más, nincs egy lélek, a kit ösmerne, nincs egy lélek, a ki őt ösmerné. Kiment a temetőbe szülőinek sírját fölkeresni, már azt sem találta sehol. Kétségbeesve szédeltgett ideoda s végre a tengerpartra ért. Leült egy sziklára s kezébe hajtott fejjel tépelődött az érthetetlen valóságon.

— Csoda történt velem, igen. Évszázadok röptek el, míg én pillanatokat éreztem csupán. Ott hagytam boldogságomat, hogy szülőimet láthassam s még sírjok fölött sem mondhattam imát. Egyedül maradtam, senki sem ösmer, senki sem hisz nekem. Tündéremhez sem mehetek vissza. Oda mindenem, mindenem. De hát minek élek én akkor? Mihez kezdjek? Mit csináljak?... A míg így tünődött kétségbeesett helyzetén, egyszerre tekintete a «Vigasztalás» szekrénykéjére esett. Halvány mosoly futott át ajakán. Otohime, ő adta ezt nekem. Ebben volna hát a vigasztalás? De ő azt mondta, nem szabad fölnyitanom, mert nagy szerencsétlenség, nagy veszedelem ér akkor engemet. Szerencsétlenség! Veszedelem!... Hát érhet engem' már nagyobb baj, mint a milyenben most vagyok? Hiszen elveszítettem szülőt, testvért, barátot, elveszített üdvömet, Otohimemet. Oh! nem, nem, ennél nagyobb dolog már nem történhetik velem. E szekrényke a «Vigasztalás» szekrénye, azt mondotta a királynő, s ha ő mondotta, akkor igaz. Így hát ez segít, ez megment engemet.

Míg így beszélt, lázas izgatottsággal nyitotta föl a szekrény selyemkötelékeit és levette fedelét.

A fölnyitott szekrénykéből csodálatos fehérén fénylő pára csapott ki s egyenesen Urashimataro arcába repült. Abban a pillanatban Urashimataro, a ki eddig huszonegy éves erős ifju volt, megtört, erőtlen aggá változott, a ki helyéről sem volt képes megmozdulni.

És az öregséggel visszatért zaklatott szívébe is az édes nyugalom. Imára kulcsolta erőtlen kezét, s megbékélt lélekkel fogadta a rájövő halált.

Medetashi! Medetashi!*)

BALOGH BENEDEK.

*) Medetashi: üdv, üdvkivánat. A japán mesék rendszeren ezzel végződnek.

ÉRTESÍTŐ.

*Dr. Theisz Gyula: Francia-magyar szótár. Budapest, Lampel.
1903. 4°. 405 l. Ára füzve 5 kor.*

Végre egy megbízható szakember tollából került, sok odaadással, megfelelő tudománynyal és kritikával, főleg Sachsék és Hatzfeldék nyomán készült nagyobb francia szótár. Melegen üdvözljük megjelenését, mert égető szükség volt rá; kívánjuk, hogy az érdemes szerkesztő és művének szakértő forgatói vállvetve buzgólkodjanak azon, hogy az új kiadásokban minél inkább tökéletesbüljön e derék munka.

Részemről mindenekelőtt a szóanyagot óhajtanám pótoltatni. Egy ily terjedelmű szótárban sem szabad hiányozni a következő szóknak, illetőleg kifejezéseknek: *abattre* une besogne, *accidents de terrain*, *style alambiqué* (csak *s'alambiquer* van a szótárban), *professeur* és *juré adjoint* (*adjoint* csak mint *főnév* véve föl), *acte de foi*, *fauteuil* és *cheval à bascule*, *carton-pâte* (csak *papier mâché* található), *dévolution* (*guerre de l.*) *enseignement classique* és *moderne*, *épagneul*, *gosse estragon*, *force majeure*, *faire infuser* és *s'infuser* (theáról, *tehát nem*: ráönteni!) *broderie à jour* és *monter* (un *diamant*) *à jour*, *lieutenant-général*, *marchand de marrons* és *m. de quatre saisons*, *horripiler q. cul*, *cul-de-lampe nouveau* és *vieux jeu mi-carème*, *Oeuvre* (pl. *Oeuvre des Enfants Trouvés*), *pain à cacheter* és *p. d'épice*, *panneton*, *porte-croisée*, *catalogue raisonné*, *truculent*, *rutilant*, *arriviste* *susurrer*. Ezek bizonyára gyakrabban fordulnak elő mint *ableret* («ághegyháló»), *adragan* («csődfű, bokafű, baktövis mézgája») vagy éppen *hirondelle d'hiver*: gesztenyesütő értelemben, inkább rászorulnak a magyarázatra, mint *guerre de plumes* stb.

A szók értelmezése is pótlásra szorul több helyt. Ha szótarunk szükségesnek vélte ily jelentések közlését: *se baiser* «érint-

kezni» (nincs megmondva, hogy a *kemenczében összesült kenyerekről*;) draper «lerántani vkit», enduire «emésztetni, *sólyomról*», úgy aligha menthető az ilyenek mellőzése: *aérien légies*, *allures modor* (pl. *allures compassées*), audition *hangverseny* vagy *próba-előadás*, *béguin apácza-főkötő* (hisz v. ö. *béguine*!) *bougie stearin-gyertya*; *clôture* mint színházi műszó (cl. *annuelle*); *commandant őrnagy*, *effacer kigummizni*, *épreuve vizsga* (*orale és écrite*), *emménager beköltözködni* (v. ö. *déménager*), *fille magában állón* rossz értelmű; *gourmer fékezni* (pl. *ses passions*), *inconvenient hátrány*, *ingénue naíva* (színpadi műszóként), *inoffensif ártalmatlan* (és *így* ártatlan!), *inspecteur főigazgató*, *liseuse papírvágó-könyvjeggy*, *matinée délutáni színelőadás*, *mettre au jour világra* (nem csak: *napvilágra*) *hozni* (pl. *gyermeket*), *pâtisseries csukrászsütemények*, *polisson dévaj*, *prévenir lakást fölmondani*, *racine mint mathem. műszó*, *ratelier ruhafogas*, *remise tandíjmentesség*, *sciences* magában: *exact tudományok* (pl. *Académie des Sciences*) stb. stb.

Kifogás alá eső értelmzések: *ableret* «ághegyhaló», nem tán fák ága hegyére tett madárhaló, hanem keszeg (*able*) haló; *intérvényezett* (*tiré*) *füstös* (*guide-âne sorvezető*) *gólyaláb* (*échasses*, *faláb*); lovat *állazni*, *nyilazni* (ezekhez magyarázat kellett volna!) «à votre santé! à la vôtre! egészségére!» (pótlandó: *viszont kívánom*!) «*abrutissement* butítás, *aljasság*» (*elbutultság*, *elállatiasodás*), «*partie adverse* ellenfél, *perben*» (szabatosan *alperes*), «*affaires de la mort halálos győtrelem*» (a *halál réme*), «*c'est sa basse continue*»: nincs közölve az e szólásmod alapjául szolgáló zenei műkifejezés (*basse continue*), «*bête hat-ökör*» (*butácska*), «*dindon hat-ökör* (*libácska*), *cabinet de lecture nyilvános olvasó terem*» (*kölcsön-könyvtár*), «*habitudes casanières házi szokások*», (*háziasság*, *otthon ülő életmód*). «*les classiques* a *classikusok* = a XVII. század nagy íróinak *hívei*, *utánzó*i, *tanítványai*» (*első sorban ők magok*!); «*classe de rhétorique*» a mi V. osztályunkkal párhuzamítva, mint a hol tanítják nálunk a retorikát, holott azt kellett volna megmondani, hogy a mi VI. osztályunknak felel meg, mint a *classe de second*-nál viszont, hogy = a mi VII. osztályunk; «draper függönyökkel díszíteni, se draper köpenyegét *színpadiasan* felöltetni» (hiányzik a leglényegesebb: *a művészi redőkbe szedés* jelzése!); *farceur* «kicsapongó», holott *paillard* is ennek fordítva, tehát csak: *korhelykedő*; u. itt «bohóc» mellé oda teendő: «tréfát űzni szerető», «garçonnet *legényke*, *suhancz*»

(fiúcska, pl. vêtements pour g.); «gaulois kissé nyers, de őszinte, becsületes» (*esprit gaulois* és a szótárunkból szintén hiányzó *gauloiserie* mit jelentenek akkor?); «gésier *begy*» (ez szótárunk szerint is = *jabot*; helyesen: *zúza*.); «glousser kottyogni» (Bal-lagi is így fordítja a *glucken*-t, a tyúk kotty-kottyolását. Mint fordítandó különben e mondat: «les oiseaux s'éveillaient et gloussaient dans les roseaux? Tehát *csipogni* is); gourmand és gourmet közt nincs különbség téve (*falánk* és *inyencz*), ami annál

avalóbb, mert a magyar az elsőt használja a második értelmében; lexicologie «szó kutatás» (?!); maître-nél nincs megmondva, hogy ez ügyvédi cím is, így aztán «c'est un maître Pathelin» is magyarázat nélkül marad; minaudier «beszédes, *arczról*» (*affectáltan kaczerkódó*), notaire nem pusztán csak «jegyző»; le pathétique egyenesen = pathos; pot de vin nem csak borraivaló, hanem és főleg vesztegetésből adott ajándék; pincement «hárfa húrjainak *pengése*» (*pengetése*); piscine «*tó, fürdésre*» (helyesen: *uszoda, közfürdő*); radoter «badarságokat beszélni» kihagyva a lényeges momentum: *claggottság következtében*); rassis: «de sens rasi *nyugodt lélekkel*» (v. ö. un homme sage et de sens rassis, tehát *leluggadt*); pain rassis «*száraz kenyér*» nem (épen; *csak nem friss!*) ridicule (réticule) nemcsak «hajtartó háló» de *a magyarban is ridikülnek nevezett női zacskó*; succursale nemcsak *pénzüntézet* vagy *egyház*, de bármely nagy üzlet fiókja. stb.

A synonymok megkülönböztetésére nem ügyel eléggé szótárunk: ridicule — risible, fantaisie — imagination, fabrique — manufacture — usine, garde-robe — armoire, tome — volume, baiser — embrasser, duc — prince, persan — persien (emez bent sincs a könyvben), avaler — engloutir stb. közt nem érinti az árnyalatbeli eltérést. Bücheron még *erdei favágónak* minősítve, de abatteur de bois (*ugyanaz*) csak *favágó*: érdekes, hogy ezzel szemben *a mi házi favágónk* nincs is fölvéve: *scieur de bois* («*Scieur fűrészelő*»: mindössze ennyi áll a könyvben). Még *au moins* és *du moins* közt sincs különbség téve, mindkettő egyaránt «legalább». — Ezzel kapcsolatban emlitem meg, hogy nem ártott volna az illető szók mellé oda tenni a rosszul használt francziás-magyar kifejezéseket miként compartiment-nál ott áll *kupé*. Így pl.: armoire sifoner (de mást jelent *chiffonnière!*) cha-peron — gárdedám, chasse à courre — párforszvadászat; petit-pâté — hásé, persienne — zsalú, vestiaire — gárderob, rez-de-chaussée — párterrház, sous-sol-szuterrén helyiség stb. Ez

többet ért volna mint az ily értelmezések: chardonneret «tenge-licz, *stiglicz*», louvoyer «lavirozni».

A szók avúltságát, illetve avúlt értelmét zárjelbe tevással jelzi szótárunk; itt is akad pár tevékenységből eredő mulasztás: lie, liesse szóknál és viande *táplálék* értelménél nincs jelezve az avúltság. — Ugyancsak zárjel közt adja szótárunk a szók (de nem minden szó) etymológiáját: ebből, írja szerkesztőnk, csak keveset adhatott s az is «csak gyakorlati czéloknak akar szolgálni». De ezt a gyakorlati czélt gyakran furcsa eszközzel vélte elérhetni; az eredeti *latin* szó helyett az ebből származott *német* szóra utal! (chalumeau: Halm és Schalmey, errev: irren, fièvre: Fieber; sőt vin: Wein!) Egyszer magyar szóra is utal: souquenille szoknya, nem említve, hogy mindkettő szlávból származott. (Adam-nál ez áll: «héb. ember», a mire éppen semmi szükség sem volt.) Szerencsére a gyakorlati szemponttal megegyeztethetőnek tartja szótárunk azt is, hogy máskor a szók latin eredetére utaljon. Kár hogy nemcsak loup-nál (lupus) mellőzi ezt, de ily szóknál is mint lie, liesse (lætus, lætitia). Kivált a rokon alakú, de eltérő származású szóknál esik súlyosabb beszámítás alá e mellőzés, így pl. heure-nél ugyan ott áll *hora*, de *heur*-nél már hiányzik *augurium*, mely pedig kevésbbé «közel fekvő» etymologia; v. ö. még poêle szemfedő — kályha: pallium és patella. — Cause szónál ez áll: «lat. causa *pop.* chose»; a rövidítések jegyzéke szerint «*pop.* = populaire *népies nyelvben*», holott a szerkesztő ezt akarta itt mondani: népies képzésű = a rendes hangtani törvényeknek megfelelően alakult) szó. — Ha mannequin-nél (kosár) megmondva, hogy «=manne + flamand-quin, -*qen*», charcutier-nél meg lehetetlen volna mondani a «char = chair» jelzése mellett azt is, hogy a szó második felében cut = *cuit*, tehát eredetileg: sült-főtt hússal kereskedőt jelentett a szó.

A kiejtés itt-ott szintén közölve (billion-nál azonban hibásan *lj* áll *j* helyett) egyes érdekes eseteknél (incognito, écuelle, fier) viszont mellőzve. Minthogy a szók nagybetűkkel vannak szedelve, az ékezésnél gyakori a sajtóhiba: aloes, étrique, denonciation, denouer stb.

Technikai hiba, hogy sok szónál nincs megmondva, mit jelent maga önállón. (V. ö. acompte, assoupissant és a többi); továbbá, hogy az összetett kifejezéseknél nem figyelmeztet a szótár az egyik szónál arra, hogy a másiknál található meg tulajdonképen: *faux-col*, nem *faux-bourdon* után következik,

hanem *col*-nál lappang, míg *école normale* normalnál keresendő, viszont *partie adverse* mindkét szónál ismételve; *jouer de* (hangszerről) csak *violin* szónál fedezhető fel stb.

Mások, kiknek több terök és több érkezések lesz, bizonyára még több hibát is ki fognak mutathatni; mindazonáltal e szótár, ismételjük, igen derék mű, melyért elismerés és köszönet illeti meg Theisz Gyulát, valamint ama kiváló tanférfiakat is, kik segítségére voltak. Ezek legbuzgóbbikától s a vállalat társzerkesztőjétől, Matskássy Józseftől várhatjuk a magyar-francia, a bizonyára nehezebbik részt; óhajtjuk, hogy ebben ne forduljanak elő oly magyartalanságok, minőkről még be kívánunk számolni, pl. *fakamra* (fáskamra), *követtörő* (kőtörő) *radirgummi*, *madárorgona*, *vallásgyakorlatok* (ájtatossági gyakorlatok) sem ily furcsaság: *faire des mamours à q.* «valakit váltig ölelgetni.

Haraszti Gyula.

Jörn Uhl. Roman von Gustav Frenssen. Berlin, G. Grote. 148-stes Tausend.

Követtem Emerson tanácsát és egy évig vártam, a míg ezt a könyvet megvettem. Szinte hihetetlen, milyen bírálatokat olvastam ez idő alatt róla. A német kritika nem tudott hová lenni és bámulatosan küzdött a dícsérő synonymákkal. Új csillag, új csoda támadt a német irodalom borongó egén. Több, mint százezer példány kelt el belőle egy éven belül: a német könyvpiaczon hallatlan siker.

A *Hamburgischer Correspondent*ben egy dicsőítő cikkben dr. Linde Richard tisztázni akarja e rendkívüli hatás okait. Ugyanezen fáradozik, de mint a regény ellenfele, a *Das Literarische Echo*ban Berg Leo. Dicsőymnust ír róla dr. Böckel Frigyes az *Allgemeine Zeitung* Beilagejában. Ellene is emelkedtek tekintélyesebb hangok; így Bartels Adolf egyáltalán túlzottnak tartja az új regény népszerűségét. Mások szintén nagyon óvatosan nyilatkoznak s a jövő iránt kétségeskednek.

A szerző, Frenssen Gusztáv, 1863 október 19-én született. A dithmarsok erővel teljes törzséből való. Vidám gyermekkort élt át szerető szülők gondozása alatt. Tizenhárom éves korában kezdte gymnasiumi tanulmányait, azután theologus lett s utána lelkészkedett vagy tizenhárom évig. De eszményi fölfogása a papi

állásról nem vált be a gyakorlati életben s híveivel való összeköttetése mindig feszültebb lett. Az élet gondja tette jórészt íróvá. 1896-ban írta első regényét: *Die Landgräfin*, mely sablonszerű és egy Marlittnek is becsületére vált volna. A szerző itt még nincs tisztában önmagával, új és neki sajátos stilus után tapogatózik és idegen hatások szélitiben mutatkoznak rajta. Itt-ott azonban már e regényben is föltetszik a költői tehetség. *Die drei Getreuen* (1898) című második regénye tulajdonkép három lazán összefüggő elbeszélésből áll. Még itt sem érezni a szerző biztos kezét s a lélektani rajz mögötte marad a mese-szövének. De már az alapeszme hatalmas és mély: a szülőföld az ember életének és lelkének egy darabja, és a ki azt feladja, az önmaga ellen vétkezik, hacsak nem hajtja a legkeservesebb szükség. «Egy csapat verebet láttam, a keleti széltől a tenger felé hajtva; keservesen csipogtak. Ilyen az a nép, a melynek nincs hazája.» Így magyarázza a hazai föld szükséges és elengedhetetlen voltát Frisins lelkész a regényben. Leírásai is igazabbak, hangulatosabbak s költőibb szint öltenek, alakjai a népeletből vannak véve és a nép lelkét tolmácsolják. A munka gyöngéi közé tartoznak a közbeszótt versek is, melyek azt mutatják, hogy szerzőjük született prózaíró. Frenssen sok verset írt, de akkora az önbírálat benne, hogy ma nincs szándékában e verseket kiadni.

Ezt a regényt már Heyse, Keller és Ebner-Eschenbach is melegen üdvözölték.

Újra elmúlt három esztendő (az előbbi regények mindegyikén három évig dolgozott) és megjelent *Jörn Uhl*. Háromszor dolgozta át ezt a művét s utoljára azzal a tudattal adta közre, hogy derék munkát végzett. Mily eszme vezette a tárgyválasztásban és a földolgozásban, azt maga már a *Die drei Getreuen*-ben kifejezte: «Valami derekasat kell írnod, nem olyan könnyed izét! Valami komolyat! A mit az ember a kezeivel megfoghat a nélkül, hogy összetörné. Vétekről és bánatról, otthonról és hazáról, hűséges szerelemről és becsületes munkáról szólót. Igazi német dolgot nyújts, egyszerűt, a milyent Reuter és Freytag írtak, valamint az egész nagy nép számára, a mit a művelt szívesen olvas és az egyszerű ember is kedvvel forгат.»

A könyv sikert aratott. Időközben a költő sorsa is változott. Hogyan, azt elmondja *Jörn Uhl*-ban.

«Az új pap még fiatal volt éveire nézve, természetére nézve gyermek, a ki mindenről megmondta a maga véleményét. Min-

den igaz volt, a mit mondott; de nem minden mondása volt kellemes. Ő nem illett az Uhlokhoz; nem illett ezekhez a kemény, okos és előrelátó emberekhez, kiknél az igazságot kerülő úton és fáradsalmasan kell előkeresni a szavaik mögül. Az évek folyamán mind több ellensége lett. Utoljára az egész község kiabált ellene: más papot kívánt, biztos, terpeszkedő ember kellett neki, olyan, a kiről csak úgy csorog a kenetesség, de a ki azért jól tudjon kártyázni. Az evangélikus községek 350 évvel Luther halála után még nem tudnak elviselni olyan papot, a ki nem egyéb és nem is akar egyéb lenni, mint egy egyszerű, becsületes ember. Sok nehéz és egészen czéltalan szívbeli keserve van a falusi lelkipásztornak.»

Azért adta föl 1902 október 1-én Frenssen lelkipásztori hivatalát. Ezentúl a nagy közönségnek lett a papja az irodalomban.

Jörn Uhl tárgyról maga a költő (522. l.) így ad fölvilágosítást: «A te életed, Jörn Uhl, nem csekély emberélet. Csendes és tarka képekkel ékesített ifjúságod volt. Mikor felnőttél, magadra maradtál, és mint magánálló ember, segítség nélkül, az élet rejtélyeivel keményen megbirkóztál és ha csak kevésnek jutottál is a nyitjára: azért fáradságod nem ment egészen kárba. Te azért a földért, a mely itt ezen forráskút körül elterül, harczba mentél; tűzben és fagyban megedzöttél és haladást tettél a legfontosabban: a dolgok értékének megkülönböztetésében. Megismerted a forró asszonyserelmet és ezzel a másodikat azon kincsek közül, a melyeket az élet nyujthat. Lena Tarut koporsóba tetted, mint egykor apádat és testvéreidet, és azokban az órákban az emberi nyomornak a szemébe néztél és alázatos lettél. Kemény, ellenkező sorssal vívtál, és le nem győztek, felküzdötöd magadat, ámbár sokáig tartott, a míg segítséged jött. Összeszorított fogakkal és nagy-bátran dolgoztad bele magadat a tudományokba, oly korban, a mikor némelyek arra gondolnak, hogy ezentúl elég lesz már a munkából. És ámbár az építés, az ásás, a földmérés immár évek óta munkád és örömed, azért még sem lettél egyoldalú, most is törődöl mind azzal a földdel is, a mely mérőlánczaidon túl fekszik, sőt még egyéb könyvekkel is törődöl. Hát akkor mit beszéljen el az ember, ha egy ilyen egyszerű, mély élet sem volna érdemes az elbeszélésre.»

Magyar ember tudja-e igazán élvezni ezt a híres regényt, ezt az egyszerű, álmata, meg-meglankadó elbeszélést? Kötve hinném, hogy akadna sok olyan. Egyes felette költői részletei

vannak a regénynek; de nagyon el van nyújtva, rosszúl van elbeszélve, gyöngé és ingadozó a szerkezete. Olvasom, hogy a svéd fordítást is kapkodják, az angolt is veszik. Még sem tudok neki magyar közönséget jósolni. A mi ez idegen világot érdekessé tenné előttünk, az mind hiányzik e regényből.

—rd—r—

Karl Vorländer: Geschichte der Philosophie. I. Band: Philosophie des Altertums und des Mittelalters. II. Band: Philosophie der Neuzeit. Leipzig, Verlag der Dürr'schen Buchhandlung, 1903. S. X+292; VIII+539. Mk. 2'50; 3'60.

A németek — «das Land der Dichter und Denker», mint magokat büszkén nevezik — a kiknél a philosophia Kant föllépése óta, az összes művelt nemzetek közt, kétségkívül a legnagyobb virágzást mutatja, igyekeznek gondoskodni róla, hogy philosophiatörténeti művek, melyek mindenkor a legalkalmasabb bevezetések a philosophia megértéséhez és tanulmányozásához, bő számmal álljanak mind a szakemberek, mind a művelt közönség rendelkezésére. Oly alapossággal és részletességgel kidolgozott philosophiatörténetek, mint Zeller, Fischer Kuno, Überweg-Heinze művei, egyetlen nép irodalmában sem találhatók. De ezek szakembereknek való művek. A művelt közönség a tanuló ifjúság tájékozására egyfelől Zeller és Schweigler ó-kori, másfelől Falckenberg újkori philosophiatörténeti kézikönyvei szolgáltak. Mind jeles mű a maga nemében, de tanulmányozásuk mégis azzal a hátránnyal járt, hogy egyfelől kimaradt belőlök a középkori philosophia története, tehát hiányzott az ó- és újkor közt az összekötő kapocs, s másfelől a két szerző fölfogása, álláspontja sem volt egységes. E hiánynak óhajtott az előttünk fekvő mű szerzője segíteni. Egy középterjedelmű, a mellett egységes fölfogású művet óhajtott a művelt közönség és a tanuló ifjúság kezébe nyújtani; e czélból kiváló gondot fordított arra, hogy művét világos, minden művelt ember előtt érthető nyelven írja. Szívesen elismerjük, hogy műve mindkét czélját elérte s mind terjedelménél, mind objectiv fölfogásánál, mind könnyed, világos előadásánál fogva kiválóan alkalmas arra, hogy a művelt tanulmányozót a philosophiai problémák fejlődésének történetébe bevezesse.

Vorländer műve két kötetre oszlik; az első az ó- és középkor, a második az új és legújabb kor philosophiatörténetét ismer-teti. Az első kötet terjedelme aránytalanul kisebb, mint a másodiké, a minek oka egyrészt magában a tárgy természetében rejlik, a mennyiben az új és legújabb kor bámulatos gazdag virág-zását mutatja a philosophiának s szerzőnk egész napjainkig végig kíséri a philosophia fejlődését, de másrészt magában a szer-zőben is, a mennyiben Kantnak, az újkantianus mozgalomnak s általában a német philosophiának több tért szentel, mint a mennyi okvetlenül szükséges volt. Mig Aristoteles 28, Spinoza 20, Leibniz 21, addig Kant 84 lapot kap; hasonlókép áll a dolog a másodrangú gondolkozókkal: Krause 2 teljes lapot kap, míg Taine csak 8, Bain csak 6 sort, Cohen 2¹/₂ lapot, ugyanannyit, mint Spencer Herbert, a kivel pedig távolról sem mérhető össze jelen-tőség tekintetében. Itt tehát részint nemzeti elfogultság, részint az író egyéni fölfogása szerepel, a mennyiben ő maga is Cohen tanítványai közé tartozik s ezek sorában — saját magát is ismer-teti, a mi kissé szokatlan látvány.

Az adatok gondos fölkutatását, a legújabb irodalom számba-vételét nem lehet elvitatni a szerzőtől, úgy hogy alig van egy pár adata, a mely helyreigazításra szorúl. Így például Wundt nagy lélektana legutóbbi kiadásában nem két, hanem három kö-tetből áll (II. 472. l.), hasonlókép Überweg-Heinze philosophia-történcte nem három, hanem négy kötetből áll (I. 7. l.) Az az állítása, hogy «a positivismust főkép Taine és Ribot ültette át Franciaországba» (II. 520. l.), kétes értékű; nem igaz annyiban, a mennyiben a positivismus Franciaországban született s így nem kellett oda átültetni; igaz annyiban, a mennyiben mindkét író főleg Mill nyomdokain halad.

Komolyabb kifogások emelhetők a mű beosztása, illetőleg az egyes gondolkodók elhelyezése ellen. A mű fölosztását egész-ben csak helyeselnünk lehet, ellenben az egyes gondolkodók helyére vagy tárgyalási sorrendjére nézve nem értünk minden-ben egyet a szerzővel. Mi Descartes-ot nem soroznók a nagy, dogmatikus rendszerek alapítói közé, mert szerintünk Descartes, ép úgy mint Bacon, csak előkészítője volt ezeknek, mindketten csak az utat törték a nagy dogmatikus rendszerekhez; ellenben oda soroznók Locke-ot, a kit szerzőnk már az angol fölvilágo-sodás képviselői közt említ. Nem helyeselhetjük, hogy Leibnizot előbb ismerteti, mint Locke-ot, holott a Leibniz *Nouveaux essais*je

már fölteszi a Locke ismeretét. Newtont szintén nem czél-szerű Descartes előtt tárgyalni; a Kantra visszautaló mozgalom is előbbi, mint a Wundt virágzása.

Szerzőnk tárgyalásmódjával meg lehetünk elégedve: eléggé kimerítő, a lényeges pontokat mindenütt kiemeli, a korábbi áramlatokkal vagy eszmékkel való kapcsolatot mindenütt föltűn-teti, semmi fontosat el nem mellőz (csupán Wundtnál lehetett volna nyelvpsychológiájáról is megemlékezni), sőt az első kötet-ben olyat is nyújt, a mit a görög philosophiatörténetekben nem szoktunk föltalálni, tudniillik a római philosophiai irodalom ismer-tetését (167—183. l.). Bár előadásában lehető objectivitásra törek-szik, de azért nem mondható színtelennek. Ítéletében nem követi szolgailag egyik-másik nagynevű író véleményét, hanem lehető-leg önállóságra törekszik.

A németeket az irodalmi forrásművek idézésénél is túl-ságosan előtérbe helyezi. Így a mű elején, midőn felsorolja a nevezetesebb philosophiatörténeteket, a franczia, angol irodalmat teljesen mellőzi; az egyes §-ok élén, hol az illető irányra vagy gondolkozóra vonatkozó kiválóbb monographiákat idézi, már inkább tekintettel van a külföldi irodalomra is. Rousseaunál mel-lőzi a német irodalom legjelesebb Rousseau-életrajzát, Brocker-hoff művét. — Hát rólunk, a magyar philosophiai törekvésekről szól-e valamit? Az első kötet 90. lapján beszél Platon műveinek különböző nyelvű fordításairól, de a magyar fordításokról nincs tudomása. A második kötet 220. lapján felsorolja Kant főművei-nek idegen nyelvű fordításait, de a magyar fordításokról itt is hallgat. Pedig Überweg-Heinze IV. kötete nyomán tud rólok, mert ime hátrább, Kant külföldi hatását ismertetve, pár sorban megemlékezik a magyarországi Kant-mozgalomról s idézi két mű-vének fordítását is (420 l.). Még egy helyen, az 523. lapon, a hol a kisebb európai nemzetek philosophiájáról szól, emlékezik meg. Böhm Károly *Az ember és világa* című művéről.

Mind két kötetet előbb a philosophusok, azután a littera-torok jegyzéke rekeszti be; a második kötethez még a nevezete-sebb philosophiai művek korrendi táblája van csatolva. A mű a Kirchmann-féle *Philosophische Bibliothek* 105—106. kötetét teszi; ára rendkívül olcsó.

L—s.

Mémoire sur les migrations des Tsiganes à travers l'Asie par M. J. de Goeje [= Mémoires d'Histoire et de Géographie orientales, Nr. 3] Leiden (Brill) 1903.

E munka szerzője már 1875-ben az amsterdami tudományos Akadémia értekezései során megjelent dolgozatában *«Bij drage tot de geschiedenis der Zigeuners»* (Adalékok a cigányok történetéhez) a cigányság történetének ismeretét egy fontos irányban egészítette ki, a mennyiben reá mutatott azon tanulságokra, melyeket a cigányoknak Indiából történt kivándorlására és Ázsia nyugati részeiben való megtelepedésére az arab történelmi irodalomból meríthetünk.

E források földolgozását a jelen munkában még bővebb alapon végezheti, mit közel három évtizeddel ezelőtt közzétett holland nyelvű akadémiai értekezésében. Mondhatni, hogy a cigányság vándorlásai történetét azon időt megelőzőleg, hogy a görög birodalom területére átlépnek (X. század), a honnan később Európa különféle országaiba vándorolnak, csakis az arab forrásokból ismerhetjük meg. Mezopotámiában és Szíriában való megtelepedésük az iszlám omajjád khalifáinak Indiában viselt hadjárataival van kapcsolatban. Már előbb is ugyan szól észak-indiai hazájokból való kivándorlásukról. Iszpaháni Hamza történetíró (a X. században) közli először azon, Firduszitól költői alakban is megőrzött adatot, hogy az V. században Bohrák Gúr szaszanida király az indiai uralkodótól 12000 zenetudó embert kért arra a célra, hogy munkás alattvalóinak nemes szórakozást szerezzen. Az ind királynak Perzsiába bevándorolt muzikusai voltak az első cigányok, kik őshazájokat elhagyva, Ázsia nyugati részeibe vándoroltak és csakhamar kóborló életet folytattak. Meglehet; hogy az adat, melylyel India fiainak Nyugat-Ázsiában való megjelenését törekedtek megmagyarázni, nem felel meg igaz történeti ténynek; öt száz év választja el Hamzát és Firduszt azon időtől, melybe a tőlük elbeszélt történetet helyezik; talán későbbi eseményt régibb korba tettek át, hogy számára magyarázó előzményeket nyerjenek; ez eljárással a keleti történetírásban is lépten-nyomon találkozunk.

Sokkal biztosabb alapon mozognak azon adatok, melyek a cigányoknak Indiából a VII—IX. századokban történt kivándorlásáról szólnak. Már az iszlám első idejében találkozunk a *Zott*

néptörzsszel (az arabok így nevezik az Észak-Indiából elszakadt törzseket) az Euphrates és a sivatag között elterülő tartományban; az araboknak a perzsák ellen viselt hódító háborújában az utóbbiak seregében számos zott harczol, kik a perzsák ügyének hanyatlásakor nem késnek a győző arabokhoz átpártolni. Az iszlám területére nagyobb számmal csak a VIII. század vége felé vándorolnak be. Az arab történetírók ugyanis nagy körülménységgel beszélnek, hogy azon hadjáratok alkalmával, melyeket az omajjád khalifák északi India ellen intéztek, a hadvezérek a meghódított tartományból több ezer zott-ot hoztak magokkal, kiket a Tigris partjain levő mocsaras területeken telepítettek meg, melyeknek művelésére nagyon alkalmasnak találták ezen indiai embereket, kik hazájukban is az Indus folyam mocsaras partvidékéit lakták. Jóságuk nagyszámu bivalyból állt, melyeket magokkal hoztak; a mocsaras vidékre csak ez állat volt alkalmas. Innen aztán egy részöket csakhamar északi Syriába vitték át, Antiochia és Mopsuestia (Masszisa) vidékére, a hol 4000 bivalyukkal az ott pusztító oroszlánokra ijesztettek. A megtelepített zottok a khalifa országaiban csakhamar befolyásra tettek szert. A IX. században, az abbaszida khalifák uralkodásának első idejében, újabb ind jövevényeket eresztének a zottok által elfoglalt mezopotámiai területekre, a hol azonban annyira elhatalmasodnak, hogy a kormány ellen föllázadhatnak, utonállásukkal az ország nyugalmit megzavarják és a kereskedelem biztonságát megakadályozzák. 834-ben a khalifa Odsaif hadvezért küldi a nyugtalan indusok ellen. Odsaif a zottok forradalmát legyőzi, ezerszámra hozza őket diadallal a székvárosba, Bagdadba. A történetírók 27.000-re teszik számukat, közöttük 12.000 fegyverfogható. Miután a bagdádiakkal megbámultatták a furcsa nemzeti öltözetükben fölvonuló barna legényeket, Syria északi határszélére száműzik és ott a közmunkák teljesítésére használják. 855-ben a byzancziak a határon berontanak és egyéb zsákmánnyal és foglyokkal az ott tartózkodó zottok nagy részét is magukkal viszik. «Íme ez az első cigány-csapat, mely a byzanczi birodalom területére átlépett» (31. lap).

Itt kezdődik a cigányok vándorlásának második korszaka. A byzanczi Kis-Ázsiából idővel nyugat felé vándorolnak, a birodalom európai területeire, innen Európa északibb tartományaiba. A cigányok vándorlásainak az előbbieken röviden vázolt első korszaka, melyben északi Indiából Mezopotámián és Syrián át

a byzanci birodalomba vetődnek, csakis az arab történelmi források alapján ismerhető meg. E részletek a khalifátus hódító háborúival állnak szoros kapcsolatban és a háborúk történetiróinak figyelmét nem kerülték el. A khalifátus egy sok ezerre menő új népelemmel gyarapodik a zottok behozásával, mely mint észrevehettük, nemzetgazdasági tekintetben sem volt közönyös természetű. De Goeje nagy szolgálatot tett a cigányság története iránt érdeklődő köröknek, midőn az arab történelmi forrásokból meríthető adatokat összeállította és belőlük teljes képet alkotott a cigányok szerepéről Nyugat-Ázsiában a VII—X. századig.

A cigányok a keleti irodalomban különféle neveken fordulnak elő; ezeket már D. G. előtt *Anastas* karmelita atya nagyon alaposan állította össze (v. ö. A buddhismus hatása az iszlámra 14. l. 2. jegyz.) és d. G. ez előmunkálatnak már hasznát is vehette. Az a véleménye, hogy az Indiából kivándorolt nép különféle északindiai néptörzshöz tartozott, melyek csak Nyugat-Azsiában olvadtak össze; a különböző elnevezésekben még a különféle eredet nyomait találjuk. Ez elnevezésekből azonban leginkább kimagaslik a zott név; ez a cigányoknak legközönségesebb neve az arab irodalomban. A történeti munkákban, a hol syriai és mezopotamiai szereplésükről, zendülésükről és a határszéli tartományokba való száműzésükről van szó, mindig zott-okat említene. De Goeje már 1875-iki munkájában e zott nevet a dsát indiai néptörzsszel mondta azonosnak. Minthogy az arab tudósítók nem mondják meg, hogy Észak-India mily népéből valók azok az emberek, kiket az omajjádok hadvezérei indiai hadjárataiktól magokkal vittek, D. G. a zott névből, melyen első föllépésük óta ismeretese, azt következteti, hogy a dsát néphez tartozott, mely még mai nap is a Pendzsáb tartomány déli részén az Indus folyam partjait lakja. E származtatáshoz azonban a nyelvészek nem járulhattak hozzá. Különösen Miklosich és legújabbán Pischel súlyt helyeztek arra, hogy a cigány nyelv nem mutat szoros rokonságot a dsátok dialektusával; a nyelvhasznítás északibb eredet föltevését követeli a zottok számára és inkább arra a területre mutat, mely India északnyugati részén Dardisztán és Káfirisztán néven ismeretes, délről Afganisztántól határolva, melynek északi nagy városára Kábulra emlékeztet a cigányoknak egyik keleti elnevezése is: kábuli.

Szerzőnk itt ismertetett újabb könyvében a nyelvészeti ellenvetések súlyát két megjegyzéssel törekszik gyengíteni: először

azzal, hogy a dsát nép nyelvének mai alakulatából, melyből a nyelvészek az ő hypothesisának visszaütésében kiindulnak, nem kíván következtetést vonni a zottok nyelvjárására, mely amattól vagy tizenkét évszázaddal ezelőtt ágazott el; másodszor azzal, hogy feltevése szerint az Indiából kivándorolt cigányok, a mint fent is említve volt, nem egy ugyanazon néptörzshöz tartoztak; a dsáton kívül lehettek északibb népekhez tartozó emberek is, kiknek nyelvjárása jutott túlsúlyra, midőn a keverék egy néppé olvadt össze. E népet az arabok a dsát rétegről leginkább zottnak nevezték, a nélkül azonban, hogy egyéb elnevezéseik teljesen feledésnek indultak volna.

De Goeje könyve egy külön függelékében egy népnévvel foglalkozik, mely az arab forrásokban a zottoktól szorosán megkülönböztetve, de velök kapcsolatban fordul elő mint a khalifai birodalomban elszéledt népréteg, mely a zottokkal szövetkezve részt vesz ezeknek zendülésében az abbaszida kormány ellen. Nevük Szajábidsa (86. lap). De Goeje e népet Sumatrából származtatja. De ezt maga sem tartja biztosnak. Mai nap, midőn a pusztá hanghasonlóságból való következtetéseknek oly nagy a divatja, lehetetlen e kapcsolatban a Szajábidsa név hallatára nem emlékeznünk egy cigány műszóra, melyet Wlislöcki a Pallas-Lexikon Czigány-cikkének külön mellékletében (XIV. lap és kk.) gyakran említ. Szájbidsó-nak nevezik a cigányok egyes csoportjaik főembereit, elöljáróit. Nincs-e valami kapcsolat a Szájbidsó és a Szajábidsa (többszámú alak) nevek közt? Mindenesetre föltűnő véletlen, melynek csak az járhat végére, ki cigányul tudván, a szájbidsóra nem csak oly fölszínesen bámul, mint e soroknak a cigány nyelvhez nem konyító írója, ki ez úton a Szajábidsa szót cigány philologusaink figyelmébe ajánlja.

Mindenesetre föltűnő, hogy De Goeje, ki könyvében a cigány népről és nyelvéről tárgyaló irodalmat nagy terjedelemben veszi figyelembe, egy betűvel sem mutatja, hogy arról, a mit nálunk a nép- és nyelvtudomány ez érdekes fejezetéről dolgoztak, tudomása van.

—zr—

Új magyar könyvek.

Nautilus. Kibontakozás. Közlekedésügyi feladataink. Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. 48 l.) 60 f.

Oláh Gyula dr. A gyermekápolás. A magyar nép használatára. Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. 112 l.) 1 K.

Olcso könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Budapest, 1903. Franklin-társ. (16-r.)

1300—1304. sz. *Vörösmarty Mihály.* Zalán futása. (243 l.) 1 K.
1305

« *Arany János.* Vojtina levelei öcséséhez. Vojtina Ars poétikája. (32 l.) 20 f.

1306—7 « *Sudermann Hermann.* Jolán esküvője. Beszély. (80 l.) 40 f.

Perbeszédék, magyar —. Vád- és védőbeszédék gyűjteménye, Összegyűjtötte Zöldi Márton. Budapest, 1903. Politzer. (8-r. IV, 369 l.) 3 K 60 f.

Petrik Géza. Magyar könyvészet 1886—1900. Az 1886—1900. években megjelent magyar könyvek, hirlapok és folyóiratok, atlaszok és térképek összeállítása. Tudományos szak- és tárgymutatóval. A m. t. Akadémia támogatásával kiadja a magyar könyvkereskedők egyesülete. II. füzet. Elosztó Horinka. Budapest, 1903. Eggenberger. (8-r. 161—329 l.) 5 K.

Prey Odeix Segismundo. A Jezsuita. (Paternidad.) Spanyol jezsuita dráma. Budapest, 1903. Népszava könyvkereskedés. (8-r. 176 l.) 20 f.

II. Rákóczi Ferencz fejedelem önéletrajza. A latin eredetiből fordította Domján Elek Miskolcz, 1903. Kassa, Maurers. (8-r. VII, 439, II. l.) 7 K 50 f.

Rátz László. Matematikai gyakorlókönyv. A középiskolai Matematikai Lapok tíz évfolyamában megjelent feladatok gyűjteménye I. kötet: Algebra. Budapest, 1903. Franklin-t. (8-r. IV, 207 l.) 3 K 60 f.

Reiner János dr. Magyar házassági jog. I. füzet. Budapest, 1903. Franklin-t. (8-r. 232 l.) 4 K. 50 f.

Richter Ede. Selmeczbánya történetéből. A kurucz idők. 1703—1711. Selmeczbánya, 1903. Özv. Joerges A. és fia. (8-r. 259 l.) 3 K.

Róna Sámuel dr. Venereás betegségek. Egyetemi előadásai folyamán orvosoknak és orvostanhallgatóknak írta —. 2. újratdolgozott kiadás. Budapest, 1903. Dobrowsky és Franke. (8-r. XI, 485 l.) 10 K.

Schopenhauer. Az akarat szabadságáról. Fordította és magyarázatokkal ellátta Kelen Ferencz. (Filozófiai írók tára. XVII. köt.) Budapest, 1903. Franklin-t. (8-r. 126 l.) 1 K 60 f.

Selonszky N. N. A jövő világából. Fantasztikus regény. Orosz eredetiből fordította Ambrozovics Dezső. Budapest, 1903. Franklin-t. (8-r. 262 l.) 4 K.

Szilágyi Géza. Holt vizeken. (Költemények.) Budapest, 1903. Deutsch Zs. és társa. (8-r. 140 l.) 2 K.

Tacitus fönmaradt összes művei. Az eredetiből magyarra fordította, a szerző életrajzával s műveinek ismertetésével bevezette, jegyzettel s magyarázatokkal ellátta Csiky Kálmán. II. köt. Történetek, Agricola élete. Germania. Beszélgetés a szónokokról. Budapest, Lampel R. (8-r. 334 l.) 6 K.

Térfi Gyula. A királyi ítélőtáblák felülvizsgálati tanácsainak elvi jelentőségű határozatai. VI. kötet. 1901—1902. Budapest, 1903. Franklin-t. (8-r. CXXIII, 778 l.) 15 K.

Tomsányiné Czukrász Róza. Fonomimikai előgyakorlatok az olvasás és írás tanításához. Harmadik javított és bővített kiadás. Budapest, 1903. Nagel O. (8-r. 88 l. és 5 tábla.) 2 K 40 f.

Tüzes vaspróba lajstrom. (Az időrendbe szedett váradi —.) Az 1550-iki kiadás hű másával együtt Karácsonyi János dr. és Borovszky Samu dr. közreműködésével kiadja a váradi káptalan. Budapest, Tíringer B. (4-r. VI, 376 l.) 15 K.

Vécsey Tamás. A hármas könyvhöz, majd a magyar törvénytárhoz csatolva volt régi jogszabályok. Dig. 50., 17., De Diversis Regulis Juris Antiqui. (Római jogi seminarium. III. köt.) Budapest, 1903. Politzer. (8-r. IV, 103 l.) 2 K.

Wagner János. Magyarország virágos növényei. A Hoffmann K. növényatlaszának képeivel. A dr. Hoffmann Gy. átdolgozta harmadik kiadás alapján írta —. A magyar szöveget átnevezte Magócsy-Dietz Sándor. Budapest, 1903. Athenæum. (4-r. XXVI, 241 l.) 18 K.

Zobeltitz Hanns von. A spártai nagynéne. Fordította Boros Gábor dr. (Egyetemes regénytár. XVIII. évf. 8. sz.) Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 165 l.) 1 K.

Zsitvay János. A szín. Kézikönyv a színharmóniához. Selmeczbánya. 1903. (Budapest, Eggenberger.) (8-r. 96 l.) 80 f.

STAËLNÉ ÉS NAPOLEON.

Első közlemény.

Mindkettő nagy alak, előkelő név viselője!

Báró Staël-Holsteinné, született Necker Germaine (1766—1817), Neckernek, XVI. Lajos pénzügyministerének leánya. Atyjától nagy vagyont, jelentékeny nagyvilági állást, különállására büszke kálvinista gondolkodásmódot, s minden franczia volta mellett is némi világpolgárius hajlamokat örökölt. Előkelő társadalmi állását még nagyobb mértékben emelték saját egyéni kiváló tulajdonai: nagy műveltsége, friss szelleme, éles esze s kitünő írói tehetsége, a mely őt kora legelső írói közé emelte, úgy hogy a directorium és a császárság írói közül csupán Chateaubriand állítható vele egy sorba. Staëlné, el lehet mondani, az első igazán férfias tehetség az egész világirodalom női írói közt; míg az összes előző s részben következő nő-írók mint költők — vers- és regényírók — szereztek többé-kevésbbé elismert babért s csak Mme Sévigné némileg kivétel, a ki, mint levélíró, stylusának bájánál, közvetetlenségénél fogva hódította meg az olvasókat, — a Staëlné hírnevét, regényei mellett, egyszersmind komoly tartalmú, tudományos jellemű művei alapították meg. Mai napság, midőn a tudományos pálya a nők előtt is mindjobban megnyílik, ez nem oly ritka jelenség többé, bár az írói hírnevnek oly magas fokára még ma se emelkedett senki, mint a melyen Staëlné állott, — de száz év előtt a nők szerepe, hódítása a szalónokból ritkán ment át az irodalom terére is.

Egy ily nő, a kit szelleme, okossága első helyre praedestinált kora társadalmi és irodalmi életében, «a társalgás művészetének királynője», «a gondolat császárnője», — s Napoleon császár, a lángeszű hódító, a teljhatalmú kényúr:

vajon hogyan éreztek, gondolkoztak egymás felől? hogyan fértek össze egymással? Mi volt a köztük fölmerült s később oly élessé vált ellentétnek, ellenségeskedésnek, a mely Napoleonnak nem kis bajt okozott, oka, csirája? hogyan fajult el az annyira? s mik voltak mozzanatai? Ezekkel az érdekes kérdésekkel foglalkozik egy fiatal francia történetírónak, Gautier Pálnak nemrég megjelent, Staëlné levelezéseinek és az összes egykorú forrásoknak gondos fölhasználásával írott derék tanulmánya, a mely e harc minden mozzanatát élesen megvilágítja, s a francia és német kritikusok részéről egyaránt méltó elismerésben részesült. Legyen szabad e tanulmány fölhasználásával (P. Gautier, *Madame de Staël et Napoleon*. Paris, 1903), ezt a nevezetes párviadalt e folyóirat olvasói előtt is megvilágítanunk.

I.

Mikor Bonaparte tábornok itáliai diadalainak híre Párisba eljutott, Staëlné égett a vágytól, hogy szemtől-szembe láthassa a fiatal győzőt, a kinek bátorságát, önzetlenségét, szabadságszeretetét mindenki magasztalta, a kit a philosophusok és a költők barátjának hirdettek előtte, ki megveti a pompát, az ünneplést és egyszerűen él. A fiatal tábornok hírneve fölizzgatta Staëlné regényes képzeletét; ő szerette a dicsőséget, vonzódott a hírnév felé. Mielőtt személyesen ismerte volna, több levelet írt neki Olaszországba, a melyekben iránta való bámulatának, rajongásának leghizelgőbb szavakban adott kifejezést. Később, midőn Augereau Fructidor 18-án (1797 szeptember 4.) Bonaparte megbízásából Párisba jött, hogy a köztársaságot megmentse, kíváncsian kérdezősködött tőle hőse felől. A Fructidor 18-iki államesinyt teljes mértékben helyeselte, sajnálatos kényszerűségnek tekintette, s Bonapartét Franciaország legjobb republikánusának, a legszabadabb francziának nevezi egyik levelében. Bonaparte, bár nem nagyon viszonzta Staëlné bámulatát, de kimélte őt; érezte, hogy Staëlné hatalom, s bár rajongása olykor terhére volt is, óvakodott őt lehűteni.

1797 december 5-én, midőn a campo-formioi békeszerződéssel zsebében Párisba érkezett és Talleyrandnál, a kül-

ügyek akkori vezetőjénél jelentkezett, Staëlné szintén jelen volt a fogadtatásnál. Midőn Talleyrand bemutatta a tábornoknak, az eleinte nem sok ügyet vetett reá, — de aztán feléje fordult és sajnálkozását fejezte ki előtte, hogy nem találkozhatott atyjával, a kit Coppetban meg akart látogatni. Staëlné zavartan, némán hallgatott, — először életében; valami különös gène-t érzett, a minőt még soha nem tapasztalt. A másik perczen a hős már tovább ment, mintha csak félt volna hosszabb társalgásba bocsátkozni vele, pedig Staëlné sokat várt ettől az első találkozástól.

Deczember 10-én, midőn a directorium ünnepélyes kihallgatáson fogadta a tábornokot s vette át tőle a campoformioi békeszerződést, a Luxembourg udvarán tolongó sokaság közt Staëlné is ott volt s osztozott az általános lelkesedésben; ő, a kinél minden érzelem magas szenvedélylyé fokozódott, bizonyára nem az utolsó volt azok közt, a kik a tábornokot hódolatukkal árasztották el. S csakugyan, minden alkalmat megragadott, hogy szembe kerülhessen vele, s mindenütt ostromolta tekintetével. Szerette volna őt magához lánczolni; ám Bonaparte udvariasan, de határozottan visszautasította hódolatát. Ő nem szerette a fondorkodó, nagyravágyó nőket; őt a nőben az igazi nőies vonások: szépség, szelidség, kellem ragadták meg. Sejtette, hogy Staëlné politikai szerepjátszásra szeretné őt fölhasználni; aztán meg félt meggonddolatlan, oktalan hangulataitól, elszólásaitól, holott most nagy súlyt helyezett arra, hogy semmivel se nyugtalanítsa, izgassa a directoriumot; úgy élt, úgy viselte magát, mint a legegyszerűbb polgár, örült, hogy az Institutbe megválasztották s a választást köszönő levelében egyebek közt úgy nyilatkozott, hogy «az igazi hódítások, az egyedüliek, a melyek semmi sajnálatot nem keltenek, azok, a melyeket a tudatlanság fölött aratunk». Staëlné folytatta az üldözést, s ezzel csakhamar elvadiotta őt magától, — de ő egyelőre még tartóztatta magát, megőrizte a hideg udvariasság formáit. A Talleyrand által tiszteletére adott ünnepélyen, hol zárkózott, csaknem rideg volt, Staëlné, nagy hallgatóság előtt, azt kérdezte tőle, hogy az élő vagy meghalt nők közt kit tart a világ legelső asszonyának? «Azt, a ki legtöbb gyermeket szült!» — felelé neki Bonaparte mosolyogva. Staëlnét a csipős válasz nem hozza ki sodrából, tovább faggatja őt s a tábornok egyre

ebben a stylusban válaszol. Más alkalommal megint azt kérdi tőle, hogy szereti-e a nőket? «Asszonyom, viszonzá emez, szeretem a feleségemet!» Mire Staëlné lelkesedve mondá Bonaparte Lucziánnak: «E válasz egyszerűen felséges! Epaminondas is így felelt volna!»

Staëlné minden áron uralkodni óhajtott Bonapartén, s minthogy ez ellenállott szerelmi ostromának, egész hévvel a politikára adja magát. Mikor a directorium Svájc megszállásának eszméjével foglalkozik, ő, emigráns atyját féltve, hosszasan tiltakozik a tábornok előtt a terv ellen, — de ez itt is röviden végez vele. Midőn 1798 január havában Svájcba utazik, kénytelen önmagának bevallani, hogy nem sikerült Bonapartet leigáznia. De még mindig rajong a hőséért; hidegsége, ellenállása nemhogy lehütené, hanem annál inkább izgatja, ösztönzi a hódításra.

1798 május 19-én Bonaparte elindult Toulonból az egyiptomi hadjáratra. Merész vállalkozata megragadta Staëlné képzeletét s most még magasabb polezra helyezi hőjét, magasabbra Sándornál és Cæsarnál. A Barras-nál tartott estélyeken egyre róla beszél. «Ő rettenthetlen harcos, a legmegfontoltabb gondolkodó, a legendkivülibb lángelme, a kit a történelem csak ismer». Tetszik neki, hogy hőse így írja alá proclamatióit: Bonaparte fővezér és a nemzeti Institut tagja. Bonaparténak, a ki jól van értesülve a Párisban történt dolgokról, Staëlné nyilatkozatai is fülébe jutnak, s minthogy kimélni akarja őt, a hírnév e harsogó trombitáját, nem marad hátra az udvariaskodás terén. Meghozatja s olvassa legújabb művét (*De l'influence des passions*); Staëlné oda van az örömtől, mikor ezt hallja.

Staëlné ez időben, 1799 végén, már nagyon megunta a forradalmi állapotokat s szeretné, ha azoknak, főként az erőszaknak és önkényes eljárásnak, véget vetnének. E korszak összes mérsékeltjei, a francziák nagy többsége így vélekedett. A királyság bukása óta az ország egyre ide-oda hányódott, a pártok játékszere volt, — s ezért a szellemeket bizonyos politikai skepticismus fogta el; megunták az örökös bizonytalanságot, béke, nyugalom és rendes kormányzat után vágyódtak. Staëlné a köztársaság hívének vallotta magát, de ellensége volt minden zsarnokságnak, önkénynek, jakobinismusnak. Sieyès-vel együtt, a kihez szorosabban csatlakozott,

egy új alkotmányról álmodozott, a mely minden bajnak véget vessen. E célból egy főre és egy kardra van szükség; Sieyès lesz a fő, de ki lesz a kard? Sieyèsnek, Staëlnének s e kor-szak összes mérsékelt politikusainak az volt a hibájok, hogy azt hitték, hogy a szabadság megalapítására fölhasználhat-nak egy katonát, s ez, a forradalom befejezése után, sietni fog magát a polgári hatalomnak alárendelni.

Bonaparte, a mint visszatért Egyiptomból, Talleyrand útján közeledett Sieyèshez s elvtársaikkal együtt főbb vona-laiban megállapították a Brumaire 18-iki (1799 november 9.) forradalmat. Staëlné, értesülve arról, hogy fontos események vannak készülöben, Coppetből Párisba sietett. Mire Párisba érkezett, az államesiny már megtörtént s mindenki ajkán a Bonaparte neve lebegett: nem volt most szó népről, alkot-mányozó gyűlésről, concentról, — Bonaparte volt minden. Barátai elbeszéltek neki, hogy Bonaparte a rendet, a nyugal-mat, a békét akarja helyreállítani, a köztársaságot a jakobi-nusok ellenében megmenteni, s mellette van a tisztességes emberek többsége. Staëlné, a ki gyűlölte a jakobinusokat, hogyne tartozott volna ezek közé, a kik közt ott voltak összes barátai is! Másnap nyugtalansággal várta bizalmas meghittjé-nek, Constant Benjáminnak St.-Clouból az ott történekről küldött tudósításait, mert ha a jakobinusok győznek, újból el kell hagynia Francziaországot (a directorium egyszer már száműzte); de Bonaparte győzedelmeskedett s vele, mint Staëlné hitte, a szabadság ügye! Hívei úgy tekintették a dol-got, hogy Brumaire 18-ika egyszersmindenkorra véget vetett a forradalomnak, a kül- és polgárháborúknak, s utána, Bona-parté alatt, a törvény és igazság uralma következik. Tény-leg az új kormány a legszelidebb és leghumánusabb volt; békére, egyetértésre, türelemre törekedett, a templomokat újra kinyitatta, — és Staëlné tele volt lelkesedéssel iránta s az első konzul iránt; csodálta a tetteiben megnyilatkozó mérsékletet s szeliden erélyes hatalmát, a mely a szabad-ság nevében hallgattatta el a pártokat. Staëlné az új kor-szak alatt szerette volna hű barátját, eszméinek, érzelmei-nek osztályosát, Constant-t az újonnan szervezett Tribu-natusba vagy Államtanácsba bejuttatni, lépéseket is tett ez iránt Bonaparténál s ez, bár kissé húzódozott, végre mégis kinevezte. Ám Constant, mihely a kinevezést meg-

kapta, azonnal fenyegető magatartást kezdett az első konzul iránt tanúsítani.

Vajon mi indította őt és Staëlnét erre? Egyfelől a szabadság szeretete; ők Brumaire 18-dikát csak úgy fogadták el, hogy az a törvény, jog és türelem tiszteletén nyugvó köztársasági kormányzatot létesítsen; ők abban a hitben voltak, hogy könnyű lesz megszabadulniok Bonapartétól, ha annak becsvágya fenyegetővé kezd válni, s úgy képzelték, hogy immár ideje lesz vele éreztetniök hatalmokat, határt vetni nagyravágyásának. jelezni neki, hogy eddig és ne tovább! De másfelől Staëlnének kevésbbé önzetlen okai is voltak erre: ő minden áron szerepet akart játszani, vezetni, uralkodni, — s így akarja magára vonni az első consul figyelmét. Végül utolsó ok az, hogy unatkozik s azért cselszövényeskedik, hogy szórakozzék; fél a magánytól, keresi a tömeget, a tapsot; nagy, előkelő társaságot szeretne magánál, maga körül látni, a melynek ő legyen a lelke, s a mely vezérlő, irányadó legyen politikában, irodalomban egyaránt.

Esténkint a társaságban bírálgatja a kormány tényeit, vitatja az alkotmány kérdéseit, nem véve számításba, hogy a nemzet halálosan ki volt fáradva az örökös izgalomban, változásban s nyugalomra vágyott. Bonaparte testvérét, a szelid, engesztelékeny természetű Józsefet, a ki jó barátságban állt Staëlnével, küldi hozzá, hogy őt békére bírja, hogy fölkérje, ne zavarja örökös kritikáival a consolidatio munkáját. Ám Staëlné, a ki borzadt a royalistáktól és a jakobinusoktól, a ki elhalmozza Bonapartét mindenféle kérelmekkel (például hogy törölje atyját az emigráltak névsorából, adja neki vissza a királyi kincstár részére kölcsönzött két millió frankot), különös tapintat-hiánnyal, a mit nála nem egyszer tapasztalhatunk, épen ezt a pillanatot választja arra, hogy Bonapartét támadja. A békeajánlatra hadüzenettel felel. A harc színhelye a Tribunatus, a hol Constant 1800 január 5-én tartott beszédében kevésbé burkolt célzásokkal támadta és gúnyolta az első konzul eljárását. A gyülekezet nagy része nem helyeselte támadását, Brumaire 18-ika óta erős reactio támadt az ideologok ellen, mint a kiket a forradalom minden túlzásai okának tartottak; a közvélemény megunt a tanácskozó testületeket, szónoklatokat, szószéki vitákat s a

Tribunatusban támadó ellenzéki hang nyugtalanította. Constant beszédje nagyon fölháborította Bonapartét, és sugallatára a sajtó szilaj támadást intézett Constant és Staëlné ellen, mert Bonaparte jól sejtette, hogy ő sugalmazta a Constant beszédjét.

Staëlnét, a ki azt hitte, hogy Bonaparte nem fogja merni őt üldözni, hanem, ellenkezőleg, meg fog ijedni tőle s ő majd tetszése szerint fogja őt vezethetni, lesújtotta az ellene zúduló vihar. A dolog annyival inkább bántotta, mert hisz ő még mindig őszintén lelkesedett Bonaparteért. Most vette észre, midőn sebezhető oldalaira lőttek, mily meggondolatlanságot követett el. Egyik lap száműzetését hangoztatta, barátai: Talleyrand, Rœderer, Bonaparte József nem mertek eljönni estélyére s szalónja üresen kongott; őt, a kinek a társaság volt az éltető eleme, az elhagyatottság, a magány fenyegette. Bonaparte nem érte be ezzel a büntetéssel. Fouché, a rendőrfőnök, magához hívatta Staëlnét, s udvarias formában azt tanácsolta neki, hogy jó lenne, ha néhány napra, míg a vihar lecsillapúl, vidékre, saint-ouani birtokára utaznék. Staëlné el is utazott. Visszatértekor, midőn a béke eléggé helyreállott, a helyett hogy igyekeznék magáról a figyelmet elterelni, minden áron találkozni, beszélni akar az első konzullal; ám ez állhatatosan kitér előle, sőt tovább üldözte őt gyűlöletével, annyival inkább, mert Staëlné a polgári erkölcsök és hagyományok iránt tanúsított megvetésével, laza erkölcsi fölfogásával (nyíltan hirdette Constant-nal való viszonyát, mintha férje, Staël nem is létezett volna), szabados viseletével akadályozta őt a társadalom reformálására, az erkölcsök szigorúbbá tételére irányuló törekvéseiben. Staëlné, Necker, Constant mind a kétségbeesés szélén állott a tribunatusi támadás következményei miatt; Staëlnének egyéb vágya se volt, csakhogy Bonapartét kiengesztelje. József azt írta testvérjének: «Ha csak egy kis jóakaratot mutatnál iránta, imádná téged!» Ám Napoleon nem hallgatott rá s ridegségével, megvetésével, sőt sértegetéseivel engesztelhetetlen ellenségévé tette őt.

II.

1800 április havában Staëlné *De la littérature, considérée dans ses rapports avec les institutions sociales* (Az irodalom, a társadalmi intézményekkel való vonatkozásaiban) czim alatt egy könyvet adott ki. Említettük már, hogy Brumaire 18-ika után a közvélemény ki volt fáradva, torkig tele volt az elvekkal és elméletekkel s a philosophusokat vádolta minden bajért. Bonaparte nem állott egyedül, midőn az ideologokat gúnyolta; vele tartott az egész nemzet. Staëlné a philosophusok nevében és védelmökre irta főntczimzett művét. Kifejtette benne szilárd bizalmát a haladás törvénye, a tökéletesedés, a XVIII. század és a forradalom szelleme iránt, s előadja benne azon elveket, a melyek megvalósítását a kormánytól óhajtja, a melyek, természetesen, homlok-egyenest ellenkeztek a Bonaparte elveivel. A mű a forradalom elveinek volt a manifestuma, a philosophusok pártjának ultimatum a első konzulhoz. Mindazok, a kik a XVIII. század szellemével voltak telve, vagyis az ideologok, a Staëlné pártján állottak; mindazok, a kik gyűlölték a forradalmi szellemet, vagy a kik elismeréssel voltak az első konzul iránt azért, hogy helyreállította a rendet és a társadalmi békét, — Staëlné ellen fordultak. A könyvben egy szó se volt az első konzulról, de célzásai félreismerhetetlenek voltak, hisz kormányrendszere merev ellentéte volt mindannak, a mit Staëlné követelt. Neki szólt az a kijelentés, hogy a katonai szellem fenyegető veszély a szabad államokra, hogy a fegyverek dicsősége hiú dicsőség; neki, a ki utálta azt az elvet, hogy a világot elméletekkel és elvekkal kell kormányozni, a ki elvétette az ész mindenhatóságában való hitet, a ki kormányzatát a tapasztalatra, az emberek gyakorlati ismeretére és a történelem tanúságaira alapítá és nem hitt az ember természetes jóságában, sem az erkölcs végtelen előhaladásában, — neki szólt az a tétel, hogy philosophiai elvek nélkül nincs morál s morál nélkül nincs nemzet. Staëlné elrévült azon a mély egoismuson, élvezetvágyon, a mely, szerinte, korának erkölceit jellemezte. Seholy többé lelkesedés, mindenütt csak blazirtság; földolog minél több pénzt és hatalmat szerezni, minden egyéb agyrém. Örökös nagy vádja

Staëlnének Napoleon ellen, hogy kihasználta a nemzeti er-nyedtséget, lesúlyesztette a jellemeket, s ezt egyenesen kor-mányzati elvévé tette. Csirájában már e könyvben is fölta-lálható e vád, igaz, túlozva, de minden túlzásban van egy kis igazság. Staëlné föl akarta rázni a közszellemet, fölkel-teni a szivekben a szabadság szeretetét, — innen az ékes-szólás, a politikai szószék lángoló magasztalása.

Ma előttünk mindez platonikus nyilatkozatnak tetszik, de 1800-ban másként állt a dolog. A Bonaparte hatalma meglehetősen gyöngye és ingadozó, a köztársasági párt pedig erős volt; kitünő tábornokok, jónevű írók, szónokok tar-toztak hozzá. Bonaparte ambíciója ellenhatást kezdett tá-masztani, hangosan emlegették a zsarnokság szót. Ily kö-rülmények közt a *De la littérature* alkalmas volt arra, hogy fölizgassa a szellemeket és nehézségeket támasszon. Eszmeileg véve Staëlné könyve szép mű volt, politikailag: ügyetlenség; maga ellen ingerelte vele — a bölcselők kis pártja figyelembe se jöhetett — az egész közvéleményt, a mely azzal vádolta, hogy újra föl akarja támasztani a forra-dalmi szellemet, — s növelte az első konzul bizalmatlan-ságát.

Midőn Bonaparte az olasz hadjáratra indult s május 9—11. napjain Genfben időzött, Necker tisztelgett nála s igyekezett őt leánya iránt kedvezően hangolni; Bonaparte megígérte neki, hogy Staëlné egy ideig még Franciaország-ban maradhat. Párisból való távozása után másnap Staëlné is Coppetba utazott, hogy ott várja be a harez koczkájának eldöltét; ha Bonaparte győz, neki és társainak végök! Páris-ban az ellenzék, a «Staëlné coteriája», mint a hogy hívták, elkezdett fészkelődni. Bonaparte marengói győzelmének híre mint a villám sújtotta le őket, s maga a győző, sejtve az ellene szőtt fondorlatokat, július 2-án Párisba sietett, hogy azokat csirájokban elfojtsa. Staëlné búsan sóhajtott föl. «Franciaország java, írja később, azt kívánta, vajha meg-verték volna!» S mégis, minden ellenséges érzése ellenére, elvakította őt a diadal fénye. Midőn 1800 november havá-ban visszatért Párisba, egészen le volt csillapodva; körül-tömjénezve, istenítvé találta Bonapartét. Ekkor alkudozott a lunévillei békén, készítette elő a vallásos békét, állította helyre a rendet a pénzügyekben és a közigazgatás minden

ágában. Hatalma napról-napra jobban megszilárdult, a nemzet óriási többsége nyugodtan bízta magát e lángeszű emberre. A lunévillai béke (1801 február 8) föltette a koronát művére.

Staëlné e télen csöndesen viselkedett, csak titokban folytatta ellenzékeskedését. Ha Bonaparte akarja vala, még mindig magához csatolhatta volna őt, mert, alapjában véve, még mindig rajongott érte, s csak azt kívánta tőle, hogy foglalkozzék vele, mire ő megvetőleg az orsóhoz utasította. Szeretne vele beszélgetni s mégse mer, mert jelenlétében elhal a szó ajkain, s ő, a ki tetszeni akarna neki, úgy áll előtte, mint egy ostoba liba.

1801 május havában újra meglátogatta atyját Coppetban. Neckert már is nagyon nyugtalanította Franciaország állapota és a despotismus előhaladása; leánya élénk színekkel festette előtte Bonaparte zsarnokságát s rávette, hogy eszméit egy műben fejtse ki, a mely mintegy politikai végrendeletét képezze. Azt hitte, hogy Franciaország hallgatni fog még a Necker szavaira! Necker engedett s így jött létre műve: *Dernières Vues de politique et de finances* (Utolsó nézetek a politikai és pénzügyi helyzetről). Egyelőre azonban elhalasztották a közrebocsátását, mert a körülmények nem látszottak kedvezőknek. Az Angliával kötött béke (1801 október 1.) mindkét országban nagy örömet keltett, a mi nem kissé lehűtötte Staëlnét; ezért elhalasztotta Párisba való visszatérését, hogy ne legyen a béke ünneplésének tanúja. Mint látjuk, érzelmei egy csöppet se egyeztek a francia nemzet érzelmeivel! Csak november havában tért vissza Párisba; lelki állapotát e két szóval jellemezhetjük: több szabadságot kíván, de szeretne kibékülni Bonapartéval! Előbbi kívánságára nem sokára megjött a felelet: 1802 január havában 20 tagot kirekesztettek a Tribunatusból, köztük Staëlné kedvenczét, szócsövét, Constant Benjámint. E rendszabály Staëlnét a legélesebben érintette, legszebb reményeit semmisítette meg. Minden törekvése az volt, hogy a hatalomhoz közeledjék, hogy Constant kinyitogassa előtte annak ajtait; szítogatta az ellenzékiesség lángját, remélve, hogy az lassankint az egész országot be fogja világítani, - s ime, minden reménye egy csapással szertefoszlott!

Elkeseredésében mérges, metsző epigrammákkal árasz-

totta el az első konzult. Bonaparte nem szerette a szellemet, ő mindent komolyan vett. E nyilak rendkívül boszantották, annyival inkább, mert ismerte, mily nagy hatással van egy ügyes szójáték a francziákra, s attól is lehetett tartani, hogy egy szikra könnyen föllobbanthatja a nemrég elcsitított szenvedélyeket. Staëlné azt mondta, hogy az első konzul nem megtisztította (épuré), hanem lefőlözte (écrémé) a Tribunátust; Bonaparte a philosophusokat ideologoknak nevezte, Staëlné őt ideophobnak keresztelte el. Bonaparte, Talleyrand útján, értesítette, hogy jó lesz magára vigyáznia, mire ő ezzel a büszke kijelentéssel válaszolt: «A lángész is hatalom!» Újra figyelmezteti Luczián és József által, hogy ne álljon az útjába, mert összezúzza; maradjon vesztég, ez a legokosabb! Bonaparte ismeri, mily hatalmat képvisel Staëlné s azért lehetőleg kerülni akarja vele szemben az erőszakot, de teljes erővel védelmezi magát ellene. Epigrammait még megbocsátaná neki, de cselszövényeiért, a kedélyek fölizgatásáért gyűlöli.

1802-ben Bonaparte megkötötte a Concordatumot, a mivel Staëlnénak ismét egy édes reménye omlott össze. Ő az egyházzal való kibékülésben a francia nép szolgátságát látta; Napoleon fejedelmi bevonulása a Notre-Dame-ba erősen bántotta köztársasági érzelmeit, szabadságszeretetét. Ellenére volt az is, hogy Bonaparte a katolikus vallást ismerte el államvallásnak. Már négy évvel előbb, egy kéziratban maradt művében, maga is szükségesnek nyilvánította a vallásos eszme restaurálását, de mint jó kálvinista, részint dogmai, részint kormányzati okokból, államvallásnak a protestáns vallást ajánlotta; a protestáns vallás mint államvallás a leg-hatalmasabb támasza lesz a köztársaságnak. A Brumaire 18-iki államcsinyt is részben azért helyeselte, mert azt hitte, hogy Bonaparte megvalósítja ezirányú álmait. Ez eleinte mindenik pártnak kedvezett. Annál nagyobb volt Staëlné csalódása, midőn látta, hogy végkép a katolikus vallás felé hajlik, a melyben nevelkedett s a melyet az ország óriási többsége vallott; a protestantismust már azért is elvetette, mert abban nem találta meg azt a nagy fegyelmet, a melynek ő politikai téren is hasznát akarta venni.

Minden reményében csalatkozva, Staëlné egész erővel veti magát a Bonaparte elleni oppositíóba. Nem elégszik

meg többé az ármánykodással, hanem valóságos összeesküvést forral; szeretné Brumaire 18-ikát újra megcsinálni, de most visszafelé, Bonaparte ellen, s vezető tábornokul Bernadotte-ot szemelte ki, a ki az elégedetlenek közé tartozott. Bonaparténak tudomása volt erről az összeesküvésről, a mely őt le akarta taszítani a hatalomról, s megüzentette Bernadottenak, hogyha föl nem hagy a conspirálással, a Carrousel-téren fogja föbe lövetni, egynéhány tisztet pedig a Templeba záratott. Bernadotte látván, hogy a dolog kiderült, szépen félreállott. Bonaparte nem akart a dologból nagy lármát csapni, — de az összeesküvés bujtogatóit, köztük Staëlnét, nem tévesztette szem elől, s csak alkalomra várt, hogy elbájon velök. Staëlné, májusban, rendes szokása szerint, Coppetba utazik, most annyival szívesebben, mert az első konzul szemei vészajtóslón függenek rajta; magával viszi férjét, Staël bárót, e tékozló világfit is, a kinek még egyszer s utóljára kifizette adósságait. Staël azonban még útközben Polignyban meghalt (május 9.) s így felesége nélküle érkezik baza.

Bonaparte hatalma ez évben óriási mértékben emelkedett; Staëlné mély keserőséggel látja, mint dolgozik azon, hogy a köztársasági intézményeket elenyésztesse s egyedül legyen Franciaország ura. Május 8-án egy tanácsvégezés tíz évre hosszabbítja meg hatalmát, az augusztus 2-iki népszavazat örökös konzullá teszi; két nap múlva a tanács megint bővíti hatalmát, a mi által, a valóságban, a nemzet összes hatalma az ő kezében összpontosult. Staëlné bámulatraméltó erélylyel, tiszteletreméltó szívóssággal minden követ megmozgat, hogy diadalútját föltartóztassa. Az ő irányítására, ösztönzésére írta barátja, Camille Jordan 1802 július havában *Vrai sens du vote national sur le Consulat à vie* (A nemzeti szavazat igazi értelme az örökös consulság tárgyában) című, névtelenül megjelent röpiratát, a melyben az első konzul hatalmának szükséges korlátait fejtegeti, s e korlátokat az angol alkotmány szellemében értelmezi, a mi Staëlnének is kedvencz eszméje volt. Bonaparte, olvasva a röpiratot, nem lehetett tévedésben az iránt, honnan fúj a szél. Az első kiadást lefoglaltatta, a másodikat titokban osztogatták.

Ha már ez a röpirat is kellemetlen volt neki, mennyivel

inkább felbőszítette Neckernek a következő hónapban megjelent műve (*Dernières Vues de politique et de finances*). Necker azért halogatta műve kiadását, hogy leánya nyugodtan tölthesse a telet és a tavaszt Párisban; most leánya ösztönzésére szükségesnek látta, hogy fölemelje szavát és fölvilágosítsa Franciaországot sorsa felől; naiv önbizalmában — a miben leánya is megerősítette — azt hitte, hogy az első konzul hajlani fog szavára s talán részt is juttat neki a közhatalomból. Könyvében, miután élesen megbíráltta a VIII. év alkotmányát és megtagadta a köztársaság nevet egy olyan kormányzattól, a melynél a népnek semmi része a közügyekben, s Bonapartétól megtagadta a képességet, hogy örökös monarchiát alapíthasson, — azzal végezte, hogy nincs más hátra, mint a köztársasági kormányzat, s felszólította az első konzult, hogy legyen őre az alkotmánynak!

Necker műve általános bámulatot keltett; bámulták naivitását, hogy ő most is alkotmányt akar adni az országnak, mikor az már torkig volt az alkotmányokkal. Biz' ő elkésett egy kissé, nem vette észre, hogy az idő túlhaladt fölötte! Úgy tűnt föl, mint egy régi korból visszajáró szellem. A lapok szemére vetették hiúságát, politikai tehetetlenségét, angломániáját; idézték XVI. Lajosnak adott végzetes tanácsait. Napoleont szörnyen bántotta, hogy Necker választást ajánlott a nemzetnek többféle alkotmány közt, holott ő már rég elhatározta volt, hogy nem tűr más alkotmányt, mint a magáét. Még súlyosabb volt ennél, hogy most, kevéssel a Bernadotte-féle katonai összeesküvés után, midőn a köztársasági párt még mindig nyugtalankodott a zsarnokság növekedése miatt, Necker nyíltan tárgyalta az első konzul uralmi terveit. Mindenki tudta, Bonaparte is, hogy Staëlné sugalmazta a munkát, hasztalan tiltakozott ez ellene. Végeredményében, bár félt tőle, de azért nem nagyon haragudott, hogy Bonaparte őt tartotta a mű igazi szerzőjének; élvezte dühét, bár reszketett bosszújától!

Bonaparte, hogy útját állja a közvéleményre gyakorolt közvetlen hatásának, távol akarja őt Páristól tartani. Nem meri nyíltan száműzni, tudja, hogy ez nagy lármát ütne, de bizalmas körben, hol Staëlnének is voltak hívei, a kik azonnal közölték vele a hírt, kijelentette, hogy jobban szeretné,

ha otthon maradna a szép genfi tó partján. Ámde Staëlné épen ebbe nem akart beleegyezni; inkább meghal, semmint lemondjon Párisról, barátairól, a világról. Fél a magánytól; neki társaság, neki hódolók kellenek, a kik fölött uralkodjék, mint a gondolat királynője. Szívének melancholiáját, örökös szenvedését csak a nagyvilág zaja képes csillapítani. A magány halálra gyötri. Hogy kinjaitól szabadúljon, Kant philosophiáját kezdi tanulmányozni Villers fordításában, s egész élvezettel merül abba. Kant befolyása alatt gondolatai komolyabbakká, magasabban járókká válnak; ez a philosophia fogja neki a leghatásosabb fegyvereket nyújtani a jellemek sülyedése és a despotismus ellen.

III.

1802 december havában jelent meg Staëlné *Delphine* című regénye s bámulatos sikert aratott; heteken át csak róla és szerzőjéről beszéltek. Az olvasók hű képét találták a könyvben koruk társadalmának; finoman rajzolt arczképek, szellemes epigrammák, gúnyos czélzások egymást érték benne. Staëlnének, kevés teremtmény képzelet mellett, kitűnő megfigyelő képessége volt. Delphine ő maga volt, ragyogó társalgásával, lelkesedésével, szenvedélyes, regényes szellemével, észcultusával, szabadságszeretetével. Vernonné alakjában régi barátjának, Talleyrandnak osztogatott vágásokat; s a többi alakokban is sorban föl lehetett ismerni Constant, Récamierné, Lucchesini, Melzi, Necker képmását. Staëlné azt hitte, hogy *Delphine* sikere le logja fegyverezni Bonapartét; az, ellenkezőleg, csak növelte haragját. Staëlné fölzavarta vele az egész közvéleményt, elcsavarta a fejeket; hiába volt maga távol, szelleme itt lebegett Párisban. Bonaparte le akarta csillapítani a szenvedélyeket, elhallgattatni a pártviszályokat, kiirtani a gyűlölködések, — s ime a Staëlné könyve ismét forrongásba hozta a szalónokat.

Mik voltak ellene a Bonaparte kifogásai? *Delphine*, szerinte, veszélyes, erkölcstelen, antiszociális mű. Mig ő több méltóságot, illendőséget, tisztaságot törekedett bevinni az erkölcsökbe, a házasságot tekintette a társadalom sarkkövének, — e regény mind e törekvéseit diszcreditálta. Staëlné

individualista, Rousseau tanítványa; elve, hogy a társadalom jogai nem állhatnak fölötté az egyén jogainak, — Bonaparte mindent a társadalomra vezet vissza, ennek jogait az egyén jogai fölé állítja. Veszélyesnek tekintette s ellenség gyanánt bánt azzal, a ki a társadalmi conventiókat megtámadta. Ellene volt a házassági elválásnak, mint a mely lazítja a házastársi köteleket és akadályozza az ő társadalmi reformját, — *Delphine* mellette kardoskodott. Ime, nemcsak az irodalmi izlés és politikai fölfogás különbsége, hanem egy egész világnézet mélysége választotta el a két egyént egymástól! Aztán ott volt a Concordátum; Staëlné nem feledhette, mennyire csalódott ez irányban az első konzulban s itt megragadta az alkalmat, hogy kitárja szívét, — s talán még ez fájt legjobban Bonaparténak! S mindezekhez ráadásul dicsérte az angolokat, Napoleon halálos ellenségeit, ezt az erkölcsös, vallásos, szabad népet, s magasztalta a szabadságot.

Napoleon dühös volt; nyíltan kijelentette: «Remélem, barátai értesítették Staëlnét arról, hogy ne jöjjön Párisba, mert kénytelen lennék a határról csendőrökkel visszakisér-tetni!» Fölkérésére a szász választófejedelem eltiltotta a regénynek Lipcsében, Európa könyves piacán való áru-lását, — s ráadásul az egész hivatalos sajtót ráuszította Staëlnéra.

Mikor a vihar kissé elcsöndesedett, Staëlné, halálosan megunva a falusi csöndet, elkezdett tapogatózni, nem lehetne-e Párisba visszatérnie. Ő is, atyja is ír barátainak, hogy jár-janak közbe, eszközöljék ki a visszatérési engedélyt. 1803 már-czius elején jelenti barátainak, hogy legközelebb Párisba utazik, mire Bonaparte egy rendőrtisztet küldet Melunbe, hogy térítse vissza az ellenséget, ha az arra felé találna jönni. Staëlné, értesülve ezekről az előkészületekről, nem mozdul Coppetből. Ezután az első konzul környezetét ostro-molja leveleivel, — de az hajthatatlan, utóbb a következő évet tűzi ki jövőtele idejéül. Staëlné végre is megunja a sok várakozást s szeptember elején útra kél, s hat mérföldnyire Páristól egy kis faluban, Matliersben üt tanyát s innen kér az első konzultól engedélyt arra, hogy itt tartózkodhassék s innen olykor-olykor Párisba berándúlhasson. Bonaparte ekkor nagyon el volt foglalva az angol háború előkészületeivel, s

a kedélyeket se akarta most fölízgatni, ezért — úgy látszik — kedvező választ adott. Azonban most Mme de Genlis, egy írói babéraitra féltékeny írónő tört ellene. E nő, az orléansi herczegek egykori nevelőnője, a ki a forradalom előtt látogatott szalont tartott, midőn a consulatus alatt Párisba visszatért, elkeseredve látta, hogy Staëlné őt detronizálta, s nemcsak a politikában, hanem az irodalomban is kiszorította vezérlő állásából. E trónbitorlást nem tudta neki megbocsátani s midőn *Delphine* megjelent, hangosan kikelt annak erkölcstelensége ellen; midőn pedig Staëlné Matliersbe merészelt jönni, úgy festette őt le az első consulnak, a kitől évi díjat kapott, mint egy fondorkodó nőt, a ki veszélyezteti a kormány biztonságát. «Az összes utak, úgymond, telve vannak emberekkel, a kik látogatóba mennek hozzá». A rendőrség jelentései megerősítették a Genlis-né híreit; tényleg sokan jártak ki őt látogatni.

Bonaparte, a túlzott hírektől aggodalomba ejtve, elrendeli, hogy Staëlné 24 óra alatt hagyja el Franciaországot. Staëlné, a rendeletről értesülve, előbb Mme de la Tourhoz menekül s onnan kétségbeesve kéri Bonaparte Józsefet, hogy járjon közbe érette fivérénel s eszközölje ki, hogy tíz mértföldnyi távolban élhessen Páristól; ez, bámulatraméltó odaadással, eljár dolgában, de hasztalan. Ez alatt Staëlné Mme Récamier kastélyába költözik (Saint-Brice) s innen személyesen ír az első consulnak s igyekszik szívét meglágyítani. Minthogy levelére semmi választ nem kapott, visszatért Matliersbe. Október 15-én délután négy órakor asztalnál ül, midőn a csendőrök megjelentek Bonaparte rendeletével, a mely őt 24 óra alatt Páristól 40 mértföldnyire eltávolítani rendeli. Staëlnénak a szíve akart meghasadni, midőn látta a súlyos csapást. Három napi haladékot kért, hogy azalatt Párisban ügyeit rendezhesse. A csendőrtiszt, a kinek utasításul volt adva, hogy lehetőleg kerülje a botrányt, beleegyezett ebbe azzal a föltétellel, hogy mindig vele lehessen. Együtt szálltak kocsira: útközben betértek Récamiernéhez; itt volt történetesen Junot tábornok, az első consul bajtársa, barátja; mint nemeslelkű ember önként ajánlkozott, hogy elmegy Saint-Cloudba és kegyelmet kér Staëlné számára. Bonaparte nem engedett; Regnault, Fontanes, Luczián is szót tettek érdekében, mind hiába: minden újabb kísérlet csak jobban

felbőszítette. József feleségével együtt ment hozzá esedezni, — szintén eredménytelenül. Staëlné Párisban várta a híreket, majd József feleségének kértére kiment hozzájuk Mortfontainebe néhány napra. De hát végre is el kellett utaznia. Október 19-én hagyta el Párist. József útján megkérdezteti az első consult, szabad-e Poroszországba mennie? A válasz igenlő. Constant kíséri s csillapítja bánatát.

RÁCZ LAJOS.

A KIVÁNDORLÁSI CONGRESSUSOK EREDMÉNYE.

Második és utolsó közlemény.¹⁾

II.

Szeretnék képet adni arról, hogy a kivándorlási congressusok a kivándorlások egyes okait hogyan gyógyítanak meg. Hogyan fogták meg s mennyire oldották meg az egyes kérdéseket, melyeket maga a kivándorlások óriási vérvesztése fölvetett, erre kívánnék röviden megfelelni.

A ki elolvasgatja az egyik vagy másik gyűlés följegyzéseit, igen sok üres bombasztot s érthetetlen túlzást fog találni. Ezt azonban nem lehet e congressusok számlájára írni, mert nálunk ez így szokás. Néhol a szavak kongásától alig lehet megismerni, hogy mi is legyen az, a mi kézzel-fogható indítványba lenne sűrithető s megérthető. A nemzeti lendületnek némely különös dagályait s útszéli idézeteit nem is említem. De már az indítványok között bánt, ha nem tudhatom meg, melyek volnának «a birkatenyésztés föltételét képező jobb gyapjúárakhoz szükséges törvényhozási intézkedések»? Kétkedve hallom egy alispántól, hogy a Felvidéken a falusi bíró «az állattól csak annyiban különbözik, hogy ruhában jár»²⁾ s nem tudom, miként lehetne «eltiltani a korcsmákban a szesznek és pálinkának egyáltalán való kimerését» s ki hozta hírül azt a hírt Amerikából, hogy «ott az italmérési jog végtelenül korlátozva van és ennek elmelölőzése végtelen szigorú».³⁾ Alispáni nyilatkozat ugyan, de Amerikában mit sem tudnak róla.

¹⁾ Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1904. évi 326. számában.

²⁾ *Felvidéki congressus* 201. l.

³⁾ U. o. 262. l.

Ha mindjárt azt a bizonyítványt állítjuk ki magunkról, hogy «talán Franciaországot kivéve, oly intensiv fokon áll bortermelésünk, hogy azzal Európa egyik állama sem versenyezhetik:»¹⁾ akkor nem fogjuk magunkat iparkodásra sarkantúzni. Épen oly önámítás, mintha valaki Siófokot rögtön Ostendének nevezné el, igaz, hogy ez is megtörtént a congressuson. Mi haszna, előnye lenne annak, hogy «fölkértenék a hazafias sajtó, hogy a kivándorlottak számával ne foglalkozzék»²⁾ vagy elképzelhető-e «Amerikával szemben oly európai szövetség, mely nemzetközi intézkedéseket léptessen életbe a hadkötelesek kivándorlása ellen».³⁾

E szertelenségek a Felvidéki s Dunántúli congressusok tarlózásaiból valók. Tovább nem is folytatom a sort, bár nehéz megállnom a csábítást. A magam boszankodásával megelégszem. Mindössze egy gáncsot nem engedhetek el a *Székely congressus*nak, mert minduntalan megbotlom benne s mert oly dologról van szó, melyben föltétlenül megvárhatunk volna a hű és egyszerű igazságot. Ugyanis akként vagyunk, hogy minden egyes székely actionál azt kell először is tudnunk, hogy az a székely, a kin segíteni akarunk, milyen munkás és van-e pénze? Ha ezt nem tudjuk, egy tapodtat sem mozdulhatunk. Annyira természetes ez, hogy a székely kérdésnek minden írója erre a pontra vetette szemét s magam is megpróbálkoztam avval, hogy rámutassak a Székelyföld teljes tökehiányára s a székely fajnak megjavítandó fogyatkozásaira.⁴⁾

Tegyük föl azt, hogy valaki a *Székely congressus* naplójából akarná megtudni, hogy mennyi munkaereje és pénze van a székelységnek. A józan igazság tanu-tételeit — mert tapasztalna azt is — elzavarná tőle az öndicsekvésnek, a rimánkodásnak és a fejtetőre állított képtelenségeknek káprázata. Mi szükség van erre? mit használhat az ön-eláltatás?

A *székely nép sociológiai és néprajzi szempontból* címmel előadott fölolvasásban⁵⁾ azt halljuk, hogy a székelység

¹⁾ *Dunántúli congressus* 33. l.

²⁾ U. o. 142. l.

³⁾ U. o. 141. l.

⁴⁾ *A székelyek kivándorlása Romániába. Budapesti Szemle. 1902.*

⁵⁾ *Székely congressus* 461. l.

«szellemi életének gazdag tartalmával és üdeségével a nép-lélek klasszikus példányául tekinthető». «Fajszivóssága és sokoldalú munkaereje a physikai szervezet tökélyének folyo-mánya, melyet többek közt tartalmas táplálékának kö-szönhet».

E hangyaszorgalmú nép «életrevalóságának koronája mindenek fölött a magasabb széértelmiség, mely őt környe-zetéből kiemeli». Ezután már azon sem csodálkozhatunk, ha így szól a szónok: «minket székelyeket nem az aggaszt, hogy éhen halunk». ¹⁾ Más föl: lvasó szerint ellenben a székely nap-számos, kisiparos keresetének egynyolczadát szesz italokra költi, ²⁾ a mi, sajnos, igaznak vehető; s teljesen kiábrándulunk az előbbi boldogságból, ha azt a tényt halljuk, hogy a székely iskolásgyermekek közt nagyszámmal találunk olyanokat, «kik-nek naponként meg-megújuló tápláléka egy-két darab rozs-vagy árpakenyér, kevés rántott káposzta, vagy saláta, főtt krumpli s valóban árva, zsírnélküli reszelt- vagy laskaleves és e gyöngye táplálkozás hű kísé- rője a pálinka». ³⁾ Ez a való-ság, s ezért volt kár azt a «sociologiai» képet festeni.

Olvassuk, hogy a székelységnek vérében rejlik a taka-rékosság, ⁴⁾ a székely házak a görög építészettel azonos jelle-gűek, ⁵⁾ az ipar üzéséhez épen pazarul nyújtott kincsek van-nak ⁶⁾ s e mellett ma a Székelyföld nem is túlnépes. ⁷⁾ Az is elmondott, hogy «a Székelyföldön van tőke, csak alszik», ⁸⁾ (a mi magában véve is nemzetgazdaságtani meglepetés), «van • kitűnő nyersanyagunk Magyarországon bőven, van jó vízünk, van olcsó-munkaerőnk és pénzünk is van», ⁹⁾ sőt most már a székely földhitelintézetet, — melyről alább szólnak — is meg lehet csinálni, ha «az idegen pénzintézetekben, még London-ban is heverő pénzünket» hazahozzuk és a székely-társaságok «és a többi asztaltársaság» képesek lennének az intézet rész-

¹⁾ Székely congressus 463. l.

²⁾ U. o. 613. l.

³⁾ U. o. 614. l.

⁴⁾ U. o. 68. l.

⁵⁾ U. o. 139. l.

⁶⁾ U. o. 192. l.

⁷⁾ U. o. 323. l.

⁸⁾ U. o. 145. l.

⁹⁾ U. o. 158. l.

venyeit elhelyezni.¹⁾ Én, olvasóm, e csodákból egyet sem hiszek. Nem gondolom, hogy akadna a székelységnek egyetlen ismerője, a ki ne bélyegezné őket képtelenségeknek. Azért csak azt szeretném szerzőiktől kérdezni: ha mindez igazán meg van a székelyben és földjében, akkor miért van kivándorlás, miért van szegénység és miért vannak kivándorlási congressusok?

Térjünk át a congressusok tényleges eredményére. Hisz nagyon szomorú volna, ha a rostálás után semmi mag sem maradna a szítán. Marad is elismerendő komoly tanulság.

A congressusok anyag-halmazában nem egy értékes tanulmányt kapunk, melyeket közigazgatásunknak is, egyesületeinknek is külön-külön föl kell használniok. Rabel László a sopronmegyei kivándorlásról, nyújtott be értekezést, Szádeczky Lajos pedig a székelyek történelmi intézményeit foglalta össze. Tartalmas olvasmányok Nagy Imrének a székely mezőgazdaság bajairól, Barabás Bélának a juhtenyésztésről tett jelentései, azután a székely gyümölcstermelésről (Gáspár Antal), a kereskedelmi növényekről (Füredi L.), a legelőerdőkről (Gyöngyössy Béla), a bőriparról (Stodola József), a tagosításról (Intze István), valamint a négy vallásfelekezet állapotairól szóló fejtegetések. A romániai székelység helyzetéről Barabás Endre fölolvasását már fölemlítém ²⁾ s hozzáteszem Koós Ferencznek, a romániai magyarság vezető harczosának tapasztalatait a székely cselédállapotokról. Andreics János oly gyakorlatilag megmutatta, hogy a székelységnek mint adhatnának a bányák kenyeret, hogy bűn lenne meg nem fontolni indítványait.³⁾ Viszont a délvidéki congressuson több kivándorlási kérdőív bemutatása s a kisgazdák néhány fölszólalása érdekelhetik a kutatót.

Ha ezek után azt a kérdést állítom magam elé: mennyire érelték meg a congressusok egyes problémáikat? csak nagyon egyenlőtlen felelettel számolhatok be. Néha egészen elmállik az illető ügy az előadó kezén, máskor a fölolvasó fél-gyártmányát megint a fölszólalók fosztják széjjel. Az esetek nagy többségét úgy jellemezhetem, hogy vagy a központi

¹⁾ *Székely congressus* 302. l.

²⁾ L. I. fejezet.

³⁾ U. o. 116. l.

egyöntetűnek tervezett javaslat az egyes congressusok külön szándékát nem fejezi ki vagy pedig bizonytalanná változik át a gyakorlati indítvány is. Az I. fejezetben elmondottak után ezen nem is csodálkozhatunk, mert okszerű magyarázatát láttuk. Egyedül úgy szedhetjük ezért össze az eredményeket, ha a beszédek sűrűségébe néhány cserkész-utat vágunk s úgy nézzük végig a fontosabb táblákat. Ily módon a congressusok tárgysorozatából a már előadottak *) után a kivándorlás okainak ezeket a legfontosabb kérdéseit szemelhetjük ki: a közigazgatás bajai, a telekkönyvi és tagosítási munkálatok hiányai, az iparfejlesztés és hitel-szervezet terén panaszolt elmaradottság, végül a szorosabb értelemben vett kivándorlási politikának, valamint a földbirtok-eloszlásának kórtünetei.**)

Könnyen s azt hiszem közmegegyezéssel végezhetünk az első két kérdéssel.

A közigazgatás reformjának kérdésével a congressusok leginkább ötletszerűleg foglalkoztak s nem tagadták meg azt az áramlatukat, a melyet az I. fejezetben jellemeztem. E helyett azonban rendkívül tapulságos és megdönthetetlen, mert élő bizonyosságot szolgáltatnak a mellett, hogy épen a legtöbb s legveszedelmesebb kivándorlási fészekben oly hátramaradt közigazgatásunk, hogy ez a tény maga okvetlenül előmozdította s okozhatja ma is embereink kibujdosását. Az országrészi enqueteek e tekintetben oly határozott bizonyosságot szolgáltatnak, hogy csak a legnagyobb elfogultságnak lesz joga ezután szemet hunyni e nagy nyavalya előtt. Ez a bizonyosság közvetlen s elevenen kiáltó, mert abból áll, hogy a congressusokon megjelent közigazgatási tisztviselőknek s különösen a helyi közegeknek nagyobb része (kivételt a kivételeknek!) oly indítványokkal állt elő, melyek homlokukon hordták képtelenségüket, és oly rosszul ismerte a kivándorlás bajait, hogy olykor a megütődéstől még akkor sem szabadulunk, ha már rég letettük a naplót. Ezt a benyomást eltörölni vagy elfeledni nem lehet s olvasóm elegendő példát talál rájuk csak azon szemelvényekben is, a melyeket a közigazgatási nyilatkozatok közül eddig közöltem s ezentúl vagyok közlendő.

*) I. I. fejezet.

**) E két utóbbi kérdést I. III. fejezet.

Talán a leggazdagabb anyaggal szolgáltak ezután a gyűlések a telekkönyvi és tagosítási bajokra nézve. Ez anyag congressusról congressusra nőtt és orvoslásának fontossága teljesen kidomborodott. Némely részen, legfőképpen a Székelyföldön, azok az ijesztő nyomok, melyek teszem föl arról szólnak, hogy Gyergyószentmiklóson a telekkönyvi és kataszteri adatok 6000 hold közhelylyel kevesebbet tüntettek föl, mint valóságban volt, Csik-Tusnádon ¹⁾ tizenkét éve folyt a méregdrága arányosítás, mikor rájöttek, hogy fölmérés nélkül lehetetlenség azt keresztülvinni, avagy Udvarhelymegyében három évig fönnakadtak a tagosítások, mert nem volt bíró ²⁾ s Gyergyóremetének 4000 telekkönyve közül nincs 50, mely a tényleges birtoklásnak megfelelne, ³⁾ e telekkönyvi nyomok egyúttal az elvándorolt magyarok kifelé tartó útjának nyomai. Ezért nem csak a magamforma kutatók hiúságának kielégítése az az eredmény, midőn a congressusok is ráállanak abbeli álláspontunkra, hogy a földbirtok- és hitelbajok orvoslását itt kell kezdeni, hanem az állami hibáknak olyan megmutatása, melyet más országokban is az állam tart igazán sürgős kötelességének meggyógyítani.

▲ Az iparágak fejlesztésének a felvidéki s dunántúli congressusok egy-egy, a délvidéki két fölolvasást szántak, míg teljes erővel indult a kérdésnek a *Székely congressus*, mely tíz czim alatt s részletenként vitatta meg azt. Hogy a kivándorlás megakadályozásának egyik legfőbb s legtermészetesebb forrása itt van, mind elismerik s erről bővebben beszélnem fölösleges. Sajnos, előbbi illustratióim után azt sem kell újból elmondanom, hogy az államosítási áramlat sokszor itt is elnyeléssel fenyeget. Nem kerülhetem el azonban azt, hogy midőn a *Székely congressus* (igen helyesen) ennyire előterbe állítja az iparteremlés dögát, össze ne tépjek egy csomó összekuszált vadóczhajtást, melyek buja növekedésekkel igen alkalmasak arra, hogy nem egy szép fölolvasásnak egészséges eszméit, (melyek részletére itt nem térhetek ki) hajtásukban elfojtsák vagy még rügyeikben megöljék.

Általános beszédeket ismét csövestől kapunk, de ezekre

¹⁾ *Székely congressus* 368. l.

²⁾ U. o. 354. l.

³⁾ U. o. 338. l.

nem térek ki. Hanem igenis teljes határozottsággal szembe kell szállnunk mindjárt az első (faipari) *) előadásnak «általános» fölfogása ellen, mely ha tovább harapózik, minden józan tervet kizárhat a Székelyföldről. Egyben a lehetetlen államosításoknak fölülmulhatatlan példáját kapjuk benne. Az előadó (faipari szaktanár) azt tartja, hogy: igaz, «a Székelyföldön magánosok kezében nagyobb tőkét még nem igen alakultak ki», de «bár ez az iparfejlődésre nézve hátrányos, aránylag mégis örvendenünk lehet rajta, mert a tőke aránytalan eloszlása miatt ezideig a székelynép között nem is keletkeztek éles osztályellentétek.» E nevezetes fölfogás — melynek értelmében a Székelyföld sokkal boldogabb mint Anglia — csak a Széchenyi *Hitele* előtt megjelent művekben olvasható Magyarországon. Szerzője azonban következetes és hirdeti, hogy nem idegen vállalkozók betelepítésére van szükség, mert az olyan ipartól «a székelyek jobbjai irtózáttal fordulnának el, miként Róma szabad polgárai elfordultak az ipartól, a mint rabszolgák kezdtek üzni». Tehát ha már kell iparnak lenni, az «székely erővel» alakuljon és «a székely közvélemény közvetlen ellenőrzése alatt alljon». Az előadónak egy külön saját terve is van e tekintetben, mely a perpetuum mobilehez veszedelmesen hasonlít, ezt rögtön vázolólok. De a mit a székelység minden harczosának vissza kell utasítani, az a jobb jövőnek az a megfojtása, mely az idegen tőke behozatalától félti a székelységet, melynek épen tőkéje nincs, mely munkaerejét jövedelmezővé tehesse. Elég rámutatni erre, hogy lépre ne menjünk, azt képzelvén, hogy a székelyföldi «ipari tőke» oly báró de Manx, ki saját hajánál fogva húzhatja ki magát — a semmiből.

Miután ez általános fölfogáson külön terv is épül, röviden megemlítem, mert azt akarja a fölolvadó elhíttetni, hogy «a Székelyföldön a tőke megvan, csak alszik, ha akarjuk, fölébresztjük és működésbe hozzuk». Halljuk tehát! Először is néhány megbízható asztalosmesternek adjon az állam mintegy 10=100,000 korona megtelepedési tőkét. Másodszor egy részvénytársaság alakítandó húsz millió korona tőkével, mely faipartelepeket teremtsen s ahhoz már nem kell sem idegen, sem állami tőke, hanem támogatja a vállalatot «a

*) Székely congressus 134. és köv. l.

megyék közönsége hajlandósággal, az állam jóakarattal». Ez a platonikus támogatás pedig — ki hinné? — semmi egyéb, mint az, hogy «a részvények egyelőre a négy székelymegye közönsége nevére állíttatnának ki, azokat az állam névértékben készpénzzel átvenné s mindaddig az állampénztárban kezelné, a míg az erdőbirtokosok a fűrésztelek után befolyó jövedelmökből tíz év alatt beválthatnák». ¹⁾ Ha nem csal a szemem, az államtól itt jóakarattal címe alatt kerek húsz millió korona tőkét kérnek s ez a bevitt tőke lenne az a «székely erő», mely «a székely közvélemény közvetlen ellenőrzése alatt» megteremtené azt a székelyipart, melytől nem fordulnának el irtózáttal azok a tervelők sem, kik a fölölvasó fölfogásában osztozkodnak. Logikai tankönyvek íróinak meleg figyelmébe ajánlom ezt a példát, valamint azt is, hogy a terv hogy igyekszik önmagába visszatérni — az állami tőke közvetítése mellett.

Nem hallgathatom el, hogy a szövőipar előadójának is rossz néven veszem, mikor — egy ²⁾Évától kezdődő fölösleges bevezetés után — azt említi, hogy «pénzünk van», ³⁾ a mint az egészséges actió elrontásának tartanám, ha az a nézet győzne, mely szerint «az asztalos-ipar nem gyárilag fejlesztendő, hanem kisipari úton». ³⁾ (Egy orsz. képviselő nézete.)

További példákat nem akarok szedni a túlzó államosítás eseteiből, e helyett két megjegyzéssel elégszem meg. Az egyik ez: két nagyobb (székely) iparág fejlesztésénél is az az eszme fogadtatott el, hogy a gyárak termékei majd úgy fognak piacztal találni, hogy a székely fürdőkre érkező vendégek megvásárolják emléktárgyakul. A legszerencsétlenebb és legkicsinyesebb alakja ez annak a mozgalomnak, mely azt hiszi, hogy nagy ipart «érdekes specialitásokra» lehet alapítani. Második szavam ma is az volna, hogy még a háziiparnál is s még inkább a többi iparágaknál ahhoz, hogy ne kapkodáshoz jussunk, de komoly eredményhez (és pénzhöz!) a szaktudás fejlesztésétől kezdve a fogyasztó-piacz megjelöléséig az összes tényezők egybekapcsolását kell szemügyre venni, s ezt feledték el igen sokan. ⁴⁾

¹⁾ Székely congressus 145. l.

²⁾ U. o. 158. l.

³⁾ U. o. 148. l.

⁴⁾ L. A székelyek kivándorlása Romániába. 1902. 99. l.

Nagyobb súlyt vetek itt arra, hogy a következő kérdésnél erőmtől kitelhetőleg tisztázzam a helyzetet, nemcsak a congressusok állásfoglalása, hanem a megoldások siettetése okából is. A hitelügyi indítványokat értem azalatt. Személyes érdek is köt az ügghöz. A *Székely congressuson* előadója voltam a székely földhitelnek s épen az a vita, mely határozati javaslatomat megváltoztatta, terelte figyelmemet a congressusokon megnyilvánult különös társadalmi állapotokra.

A *Budapesti Szemle* olvasói előtt nem ismeretlen álláspontom. A székelyek romániai kivándorlásáról írva *) kimutattam, hogy a kivándorlók hitel-bajainak nem az az oka, mint hirdették, hogy kevés ott a pénzintézet, mert 1900-ban 157 hitelintézetök volt. Azt is bizonyítottam, hogy a tervezett (skót stb.) rendszereknek, e fejlett hitelformáknak a Székelyföldre való átültetése lehetetlenség, mert a betegség magában a helytelen és nem szolid székely hitel-életben van. E nyavalyának egyik felén csak a hitelanyag lassú átalakulásával lehet segíteni, ellenben a helytelen szervezet gyógyítását meg lehet kezdeni egy székely záloglevél-kibocsátó intézet megalapításával. Tervet is készítettem arra, hogyan lehetne igazán «székely erővel» megindítani azt, nevezetesen úgy, hogy az intézet megteremtésére Csikmegye ennek részvényeiben helyezné el nevelési stb. alapjainak azt az ingó vagyonát, mely két és egyharmad millió koronára rúgott, s a mely jelenleg patriarkális módon «készpénzben, köz- és magánkötelezvényekben, tűzmentes szekrényekben őriztetik». Ugyancsak az intézet által kamatoztatná Csikvármegye a vagyon mai tulajdonjogának minden megbolygatása nélkül azokat az összegeket, melyek 65,000 holdnyi «revindikált» birtokának telepítésre alkalmas részeiből, azok parcellázása útján befolyának.

A congressus elé terjesztett javaslatom ugyanezeket mondotta el, megtoldva két ponttal. Az első: annak az illusztrálása volt, hogy kis székelyintézetek vannak, melyek kötvénnyadásaiktól 22·5%, váltóadóstól 11% kamatot szednek. A másik erősségem az volt, hogy az új záloglevél intézet, mely e bűnöket megölné, egyéb közpénzekre is számíthatna, mert hiszen az Erdélyi magyar közművelődési egyletnek

*) *Budapesti Szemle*. 1902. Augusztusi szám.

(1901. jelentés szerint) iskolai épületei csak 93,330 korona 60 fillér értéket képviseltek, ellenben vagyonának egyéb részéből pénzüintézetek gondjaira bízott 1.036,211 koronát, tőzsdei értékpapírosban pedig több mint félmilliót helyezett el. Ezért nyújtottam be azt a javaslatot,¹⁾ mely a záloglevél-intézet megalkotását sürgeti, azután kimondom, hogy e «záloglevél-intézet tőkéjének beszerzésénél a congressus a létező különféle alapokra figyelemmel van és e tekintetben az illetékes törvényhatóságok és kormányközegek támogatását tisztelettel kéri». Harmadik pontul azt vettem föl, hogy «a congressus a Magyar Földhitelintézetnek, valamint a többi budapesti jelzáloglevél intézetnek a Székelyföldön megkezdett működését üdvözli s annak továbbfolytatását óhajtja».

Mi lett e tervből? Átalakult. Csikvármegyét nem figyelemzették arra, hogy mi lenne kötelessége saját érdekében. Ellenkezőleg, bár idézett mondatom megmaradt, épen a főszempont, a helyi megvalósíthatás terve mosódott el benne azzal, hogy fölébe iratott ez a tétel: «a congressus szükségesnek tartja a székelyföldi hitelviszonyok orvoslására az állami beavatkozást».²⁾ A congressusok nem tagadhatták meg legmélyebb áramlatukat itt sem: állami beavatkozás mindennütt és mindenek fölött! Meg is toldották a javaslatot, több mint négyszeresre nőtt az. De e toldások, a fölszólalások, melyekből kinőttek s azok az ellenkező tervezetek, melyek a többi congressusokra is átnyúlnak, már nem rám nézve érdekesek, hanem mindenkire, ki közvéleményünk kialakulását figyeli. Azt fogja látni ebben, hogy ily fontos kór-állapot orvoslásánál gyakorta három szempont győzedelmeskedik s nyeli el a többit: az önsegély elutasítása, a kézzelfogható tények és módok kikerülése a tervelésben és bizonyos retrográd³⁾ vonás megújulása a fölfogásban.

A *Székely congressus* — mert egyelőre ennek a hitelreformjánál vagyunk — három kéréssel toldotta meg azt a határozati javaslatot, mely most már az állami beavatkozás jelszavát tűzte legmagasabbra. Először a Földhitelintézet emlékiratát magáévá teszi, másodszor a Székelyföldön mű-

¹⁾ *Székely congressus* 435. l.

²⁾ U. o. 442. l.

³⁾ Erről l. a III. fejezetet.

ködést kezdett két jelzálogbanknak köti lelkére kívánságait, harmadsoron azt óhajtja, hogy az Országos központi hitel-szövetkezet actiója erősbuljön. Az utolsó óhajtás a legegyszerűbb, mivel tényleg csak óhajtást fejez ki, melynél persze nem szabad elfeledni azt, hogy a hol s a meddig rossz a hitelanyag, ott is addig legnehezebben megy az igazi szövetkezeteknek, melyek kívánatosak, megalkotása.

Nem oly könnyű a másik két kívánság. Annak, hogy a jelzáloghitelt nyújtó intézet a birtokok becsértékének megállapításánál «a föld különleges értékére és a nagy földkeresletre tekintettel legyen», semmi különleges értelme nem lehet, hanem ha az, hogy a becsérték igenis becsérték legyen, ez pedig természetes dolog. A mikor azonban azt a kívánalmat halljuk, hogy a fölemlített jelzálogbank «a kölcsönöket teljes névértékben, készpénzben fizesse ki»: akkor ez nyilván arra vonatkozik, hogy a legtöbb budapesti intézet hosszúlejáratú törlesztéses kölcsöneinél az adósnak nem névértékben, hanem alacsonyabb árfolyamon adja át zálogleveleit. Teszi ezt már csak azért is, mert ritkán van a bank maga is oly helyzetben, hogy parin adassa el a saját kötvényeit. De ha a *Székelly congressus* kívánságára ezután névértékben fizetnék ki az intézetek kölcsöneiket, akkor azon kapcsolatnál fogva, a mely az árfolyam és évi járulék (annuitás) között van, az adósnak magasabb évi összeget kellene fizetnie. A hol teljes névértéket adnak, ott tényleg az első néhány év törlesztésébe beleszámítják az árfolyamkülönbséget pótlását. Mit nyert tehát az adós? Azt, hogy a mit előbb nyíltan levontak neki, most burkoltan fizeti.

A mi a Földhitelintézetnek ismeretes emlékiratát illeti, abban tényleg több oly könnyítés (díjmérséklés) van, mely olcsóbbá teheti a kisebb kölcsönöket, különösen akkor, ha minden intézetnek egyenlő joggal, egyenlő engedményeket adunk. Mert a privilegium nem az adós érdeke, különösen akkor, ha — az indítvány szerint — «a kis kölcsönök után fizetendő évi járulékok (kamat és törlesztés) a kölcsönadók javára, a közzadók módjára az állam által hajtassanak be». (4. e) pont.)

Mielőtt tovább mennék, az olvasó előtt nem hallgathatom el, hogy a fölszólalók egyike ily indítványt adott: «a jelzett kis kölcsönök közvetítése a közigazgatási közegek út-

ján eszközzendő előre meghatározandó mérsékelt díj mellett». ¹⁾ Ez ellen — bár épen közigazgatási férfi tette — épen a közigazgatás nevében kell teljes határozottan tiltakoznom. Más fölszólaló, ki határozati javaslatomat «grajzlerájnak» tartja s ily értelemben meg is röpiratozta, ²⁾ azt mondja, hogy nagy dolgot kell csinálni, ez a nagy dolog pedig ebből áll: ³⁾ «a földbirtoknak 70—90 %-áig lehet kölcsönt adni, sőt még akkor sincsen rizikó, hogy ha százat adnak, mert ha csak néhány esztendeig fizeti is az illető a kamatot, tekintve az értékemelkedést is, a rizikó már megszűnt». A ki tudja, hogy földbirtokunk hitele abból áll, hogy a külföldön eladjuk a magyar zálogleveleket s a ki hallott már valamit arról is, hogy a külföldi piacokon hányszor nem akarják elhinni, hogy a záloglevél alapjául szolgáló hitel tényleg nem ment túl az ingatlan értékének törvényes felén: az forrón óhajthatja, hogy jelzálog-hitelünknek ilyen fölfordítását valahogy meg ne hallják a congressus termein túl.

Igaz, hogy e fölszólalások csak azért történtek, hogy az általam ajánlott kézzelfogható terv helyett, mely «grájzleráj» volt, valami nagyot teremtsenek. Nem is lett meg eddig az a székely intézet, mert hiszen az érdekeltek magok megalkothatnák, kezökben a szerszám, melyet véka alá rejtenek. Az ajánlott «nagy dolgok» azonban, úgy látom, nem bírnak a szavak mögül előbujni. S attól félek, hogy úgy járunk avval a másik nagy tervvel is, melyet — a kivándorlásra indító hitelbajok meggyógyítására — másik congressuson ajánlottak.

Közéletünknek egy tapasztalt munkása vállalkozott arra, hogy tervet ad, melylyel a kivándorlóknak jobb s egészségesebb hitelszerveket ajánlhatunk. Miklós Ödön érdekes eszméje kétfelé vág: ⁴⁾ a középbirtokoson és kigazdán külön akar segíteni. A középbirtokos osztály megsegítése — a mint már említettem ⁵⁾ — egyáltalán nem kivándorlási kérdés. Nem is lehet azzá tenni. Ezért a középbirtokos hitelkérdésé-

¹⁾ Székely congressus 438. l.

²⁾ Ugron Zoltán: *Követeljük állami közbenjárást a földhitel-miseriák orroslása körül.* 1902.

³⁾ Székely congressus 441. l.

⁴⁾ *Felvidéki congressus* 211. és köv. l.

⁵⁾ L. I. fejezetet.

nek elválasztása a kiskisgazdától nagyon helyes, sőt annyira helyes, hogy nem kellett volna vele a kivándorlási congressust megterhelni. Ha pedig mégis elénk bocsátá tervét az előadó, s így fölkelté kíváncsiságunkat, annál jobban fájjaljuk, hogy nem elégíti azt ki életképes eredményyel.

A terv így hangzik: a középbirtokosok gazdasági állapota nyilvántartassék a járásbiróságnál, az összes élő és holt fölszerelések hitelesen ellenőriztessenek állami vagy megyei szervezettel s így az egész középbirtokos osztály Magyarországon egy egységes hitelügyi szervezetbe lépjen, megalkotva a maga hitelegyletét és így oda állhasson az Osztrák-magyar bank elé és követelőleg mondja: «abból a 4%-os pénzből én is kérek». Kétféleképen érthető ez. Vagy úgy, hogy az összes középbirtokosok — vagy azoknak nagy része — vagy közülök némelyek egy oly «egységes szervezetbe lépnek», melyben kölcsönös jótállást vállalnak. «Hitelegylet»-en legalább ezt szoktuk érteni. Ez a mód mindenestre igen emelné egyes földbirtokosok hitelét, de semmi jel sem mutat arra, hogy a középbirtokosok egymásért ily szövethetesi kezességet akarnának vállalni. Érthetem azonban úgy is, hogy a középbirtokosoknak csak a nyilvántartása volna közös, de hitelöket nem kötnék össze. A mai állapothoz képest ez azt jelentené, hogy a bankok becsőmesterei helyett hivatalos szervezet venné föl a vagyonálladékokat, a mi az adózóknak rendkívüli költségökbe kerülne s (mert a baj ma sem abban van, mintha nem ismernék a középbirtokosok hitelképességét a hitelezők!) az Osztrák-magyar bank ez alapon még egy 5%-os hitelt sem adna 4%-ért.

De forduljunk tekintetünkkel a kivándorolni készülő kiskisgazdához, kit uzsora nyom, vagy pénzt semmikép sem kap. Ez már a kivándorlási congressus dolga. Miklós Ödön tervének e második részétől ne riaszszon el az az államosító mondása, hogy «a mint (az állam) igazságügyi és egészségügyi ellátásban részesíti a maga polgárait, részesítse őket hitelügyi ellátásban is». A tervben sokkal több van, mint a hallott államosítási általánosságokban, csak épen a kiskisgazdák segítsége s a kivándorlás megakadályozása nincs benne. S ez a mi legnagyobb gravamenünk ellene. A reform az lenne, hogy az állam kisczimleteket bocsátana ki. A vidéki takarékpénztárakat a tör-

vény kényszerítené, hogy betétjeik vagy tartalékjoknak egy hányadát e kis czimletekben helyezték el. «Betétkönyvek helyett ezeket juttatnák a nagyközönség körébe és ezek értéke sorsolás útján térülven vissza, a takarékpénztárak így az önfelszabadítás munkáját kezdenék meg». És így nyújthatnának olcsó hitelt.

Vigyázzunk, hogy el ne tévedjünk. Mert hármias a láncz: az állam, a takarékpénztárak és a kisgazda — ezekről van beszédünk. Célunk is van: a kisgazdának akarunk olcsó pénzt adni. Három lépést tegyünk tehát a cél felé és ugyan csakugyan oda érünk-e? That is the question.

Az állam nyomasson kis-czimleteket. Ez a legkönnyebb föladat; mert gyakran csinálunk államadósságot és annak semmi technikai akadályja nincsen, hogy kisebb czimletek, a 100 koronás törtrészei készíttessenek.

A takarékpénztárakat törvény fogja kötelezni, hogy ily kisebb czimleteket vegyenek, s abba helyezték el vagy betétjöknek vagy (a mi a pénz begyűjtésének csak időbeli különbsége) tartalékjoknak egy részét, például felét. E lépésre azért lesz szükség, mert igen drága kölcsönöket adtak épen ezek a kisebb takarékpénztárak a parasztgazdáknak. Tegyük föl, hogy a reform életbe lépett. Mi lett a következménye? Az, hogy e vidéki takarékpénztárak ezután még drágábban fogják a pénzt mérni adósaiknak, mint eddig tévék. S ezt mindenki kiszámíthatja, ki írót vesz kezébe. A vidéki takarékpénztárnak eddig volt évenként — mondjuk — 200.000 korona 4—5%-os betétje. Ezt elhelyezte úgy, hogy kisgazdának adta kölcsön 6—8—12%-ra. E nyereségből fizette részvényeseit s tisztviselőit. Most bejött a reform. Betétjének (vagy a betétből, vagy annak nyereségéből alkotott tartalék-alapnak) felét az intézet, a törvény parancsa szerint, kis-czimletű állampapirban helyezi el. Más szóval, a reform értelmében, az ő évi 200,000 koronájából 100,000 korona most már 4%-ot fog hozni neki. Mit tegyen a takarékpénztár, hogy azt a hiányt fedezze, mikor ez a 100,000 korona is 6—8—12%-ot jövedelmezett eddig? Világos, hogy ha csak tisztviselőit fizetni akarja, s osztalékát sem akarja annyira leszállítani, hogy részvényeit visszadobják, akkor a 200,000 koronának megmaradt másik felével kell magát kárpótolnia. Tehát ezt a pénzt úgy fogja kiadni, hogy az állami czimlet járadéka és

az eddigi nyereség közti különbözetet (mely a mi példáinkban 2—4—6%), vagy legalább is annak egy részét, rácsapja arra a 100,000 koronára, melyet a reform-törvény le nem kötött. A másik 100,000 koronát tehát nem 6—8—12%-ért fogja kikölcsönözni, hanem drágábban; esetleg éppen annyival drágábban, mint a mennyiben haszna elmaradt. Már pedig a takarékpénztár ezt a pénzt adja kölcsön kiskasszának.

E számokon lehet változtatni, az arányokat is el lehet tolni, de a dolog magva ugyanaz maradt. És ugyanaz marad az eredmény is: a kiskassa a megreformált takarékpénztártól drágább pénzt kapott, mint eddig. Pedig a célunk, melylyel elindulánk, éppen az ellenkezője volt annak. S itt még nincs is vége a láncznak,^f mert, harmadik szeme csak most következik. A harmadik lépést a kiskassa teszi meg.

A kiskassa a takarékpénztárhoz megy, mert oly pénzszerzése van, vagy oly uzsora nyomja, hogy különben kívándorolni kénytelen. Pénzt kér tehát, olcsót. A takarékpénztár, melyhez bezarándokolt, már keresztül esett a reformon. Vagy azt mondja neki, hogy (előbb említett) készletéből a 6—8—12%-os eddigi kölcsönt ezután 7—9—14%-ért adja. Vagy pedig a takarékpénztár, a reform célzata szerint, ahhoz a másik fél összeghez nyúl, a melyet állami kis-czimletekbe fektetett. Azt mondja tehát a kiskassának, — ismét a reform célzata szerint — hogy ad neki kis állampapirost, ha a gazda pénzt ad érte. Parasztunk ezt fogja rámondani: hiszen nem pénzt akarok én adni, hanem kapni. Ezzel vége az üzletnek és kezdődhetik a kivándorlás.

Ezért gondolom én, hogy ebben a tervben minden van, csak a kivándorlás orvosságából nincs benne egy csöpp sem. Megtettük a három lépést, de mint a mesebeli káprázat, mindenhová mentünk, csak oda nem, a hová szándékoztunk s legkevésbé oda, a hova a kivándorlási congressusoknak kellett volna. Mert valahogy azt ne higye valaki, hogy közönségünknek kis-czimletekkel való telítése, mint Miklós kívánja, nem lenne követendő cél. A takarékpénztárak reformját is igen helyes sürgetve fontolni. De a tervnek legjobb részein is keresztül ütötte magát, mint a sebtiben épített falon a nedvesség, annak a feltja, hogy a kivándorlási kérdésekkel keverték össze oda nem tartozó, sőt néha ellentétes kérdéseket. Így mutatkozott be előttünk részletében a

congressusoknak amaz eredendő bűne, melyet dolgozatom elején annyira gáncsoltam.

Hosszasabban foglalkoztam ez indítvánnyal, nemcsak azért, mert sok ágával sok más javaslatot helyettesített, hanem azért is, mert legkézelfoghatóbbnak látszott s az is sok részlete mindaddig, míg nem a kivándorlás szemüvegén át nézzük. Legvilágosabb bizonyítéka így annak, hogy nem jártunk rossz nyomon, mikor azt az állítást kockáztattam, hogy bőséges szerepet játszott a tanácskozásokon «a kézzelfogható módok kikerülése».

Befejezhetem e fejezetet avval a két idézettel, mely legjobban mutatja, hogy másik két megfigyelésünk itt is beválik: az önsegély elmellőzése s bizonyos retrográd vonás megújulása mindegyre előtérbe lép. Az elsöre fölkiáltó mustrának hozhatom föl a pozsonyi congressus egyik szereplőjét, ki e szavakkal: «nálunk társadalmi mozgalmakról szó nem lehet, mert a társadalmat a takarékpénztári igazgatók mozgatják» ily tökéletes javaslatot terjesztett be: «állami biztosíték mellett szereztessék be a pénz a földbirtok hitelének rendezése céljaira, mely azonban nem érintené az olcsóbb jelzálog-hitelt!»¹⁾

A második irány a hitelügyben csúcsát ott éri el, mikor azon az érthetetlen alapon, hogy úgy mint eredetileg, most is az állam föladatává tétessék a hitelnyújtás,²⁾ az előadó így beszél: «legyen tehát már végre annyi bátorsága a törvényhozásnak, a kormánynak, hogy a takarékpénztáraknak ezt a legveszedelmesebb fegyverét kiragadja a kezökből».³⁾ Ez a legveszedelmesebb fegyver pedig semmi más, mint a váltó és annak leszámítolása. Ezért tétetik az az indítvány, hogy «a takarékpénztárakkal szemben a kisgazda váltója csak közönséges kötelezvény erejével birjon» s elfogadtatik abban az alakban, hogy «a kisgazda váltója általában közönséges kötelezvénynek minősítessék».⁴⁾

Föltámad a Széchenyi előtti idők egész érvelése, a kisgazdáknak nemcsak váltóképessége korlátoztatik, hanem egye-

¹⁾ VI. orsz. gazdacongressus 47. l.

²⁾ Délvidéki congressus 143 l. de Pottere Bruno előadása.

³⁾ U. o. 193. l.

⁴⁾ U. o. 195. l.

nest összetörök hitelök csatornáit. Mindez miért? A kivándorlás megakadályozására, a kivándorlási congressusok által. Magam is megdöbbsentem tőle, hogy annyira igazam lett.

III.

Magyarországból kivándorlási áramlatok folynak a világnak különféle tájaira. Galicziát kivéve, egy országból sem bujdosnak ki annyi irányba az emberek, mint a mi honunkból. Magyarország és Ausztria két olyan állam, melyeknek kivándorlása folyton növekszik, holott a többi államé vagy megcsökken az utolsó évtizedben (mint Angliában, Franciaországban, Portugáliában, Norvégiában, és különösen Németországon), vagy kis hullámzások közt állandó maradt, a mire Olaszország ad példát. Ennyi valóság talán csak elég annak a bizonyítására, hogy bármik legyenek is e kifelé rohanó áramlatoknak okai, magokkal az áramlatokkal, a míg tényleg megvannak, számolni kell. A szorosabb értelemben vett kivándorlási politika ezért a megindult kivándorlók számára készít védő vagy korlátozó szabályokat.

Mily hajlandóságot árultak el e tekintetben a congressusok?

Említettem,*) hogy a kivándoroltak állapotait a congressusok nem kutatták eléggé. Az elbujdosóban lévők számáról, csoportjaik összetételéről, ugyanígy nem hallunk semmi tanulságot, ha csak Szabolcsi Miksának azt az állítását föl nem írom, hogy: «harmincezer szatócs vándorolt ki tíz év alatt az ország területéről».**) Hogy honnét került elő ez a szám, azt nem tudom, de hogy képtelenséget mond, azt állítom. E hiányosságok s mulasztások ellenére, s ellenére annak, hogy a congressusok alaphibája következtében a tisztán kivándorlási kérdések húzták a rövidebbet: téved, ki azt hiszi, hogy ez üléseken nem merültek föl komoly tervek s indítványok, melyek egyenest e szorosabb értelemben vett kivándorlási politikára vonatkoznak.

*) I. fejezet.

**) *Dunántúli congressus* 47. l.

A congressusok kivándorlási politikájának egyik része tovább jutott el már, mint bármely más határozatuk. Bent van törvénytárunkban. Az 1903 : IV—VII. törvényezikkek azok, melyek a kivándorlás szabályozásáról, az útlevélügyről, a határrendőrségről, a bevándorlásról szólnak, melyek 1903 márczius 14-ikén szentesítették, de mind-e mai napig végrehajtásukra még az utasító rendelet sem adatott ki. E törvények annyiban kapcsolatosak a congressusokkal, hogy a congressusi határozatok egy részének megfeleltek a törvény rendelkezései s megvan a kapcsolat abban is, hogy a törvényjavaslat főbb pontjait, (melyek később némileg módosultak) a pozsonyi gazdacongressuson mutatta meg Sélley Sándor miniszteri tanácsos.*)

A törvények, sőt eredeti javaslatuk annyira ismereteseek minden újságolvasó előtt, hogy föl vagyok mentve megismétlésétől. Magam bőven előadtam rólok bírálatos megjegyzéseimet szóval és írásban.***) Kifogásaimat, abban foglalhatom össze, hogy a kivándorlási javaslat 47 rendelkező szakasza közül 40 a német vagy olasz törvény vagy rendelet átültetése, s innét van, hogy sok rendelkezés, (mint a szállítóvállalatokról szóló egész fejezet) a mi viszonyaink között alig kecségtet teljes eredménnyel; nem helyeselhettem a kivándorlás több rendbeli megszorítását s legkevésbé azt, hogy a bérszerződéses munkásoknak és cselédeknek ne adjanak útlevelet. Magoknak az útleveleknek záros határidő alatt való kiszolgáltatását kértem s határozottan elleneztem azt, hogy az útlevéldíj fölemeltessék. Az ügynökrendszer megtartását, de szigorú ellenőrzését is óhajtottam.

Kifogásaimat azért soroltam föl, mert most a congressusok azon kivándorlási politikájára térek át, melynek már nem tett eleget a törvény. S a többi indítványok, fölszólalások és határozatok épen a törvényjavaslat hibáiban akarnak túlmenni nemcsak a törvényen, hanem sokszor minden mértéken. Szétágazó kívánalmaik hol ellentmondanak, hol ismétlődnek, de alig lehet köztök olyat találni, mely ne valamely

*) VI. Országos gazdacongressus 149. és köv. l.

**) A képviselőház 1902 december 16-iki ülésén, s három cikkben, melyek a *Budapesti Hírlap* 1902 november 12., 13., 18. számaiban jelentek meg.

autoritativ betiltásokról szólna, vagy ne a mechanikai megakadályozásokkal próbálkoznék. Különös dolog, de úgy van, hogy éppen azok az eszmék, melyeket maga általánosságuk és ridegségök kivihetetlenekké tesz s melyek legföljebb arra jók, hogy a paraszt csakugyan így gondolkozzék: «igen jó lehet az az Amerika, mert az urak tiltják»; éppen ezek az indítványok jó részben megint közigazgatási tisztviselőktől valók.

A felvidéki enquêten halljuk, hogy nem csak palliativ, hanem hatásos intézkedéseket kell rendeleti úton tenni, hogy az amerikai kivándorlás megakadályoztassék.¹⁾ (Alispáni nyilatkozat.) S míg az előadó a törvényjavaslat intézkedésein annyiban megy túl, hogy a szolgálati és munkaviszonyban állóknak szerződésök alatt megtiltaná a kivándorlást, ügynököknek pedig engedélyt egyáltalán nem adna,²⁾ addig a hozzászólók követelték az útlevelek bélyeg- és kiállítási díjának fölemelését³⁾ (alispán) «szigorítani kellene az útlevél nélkül kivándorlókra mért büntetést is, s nemcsak pénzzel, de fogházbüntetéssel is kellene sújtani»,⁴⁾ mivel a kivándorlás a mezőgazdaságot veszélyezteti, tehát korlátoztassék (alispáni nyilatkozat);⁵⁾ az arczkép-kényszer behozatalát is kívánták, bár — ugyancsak közigazgatási állítás szerint — «tótjaink magokat borotválják és majd mind egyformák». ⁶⁾

A dunántúli gyűlés azon a terven kívül, hogy nemzetközi intézkedések léptetessenek életbe a hadkötelesek elvándorlása ellen, hangot adott annak a fölfogásnak is, hogy a kivándorlásra útlevél akkor sem adandó, ha az illető magánjogi kötelezettségének eleget nem tett s megint, hogy az osztrák kormány a határán útlevél nélkül kivándorló magyar honosokat tartóztassa le;⁷⁾ az útlevéldíjak emeltessenek föl.

A délvidéki congressus merészebben vágott bele a kérdésbe. Az előadó szerint az országos kivándorlási tanács végrehajtó közegei gyanánt szereplő vidéki kivándorlási irodáknak lenne föladata «a kivándorlóknak engedélyt adni s a

1) *Felvidéki congressus* 289. l.

2) U. o. 348. l.

3) U. o. 305. l.

4) U. o. 309. l.

5) U. o. 312. l.

6) U. o. 311. l.

7) *Dunántúli congressus* 143. l.

kivándorlást irányítani»;¹⁾ az útlevéldíj tetemes fölemelése és «a külföldi ügynököktől érkező posta a címzett előtt a közigazgatási közeg által fölbontandó és a benne talált nyomtatványok, hajózási jegy stb. elkobzandó».²⁾ Egy országgyűlési képviselő erre, igen helyesen, így felelt: «amúgy is nagyon sok visszaélés történik ezen a téren is, azt is tudom, hogy semmiesetre sem fogja a mi postaintézményünk tekintélyét ez a külföldön növelni». De rögtön így felelt rá egy hang: «nem is az a célunk».³⁾ Mikor pedig egy másik fölszólaló azt jegyezte meg, hogy «hajózási jegynek Brémából vagy Hamburgból való küldése magánszemély címére semmiféle büntetendő cselekményt nem képez», a fölkiáltások így válaszoltak: «de bizony képez»,⁴⁾ bár senki sem mondta meg, hogy a világnak melyik büntető codexe intézkedhetett így. Végül a congressus annyit engedett, hogy a levelek hivatalos fölbontásánál két tanu legyen jelen.

A Székely congressus volt egyedül az, mely — bár a szerződéses munkásokat s családföntartókat megakasztó «központi» határozati javaslatokat ő is átvette — mégis a fősúlyt a kivándorlók védelmére s a kivándoroltak magyarságának megoltalmazására vetette. A munkások közvetítése tekintetében adott indítványai határozott gyakorlati érzékre mutatnak.⁵⁾

Több helyütt, többször kifejtettem már álláspontomat az elébb jelzett kivándorlási politikával szemben, mely igazán csak azt nézi — mint egyik fölszólaló mondta, — hogy a mocsárból kihalászsa a kuruttyoló békákat s akkor azt hiszi, hogy a mocsarat szárította ki. Elméleti⁶⁾ szempontból nézve teljesen biztos alapon állunk mindaddig, a míg a kivándorlást akkor tiltjuk el, ha e tilalom egyaránt érdekében van úgy az államnak, mint a kivándorlónak. Gyakorlatilag pedig különösen óvakodjunk az állami jog alapján minden oly intézkedéstől, mely teljesen keresztül nem vihető s secaturájával csak megrontja a régi haza s az elbujdosó közti kap-

¹⁾ *Délvidéki congressus*, de Pottere Brunó előadása, 68. l.

²⁾ U. o. 71. l.

³⁾ U. o. 77. l.

⁴⁾ *Délvidéki congressus* 79. l.

⁵⁾ *Székely congressus*. László Gyula indítványa 631. l.

⁶⁾ *A magyarok kivándorlása Amerikába* című dolgozatomnak V. fejezetében.

csolatot. Első pillanatra is látni való, hogy a congressusok háromszorosan is vétkeztek ez alapelvek s ezzel a kézzelfogható valóság ellen.

Először is általános kivándorlási tilalmakra ragadtatták magokat, melyek nem hogy keresztül nem vihetők, de még csak jogilag meg sem is szövegezhetők. És az az egyetlen jó oldaluk. — Másodszor, mintha az lenne a törekvés, hogy megnehezítsük a külföldre vándorolt magyarok idetartozását és egyúttal megnehezítsük a kimenetelők fölötti örökösödést. Mert másképp nem lehet megérteni az útlevelek megdrágítását, sőt az ügynökök teljes eltiltását sem, mikor e helyett ellenőrzésekre lenne szükség. Az eltiltás következtében mindenütt zűgügynökségek teremnek, a minthogy vannak ma is és ugyanaz az eset állana elő nálunk, a mely Olaszországban és Ausztriában s melyre senki sem hivatkozott e congressusokon. Olaszországban ugyanis az 1888 december 30-iki kivándorlási törvény egészen holt betű maradt, Ausztriában pedig a kivándorlási ügy legjobb ismerője határozottan veszedelmesnek tartja, hogy az ügynökségek betiltassanak.*) Harmadszor, bármilyen sietve is jártuk be e congressusi kívánalmakat, nem kerülhattük el azt, hogy meg ne akadjon lábunk olyan kötelékekben, melyek a kivándorlás mechanikai megakadályozását valamely munkaadó osztály érdekeihez akarnák hozzákötni. Az állam kivándorlási politikájába belebujtatni egy vagy más termelési ágak az érdekét s azt szögezni szembe az elindulókkal: kész veszedelem lenne.

E hármias tanulságunk azt a benyomást kelti bennem s talán az olvasóban is, hogy nagy hajlandóság van bizonyos retrográd vonásnak a fölüjítására. A II. fejezet kérdéseit tárgyalva, ott is ilyenfélét tapasztalánk. Ámbár nem tartozik e dolgozatnak keretébe, teljesség okából meg kell jegyeznem, hogy a bevándorlási politika tekintetében még jobban ki-domborodik a mechanikai megszorításoknak ez a túlzása.**)

*) Buzek: *Das Auswanderungsproblem und die Regelung des Auswanderungswesens in Oesterreich.* (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung. 1901. — 578. l.)

**) A bevándorlás szabályozásáról szerző cikkei a *Budapesti Hírlap* 1902 december 16. és 18. számaiban jelentek meg.

Elég lesz, ha néhány példát hozok föl a miskolczi congressusról.

Annak a tervnek akadt itt szószólója, «hogy a törvényhatóság közegeit, értve a járási főbírókat és polgármestereket, saját hatáskörükben föl kellene hatalmazni arra, hogy akár a régi, akár az újabb időben bevándoroltakat a községre káros befolyás gyanúja alapján kitolonczoltathassák».*) A nemzetiségi kérdések megoldását is, úgy látszik, legegyszerűbben ezen az úton akarná elérni egy másik indítványozó, ki «a nemzetiségi izgatók, mint családtagjaik vagyonának igazságos becslés mellett a magyar államkincstár javára kényszerkiszajátítását célozza.**)

Mindezen javaslatokban s a hozzájuk szegődő fölszólásokban nemcsak az méltó a megfigyelésre, hogy az államot ismét végrehajthatatlan föladatokra akarnák indítani. Ezt a irányzatot már unalomig fölhoztam, bár még mindig nem annyiszor, mint ahányszor magok a congressusok. Ezentúl az csillan ki az indítványokból, hogy még ott is a szabadságok visszaszorítására törekszik, a hol ugyanazt a célt sokkal józanabban el lehet érni az általánosításnak veszélyes és sokszor gyűlöletes túlzásai nélkül. Mert azok, kik egészséges bevándorlási politika mellett harczolunk, csak abban találhatjuk erősségünket s csak akkor használhatunk a magyarságnak, ha tárgyi criteriumokat állítunk föl tilalomfául és sem személyes gyanút, sem elkobzásokat nem fogadunk el. Ellenben több szónok szinte szenvedélylyel keresi azt az alkalmat, hogy valamely nagyszerű rendőri beavatkozással állhasson elő. Nem ritkán — mint föntebb is láttuk — ez a lendületök annyira megy, hogy az állam fogalmába belé akarják foglaltatni azt a vágyakozásukat, hogy egyik vagy másik termelő osztálynak különösen kedvezzen.

Úgy látom e naplókából, hogy a congressusokon egybeült magyar társadalomban nem egyszer kitör a hajlandóság, hogy a kivándorlási politikába még ilyen elemeket is belévigyen. S mert ez az egyoldalúság a nemzet szerves fölfogásával összeütközik s mert elharapódzását károsnak tudom,

*) *Felvidéki congressus* 290. l.

**) U. o. 289. l.

azért meg kell néznem, hogy a jó eredményeket is meg ne ronthassa. Álljunk föl figyelőhelyünkre és keressük ki a congressusok elhajlásait. Legjellemzőbb bizonyynyal az lesz rájuk, ha meg tudjuk állapítani, hogy mely kérdések jelzőtábláinál kanyarodtak el, hol kerültk el a kivándorlás ügyeit, szinte szándékosan. E hallgatásoknak igen hangos szavok van. S azért beszélnünk kell azokról a kivándorlási problémákról, melyekről a kivándorlási congressusok nem szólottak. Ez lesz befejező, negatív fölvetelünk érdekes tüneteikről.

A két nagy kérdés közül, melyet az országrészi enquêtes különös módon elkerültek, első a munkabérek ügye.

Kétségtelen dolog, hogy kivándorlási áradataink egyúttal nagy részökben óriás méretű munkabér-mozgalmak is. Külföldi megfigyelőink egyenesen azt vallják, hogy Amerika és Magyarország között nagy munkabér-kiegyenlítés megy végbe az elvándorlások által, hazánk kárára. (Így szól az essexi, hozzánk kirándult mezőgazdák nyilatkozata is. *) Ha a munkabér nem játszana oly nagy szerepet, akkor meg sem lehetne érteni azt, a mit már több ízben feszegettem, hogy kivándorlásunk számának föl- s aláhullámzása nem a mi conjuncturáinkkal van kapcsolatban, hanem azzal, hogy Amerika és Románia munkabér-viszonyai hogyan alakulnak. Világosan s kérlelhetlenül az következik ebből, hogy a munkabérek megfigyelése elsőrangú kivándorlási kérdés s hogy mindenképen azokon a módokon kell az elménket jártni, a melyeken a munkaadók boldogulásának megakasztása nélkül a munkabéreket fölemelhetjük. A problema igen nehéz; a megfigyelések gyűjtése már könnyebb, s mivel mind a kettő főként helyileg oldandó meg, ezért mind a kettő kiváltképen alkalmas arra, hogy vele a kivándorlási congressusok foglalkozzanak. És mit látunk mind ebből? Semmit.

Nagyon utána kell járnunk, hogy a congressusok testes naplójában csak szórványosan is rányissunk oly helyekre, melyek a munkabérek javításáról szólnak. Nem mernék s nem is szeretnék belőle hímet varrni, de jobb lett volna, ha nem került volna belé a temesvári congressus följegyzéseibe az a jelenet, a mikor egy földmunkás fölállt s azt panaszkolta,

*) Dymond: *Agricultural industry and education in Hungary.* (1902.) 113 l.

hogy sánczmunka bevégzésénél (állítólag) tizenöt krajczárt kapnak a munkások, a földművelésnél 30 krajczár napszámot. Közbeszóló: kap az egy forintot is. Munkás: hát kap egy forintot, de micsoda kereset ez a mai drága viszonyok között? Egy hang: képtelenségeket beszél itt össze-vissza a szónok. Munkás: Dolgoznak a munkások porban, piszokban 3%-ért és ez egy forintot tesz ki a cséplésnél. Közbeszóló: Hát ez nem elég? Egy hang: meg kell tőle vonni a szót.¹⁾ Nem lett volna-e okosabb, idegesség nélkül meghallgatni minden adatot s föl hívni mindazokat, kik a munkabéreknek a kivándorlással való kapcsolatát bizonyítani vagy megczáfolni tudják, hogy segítsenek közre és tisztázzák a kérdést.

Biz ez nem történt meg, se ott, se másutt. Annyira nem, hogy Éber Ernő külön füzettel fordult a pozsonyi gazda-congressushoz s a munkabérekérdéseket ajánlotta.²⁾ E kérdések fölvetése tekintetében teljesen igaza volt, bár következtetéseit már el kell utasítanom. Nevezetesen, mikor azt akarja bizonyítani, hogy Galicziában jobb dolga lenne a mezőgazdasági munkásnak, mint nálunk, arra támaszkodik, hogy keleti Galicziában a részes munkás $\frac{1}{11}$ -ed részt kap, a Dunántúl nálunk pedig $\frac{1}{12}$ -edet, tehát látszólag kevesebbet: elfelejti, hogy a dunántúli $\frac{1}{12}$ rész sokkal többet érhet s valószínűleg ér is, mint Kelet-Galicziában az $\frac{1}{11}$, sőt $\frac{1}{10}$.³⁾ Ellenben abban, hogy a munkabérek hatását megfigyeléseikből is, orvos-szereikből is ennyire kirekesztették, ebben a kik hibáztak, azok a mi congressusaink voltak.

A congressusok széles beszédfolyamának ez a hirtelen való megszűkülése akkor is különös, ha önkéntelenül történt. Sőt akkor talán még inkább. Hiszen előre jeleztük, hogy azokat a társadalmi tüneteket akarjuk meglegelni, melyek a congressusok gondolatirányait jellemzik s így a társadalmi törekvéseknek mélyebb rezdülései. Előre aggódunk azon, hogy magokon a kivándorlást gyógyító tanácskozásokon találhatunk oly fölfogásokra, a melyek megduz-

¹⁾ *Délvidéki congressus* 88. l.

²⁾ Éber Ernő: *Munkásbér és kivándorlás*. 1902.

³⁾ Bővebb bírálatomat erről v. ö. *Közgazdasági Szemle*. 1902. — 789. l.

zaszthatják a kivándorlást, sőt magok lehetnek kútfejei. Ez a jóslatunk többször kísértett bennünket eddigi utunkban.

Megjelent először a féktelenül túlzó államosításnak elijesztő alakjában. Majd egyet fordult s a magyar társadalomnak elernyedtségét láttuk meg benne, mely — nem is egy helyütt — az önfeladásig és megbénulásig fokozódott. Tovább haladtunk. Találtunk egészséges és buzgó tervezésekre is. De, hogy-hogy nem, mindig és mindenütt be akarta vonni őket az a káprázat, mely a kézzelfogható, kenyeretadó ajánlatok helyett ködös általánosságok és sokat ígérő ürességek kongásához vezet. Kutatásunk itt sem állott meg. Bár megállott volna. Mert magában a kivándorlási politikában bukkant ki eléink az a törekvés, a mely a szabadságjogoknak szükségtelen megszorítását sürgette.

Mint a lappangó víz-ér, úgy bugygyant föl itt is, elébb is, nem egy alkotó s megtartó, de határozottan megszorító áramlatnak a talajvíze. Oly süppedékessé tette a földet egy-egy helyen, hogy majdnem az osztály-politika zsombékjaiba vezetett. Így értünk el az utolsó két kivándorlási problémához, nem minden félelem nélkül. Az a két húsbavágókérdés ez, a hol a congressusoknak minden igyekezetüket össze kellett volna tenniök, hogy a kivándorló néposztályok sorsán segítsenek, őket kimentvén bajaikból, ide kössék a régi röghöz. I' e itt kellett volna nagyot merni azért is, mert így a congressusok kimenekültek volna abból a büvkörből, a melynek fordulásait épen most ismételtük el magunknak.

A két nagy kérdés közül az első a munkabéréké volt. Sokat vártunk és a mit kaptunk, azt nehéz a semmitől szabad szemmel megkülönböztetni. Csalódtunk mi is, talán mások is. Amerikának óriás munkabér-előnyeit, melyekkel elszívja a vérünket, kellett volna ellensúlyozni egyben-másban; ezt kellett volna legelőször megtanácskozni. Ám üres kézzel távozunk a congressusokból.

Maradt tehát a legutolsó kérdés: a legnagyobb. A föld-birtok kérdése ez. Az a kérdés, hogy az a mi parasztunk, ki földet akar venni — pedig azt akar — megvehesse azt itthon s ne kelljen nagy éhségében azt a rögot Winipegben és Bukarest parcellázott kültelkein szerezni meg. Az a kérdés, hogy mint lehessen a meggyarapodó munkából is kis-gazdát teremteni, a ki megint családtagjaival s csak félig lekötött

munkaerejével gazdasági továbbfejlődésünknek egyetlen reménysége lehet. Ha ezen nem segítünk, nincs hatalom, mely megállíthassa elvárásunkat, mert itt van méreggyökere a sorvadásnak: a bajok baja. Nincs és nem is lehet mentés másban, mint olyan földbirtok-politikában, mely mennél nagyobb erővel nyitja meg az utat a magyar parasztnak földszerzési vágya előtt. Ez fajunk megtartása, mert népünk legjobb elemétől veszi el kivándorlásra zaklató szándokát.

Vajon — kérdezem — azok a törekvések, azok a társadalmi «undercurrent»-ek, melyek a kivándorlási congressusokat jellemzik, fölmarkolták-e ezt a problémát? Kérdezem újra, és megint újra. A felelet rá tétovázó hallgatás. Vajon — kérdezem — oly kívánságai, tervei voltak-e a gyűléseknek, melyek ha nem is közvetve, de távolabbi hatásukban a parasztot földhöz juttatnák s a birtokeloszlás arányát megjavítanák? Még így sem hallok bátorító visszhangot. Vagy azt kelljen-e hinnem, hogy e földszerzés hallgatásba merült el és helyette és rajta keresztül oly áramlatok jelentek meg, melyek még megrontanák az arányt s még jobban lekötnek a földet a szerző paraszt elől? Elhígyük-e ezt mi s elhígyék-e ezt a kivándorlók? A congressusok többsége csakugyan erre az útra tért. Azért nincsen vesztegetni való idő, hanem meg kell állítani e törekvéseket már itt - a kivándorlás nevében.

A congressusokon azt látjuk, hogy a paraszt földszerzésének akadályai ritkán kerülnek szóba, akkor is bátor-talanul. De mihelyest szóba kerülnek, úgy elpárolognak, mint a víz a forró homokról. Vessünk e tüneményre egy pillantást.

A miskolci gyűlésen azt ajánlja egy előadó, hogyan alkossanak kötött középerdőbirtokot, a minek egy távolabbi következménye az lesz, hogy a nem-erdő birtok a «helyenként megnyilatkozó földéhség csillapítására szolgál, s a kivándorlásra úgy is nagyon hajlandó parasztjainkat a meglévő saját röghöz köti».*) Tehát meghalljuk, hogy van «helyenként» földéhség, s nyomban utána azt is, hogy kivándorlásra nagyon hajlandó a parasztság. Mintha a kettő között kapcsolat is lenne. S mi az orvosság? Az, hogy kössük le a középbirtokosok erdejét s a parasztnak marad a «meglévő

*) *Felvidéki congressus* 140. l.

saját rög». Vagyis jó esetben is megmarad az az állapot, mely ma kivándorlásra kergeti. Ennyi az egész.

A siófoki enquêten Szilassy Zoltán bátran és igazán megmondja, hogy a kivándorlást «gyengíteni lehet elsősorban a közgazdasági viszonyok javításával, továbbá a keresetképeesség emelésével, a közterhek csökkentésével és a földbirtok utáni jogos és indokolt vágyak kielégítésével.»¹⁾ Kár, hogy többet nem mond. Megint Rábel László a sopronmegyei kivándorlás egyik okát abban tapasztalja «hogy a népnek földéhsége ki nem elégíthető, mert földet drága pénzen sem kaphat. Ezen csak a nagybirtokosok segíthetnének olyképen, hogy bizonyos területeket parcellázva bérbe adnának.»²⁾ Javaslat, indítvány azonban ebből sem lesz. Sőt mikor még egy fölszólaló — több nem is akadt — ennyit mond: «itt említve lett (említettett), hogy a kivándorlás egyik oka a földéhség s hogy kívánatos volna, hogy a nagybirtokosok földjeiket osszák föl»: zaj és ellenmondások hangzanak föl. A gyűlés tagjait az elnök nyugtatja meg, ki «figyelmezteti a szónokot, hogy a vita során ily kijelentés nem tétetett».³⁾

A délvidéki üléseken már-már azt hiszszük, hogy eljutunk, ha nem is messze, de legalább az elindulási pontig. Az egyik előadó ugyanis ezt tudja megállapítani: «(Délvidékünkön) ott vannak azon községek, melyek parcellázásra alkalmas birtokon terülnek el, s a mely lakosság úgyszólván zsellérekéből áll. Van ezek között igen sok olyan község is, hol a háztulajdonosnak még kertje sincs. Ilyen községekben a viszonyokhoz mérten kisebb vagy nagyobb arányokban a parcellázást keresztülvinni nemcsak közgazdasági szempontból szükség és nemcsak nemzeti politikából opportunus, hanem emberbaráti szempontból immár kötelesség is».⁴⁾ És a parcellázás illetén hangsúlyozását nyomban követi az, hogy a parcellázás elsőül kínálkozó tárgyai, a kincstári és alapítványi jószágok alakíttassanak át járadékirtokokká és örök bérletekké — a középbirtokos osztály számára! — A vármegyei kérdőíveken, a kivándorlás okai között (Bács-Bodrog)

¹⁾ *Dunántúli congressus* 123. l.

²⁾ U. o. 134. l.

³⁾ U. o. 141. l.

⁴⁾ *Délvidéki congressus* 204. l.

ott van, hogy: a föld drágasága (600—1600 korona egy hold) következtében a szegény nép nem szerezhet földbirtokot. De ugyanakkor «a kivándorlás meggátolásának módozatai» közt erre nincs orvosság.*) Torontál és Temes megyék kérdőlapjain ellenben a kincstári földeknek a kisgazdák közt való eladása szorgalmaztatik, de ennyi tanulság ellenére is csak a «népies gyűlés»-en szerepel erősebben a földvágyon való segítés, persze megint -- a kormány föladata gyanánt, míg az állami s közalapítványi javadalmak bérbeadásánál erős versenyre akadnak e kis emberek ugyanezen congressusnak nem «népies» határozataiban.

A neki készült szekér így hamar megfeneklett. A kormánytámogatás hangoztatása hamar eltereli a figyelmet, a min az előzmények után már nem is csodálkozhatunk. Midőn a kormány telepítési javaslatáról kerül beszéd, akkor is érdemes megügyelni, hogy senki sem néz arra, (kivéve néhány körültekintő székelty), hogy a telepítés bármily indokolt lehet is egy-egy vidék birtokromlásainak hirtelen megakasztására, mégis a földéhség lecsillapításának legköltségesebb s mesterséges módja, melynek nyomában igen sokszor járt épen azért kudarcz. De nevezetesebb az, hogy még a kormánytervbe is a congressusok szeretnék belevinni a középbirtok fölsegítését, a mely pedig alig nevezhető kivándorlási orvosságnak. A pozsonyi congressuson úgy fejezte ki ezt az előadó, hogy a telepítésnek az is célja lenne, hogy «a tönkrement régi birtokosokon is segítenénk, mert azok így tisztesség árt kapnának birtokukért»).**)

Ha így szárnyaszegetten hull alá paraszti reménységünk, annál merészebb ívben röpül föl a congressusok termeiből két föld-idea, a melyek legjobb meggyőződéseim szerint, ha életre kapnak, megsokszorozzák a kivándorlást. Többet tesznek: legjobb népünk előtt zárják be kényszeredett okoskodásokkal Magyarország ajtaját. Ne felejtjük el, mert szükséges tudnunk, hogy mind a két reform nem az országrészi congressusok helyi tapasztalataiból s vágyakozásából fakadt, hanem mint központi, elkészített határozat vitetett le s messziről meglátszott minden gyűlésen mindkét ajánlatnak idegen volta.

*) Délvidéki congressus 45. l.

**) VI. Országos gazdacongressus 66. l.

A földbirtok kérdésének ez a két ága a törzs-örökösödés behozatala és a középbirtokú hitbizományok teremtése.

A törzs-örökösödésnek, mely a parasztbirtokot osztatlanul hagyná egy örökösnek, a többi örökösnek pedig nem adna földörökséget, ez örökösödési rendszernek behozatala fölött, közvetlenül a német agrárirodalom hatása alatt, érdekes eszmecsere indult nálunk is tavaly.*) Várjuk, hogy az ellentétes fölfogások még határozottabban fognak sorakozni s mentől jobban a hazai tapasztalatokat veszik figyelembe. Ez azonban nem a mi dolgunk most, mikor a kivándorlásról beszélünk és ennél fogva ugyancsak azt kell követelnünk, hogy ha a kivándorlási congressusok fölveszik határozatukba a törzs-örökösödés behozatalát, akkor az ilyen életbevágó reformot, mely nemzedékeket támogathat vagy temethet el, kegyetlen lelkiismeretességgel latolják meg a kivándorlás tekintetéből. Fölkapni egy partiális idegen intézményt s azzal egyenest belévágni a magyar parasztság generációinak folyamatába: ki merné könnyedén lelkiismeretére vállalni ezt a kísérletet. A ki erre szánja el magát a kivándorlás meggyógyításának érdekében, az bizonyosan csak akkor teszi azt, ha kivándorlási tapasztalatai kényszerítő erővel hajtják-üzik ide s nem térhet ki azoknak panaszó szava elől.

Vajon congressusaink ekképen cselekedtek-e? Vajon oly alapot teremtettek-e, melylyel a törzsörökösödés behozatalára szavazhatunk? Semmiképen. Két véglet jellemzi működésöket. Egyik a siófoki gyűlés eljárása, a hol ugyanaz a szakosztály egymásután végigsietett a hitelügy s takarékpénztári reform, tagosítás, telekkönyvjavítás, végrehajtási törvény átalakítása, uzsoraügy és a balatoni fürdők fejlesztésének kérdésein, míg végre az elemi oktatás, gazdasági iskolák, másrészt népkönyvtárak és mértékletességi egyletek kérdései között fölbukkanik a törzs-örökösödésre vonatkozó «központi határozat». Ezt az előadó fölolvassa indokolás nélkül s megszavaztatik hozzászólás nélkül öt percz alatt.**)

*) Baross János: *Agrár öröklési jog* I. kötet. (1902.) Fellner Frigyes: *A járadékirtokok rendszere és alkalmazása Magyarországon.* (1903.) és Fellner: *A törzs-örökösödés és a magyar földbirtok. Közgazdasági Szemle*, XXX. kötet. (1903.)

**) *Dunántúli congressus* 107—109. l.

a Székely congressusé. Itt is megjelenik a központ törzs-örökösödési javaslata és formailag el is fogadtatott. Az előadó legjobb buzgósága szerint akar helyi színezetet adni neki akkor, mikor a székely fiúleány jogintézményt a törzs-örökösödés ösének akarja bemutatni s így alakítja át javaslatait. De fölszólalások történtek s olyan politikusok egyike, kiket az agrárirányzat magáénak számít, így szól: «Az előadó által ajánlott örökösödési törvényt Magyarországon nem állíthatjuk föl. Isten őrizze Magyarországot, hogy eltérjen az egyenlőség nagy elvétől és behozza ide a német fölfogást, hogy elsőszülöttségi jog legyen, mert még ott is, a hol az fönnáll, szűk körre kellett szabni és korlátozni, mert ez nem felel meg sem a humanizmusnak, sem az igazságnak; ez lehetetlenség». Hosszantartó éljenzés és taps hangzik. Szónokok, a székelység ismerői, egymásután tiltakoznak a nép jogérzete nevében a törzs-örökösödés intézménye ellen. Végül az előadó is «elismeri, hogy nem vagyunk oly gazdasági viszonyok között, hogy a proponált javaslatok a gyakorlati kivitelben is valóvá váljanak».*) Ennél teljesebb «gyakorlati» visszautasítást nem lehet elképzelni.

Ezek után az összefoglaló pozsonyi congressus jóváhagyja az országrészi enquêtes határozatait és e jóváhagyásban, mint a kivándorlási congressusok akarata, van benne «bizonyos minimális birtokra nézve» a törzs-örökösödés.***) Ki vállalja ez indítványért a felelősséget? A kivándorlási congressusok, a mint láttuk, alig bírják el azt.

De tiltakozunk az egész törekvés ellen, a kivándorlók nevében, mindaddig, a míg két megdöntetlen tény marad előttünk. Egyik az, hogy a míg a kivándorlás oka a földéhség is, addig még növeli a bajt minden oly rendszabály, mely mesterségesen kizár egyeseket a föld jogos megszerzéséből. A törzs-örökösödés azáltal, hogy az örökösök közül csak egyet elégít ki jószággal, a többit pedig egyéb osztózásra utasítja, épen e helyeken növeli azoknak a számát, kiknek nem jut abból a rögből, melyre nemcsak vágyaik, de jogérzetök alapján jogot is formálnak. Azt tapasztaljuk, hogy földhöz nem jutó parasztunk nem itthon keres más helyet vagy más olyan

*) Székely congressus 295—310. l.

**) VI. Országos gazdacongressus 186. l.

életpályákat, melyek Németországban megvannak, de nálunk hiányoznak: hanem mikor nem tapadhat ahhoz a röghöz, melyre született, akkor tüstént azok az összeköttetések s vágyak lépnek életbe, melyek őt a külföldre, tengerentúlra vonzzák. Mikor mindez így van, akkor, míg csak döntő ellenbiztosítékot nem látunk, a törzs-örökösödés törvényes behozatalát nem a kivándorlás megszüntetőjének, hanem legvalószínűbb megsokszorozójának kell tartanom. A congressusok tárgyalásai csak megerősítettek abban a hitemben, hogy e meggyőződés mellett kell megállanom.

De második bizonyítékom már nem is ily nagy lehetőségű valószínűségi számítás. Sőt nem is az a könnyű, de helyes álláspont, mely megnyugszik itt s az újítóktól várja, hogy a kivándorlás ügyében ők mutassák meg a törzs-örökösödés hasznát s javító erejét, esetleg oly tulajdonságait, melyek még parasztunkkal is elhitetik, hogy jogérzetén nincs sérelem — mit kötve hiszek. E helyett egy egyszerű bizonyítást ajánlok. Van-e olyan állam, mely jól elválasztható részekből áll, melynek egyik részében van törzs-örökösödés, a másikban nincsen s vajon ez az államrészi különbség milyen hatással van annak az államnak a kivándorlására? Az ilyen példa, azt hiszem, döntő volna. Pedig ilyen példánk van: Ausztria. Ausztriában Észak-Tirolban, Csehországban, Felső-Ausztriában és Karinthiában törzs-örökösödési rendszer van, ellenben Dél-Tirolban, Krajnában és Galicziában egyenlő az örökösödési osztály. Mindezen tartományokból van kivándorlás. De nagy különbség van a kétféle tartományok kivándorlása között.

Az osztrák statistika alapján osztrák író állapította meg nagy alapossággal, hogy az előbb említett, törzs-örökösödésű kivándorlók, elbujdosván, nem jönnek többé vissza, hanem állandóan az idegenben telepednek le. Ellenben azokból az országokból, hol nincs törzs-örökösödés, az elvándorlókat időleges bujdosóknak kell tekinteni, kik haza törekesznek pénzükkel s itt akarnak megszállani. Ez a nagyfontosságú hatása az öröklési jognak annyira ismétlődik, hogy Sziléziában ugyanegy tartományban, a hegyi és lapályon levő falvak, épen így oszlanak meg abban, hogy a hegyi falvak törzs-örökösödése állandó kivándorlásra vezet, míg a lapályon lakik, kiknél nincs meg ez az intézmény, haza jönnek, mert belőlök csak

«ideiglenes elvándorló» lesz.¹⁾ Az összefüggés tehát annyira törvényszerű, hogy kitérni előle lehetetlen.

A kivándorlási congressusok, úgy látszik, erről megelégedtek. Ezt kell föltennem, mert lehetetlenségnek tartom, hogy ez adatokra pillantva a törzs-örökösödést idézték volna magok elé. Hagyjuk el tehát mi is.

A földkérdésnek második reformját a congressusok egy második intézménynyel akarnák valóra váltani. Az új jelszó a kötött középirtok --- középirtokú hitbizomány.

A tanácskozások eddigi iránya s azon «under-current» után, melyet éppen ebben a fejezetben nyomoztunk, meglepő lett volna, ha idáig el nem jutunk. Egy kicsit groteskül hangzik ugyan, hogy mi kötött birtokkal akarnók a kivándorló előtt Amerikát ellensúlyozni, azt az Amerikát, mely semmiféle fideicomissumot nem ismer, vagy éppen azt a Canadát, mely hivatalosan hirdeti, hogy 160 acre (17 hold) földet ingyen ad bevándorlóinak Manitobában.²⁾ De már eddigi idézeteinkben is alig tudtuk kihagyni ezt a tervezést, mely végül is követelőleg lépett föl. És tényleg már a miskolczi congressuson megzendül a kívánság, hogy «mivel a középirtokos osztály anyagi helyzete egyrészt az elmúlt félszázad eseményeinek, másrészt az őt még ma is aránytalan mérvben terhelő társadalmi és nemzeti közkötelességeknek következtében valamennyi társadalmi osztály között a legingatagabb» — kíváncsnak tartja a congressus, hogy jövőben új hitbizományok alapítása első sorban nemzetiségi vidékeken fekvő középirtokokon engedtessek meg».³⁾ Így halljuk ezt aztán a pozsonyi «összefoglalásig».

Bármennyire csábit is a tárgy, nem megyek bele a középirtok hitbizományának támadásába. Majd azt mondhatnám, hogy prófétai szerepben tetszelgek magamnak, mert első kivándorlási könyvemét évekkel ezelőtt így fejeztem be: «Tanulságunk összefoglalva az, hogy míg a magyar közép-

¹⁾ L. Buzek: *Das Auswanderungsproblem und die Regelung des Auswanderungswesens in Oesterreich.* (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Socialpolitik und Verwaltung. 1901. 494. 1.)

²⁾ *Combined circulars on Canada, Australasia and the south African Colonies.* (1902.) A londoni *Emigrants' Information Office* kiadása.

³⁾ *Felvidéki congressus* 167—168. 1.

osztály vagy épen a fölötte állók régi közönyükbe és conservatív nyugalmaikba vannak beleöregedve, azalatt a legfrissebb ország legfrissebb eszméit hozzák haza azok, kik alattok élnek és mozgolódásukkal mutatják, hogy ők modernebbek és fiatalabbak akarnak lenni, mint a középosztály. A középosztályra nézve életveszedelmet jelent ez, s a középosztály ezt nem akarja észrevenni».*) Megtoldhatnám ezt azzal is, hogy e modernizálás helyett inkább a középosztály atavistikai visszaüteseit látjuk. Befejezhetném bizonyításomat azzal, hogy mindazok, kik vérig át vagyunk hatva a középosztálynak modern hivatásától, mindazok elsenyvesztőnek tartjuk azt a «reformot», mely a középosztályt olyan vagyoni alapra akarja állítani, a melyet a bebalzsamozás és mesterséges külső erő tartanak össze, élettelenül. A középbirtokosi hitbizomány pedig e rendszabályok közül való.

Mindezzel azért nem foglalkozhatom, mert magam róttam meg, hogy a kivándorlási congressusok ilyen «ön-célú» indítványokkal lépték át, sőt zavarták össze kereteiket. Tehát nem követhetjük őket. Nekünk azonban két dolog kell megjegyeznünk.

Először jegyezzük meg azt, hogy mennél több birtokot kötnek le örökösül, annál kevesebb reménysége lehet a parasztnak, hogy ő, vagy nemzedékei földet szerezhessenek; annál maróbb lesz a földéhsége és — annál nagyobb lesz az állandó kibujdosás. Ehhez fölösleges megjegyzést tennünk.

Másodszor és utoljára ne felejtjük el azt, hogy a középbirtokosi hitbizományok tervével az országrészi congressusoknak az az áramlata, mely retrográd irányba törtetett, tetejéig jutott. S ehhez már megjegyzést kell tennünk. Mert ezt az áramlatot nyomoztuk eredetétől kezdve; most látjuk, hogy a hullám elérte taraját. Innét lefelé kell buknia és törvényszerűen visszafelé fog folyni az ár. Ez a visszafordulás pedig, a melyet várunk, a melyet követelünk, ugyanabban a jegyben fog megtérni, a melybe itt beléillesztetett. A kötött birtok jegyében. Azt értem rajta s mást nem érthetek, hogy a kivándorlás legmélyebb kútfejét csak a földéhség jogos kielégítésével szüntethetjük meg. A parasztot tehát csak úgy tarthatjuk fönn, ha ott, hol a kivándorlás szükségessé teszi.

*) *A magyarok kivándorlása Amerikába, 1899.* — 102. l.

megadjuk a jogi lehetőségét annak, hogy a kötött birtok s elsősorban a hitbizomány fölbontassék olyan módozatok mellett, melyek paraszt-birtokok alkotását teszik lehetővé.

Érdeke az ily földfelszabadítás a tulajdonosoknak is. Érdeke, vágya a parasztnak is. De érdeke mindennekfölött annak a magyar államnak, mely nem vérezhet el rettentő kivándorlási veszteségében, mely másként meg nem tarthatja népét a nemzetközi áramlatok vonzása között s melynek egyetlen kivándorlási politikája az lehet, hogy mennél több új existenciának nyisson szabad boldogulást. Ennyire talán mégis csak haladhatnánk akkor, mikor az 1834-iki országgyűlés tovább ment s oly bátor volt, hogy Deák Ferencz hozzászólása elhatározta, hogy a «majoratusok és seviratusok örök időkre eltöröltessenek.»*)

Ez a kivándorlási congressusok végső tanulsága.

HEGEDÜS LORÁNT.

*) Deák Ferencz beszédei. 2. kiadás I. k. 94—98 l.

NÉHÁNY SZÓ A KÖZIGAZGATÁSI ELJÁRÁS REFORMJÁHOZ.

I.

Mióta a közigazgatási eljárás egyszerűsítésének nevezett új ügyviteli szabályzatok életbe léptek, -- nem szüntek meg az avatott és még inkább az avatatlan kritikák, melyek annak kimutatására törekedtek, hogy az új szabályzatok nemcsak hogy nem feleltek meg a hozzájuk fűzött várakozásnak, de sőt ellenkezőleg még inkább elrontották azt, mi pedig ugyancsak reászolgált a javításra — tudniillik a közigazgatási eljárást. A napisajtó egyes organumai állandó rovátot nyitottak az ismétlődő panaszoknak és ha valaki ezen panaszokból akarna következtetést vonni, úgy csakugyan azt hihetné, hogy az új ügyviteli szabályzatok mielőbbi visszavonása, illetve alapos átdolgozása nélkül közigazgatásunk romlása fog következni. Hogy is ne, a midőn nemcsak a laikusok, hanem a közigazgatás activ tényezői közül is sokan orbi et urbi hirdetik, hogy az új ügyviteli szabályzat pontos végrehajtása elviselhetlen munkatöbbletet okoz, s hogy különösen a községi ügyvitelben a községi jegyzők közhasznú tevékenykedése lehetetlenné van téve az új szabályzat értéktelen formalismusa miatt.

Mindenesetre súlyos vád egy oly reformmal szemben, melynek tudvalevőleg bevallott czíme és czégére az volt: hogy egyszerűsítés. Itt azután elfogulatlanságunk minket is néhány őszinte szó kiejtésére késztet; így elsősorban arra nézve, hogy az új ügyviteli szabályzat tulajdonképeni érdeme nem is az egyszerűsítés, habár tagadhatlan, hogy az ügyvitel nem egy ágazatában így is tetemes munkakímélést okozott. Az összehatást tekintve azonban az új ügyvitel tényleg nem egyszerű-

sította a közigazgatás ügyvitelét, nem különösen oly mértékben, a mint azt némely jámbor az «egyszerűsítés» jelnevezésének hallatára hitte és remélte. Mert hát nem kell feledni, hogy vannak még közigazgatásunknak oly érdemes alakjai, kik a jó, illetve az egyszerű közigazgatási ügyvitel alatt olyasmit értenek, — hol lehetően kevés a dolog s hol lehetően enyhe az ellenőrzés, és így sehogysem tudnak megnyugodni egy oly állapotban, mely bizony az egész vonalon, kezdve az alispántól, le az utolsó körjegyzőig, állandó munkát, hozzá lelkiismeretes és nemzeti sajtáságunkkal nem mindenkor megegyező pontosságot is igényel. És ha mindezt az új követelményt velök szemben az «egyszerűsítés» czégre alatt akarják érvényesíteni, hamar föllázad bennök a méltatlankodás és tiltakozik az ellen, mit mindenekelőtt csúfolódásnak tekintenek. Mi tagadás benne, hát csak jórészt úgy vagyunk mi azzal az «Egyszerűsítés»-i névvel, mint azon jólelkű szülők, kik újszülött leányukat «Bellának» keresztelik, s kiknek a névben kifejezett reményét az élet utóbb meghazudtolja, a mi azonban még nem jelenti azt, hogy a nem szép külsejű Bella egyébként jó, sőt tökéletes leány is lehet. Így ha mindjárt elismerjük is, hogy az új közigazgatási eljárás egyszerűsége legalább is vitatható, de ez nem zárja ki, hogy ha ezen eljárást szabályozó rendeleteket a közigazgatás egyöntetősége és az ezen egyöntetűségben kifejezésre jutó rend szempontjából vizsgáljuk, a reformok értékét illetőleg egészen más eredményekre jutunk, mint azok, a kik kritikájokban az «absolut» egyoldalúságot képviselik. Avagy nem egyoldalúság az, a midőn valaki a közigazgatási ügyvitelt csakis azon szempontból bírálja, a mint az egy vagy más tisztviselőnek több vagy kevesebb dolgot okoz, mintha nem is a köz, a közönség érdeke, hanem a tisztviselők lehető kényelme tenné azon végezt, melyet a közigazgatásnak szolgálnia kell. Avagy hasonlóképp nem egyoldalú kritika az is, a midőn valaki azért támadja az új ügyviteli szabályzatot, mivel több tekintetben formális (külső) rendet igényel, nyilván nem pusztán kedvtelésből, hanem azért, hogy a felettes hatóság szükséges ellenőrzését lehetővé tegye és annak gyakorlását igenis megkönnyítse, tehát egyszerűsítse.

Távol áll tőlünk, hogy ezért a közigazgatás activ részességének kritikáját általában mellőzendőnek találjuk, hisz

nemcsak természetes, de egyenesen kívánatos is, hogy a közigazgatás ügyvitele azon gyakorlati tapasztalatok figyelembevételével rendeztessék, mely gyakorlati tapasztalatok a tisztviselők elfogulatlan bírálatában juthatnak helyes kifejezésre. Ámde a tisztviselő, ki kritikát mond, köteles a szoros osztályérdeken felül emelkedni, köteles gyakorlati tapasztalatait a köz javára hasznosítani, köteles egy szóval oly utat és módot keresni, mely a közigazgatás lényegét a fölösleges formalismustól megmentve, a közönség érdekét a tisztviselői kar lehetően productiv munkájával szolgálja és előbbre vigye. Egyet különösen a jó tisztviselőnek sohasem szabadna szem elől téveszteni, sem akkor, a midőn hivatalos tevékenykedést kifejt, de akkor sem, a midőn a közigazgatás terén szerzett tapasztalatairól elmélkedik — s ez, hogy a jó közigazgatás s mindaz, mi ezzel a nemzet érdekét illetőleg is szoros kapcsolatban van, egész embert, odaadó munkást, főleg pedig hivatása komolyságától áthatott polgárt igényel, kinek cultusa a kötelességé, s ki sohasem panaszkodik, ha ezzel szemben találja magát. És noha tudjuk és belátjuk, hogy a megélhetés gyakorlati pályája nem lehet ment önös vonatkozásoktól és sokszor nagyon is jogosult egyéni aspiratióktól sem, mindazonáltal mint szerény részesei a nemzet közigazgatásának, nem vélünk csalódní, ha reámutatunk azon magasabb szempontokra is, melyeknek elhomályosodni nem szabad, hacsak a közigazgatási pályát egyszerű kenyérkereseti pályává devalválni nem akarjuk. Ezek előrebocsátása után részünkről az új ügyviteli szabályok kriteriumát főleg abban keressük, hogy vajon e szabályok életbeléptetése kedvezően hatott-e a közönség érdekeit szolgáló közigazgatási rendre, így különösen előmozdította-e a czélt, hogy lehető időkimélessel, de azért kellő szabatossággal láttassék el azon nagy ügykör, melyet törvényeink a megyék (járások) és községek igazgatásába utalnak.

II.

A modern állami élettel kapcsolatos és folyton fokozódó közigazgatási teendők sok tekintetben megváltoztatták a vármegyék hatáskörét.

És a mint egyrészt a parlamentáris kormányrendszer életbeléptetése szükségképen háttérbe szorította a vármegyék politikai szereplését és jelentőségét is, úgy másrészt a vármegyékre háruló azon föladat, hogy a közigazgatási teendők túlnyomó részét saját választott közegeikkel az önkormányzat határain belül lássák el, jelentékenyen fokozta a vármegyék administratív jelentőségét, mely mint ilyen az állam érdekeit illetőleg is elsőbrendű, mert hisz az állam legfőbb érdekei, védelme az önkormányzat által ellátott és közvetített közigazgatás minőségétől is függ. Tagadhatlan, hogy a megyék átalakulása nem mindenütt tartott lépést a haladó kor igényeivel, s hogy nevezetesen a szoros értelemben vett közigazgatási teendők ellátását sok ideig és részben még ma is hátrányosan befolyásolja az önkormányzati jogok téves magyarázata. Nem hiába alkottak a megyék századokig államokat az államban és nem hiába erősödött meg bennök a tudat, hogy a központi idegen hatalommal szemben ők képviselik a nemzeti szellemet, mely mint ilyen annál tiszteltemélyebb, mennél inkább képes a központi hatalom előrenyomulását meggátolni. A multak erényei fönmaradtak emléken, és a jelen nemzedék, habár tudta is, hogy a magyar nemzeti államot kifejező központi hatalom homlokegyenest ellentétes azzal, mely ellen küzdeni egykor hazafiúi kötelesség lehetett, alkalomadtán szívesen visszatért ez emlékhöz, hogy gyenge utánzatával legalább kifejezésre hozza az ősök szunnyadó szellemét. Hisz csak reá kell utalnunk az úgynevezett «kurucz» vármegyékre, és még azokra is, a melyek a lelkesítő példák után indulni szeretnek, hogy ezzel reámutassanak azon nehézségekre, melyekkel nálunk az egységes, a pontos és a kivitelben föltétlenül megbízható közigazgatás mai napig is találkozik. Hogy pedig a közigazgatás pontossága és megbízhatósága nélkül a központi hatalomban letéteményezett nemzeti szellem az, mely elsősorban károsodást szenved, az bizonyításra nem szorul, valamint hogy az sem, hogy nem a kormányban kifejezésre jutó hatalmi tényező, hanem a parlamentáris kormány által képviselt nemzeti érdek az, mely megköveteli, hogy a kormány rendelkezék oly eszközökről, melyek a közigazgatás pontosságát egyöntetűen biztosítsák ott is, s ha kell azokkal szemben is, a hol a mult hagyományainak tévesen gyakorolt

cultusa a jelen nélkülözhetetlen munkálkodásának útjában állana. Mi sem áll távolabb tőlünk, mint a helyes önkormányzati élet megtámadása, ellenkezőleg szilárd hitünk és meggyőződésünk, hogy a megyék és városok történelmi alapokon nyugvó önkormányzatában alkotmányunk oly biztosítékait birjuk, melyekről lemondanunk sohasem szabad, mert a mi a multak harczában erősödött és fejlődött, az a jövő érdekében is tiszteletet és ápolást igényel. Ám nem hiszünk az önkormányzat érdekei ellen cselekedni akkor, ha reámutatunk azon téves magyarázatokra, melyekkel sok tekintetben találkozunk, s ha e tekintetben nem követjük azokat, kik teljes és föltétlen meghódolást követelnek akkor, valahányszor egy tényre reáfogják, hogy lám, ez is a büszke magyar önkormányzat szülötte. Minket például nem lelkesít egy remonstráló vármegye csak azért, mivel a kormány egy rendeletét végrehajtani vonakodott, mivel meggyőződésünk, hogy azon eset, a melyre az 1886 : XXI. törvénycikk 19., illetve 20. §§-ai czéloznak, csak igen ritkán fog előfordulni, legtöbb esetben pedig a remonstrálás nem egyéb, mint a honfiúi érzetnek egy specifikusan — tehát külsőségeket szerető — megnyilatkozása. Kellő fegyelmezettség nélkül lehetetlen a közigazgatás rendjét biztosítani és ezért nagyon tévednek azok, kik egyrészt az önkormányzat eszméit hirdetik, másrészt meg a felügyelet és a fegyelem hatékonyabb alkalmazása ellen tiltakoznak, mert az önkormányzat sohasem jelentheti az utóbbiak hiányát, ellenkezőleg csak akkor lehet erős és életképes, ha a tényleges szükségek fölismerésével azok kielégítésén alapszik. És ezért nélkülözhetetlen szükség egy pontos szolgálati pragmatikának mielőbbi létrehozása, mely e jogok és köteleességek pontos és szabatos körülírásával egyrészt védi a tisztviselőt az önkény nyilvánulásai ellen (a mi különben szinte a fegyelmezettség hiányának rovására esik), másrészt azonban pontosan körülírja kötelességeit is, melyekből sohasem szabad hiányoznia az engedelmességnek, melyel az alábbrendelt a felsőbbség jogos és törvényes meghagyásainak, tehát általában és rendszerint tartozik. Az új ügyviteli szabályzat e hiányt természetesen nem pótolhatta, hisz az 1901 XX. törvénycikkben gyökeredző fölhatalmazás idáig nem is terjedhetett, mindazonáltal az új ügyviteli szabályzat a szolgálati viszonyokat illetőleg is rendszeresítőleg

hatott már azzal is, a hogy szolgálati viszonyokat egyöntetűen szabályozta és ezzel mintegy megvetette alapját az összetartás és a kapcsolat érzetének, mely eddig jóformán minden megyei határnál akadályra talált. És ez határozott eredmény marad akkor is, ha mindjárt a (megyei) tisztviselői állások betöltésénél a helyi kötelek továbbra is elsőrangú tényezőkként fognak szerepelni, a mi magában véve nem is nagy baj, föltéve, hogy megfelelő intézkedések révén gondoskodás történik arról is, hogy e helyi kötelek mellett az általános szempontok is érvényesüljenek, hogy ekként a megyei életben is mindinkább tért foglaljon a tudat, hogy a megyék által gyakorolt közigazgatás egy egységes nagy cél szolgálatában áll, s mint ilyen azonos szolgálati viszonyokat igényel. Ez igényeket elégíti ki az új ügyviteli szabályzat I. «ügynevezett általános» része, mely mint ilyen szabályozza a hivatali állások betöltésének módját a pályázatokat illetőleg. körülírja főbb vonásaiban a tisztviselők köteleseit és jogait, és a felügyelet hatékonyabbá tétele által egyszersmind gondoskodni kíván arról is, hogy a köteleességek pontos gyakorlásával a közszolgálat érdekei lehetőleg biztosíttassanak.

Nem kételkedünk abban, hogy e szabályok pontos megtartása és végrehajtása esetén a szolgálati viszonyok nagy mérvben javulni fognak, a minthogy például helyes intézkedésnek ismerjük az egyes tisztviselőkről vezetendő «Törzskönyvi lapokat», melyek a tisztviselők minősítéséről is némi tájékoztatást nyújtva egyszersmind a tisztviselők működésére is buzdítólag fognak hatni. Itt természetesen kívánatos, hogy e törzskönyvi lapok kellő tekintetbe jöjenek az egyes pályázati kérvények elbírálásánál, s hogy nevezetesen mindazon megyék, melyek a mai választási rendszerhez komolyan ragaszkodnak, bizalmukat elsősorban a törzskönyvi lapok adatai szerint irányítsák, s ekkor megczáfolható lesz az a balvélemény, mely a megyei restauratióknál a protectiót tekinti ma legfőbb, sőt egyedüli érdemnek. A hivatalos működés idejének szabályozása elengedhetetlen előfeltétele a modern közigazgatásnak és valóban itt volt legfőbb ideje, hogy szakítsunk azon helylyel-közzel még létező patriarchális állapottal, a mely igaz, hogy a tisztviselőt urrá tette, de lehetővé tette azt is, hogy a hivatali teendők ellátása úri passzióvá vált az úri,

de különösen a nem úri közönség nem legnagyobb előnyére. A hivatalos órák, e talán nem mindenütt szívesen látott vendégek — lassan-lassan átalakítják a tisztviselői kar gondolkodását és a naponként és óránként pontosan visszatérő kötelességek hovatovább összeforrasztják a tisztviselőt hivatalával és életre keltik benne a hivatalnokot, ki ellen a «nobile officium» viselője eddig gyakran örökölt ellenszenvvel viseltetett. Helyesen és kellő tekintettel a tisztviselők érdekeire szabályozza az I. rész a tisztviselők által élvezhető fizetési előlegeket és itt indokoltnak látjuk kiemelni, hogy az előlegek mérvét illetőleg az új szabályzat liberalisabb, mint volt a régi megyei szabályrendeletek legtöbbike, a mennyiben a nyújtható előleg maximalis mérvéül három havi fizetést állapít meg, míg régente a maximalis előleg sok helyütt az élvezett fizetésnek csak tíz százalékaig terjedt. Viszont rendkívül üdörösnek találjuk az előlegek oly irányú korlátozását, mely szerint új előlegre a tisztviselő mindaddig igényt nem tarthat, a míg a régi előlegből bármily kis részlet is fönáll, mi által megszűntnek tekinthető azon téves gyakorlat, hogy valamely tisztviselő 4—5 hónapi idő leteltével ismét, még pedig az előzőnél gyakran némileg nagyobb előleget kért, hogy ezzel régi előlegét is törleszthesse. Az adósságnak újabb adóssággal való törlesztése minden bizonynyal irreális — és az ilyen gyakorlat, ha egyszer rendszerre válik, szükségképen az adósok helyzetének megrontására vezet, mivel az adós — jelen esetben a tisztviselő — egészen megfelelkezik életviszonyai normális budgetjéről, minek azután az lesz, illetve az lett a következménye, hogy a tisztviselő nyugdíjba lépése vagy elhalálozása esetén a nyugdíj-járulékot terhelő hátralékok a tisztviselő, illetve családja megélhetését nagyban megnehezítették. Az új szabályzat akkor, a midőn az előlegekben való élés kóros rendszerével szakítva és csupán a kivételes esetekre való tekintettel a megfelelő előlegben való részesedés lehetőségét megteremtette, egyúttal azon helyes elvet is érvényre juttatta, hogy a tisztviselők a lehetőségig takarékos és fizetési fokozatuknak megfelelő életmódot folytassanak, mi kapcsolatosan a kilátásba helyezett és föltétlenül szükséges fizetésrendezéssel remélhetőleg már a közel jövőben is létre fogja hozni a rendezett anyagi körülmények között élő és munkálkodó tiszt-

kart. Hogy e cél elérhető legyen, ehhez természetesen a hivatalfőnökök méltányos, de szigorú belátása is igényeltetik, részben a mennyiben az előlegek megadásánál mindenkor pártatlanul megfontolandó lesz a szükség mérve, melynek czimén az előleg megadása kéretik, de részben annyiban is, hogy a hivatalfőnökök kötelessége első sorban saját példájokkal és befolyásukkal a léha és könnyelmű kedvteléseknek útját állani és a hivatali kötelességek komolyságának előtérbe állításával tisztviselőtársait arról is meggyőzni, hogy a nemzet és polgártársak érdeke ma nem reprezentatiót vár a szerény anyagi viszonyok közt élő tisztviselőktől, s hogy a jó administratio nincs szükségkép egybeforrv a hajdú sújtásos ruhájával és az «Urinak vélt» életmód egyéb külsőségeivel.

Foglalkozni kívánunk még -- ezúttal azonban kritikát is gyakorolva -- az általános résznek a napidíjak és utazási átalányokra vonatkozó részével, kiemelve mindjárt azt is, hogy helyeseljük a szabályzatunk azon intézkedését, mely szerint az utiátalányt élvező tisztviselő rendszerint (azaz, ha nem magánérdekben jár el) nem számíthat föl napidíjat és útiköltséget, mivel az élvezett utiátalány természetéből foly, hogy ez átalányban találja fedezetét a külszolgálat kapcsán fölmerült mindennemű (utazás, élelmezés stb.) kiadás. Ám nem helyeselhetjük, hogy az ügyviteli szabályzat nem számolva a külszolgálatnak a járási tisztviselőknél gyakori és szükségképen ismétlődő voltára, azon elvet állítja föl, hogy a mennyiben az utiátalánynyal nem bíró szolgabíró külszolgálatot a főszolgabíró helyett teljesít, -- úgy fölmerült készkiadásait a főszolgabíró utiátalánya terhére érvényesítheti. Az ügyviteli szabályzat nyilvánvalóan azon fölfogásból indul ki, hogy a külszolgálatot rendszerint az átalánynyal bíró főszolgabírónak kell teljesíteni, míg az inkább irodai munkákra utalt szolgabíró csak kivételesen a főszolgabíró helyett megy ki a járásba, tehát méltányos, hogy e külszolgálat alkalmából fölmerült kiadások is azon átalányt terheljék, mely a kiküldetés arányában mintegy a szolgabírónak átdatott.

Nézetünk szerint e fölfogás téves, még pedig több tárgyi és alanyi szempontból egyaránt. Először is a járási közigazgatás lényege a külszolgálatban rejlik, és míg az irodai

teendők jelentékeny része egy begyakorolt irnokra bízható és a szükséghez képest el is végezhető, addig a járási, illetve a járást alkotó községek helyes adminisztrációja nem nélkülözheti a lehető gyakori és közvetlen felügyeletet, miből folyólag következik az is, hogy csak egy némileg nagyobb járás külszolgálatra — ha csak pusztán formalitásnak nem tekintjük — legalább is két munkaerőt igényel, s ekként a szolgabíró nemcsak a főszolgabíró helyett, de gyakran igenis mellette és vele együttesen köteles községi vizsgálatokat tartani. És minthogy mindent mindenkor egyesíteni nem lehet, nem habozunk kijelenteni, hogy kisebb bajnak ismerjük, ha a járási iroda egy-két óráig esetleg szolgabíró nélkül marad, mintha a járás tényleges adminisztrációja a kellő ellenőrzés és vezetés hiányában szenved, s ha a mintaszerű pontossággal vezetett járási irodát csufolja — a községek elhagyott és selejtes igazgatása. A főszolgabíró és szolgabíró külszolgálatának coordinációjából pedig az illetmények arányos coordinációja következik, azaz a szolgabírónál is a külszolgálat gyakori és ismétlődő voltából kiindulva kívánjuk a fölmerülő kiadások átalányfedezetét, még pedig vagy azon formában, hogy a szolgabírák részére is mindenütt (jelenleg csak kivételesen) útiátalány engedélyeztessék, vagy pedig olyformán, hogy a főszolgabíró személyére nézve élvezett útiátalányon kívül mint hivatalfőnök utólagos elszámolás terhe alatt egy átalányösszegről is rendelkezzen, melyből fedezendőek lesznek a szolgabíró által teljesített külszolgálat következtében fölmerült kiadások. Lehet, hogy lesznek, kik e javaslatunkkal szemben aggályoskodni fognak, hogy ennek kapcsán esetleg a járás felelős vezetője: a főszolgabíró fog a sokszor kényelmetlen külszolgálat alól menekülni és útiátalánya háborítlan birtokában a külső adminisztrációt a hivatal átalánya terhére túlnyomó részben a szolgabíróra fogja bízni. De nem tekintve is azt, hogy a tisztviselők tényleges lelkiismeretlenségével szemben mindennemű intézkedés többé-kevésbé hiúnak és eredménytelennek fog bizonyulni, így példának okáért a mai rendszer nem zárja ki, hogy egyéb biztosítékok hiányában a főszolgabíró külszolgálatát elhanyagolja, kellő felügyelet és ellenőrzés mellett annyit mindenesetre elérhetünk, hogy a tisztviselők mulasztását megállapítva, a mulasztást annak rendje és módja szerint megtoroljuk. Gyakorlati úton szer-

zett tapasztalatok például igen becseseknek mutatták előttünk a két példányban vezetett vizsgálati jegyzőkönyveket — olyformán, hogy a község vizsgálatát teljesítő tisztviselő a községben föllektetett vizsgálati jegyzőkönyvet pontosan kitölteni tartozik, a jegyzőkönyv hiteles másodpéldánya pedig időszakonként (például kéthavonként) ellenőrzés céljából a község által közvetlenül a felsőbb hatósághoz (alispánhoz) fölterjesztetik. Ilyformán és ez úton a főszolgabíró külszolgálati tevékenykedése igenis ellenőrizhető, a minthogy ellenőrizhető lesz akkor is, ha a szolgabíró külszolgálatára többé nem az ő terhére fog történni. De nem kevésbé téves másodszor az ügyviteli szabályzatban kifejezésre jutó fölfogás a szolgabíró alanyi szempontjából sem, mivel a szolgabírói állás mint átmeneti, gyakorlati ismeretek szerzésére és gyarapítására hivatott állás, a szolgabíró jövőjét illetően is csak annyiban lesz igazán hasznos, ha a szolgabíró — (a jövő főszolgabírója) — kellő módot és alkalmat talál arra, hogy a járási igazgatás leglényegesebb kérdéseivel közvetlenül megismerkedjék, ha egyszóval a folytonosan gyakorolt külszolgálat révén is közelebb lép az élethez, mint teszi akkor, ha tevékenykedését elsősorban az iktatás ellenőrzésének, a panaszjegyzőkönyvek fölvételének és a tárgyalási jegyzőkönyvek vezetésének szenteli. Hogy az ügyviteli szabályzat ezzel nem számolt, s hogy, mi több, célja talán éppen ellenkező, kitűnik azon módból is, melylyel a kiküldetéssel kapcsolatosan fölmerült kiadások elszámolását főszolgabíró és szolgabíró közt elrendeli, a mennyiben itt sem folyósítja a napidíjakat, hanem csupán följosítja a szolgabírót, hogy a (ténylegesen fölmerült) kész kiadásai megtérítését a főszolgabírótól követelhesse. Az effajta elszámolással egybekötött, nem éppen kellemes momentum azután kellőképp indokolja, hogy a főszolgabíró útiátalánya terhére való utazgatás lehetőleg ritkává váljék, a mi pedig nézetünk szerint csakis a járási igazgatás kárával történhetik.

III.

Hosszadalmas lenne az új szabályzatnak a szoros értelemben vett központi ügyvitelre vonatkozó minden rendelkezését külön felsorolni és elegendő, ha reáutalunk azon célra, melyet a szabályzat szolgálni hivatott. E cél pedig nem egyéb mint az ügyvitelt oly alakításokhoz kötni, melyek egyrészről a munkaerőket lehetőleg kimélik, másrészről pedig az egész kezelést könnyen áttekinthetővé teszik, miáltal az ügyek földolgozásának pontossága a külső renddel találkozik s ezáltal egyúttal elő is mozdíttatik. Egy évi gyakorlat után és miután a kezdet nehézségein immáron túl vagyunk, lehetetlen el nem ismernünk, hogy azon aggályok, a melyeket most egy éve sokan még tápláltak, jórészt, sőt egészben eloszlottak, egyszerűen azért, mivel az átalakítás mindenütt megessvén, az új rendnek nyilvánvaló előnyei többé kétségbe nem vonhatók. És ezzel nem csupán az igató számok nagymérvű apadására akarunk utalni, már csak azért sem, mivel ez apadás sok tekintetben csak az új igatási renddel egybefüggő technikai jelenség és távolról sem jelenti a munka hasonarányú kevesbedését, hanem konstatálni kívánjuk a haladást az egész vonalon első sorban az irattári kezelésnél, mely az alapszámrendszer életbeléptetése következtében sokkal pontosabb és a mi a fő, egyszerűbb is. Az elítélő hangok, melyek az új szabályzat életképességét is néha-néha kétségbevonták — túlnyomó részben az első napok benyomásai alatt keletkeztek, a midőn szakítani kellett a régi megszokott renddel (néha talán rendetlenséggel) és a midőn emberi természetünkől folyólag az új szabályzatban előszeretettel csak azt kerestük, a mi talán kevésbé sikerült, ellenben nem láttuk meg annak számtalan, ma már üdvösnek bizonyult rendelkezéseit. Hogy csak egy példára hivatkozzunk. Több megyében az volt a szokás, hogy a közgyűlés elé tartozó ügydarabok a többi darabtól elkülönítve, mint az állandó választmány tárgyalását igénylő darab kezeltetett olyformán, hogy az előadó véleményezés végett egyszerűen átutalta az állandó választmányhoz, melynek igatójába bevezetve az ügydarab mint alispánilag elintézett, elhevert mindaddig, a míg az állandó választmány ülését megelőzőleg az ott tár-

gyalását igénylő ügydarabok újból kiosztattak, most már érdemleges földolgozás végett. E rendszernek előnyét abban látták, hogy ilyformán a törvényhatósági bizottság, illetve az állandó választmány elé tartozó ügyek akkor is oly időtájban nyertek földolgozást, a midőn azoknak végleges elintézése is lehetővé vált, miáltal az előadmány közvetlenségét vélték biztosítani. Ezzel szemben az új szabályzat a földolgozás módját illetőleg nem tesz különbséget a közgyűlés tárgyalását, tehát állandó választmány véleményezését igénylő ügyek és a többi alispáni ügydarabok között, hanem mint emezeknél, úgy amazoknál is elrendeli az érdemleges földolgozást a beérkezés sorrendjéhez képest, azon egy különbséggel, hogy a közgyűlés elé tartozó, de alispáni uton már elintézett ügydarabok az irattárnok által jegyzék mellett összegyűjtetnek, mely jegyzék szolgál azután a közgyűlési tárgysorozat egybeállításának alapjául, míglen magok az ügydarabok a közgyűlést, illetve választmányt megelőzőleg az egyes előadók-nak visszaadtnak áttanulmányozás illetve előadás végett. Bár kétségtelen, hogy azon 2—3 havi időszak alatt, mely az ügydaraboknak földolgozásától annak végleges elintézéséig ilyformán lefolyhat, előfordulhatnak oly körülmények is, a melyek az előadó vagy magának az alispánnak véleményére módosító befolyással bírnak, s ezért az ügynek újabb földolgozását teszik szükségessé, ámde ezzel szemben az új szabályzat határozott és nagy előnye az, hogy a közgyűlési tárgyak fokozatos előkészítésével véget vet azon nagymérvű munkatorlódnak, mely mint az előbbi rendszer természet-szerű folyamánya minden közgyűlést, illetve állandó választmányt megelőzőleg tapasztalható volt, és mely munkatorló-dás nemcsak annyiban hatott károsan, hogy a többi ügydarabok földolgozását néhány napig hátráltatta, de annyiban is, hogy az előadókat néha sietségre készítette, a minek karos következményeiért azután a «közvetlenség» nem volt képes kárpótlást nyújtani. Ezen példa bizonyára nem áll egymagában és nem kételkedhetünk, hogy egyéb helyütt is visszaverték már az előzetesen elítélő kritika teréről, hogy a véleményt a gyakorlattal pótolva és kiegészítve elfogulatlaná tegyék azt, a mi a gyakorlat hijján szükségképen tájékoztatlan volt.

A szabályzat helyes rendelkezéseit kísérő elismerésünk

azonban nem terjedhet odáig, hogy a szabályzat határozott hátrányaival szemben is szemet hunyjunk, így nevezetesen nem tekintve a túlságos részletekbe való hatolást, a mely több tekintetben az egésznek rovására esik, ki kelt emelnünk az új szabályzat azon határozott hátrányát is, hogy az irodai kezelést nagymérvben megdrágította, még pedig nemcsak személyi kiadásokkal, (például a kisebb megyékben eddig hiányzó irattárnoki állások rendszerezésével), hanem új dologi kiadásokkal is. Igaz, hogy ezek egy része a beruházások jellegével bir (bélyegzők, mérlegek stb.) és így hosszú időre nézve csak átmeneti terhe, ám az új ügyviteli szabályzat némely intézkedése, így az, a mely az előadói iven kötelező használatára, a selejtezési lapok beszerzésére, a hivatalos lap kiadására vonatkozik, állandó kiadási többletet képez, mi a megyék dotatiójának fokozását föltétlenül igényli, hacsak a jelen deficit-es állapotát állandósítani nem akarjuk.

Például Csanádvármegye ez idei háztartásában a nyomtatványok szükségletére előirányzott 1800 korona helyett 3301 korona utaltatott ki, megjegyzésével annak, hogy ez emelkedés már augusztus havában következett be, azóta pedig a rovatok kimerülése következtében újabb kiutalás bár nem történt, ámde a megyét még több kiegyenlített számla terheli. Bár készséggel elismerjük is, hogy a csinos kiállítású «Előadói Ivek» általános használata nagyban emeli a kezelés külső csínját, ámde azután többlet mint külsőséget ebben csakugyan nem láthatunk és azt tartjuk, hogy a hátritolás régi módja, melylyel az előadmány — mint fogalmazvány — magának az ügyiratnak hátlapjára iratott — teljesen megfelelt a jó közigazgatás lényegének, föltéve, hogy maga az előadmány alapos és megfontolt volt. A drága selejtezési lapok pedig bátran mellőzhetők lennének, vagy legalább is olyformán használandók, hogy csak azon ügyiratok lennének megjelölendők, a melyek elévülési ideje a rendes tíz évinél hosszabb, vagy a melyek mindenkorra való megőrzése indokolt-nak látszik. Ilyformán azután elmaradna, hogy minden kicsike ügyirat egy külön selejtező lappal elláttassék, a mi végeredményben a kiselejtezési munkát még meg sem könnyíti, mert bizony tíz év múltán a lelkiismeretes hivatalfőnök újabban felül fogja vizsgálni a selejtezés alá kerülő ügyiratokat. De

minthogy tíz év multával a legtöbb ügyirat kiselejtezhető, épen ezért a külön megjelölés is csak ott indokolt, hol a szabály alól kivétel statuáltatik, a mi épen a tíz évre szóló selejtezési lapok túlnyomó számát illeti, meg lehetős költségekiméltést okozna. De még a külön megjelölendő darabokra nézve is a föltűnő lebélyegzés kellőkép pótolhatná a drágább nyomtatványt és nem vélünk nehézséget látni, hogy a községi ügyvitelnek erre vonatkozó intézkedése a központi kezelésre is kiterjesztessék. Nézetünk szerint oda kellene általában törekednünk, hogy az új ügyviteli szabályzat lényegét kiemelve és érvényre juttatva, mindazt, a mi a gyakorlatban a szorosan kitűzött czéllal kapcsolatosnak nem bizonyult, minek tehát merev föntartása csakis a formaságok tultengésére és ezzel a kitűzött czél (gyors és jó közigazgatás) elhagyására vezetne, mellőzzük, mire nézve a megyék felelős vezetőinek némileg szabadabb mozgást is lehetne engedélyezni, már csak azért is, mivel a helyi közigazgatást a speciális helyi tekintetektől teljesen mentesíteni úgy sem lehet, s a túlságos gyámkodás csakis a szükséges önállóság és találékonyság rovására esnék.

Elvégre bármily lelkiismeretes munkát végezzenek oda-fönn, minden eshetőséget előrelátni képesek még sem lesznek, épen azért a központi rendeletek végrehajtása csakis ott lehet czélirányos, hol a végrehajtói részlet kérdései szakavatott és gyakorlott kezekre bízhatók, illetve ilyenekre talál-nának is.

IV.

Mint előzőleg már kiemeltük, az új ügyviteli szabályzat ellen legtöbb panasz a községi jegyzők táborából hallatszik, kik nem mulasztanak el egyetlen alkalmat sem, hogy reá ne utaljanak azon nagymérvű munkatöbbletre, mely reájok az «egyszerűsítettnek» jelzett közigazgatási eljárásból háramlik. Kétségkívül súlyos és megszívellendő panasz, nemcsak azért, mert olyannyira gyakorlati oldalról ered, hanem azért is, mivel a községi jegyzők tényleges túlterheltsége már régtől fogva sokkal nyilvánvalóbb, semhogy az irodai munkák gyarapítása az egész községi administratióra elviselhetetlennek ne látszanék.

Egy megelőző czikkünkben már foglalkoztunk a mai községi administráció nagyobb és kisebb bajaival és reáutaltunk azon szükségre, a mely a községi közigazgatás mielőbbi reformját immár elodázhatlanná teszi, föltéve persze, hogy törvényhozásunk időt találna a gyakorlati élet igényei iránt is érdeklődni, mindig szem előtt tartva, hogy ezek állandó mellőzése és elhanyagolása csakis azon alap gyengítésére fog vezetni, mely egyedül képesíthet arra, hogy mint nemzet egy szebb és jobb jövőre aspirálhassunk. Mindezt tehát, mit két év előtt megírtunk, föntartjuk ma is, így különösen azt, hogy a községekben fekvő erkölcsi és anyagi erők hovatovább el fognak kallódni, ha részint kellő vezetés híjján, másrészt pedig a rendelkezésre álló erőkhöz képest túlterhelve a községek lakói legszűkebb hazájokban megelégedésre és boldogulásra nem lelhetnek. Ma is nézetünk, hogy az államnak igenis kötelessége figyelembe venni azon első sorban állami szolgálatokat, melyeket a községek ma helyettők, de saját anyagi erejükből teljesítenek, kötelessége első sorban minden községben államilag díjazott munkaerőket alkalmazni, hogy ez által a községek jegyzői visszaadhatók legyenek tulajdonképeni hivatásuknak, a nép czéltudatos vezetésének, jóakaratu nevelésének és önzetlen védelmének. Hogy ezt ma az adóvégrehajtó, katonai nyilvántartó, állami anyakönyvvezető stb. jegyzőtől komolyan nem követelhetjük, s hogy ezért legtöbbször ott is megelégedni vagyunk kénytelenek a látszattal, hol a lényeg elsőbbrendű föladatot tenne, ez szomorú valóság és talán egyik akadály a nemzeti műveltség, a közvagyonosodás és polgáriasodás fokozott terjedésének. Épen ezért tudatában a meglevő bajnak, a mint-hogy örömmel üdvözlünk minden jelenséget, a mely egy jobb jövő reményével kecsegtet, például a bor- és húsfogyasztási adók részleges átengedése: épen úgy teljesen elfogulatlanul kell elítélnünk minden oly intézkedést, mely, ha akaratlanul is, ha a legjobb szándék által vezéreltetve is, a községi administráció mai nyomorának csak fokozására vezetne. És ha ellenére ezen elfogulatlan álláspontunknak, nem osztozhatunk a jegyzői kar egy része által hangoztatott panaszokban, nem osztozhatunk azon nézetekben, mintha az új ügyviteli szabályzat a jegyzők túlterheltségét csak újból is fokozná, úgy teszszük ezt közvetlen úton szerzett tapasztalataink alapján,

melyek arról győztek meg, hogy az új ügyviteli szabályzat csupán a rendes és szabályszerű községi ügyvitel bevált és helyesnek bizonyult intézményeit vette mintául akkor, a midőn általánosította azt, mi már évekkel ezelőtt föltalálható volt ott, hol a községi ügyvitelnél is rendet és pontosságot, hogy úgy mondjuk európai színvonalat követeltek. Így például megyénkben az új ügyviteli szabályzat alig módosított valamit az eddigi gyakorlaton, tehát ha nem is egyszerűsített — legalább nem lényegesen, — de nem is növelte a jegyzői irodák munkáját, mert hát igtatót, panaszjegyzőkönyvet, sürgetési (határidő) naplót, járlat jegyzőkönyvet stb. vezettek már ennek előtte is. Sőt őszintén szólva meglepett, hogy az új ügyviteli szabályzatnak ily elemi intézkedései egyáltalában szóbeszéd tárgyát képezhették, s gondolkodóba estünk, hogyha mindez csakugyan újítás, akkor milyen is lehetett az a régi ügyvitel, mely egyszerűsítést igényeit, noha az irodai rend elemi szabályait sem látszott még ismerni?

És ismét vissza kell térnünk az új szabályzat helytelen elnevezésére, főleg mert a be nem vált remények miatti sopánkodás arról győzött meg, hogy a közigazgatási eljárást különösen annak legalsó fokán a községeknél — nem annyira egyszerűsíteni, mint rendezni kellett. A jegyzői magánmunkálatok szabályozásáról az új szabályzat dícséretesen gondoskodik. Így a teljesített magánmunkálatokról kötelező módon vezetendő «sorkönyv» föltétlenül igen üdvös újításnak minősíthető, a mely épen úgy alkalmas arra, hogy a jegyzőt a méltatlan gyanúsításoktól megkímélje, a minthogy egyszersmind gátat vet az esetleges visszaéléseknek is, a melyeknek ellenőrzés hiányában a magánfelek a multban ki lehettek téve. Föltűnő, hogy a magánmunkálatokat illetőleg épen azon részről, mely egyébként a központi rendezés szükségét leginkább tagadja s mely kifogásolja, hogy a központi hatalom az ügyvitel alaki részeibe is beleavatkozott, épen ellenkező panasz hallatszik oly irányban, tudniillik, hogy a magánmunkálati díjak minimumai megállapítandók lettek volna, mivel a ma érvényben lévő tarifa sok helyütt a jegyzői tekintély «kicsinylésének» látszhatik. Hát ez a fölfogás ismét csak azt árulja el, hogy közigazgatási tisztviselőink egy jelentékeny része sehogysem tud szabadulni a «külsőségek» befolyása alól, s mindig oly irányban keresi a szük-

séges tekintély biztosítékait, a hol azok lényegileg föl nem találhatók. Nem akarunk untató ismétlésekbe bocsátkozni és ezért nem akarunk részletesen foglalkozni azon tekintély minőségével sem, a mely jobban fejezhető ki koronában mint fillérben, csupán egész rövidséggel azt kívánjuk megjegyezni, hogy a közigazgatási tisztviselő és így a községi jegyző igazi tekintélye sem szenvedhet csorbulást azzal, ha a követelhető díjak a felek átlagos fizetési képességéhez alkalmazkodnak. És azok a jegyzők, a kik panaszkodnak, hogy a csekélyke díj az ő társadalmi tekintélyök rovására esik, gondolják meg, hogy az ekként fölfogott társadalmi tekintély nagyon másodrendű kérdés a szegényebb osztály megélhetési igényei mellett, s hogy az a 60 fillér, a melyet a jegyző úr talán elfogadni is restel, sok esetben egy egész nap fáradságos és verejtékes munkájának a kifejezője. Ne rangoskodjunk tehát ott, hol a rangnélküliek ezrei a mindennapi élet nehéz küzdelmeiben segítő és támogató kezeinkre várnak.

Azon váddal szemben pedig, mintha az ügyviteli szabályzatot tárgyaló nagy értekezleten nem lettek volna a jegyzők érdekeire kellő tekintettel, utalunk az értekezlet eredményeire, melyek épen a jegyzői magánmunkálatok díjazását illetőleg nagyon is szembetűnők, ha a mai szabályzatot egybe hasonlítjuk az előadói tervezettel, mely tervezetben, igaz, hogy a fölszámítható díjak egységesen szabályoztattak, ám ez oly alacsony kulcs szerint történt, hogy az értekezlet a jegyzők érdekét tartva szem előtt, mellőzte a javasolt díjtáblázatot, és a díjazás megállapítását a helyi körülmények tekintetbevételével az egyes megyék hatáskörébe utalta. Nem tudjuk, mit szóltak volna a ma elégedetlenkedők, ha az előadói tervezet díjazása a maga 20, 40, 60 filléres tételeivel tényleg életbelépett volna, annyit azonban igenis tudunk, hogy az értekezleten jelen volt jegyzők akkor örömmel látták a tervezet e részének visszavonását és megnyugvással fogadták a régebbi gyakorlat föntartását, hogy tudniillik a jegyzői magánmunkálatok díjai megyei szabályrendeletek útján állapítandók meg. És ez kétségkívül helyes és méltányos is, mert ott, hol az anyagi viszonyok (így a lakosság mindenkori fizetőképessége) oly figyelemreméltó szempontot igényelnek, a teljesen egyöntetű eljárás már azért sem lehetséges, mivel különben mi egyik helyütt arányos, az a másik helyütt

aránytalan lenne, azaz egy szegény felvidéki megye díjazását egy jobbmódú alföldi megyére kiterjesztve és viszont, úgy ez vagy a jegyzők, vagy a magánfelek sérelme volna. A magánmunkálatokkal kapcsolatosan azon községekben, hol több önálló jegyző működött, igen gyakoriak voltak a torzsalkodások a magánmunkálatok teljesítésének jogosultságát illetőleg, és nem ritka volt az eset, hogy egyes községek egész belbékéjét veszélyeztette azon versengés, mely a közigazgatási és adóügyi jegyző között fönnállott, s melynek révén mindegyik jegyző a felek különös rokonszenvére — sokszor a vetélytárs kárára annak megkárosításával törekedett. E kellemetlen és viisszás állapotokkal számolva, nagyon helyesen intézkedett az új szabályzat akkor, a midőn az egyes jegyzők magánmunkálati hatáskörét szabályozta, még pedig akként, hogy kimondotta, miszerint «oly nagyközségekben, hol több önálló jegyző van, mindegyik jegyző csak a maga munkakörébe vágó magánmunkálatokat teljesíthet», valamint akkor is, a midőn függetlenül a netalán alkalmazott községi jegyzők számától, az egész ügyvitelt (igtatókönyv, mutatókönyv stb. . . .) egységesítette, és annak vezetését — mint főjegyzőre — a közigazgatási jegyzőre bízta. Az ügyviteli szabályzat kétségtől nagy előnyeit tekintve, főként azon helyekre nézve, hol a rendnek és pontosságnak kellő mérve eddig hiányozni látszott, nem kételkedhetünk, hogy az új szabályzat lényegesen fog hozzájárulni a községi közigazgatás javításához, s hogy előkészítvén az utat a gyökeres reform mielőbbi megvalósításához, jóval nagyobb jelentőségű, mintsem azt az alaposság rovására is szellemeskedni szerető kritika föltüntetni akarná.

V.

Hiányos lenne az új szabályzat felől elmondott véleményünk, ha még különösen ki nem emelnénk azon lényeges egyszerűsítést, a melyet a kihágási pénzbüntetések új elszámolási rendje képvisel, s mely az által, hogy a nyilvántartások és pénznaplók fölötte nagy számát egyesíti (eddig 13 volt) a befolyó pénzbüntetések elszámolását pedig a postatakarékpénztár intézményének fölhasználásávala legegyszerűsíti.

rübbé teszi — minden kétségen felül hasznos és üdvös újítás s ha egyebükt nem is, de az ügyvitel ez ágánál igen is tetemes munkakevesbedést fogunk tapasztalni. Habár ma még korai is lenne az új rend gyakorlati eredményeiről beszélni, mindazonáltal nem vélünk csalódnai, ha az oly helyesen átgondolt reformnak a gyakorlati sikert is eleve megjósoljuk. Kétségeink ez irányban legfeljebb csak a befizetési lapok használatát illetőleg lehetnek, mivel némikép aggódunk, hogy a falusi nép helylyel-közzel korlátozottabb értelmi foka nem igen, avagy csak nehezen fogja megérteni és megszokni a befizetésnek ezen reá nézve teljesen szokatlan rendjét, s ezért hiszszük is, hogy a főszolgabíró előtti közvetlen fizetés, a mit a szabályzat csak mint kivételt engedélyez, általánossá fog válni, hacsak a községi előljáróság ellenőrzésével a befizetési lapok útján való lerovási idővel és fokozatosan meghonosítható nem lesz.

* * *

Bár nem szorosan az új ügyviteli szabályzatokkal kapcsolatosan, de helyén valónak találjuk, hogy rövidesen megemlékezzünk azon reformról is, a mely az 1902: III. törvény-cikkében kifejezésre jutva, a megyék háztartási rendjét teljesen megváltoztatta. És a midőn ezt teszszük, úgy nem szándékunk az elmúlt szép időket elsíratni, a midőn minden vármegye csakugyan úr volt a maga házában, nem különösen azért, mert hát e szép napoknak is megvolt a magok sötét árnyéka. Teljes megnyugvással veszszük tehát föntidézett törvény azon rendelkezését, a mely a megyei pénztárakat — mint olyanokat — megszüntette és a megyei pénzek kezelését az állami pénztárakra (adóhivatalokra) ruházta. Legkevésbbé van pedig okuk panaszkodni azoknak, a kiknek felelőssége a kezelés ellenőrzését illetőleg a multban fönnállott — és a mely felelősség a mily teljes volt, oly hiányos volt a szakszerű ellenőrzés, melynek révén fönnállott. Hisz nem egy példája van az utóbbi tizedek megyei történetének, a midőn kiváló és minden tekintetben lelkiismeretes tisztviselők áldozataul estek e nagy felelősségnek, s a midőn a kellő szakértelem nélküli ellenőrzés gyengének bizonyult, hogy az elvállalt felelősségnek kellőképen meg-

feleljen. De a mint hiszszük is, hogy az új rend előnyeit ma már a régi rendnek legelfogultabb hívei is elismerik, úgy viszont kételkedünk azon, hogy a számvevői teendők ellátásának mai rendje bárkit is kielégíthessen; ki gyakorlatból tudja, hogy mit tesz az, ha a megye háztartási ügyének administratív ellátása egy idegen, a megyei statuson kívül álló szerv által történik, ki tudja, hogy a megyei adminisztrációban mennyi fönnakadást okoz, hogy a megyei számvevők fontos és sokoldalú teendői ma a pénzügyigazgatóságok mellé rendelt számvevőségek által láttatnak el, mellékesen. Nem akarhatjuk ezáltal a pénzügyi számvevőségek készségét és alkalmazkodási hajlamát kétségbe vonni, de bizonyára sem rajtok, sem pedig a megyéken, hanem csak a két rendszer közti messzefekvő különbségeken mult, ha az első év leforgása nem hozta meg az együttműködés szükséges egységét, ellenkezőleg megérlelte a mielőbbi reform szükségének eszméjét, mely a megyéknek visszaadja, vagy legalább is teljesen rendelkezésére bocsátja, mint külön ki-rendeltséget, azon szervet, mely nélkül a megyék gazdasági és háztartási igazgatása mindenkor és szükségkép nehézkes és ferde irányzatú lesz. Hogy ez állításunk valódi és komoly alappal bír, tanuskodik azon számtalan magyarázó és szabályozó rendelet is, melylyel úgy a belügyi mint a pénzügyi ministerek is az ellentétek és surlódások, a félreértések és illetékességi összeütközések megszüntetésére törekedtek, nyilván azért, mert az ellentétek és surlódások az új rend veleszületett fogyatéksamában rejlenek, miért is azok megszüntetése nem magyarázó és útbaigazító rendeletek kibocsátása, de a baj kútforrásáig hatoló orvoslás útján remélhető csupán.

A mi pedig a törvény által kitűzött czélt illeti, mely a törvény indokolásának szavait (szó szerint) idézve nem egyéb, «mint biztosságot teremteni a közpénzek közigazgatási kezelésében, szakszerű és folytonos felügyeletet az egész vonalon; szigorúan a törvények, szabályrendeletek intézkedései, a vármegyei költségvetések és jogerős határozatok korlátai közé szorított gazdálkodást, egyszóval lelkiismeretes védelmét mindazok érdekeinek, a kiknek vagyonkezelését, vagy vagyonkezelésének ellenőrzését törvényeink hatósági kézbe tették le. stb. . . » úgy ez nem látszanék veszélyeztetve az

által, ha a vármegyék különös számvevői szervekkel láttatnak el a melyek állhatnának sőt kell is, hogy álljanak szigorú központi ellenőrzés alatt, de a mellett tagjai és részesei is lennének a megyei igazgatásnak olyformán, hogy a megyei tisztviselőkarnak egy kiegészítő részét alkotnák. Avagy talán emeli a gazdasági érdekek lelkiismeretes védelmét, hogy az önkormányzati élet legfőbb és leglényegesebb szervei a törvényhatósági bizottság és a közigazgatási bizottság előtt a számadási és gazdasági ügyek szakszerű előadásban ma egyáltalában nem részesülhetnek, mivel a számvevőség tagjai nem előadók, hanem csak az alispán mellé rendelt véleményező szakközegek, miért is a számvevői ügyek előadása egy központi előadó ügykörébe tartozik, hogy mily szakavatottsággal és mennyi subjectív érdeklődéssel párosulva, az képzelhető. Hogy ez azután milyen eredményekkel jár vagy legalább is járhat, ennek jellemzéseül utalunk az életbelépítő utasítás azon részére, mely szerint ha az alispán a törvényhatósági bizottság részéről föltett kérdésre azonnal válaszolni nem tudna, úgy jogában áll a válasz megadását mindazideig elhalasztani, a míg a számvevőség véleményét ki nem kérte és magát a kérdést illetőleg kellőképen nem tájékoztatta. Az persze megtörténhetik, hogy a fölvilágosító választ épen az nem fogja hallani, ki az «alkalmatlan» érdeklődést tanusította, valamint az sem fog a lehetetlenségek közé tartozni, hogy a válasz megadásáig a kérdés actualitása véletlenül már elenyészett, de elvégre az állami és önkormányzati illetékesség szigorúan kifejezésre jutott, ha mindjárt a tárgyalási rendnek kárára is. Abban pedig, hogy a bizottságok a számadási és költségvetési ügyek iránt érdeklődni egyáltalában nem szoktak, a közvetlen érdeklődés lehetőségét is kizáró eljárás föntartására indokot már azért sem láthatunk, mivel szerintünk a gazdasági és háztartási ügyek iránti közönbösség önkormányzati életünknek egy olyan jellegű visszassága, melyet nem elfogadni, de mely ellen küzdeni kell, természetszerűen oly módon, hogy a bizottságok közvetlen ellenőrzését, részvételét és ezzel kapcsolatosan érdeklődését is fölkeltjük és kellőképen biztosítjuk. Hogy a mai rendszer e czélnek épen ellenkezőjét szolgálja, az a fönnebb előadottakból már következik, valamint hogy következik az is, hogy a mai rendszer mielőbb módosítandó,

illetve az 1902: III. törvénycikknek a számvevői teendők mikénti ellátására vonatkozó része az önkormányzat gyakorlati érdekeinek és föladatainak tekintetbevételével alaposan revidiálandó.

A közigazgatási eljárás reformját illető bírálatunk a maga összességében mindazonáltal kedvező marad, mivel az emelt és bizonyára még más irányban is emelhető kifogások inkább csak a részletkérdésekre vonatkoznak, mi nem csodálható egy oly munkánál, mely aprólékos részletekre is kiterjed és mely fölött kritikát annyi irányban és oly sokan mondanak. Ámde ha a közigazgatási ügyvitel új szabályzatait a magok lényegében, azaz azon szempontból bíráljuk, hogy vajon mennyiben felelnek meg a célnak, hogy a közigazgatás külső ügyvitelét az egész vonalon, tehát le az utolsó kis községig is rendszeressé és egyöntetűvé tegyék, hogy a keretek rendezésével a közigazgatási munka belértékét is fejlesszék és biztosítsák, úgy ellentétben a talán csak divatos közfölfogással, az új ügyviteli szabályzatot helyes, üdvös és célravezető alkotásoknak jelezhetjük.

Ifj. NÁVAY LAJOS.

A REFORMISTA SOCIALISMUS.

Franciaországban és Németországban a socialista képviselők száma szaporodik, de a két birodalom socialista képviselőinek állása lényegesen különbözik egymástól. A míg a francia socialismus egyik ágában már kormányképessegre emelkedett, a mennyiben Millerand személyében egy időre a kereskedelemügyi tárczát foglalta el: addig a német socialismus igen messzire van a kormányképessegtől. Pedig a német socialdemocrata párt az utolsó, az 1903-ik évi választás alkalmával igen megerősödött; képviselőinek száma a birodalmi gyűlésen szaporodott. Összesen 395 képviselő közt 89 socialdemocrata; a többiek számos töredékre oszlanak.*) A különböző érdekeknek szétágazó nyilvánulását az általános szavazatjog teszi lehetővé. A socialdemocraták pártja a második legnagyobb párt és képviselőinek száma az összes képviselők számának több mint egynegyedét teszi. Még szembeszökőbb a párt megerősödése, ha a választók számát vesszük szemügyre. 1903-ban 12.490,660 választójogú német állampolgár volt, míg 1898-ban csak 11.441,094. 1903-ban összesen 9.495,952 érvényes szavazat adatott be, az 1898-iki 7.752,693 szavazat ellenében. A választásra jogosultak száma tehát 1.049,566-al szaporodott, a beadott szavazatok száma 1.743,259-el. Legtöbb szavazatot kaptak a socialdemocraták: 3.025,100-at. Utána legtöbb szavazatot kapott a centrum, 1.858,707-et és a nemzeti szabadelvű párt, 1.243,393

*) 395 birodalmi képviselő közt van 89 social-democrata, 52 conservativ, 19 birodalompárti, 9 antisemita, 100 centrupárti és e pártnak 2 kültagja, 51 nemzeti szabadelvű néppárti, 6 német néppárti, 9 szabadelvű pártegyesületi, 6 elzászi, 16 lengyel, 3 velf, 7 parasztszövetségi és mezőgazda szövetségi, 1 dán és a többi pártonkívüli.

szavazatot. Jellemző, hogy Baden, Hessen, Oldenburg, Elzász-Lotharingia tartományokban és a Hansa-városokban a conservatívek egyetlen egy szavazatot sem kaptak. Az antisemiták szavazatainak száma volt 244.587; ebből legtöbb esett Szászországra, mely a socialdemocratáknak tulajdonképeni otthona. A socialdemocrata szavazatok száma — és ez fölötté meglepő eredmény — az összes szavazatoknak majdnem egyharmadát tette.

Ha ezen számbeli eredményeket fontolóra vesszük, azt kellene hinnünk, hogy a socialdemocraták érvényesülése, magyarul, kormányképessége már bekövetkezett. Mi okozza mégis, hogy nem így van? Az okok bizonyára igen különfélék; alapulnak mind a socialismuson kívül álló körülményeken, mind a német socialismus belső körülményein. Németországnak társadalmi rendje, a kifejlett bureaucratismus és a militarismus ellenséges lábon állnak a socialismus törekvéseivel. A monarchiai kormányforma sem épen kedvező a socialista irányok fejlődésére, habár a dolog mélyebb megvizsgálása révén arra a meggyőződésre juthatni, hogy lényegében a monarchia és mindaz, a mi vele helyenként többé-kevésbbé kapcsolatos, mint a születési előjogok, a katonai és a tisztviselői intézmények, és a clericalismus nincs merev elvi ellentétben a socialismus célzataival. A szoros ellentétet inkább csak megszoktuk elgondolni, minthogy a mostani társadalmi viszonyokhoz szokott fölfogásunk nehezen helyezkedhetik belé a mostani viszonyoktól elütő viszonyokba, a milyeneket a socialismus létesítene. A létező bajokat megszokjuk és nem igen igyekszünk keletkezésök indító okaira hatni, de ha ezeket fölismerjük is, a megrázkódtatások elől kitérni óhajtva, átaljuk az erősebb gyógyító eszközöket alkalmazni. A társadalmi kérdések megoldásához, bizonyos fokig, valamennyi társadalmi tényező közeledése szükséges; hogy pedig ez megtörténhessék, ennek az érdes oldalak lesimitása elengedhetetlen alapföltétele. Ennek az egyezkedési hajlamnak szükségszerűn kettős irányban kell nyilatkoznia, még pedig egyfelől az elvek tartalmi mérséklésében, a megvalósíthatás mérve szerint, más felől az érvényesítési mód hangulatának, mondhatni, hőmérsékének csillapításában. Aligha tévedek, mikor azt hiszem, hogy a rémet socialismus érvényesülésének fő akadályá itt keresendő. Az érvényesülésnek útját állja az

erős doctrinarismus, mely a német szellemet általában, a német socialismust különösen áthatja. Az elvek merevsége az eljárási mód kiméletlenségét vonja maga után és a pártot meddőségre kárkoztatja.*)

A német szellem merevsége okozza, hogy az államot alkotó tényezők, habár külön-külön mindegyik nagygyá fejlődik, élesen szemközt állnak egymással s így természetes, ha a socialismus, mely elveiben merev és modorában kiméletlen, intransigens az állami tényezők iránt. Azt hinné az ember, hogy az alapelvek lényege vet leküzdhetlen akadályokat a megoldás elé, pedig a lényeges ellentét nem akkora, mint sokan hiszik. A nehézségek az alapeszmék nem szabatos megkülönböztetéséből és egyéni okokból, vagyis lélektani mozzanatokból folynak leginkább. Főképen azt az eszmét kell szorosan tartani, hogy a socialismus voltaképen gazdasági törekvések foglalatja és ebből a szempontból vele éles ellentétben csak a modern tökefejlődés áll, az a tökefejlődés, melynek hátrányait minden társadalmi réteg érzi.

Más természetű a francia socialismus fejlődése, mint a németé. A francia socialismusnak sok válfaja van ugyan, de köztük fölszínre vergődött az az irány, mely az érvényesülés előfeltételeinek megszerzésére törekszik és a mely érvényesülés Millerandnak kormányra jutásával gyakorlati alakot öltött. Értem a reformista socialista pártot. Igaz, hogy ennek a pártnak kormányra jutása nem részesült osztatlan támogatásban a socialisták részéről, egyebünnen is sok bizalmatlansággal találkozott; de ez a tényen mit sem változtat, csak a dolog ujdonságát, a fejlődés új stadiumának szokatlanságát bizonyítja. Az irány nagy jelentőségét Németországban igen is

*) Jellemző, hogy a német birodalmi költségvetésnek tárgyalása alkalmával Bülow birodalmi kancellár 1903. évi december 10-ikén, Bebel socialista támadásaira válaszolva, azzal vádolta a német socialdemokratákat, hogy elveikben intransigensek és erőszakosak a terrorismusig. Egyszersmind azt vetette szemökre, hogy habár elismeri fegyelmezettségeket és áldozatra készségeket, nélküli bennök a positiv tevékenységet és a program világosságát. Millerandot pedig összehasonlítva Bebellel azt mondta Bülow, hogy míg Millerand francia hazafi a javából, addig Bebel minduntalan azt hajtja, hogy nem áll nemzeti alapon; egy német Millerandnak pedig senki sem dobna annyi kölönczöt a lábai közé, mint éppen Bebel.

átlátták és maga II. Vilmos, a németeknek ötletekben dús császára, jellemzőn mondta Millerandról: ha az a miénk volna!

Millerand volt socialista miniszternek és általában a francia reformista socialis pártnak irányát és elveit leg-helyesebben megítélhetni abból a kis könyvecskéből, melyben Millerand beszédei *Francia reformista socialismus* czímen megjelentek. *) A könyv érdekes bevezetés után, mely a francia reformista socialismus elveinek ismertetését tartalmazza, egybe foglalja Millerandnak különféle alkalmakkor mondott beszédeit. A beszédek kiterjeszkednek a reformista socialismus módszerére épen úgy, mint a hogy fejtegetik a gazdasági, a társadalmi kérdések, a belügyi politika, sőt a külpolitika irányában elfoglalandó álláspontját. Nyilvánvaló czélzata Millerandnak a reformista socialismusnak elveit és eljárását olyformán megállapítani, hogy a mostani államhatalom körében létképes állást elfoglalhasson és hogy elveiből megvalósíthassa azt, a mi megvalósítható és egyszersmind közreműködhessék a francia köztársaság nemzeti és hazafias aspirációi megvalósításában. Ebből a szempontból a socialismusnak ez az iránya kiválóan francia és köztársasági; de ha az iránynak elvi lényegét elvontan vesszük szemügyre, át kell látnunk, hogy az, megváltoztatva a megváltoztatandókat, más államokra is alkalmazható, a melyekben a socialismus már nagy jelentőségre emelkedett és a melyek a magasabb társadalmi fejlődésre már megérttek.

Millerand a bevezetésben szorosán gazdasági alapra helyezkedik, mondván, hogy tátongó ür képződött egyfelől az ipari munkások között, a kik többé nem a talajnak, hanem a gépnek rabszolgái, és másfelől a munkaadó, gyakran a társas és a collectiv gazda közt, kit nem is ismernek. A socialismus céljául tűzte ki a társadalmi rendben az osztályok lerombolását, a minthogy a politikai rendben a francia forradalom a rendek lerombolását eredményezte. Azt akarja, hogy a bér munkás társi méltóságra emelkedjék; hogy az új emberiségben az egyéni tulajdon ne elnyomva, megsemmisítve legyen — a mi értelem nélküli föltétel lenne — hanem ellenkezőleg átídomítva és kibővítve legyen olyformán, hogy min-

*) *Le socialisme réformiste français*. par A. Millerand. Paris, 1903.

den ember számára a dolgokra irányuló természetes és szükséges kiterjesztést nyerjen, az életnek és a fejlődésnek nélkülözhetlen eszköze legyen.

A reformista socialismus nem akar egyes nemzetbélinek törvényt hozni, hanem általában az embernek. Közös eszmény érzete egyesítse e téren, fajbeli és nyelvbeli különbségek ellenére a két világ socialista proletariatusát. Ezzel az elvvel Millerand socialismusa a socialdemocraták általános elvét föntartja ugyan, de szembeszáll a radicalismussal akkor, a mikor viszont azt mondja, hogy sok socialista nem birt annak a csábnak ellenállni, hogy a problémát a legszorosabbra össze ne vonják és hogy valamely jövődő államnak képét meg ne rajzolják. Ezek utópiák, ártalmatlanok és a képzelődés művei; mozgékony képöket a valóság napról-napra módosítja. Veszélyessékké úgy válhatnak, ha a socialista elvet és tevékenységet hozzájuk kívánják idomítani.

Nevelés: ebbe a néhány szótagba van zárva az emberiiség jövője. De a munkások, kiknek egész munkaerejét a mostani munkarend fölemésztí, csak úgy bírnak erre fejlődni, ha törvény fogja szabályozni a nevelésügyet oly módon, hogy abban minden munkás részesülhessen. Épen úgy törvénynek kell gondoskodnia — és ez nem is vitás többé — a munka szabályozásáról, az egészségügyről és a balesetek megelőzéséről. Ez irányban már nevezetes javítások történtek, különösen a nagyiparban, de még több a teendő. Csak a mérvről kell vitázni, magáról az elvről nem.

Ily módon az egyéniség védelméről törvényhozás keletkezett, mely az egyén fejlődésével törődik és tevékenységre kelteni igyekszik mindazokat az erőket, mindazokat a gazdagságokat, melyeknek magvát az emberi lény magában hordja. E vezéreszméből folynak azok a részletes törvényhozási intézkedések, melyek a közoktatás szervezésére és a munkaszünet balkövetkezményeinek megelőzésére vagy enyhítésére vonatkoznak. A közoktatásra vonatkozólag, a törvényeknek keresztül kell haladniok minden fokon, kezdve az elemi oktatástól minden egyénre nézve, mely nélkül az ember idegenül jár hasonlói közt, keresztül a tanonczai és szakszerű oktatáson, föl egészen a legmagasabb oktatásig, melyben fő ismereteket szerezni, ismereteket, melyek a nemzet virágzásának és erejének elemei. A munkaszünetre vonatkozólag

pedig már egész törvényhozás fejlődött, mely a betegség, a munkaképtelenség, a balesetek, az aggkor következményeinek megelőzésére és enyhítésére törekszik. A társadalmi biztosítás és előrelátás új törvénykönyvének elejére az emberi jogok elsejét kell írni: az élethez való jogot.

A munkások taktikájának alapelve a társulás és a szervezkedés. Ez a két eszme egy ösvényen halad. Általok a proletariatus gyöngeségei egy kötegbe sodorva, a proletárok erejöknek tudatára jutnak; a proletárok megismerik kötelességeiket és felelősségeiket.

Professionalis és cooperativ syndicatusok, melyekbe a proletariatus könnyen alakul, képezik az első csoportozatot. Nincs messze az idő, a melyben általánossá válik a meggyőződés, hogy a munkásvilágnak nemcsak a műhelyen kívül kell szervezkednie. Kezdeményezett is Millerand egy törvényjavaslatot a munkásviszályok békés kiegyenlítéséről,*) a melyben célul tűzte ki a munkások szervezetlen tömegét állandó szervezettel helyettesíteni, a mely szervezet minden műhelyben választott munkásokból alakult testületből állna és az igazgatósággal folyton érintkezve, megfontolt elhatározásokra alkalmas lenne.

Látnivaló, hogy mindezen elvek tulajdonképen újat nem tartalmaznak és nagyobb részben oly természetűek, hogy megvalósításuk nehézséggel sehol sem találkozhatnak. Általában azt mondhatni rólok, hogy mindenütt megállhatnak a hol kifejlett gazdasági élet, előhaladt socialis törekvések vannak.

Más lapra tartoznak Millerand azon érvelései, melyek a socialismust közel kapcsolatba hozzák a köztársasági kormányformával. Ebben Millerand különösen francia érdekelt szolgál, a mennyiben célja a socialismust francia talajon meggyökereztetni, azzal kiválón hazafias ügyet is előmozdítani akarva. Azt tartja ugyanis, hogy a köztársaság a socialismusnak politikai formulája és azért Franciaországban a socialismus actiója, a köztársasági és általános szavazati elv mellett, kedvező körülmények közt mozog. Ezért a socialista democratiának Franciaországban nemesak joga, hanem kö-

*) *Le projet de loi sur le reglement amiable des différends de travail.*

telessége is alkotó tevékenységet kifejteni. Nem szorítkozhatik pusztá forradalmi verbalizmusra, hogy a felelősség elől kitérjen és nem elégedhetik meg meddő tanszerű bírálatával. A socialismusnak Franciaországban belé kell avatkoznia a belügyekbe, minthogy át kell éreznie a közszükségleteket, lévén folytatója és örököse a köztársasági democratia hagyományainak. A socialismusnak foglalkoznia kell a pénzügyek jó rendjével, a mely a socialis reformnak alapja; foglalkoznia kell a nemzeti termelés épségben tartásával és fejlesztésével; gondjaiba kell vennie a közmunkákat, az ipar, a kereskedelem és a mezőgazdaság szolgálatára szánt javításokat, a mely ügyek a socialis rendtől elválaszthatlanok.

Érthető, hogy Millerand, francia hazafi lévén, a socialismus actiójára kedvezőnek tartja a létező francia körülményeket és különösen a köztársaságot, de ha a gazdasági és társadalmi érdekek lényegét vizsgáljuk, épenséggel nem mondhatjuk, hogy azok kizáróan a francia köztársaságra nézve állnának; mert az érdekek és orvoslásuknak bár gyökeres, de alkalmazkodó módja megáll a monarchiákra nézve is, a melyekben a gazdasági fejlettség magas fokra hágott és a melyekben a socialista törekvések már nagyban előtérbe léptek. Millerand iránya nincs Franciaországhoz, különösen nincs a köztársasági kormányformához kötve; jól érzik ezt például Németországban.

De az alkalmazkodás szelleme áthatja Millerand reformista socialismusát más téren is és az ebbeli szükséglet Franciaországon kívül is érezhető. Így a haderő fejlesztését szükségesnek tartja, az állam önnön föntartása érdekében, míg a különféle kormányok a nemzetek roppant gazdasági megkönnyítésére a lefegyverezést egyetértőleg el nem határozzák. Ez bizony igen általános tétel és igen messzire tűzött határidő. Az európai continensen a lefegyverezés beláthatlan időre nem következhetik be, sőt megfontolva azt, hogy már az Európán kívüli hatalmak bevonvák az európai érdekközösségbe, valami különös merészség nélkül állíthatni, hogy a lefegyverezés emberi belátás szerint sohasem fog bekövetkezni. Arról lehet vitázni, föntartandó-e az állandó hadseregeknek mostani rendszere, vagy nem lenne-e célszerűbb helyökre néphadakat alkotni, az amerikai militia-rendszer szerint — de hogy fegyveres erőre szükség van és lesz, az kétségtelen.

Millerand pártjának taktikájára nagy súlyt helyez. A socialismust méltán forradalminak véli nevezhetni, mert a leggyökeresebb forradalom az, mely a bérrendszer eltörlésére irányul. A forradalmi jelleg illetén kimagyarázását szükségesnek mondja, minthogy a «forradalmi» szó különben kétértelműséget okozna. Pártját, minthogy célja törvényes reformok megvalósítása, bátran «reformista» socialismusnak nevezi. Szerinte választani kell a két módszer közt: vagy várni kell egy titokzatos dátumra, a melyen valami csoda rögtönösen megváltoztatja a világ áramlatát, vagy pedig napról-napra, reformról-reformra, türelmes erőfeszítéssel, lépésenként kell a haladást előidézni. A reformista socialismusnak módszere az utóbbi: nem kelt chimérás reményeket, megtartja ígéreteit és felelőssége érzetében teljesíti kötelességeit eszménye és hazája iránt.

Millerand elveit politikai banketeken, választási program- és parlamenti beszédekben részletesen kifejtette. Irányának éle szorosan véve csak a nagy tőkepénzesek ellen fordul.

A mint 1896. évi május 30-ikán Saint-Mandéban tartott banketbeszédjében kifejtette, a socialismusnak célja, hogy minden egyén számára a társadalom kebelében biztosítsa a személyiségének megfelelő fejlődést. Ez a cél két föltételt von maga után, melyek egyike a másiknak tényezője; egyike a tulajdonnak biztosítása, vagyis biztosítása az egyén legszükségesebb és fejlődésére legnélkülözhetlenebb dolgoknak, másik a szabadság, mely csak hangzatos szó, ha alapját és biztosítékát nem alkotja a tulajdon. Ezzel szemben úgy találja, hogy a mai anarchista capitalismus mind az egyéni tulajdont, mind a szabadságot veszélyezteti, mert benne senki számára nincs biztosság; földműves, iparos, kereskedő, szellemi és kézi munkás minden esélynek ki van téve. Ebbe az anarchista állapotba csak a collectivismus hozhat üdvöt. A capitalismus a tőkék központosítása révén a kistulajdonosok kisajátítására, a munka és a tulajdon dissociációjára, új feudalismus megalkotására törekszik, a mely irány központosítván a termelő eszközök tulajdonát, lassú, de kérlelhetlen fejlődéssel az egész nép gazdaság-politikai és erkölcsi életének korlátlan urává lesz, szülve a rabszolgaságnak mostani formáját, a melynek bérrendszer a neve.

Hogy ezek a bajok a termelés minden ágában nyilvánulnak, az anyagiban úgy, mint a szellemiben, az tagadhatatlan. A bajt minden gondolkodó érzi, de mindannyi tétováz, ha orvoslásának eszközeiről van szó. Millerand nem tétováz; véleménye szerint a capitalista tulajdont socialista tulajdonnal kell helyettesítenie. E célra a termelés és a csere három classikus csoportjának átidomítására kell törekedni: ezek a hitel vagy a bank, a vasúti szállítás és a bányászat.

A termelés eszközeinek fokozatos socialisatiója szükséges. Ezáltal a kistulajdonosok nyernének, minthogy tulajdonukat a socialisatio nem veszélyezteti, sőt ellenkezőleg gyarapodnának a nagyiparosoknak a socialis dominiumba való fokozatos bekebelezésével. Ez a socialis programm lényege; megvalósításának három alapföltétele van:

első az állam interventiója a termelési eszközök socialisatiójára, úgy hogy a capitalista uralom átmenjen a nemzeti uralomba;

második a közhatalom megragadása az általános szavazatjog által; és

harmadik a munkásoknak nemzetközi egyetértése.

Beszédjeiben ismételve kiemelte Millerand, hogy az ő socialista pártja hazafias párt és hogy előörse a köztársaságnak. Eszközeik nem erőszakosak. Életképességek önmagokban rejlik és a kölcsönös rábeszéléstől várják érvényesülésüket. Millerand nem adja föl a kapcsolatot, mely pártja és az internationalismus közt létezik. Különösen Carmauxban tartott beszédjében, melyet Jaurès megválasztatása alkalmából rendezett ünnepélyen 1902-ik évi október 12-ikén mondott el, kiemelte, hogy a nemzetközi viszonylatok annyira elszaporodtak, hogy egyrészt a háború esélyei ritkábbak lettek, de másrészt a munka szabályozása nemzetközi törvényhozást igényel. És ez természetes. Az ipar és a kereskedelem kapcsolatai dolgában a népek közti választó falak mindinkább leomlanak.

A munkások közti érdekazonosság önkényt értődő és a munkások átözönlése az egyik állami területről a másikra nagy mérveket ölt s így az államok napról-napra inkább kénytelenülve lesznek egyöntetű elveket megállapítani a munka szabályozása és a munkásviszonyok rendezése érdekében.

A nemzetközi viszonyok ezen fájának is legtermészetesebb közvetítője a diplomatia volna. De Millerandnak igaza van abban, hogy a diplomatiának e téren még kevés érzéke van, még democratiákban is. Aristocrata szervezetű államokban még kevesebb. A diplomatiái szolgálat kevés kivétellel a nagy vagyonú és előkelő születésű egyének kezében van, kik kiváltságos helyzetöknél fogva fölötte állnak a munkásosztályoknak, bajaik iránt kevés érzéssel bírnak, sőt jobbára idegenkednek tőlök. Ezenkívül a diplomatiái szolgálatban az üres és sima formaiság túlburjánzik; benne a külsőség, a látszat előli a természetességet, a lényegét. A világ államvezetés dolgában nem sokat változott Oxenstierna óta, a ki úgy találta, hogy a világot kevés bölcsesség kormányozza. Pedig Bismarck is mondta, hogy a jövődő diplomatiája tulajdonképen gazdasági kérdések képviselésében fog állni és ezt az axiómát a socialismusnak mostan folyó századában ki kellene terjesztetni a munkásviszonyok képviselésére. Persze nem ellenző, hanem pártoló, szervező szellemben.

Ugyanebben a beszédben Millerand felsorolta azokat a törvényhozási intézkedéseket, melyekkel az uralkodó republicanus többség ki akarja elégíteni a munkásosztályokat. Tárgyalásra vár a szabadalmak reformja, melynek czélja a kiskereskedők terheinek csökkentése. A nyolcz órai bányamunka már keresztülment a képviselőházon és a senatus jóváhagyására vár. Az alkalmazottak sorsának javítását czélozza a kereskedelmi bíraskodás. A felső munkatanács teendőjévé teszi a tanonezügy reformját. Javaslatba akarja hozni Millerand a professionalis syndicatusokról szóló 1884-iki törvénynek kiterjesztését, valamint a munkások viszályainak kiegyenlítéséről szóló törvényt. Mind a kettőnek vezéreszméje lesz a munkás-szervezetek sürgős szükségessége. Támogatni fogja a munkások nyugdíj-törvényét, mely képviselőházi tárgyalás előtt áll. A munkások nyugdíjához szükségesnek tartja a munkások anyagi hozzájárulását; ez az elv elismerésre méltó, minthogy az önszegély elve a nyugdíj intézményét magasabb erkölcsi talapzatra emeli, mintha a munkások csak az állam segítségével bízakodnának. De az önszegélyzés elve rokonszenvesebb formában tünteti föl az intézményt a munkáskörökön kívül álló társadalmi elemek szemében is.

Millerand reformista socialismusa oly messzi áll a radicalismustól, mint a tőkepénzes uralomtól. Közép úton igyekszik haladni, azért a józan gondolkodók közt bizalmat gerjesztett ugyan, de másfelől a plutocraták épen úgy idegenkedtek tőle, mint a legszélsőbb irányú socialisták. Képviselői program-beszédjeiben folyton hangoztatta, hogy a socialisták kötelessége a köztársaságban, az általános szavazatjog segítségével szervezett és kormányképes párttá alakulniok: A socialisták túlzott illúzióit kellő mértékre igyekezett leszállítani azzal, hogy mindúntalan figyelmeztette őket, hogy a társadalmi rendnek átalakulása nem fog valami büvessző segítségével, sem csodával, sem erőszakkal megtörténni, de azoknak értelmes, kitartó akaratából, a kik a mostani helyzetnek áldozatai. Ezek: kereskedők, kik a tőkék központosításával ki vannak sajátítva; tőkepénzesek, kiket a pénzügyi tönkök (krachok) kifosztottak; munkaadók, kiket az uzsora megviselt; kézi és szellemi munkások, kiket korlátlanul szoktak kihasználni. Látnivaló, hogy Millerand a képzelhető legtágabb körű elemeket vonja eszméi körébe. Küzdeni tulajdonképen csak a haute finance ellen küzd, a melynek kezében van minden társadalmi hatalom. Nézete szerint a nemzetnek ettől az újkori cosmopolita feudalismustól vissza kell hódítania az általa bitorolt erősségeket: a francia bankot, a vasutakat, a bányákat.

Különösen az 1898-iki képviselőválasztás alkalmából tartott programbeszédjében kijelölte az eszközöket, melyekkel a parasita plutocratismus ellen küzdhetni remél. Ezek: a közoktatás laikussága, a köztársaság méltóságának megfelelő, de kalandosságtól ment külpolitika, a jogszolgáltatás reformja, a nők jogainak kiterjesztése, a kétéves katonai szolgálat behozatala, nemzeti ellátó pénztár aggod részére, az adórendszer reformja, a jövedelemre és az örökségekre progressiv adó behozatala és a többi adók helyesebb fölosztása. Ezeken kívül az 1902-ik évi képviselőválasztás alkalmával tartott programbeszédjében még a következőket jelölte meg a következő törvényhozás teendőiül: a szabadalmak reformját, melylyel a kiskereskedelmen 25 %-nyit könnyíteni vél, a raktárakban és a műhelyekben az egészség és a tisztaság biztosítását, a bányamunka idejének korlátozását, a munkások biztosítását visszavonulás esetére, a vasúti mun-

kások helyzetének javítását, a munkából folyó viszályok békés kiegyenlítését.

Mindezen reformtörekvések a munkások helyzetének javítását és, mind közvetve, mind közvetlenül, a nagy tőkék fölhalmozásának megakadályozását veszik célba, de tulajdonképen nem mondhatni, hogy egyes társadalmi rétegek és osztályok elleni izgatást tartalmaznának, azt meg épenséggel nem mondhatni, hogy az aristocratia és a földbirtokosság ellen volnának irányozva. Legfeljebb az adórendszer gyökeres reformja és a közoktatás laikussága okozhatnának komoly aggályokat szélesebb körökben. A gyökeres adóreformról is lehet beszélni, minden persze a progressio mérvétől függ: a mérsékelt progressio méltányos, a mértéken túli kifosztás. A közoktatás laikusságára vonatkozólag mondhatni, hogy oly országokban, a hol több vallásfelekezetet van, a papi oktatás föltötte üdvös is lehet. Itt a felekezetek egymással és az állammal versenyezve kölcsönösen egyensúlyban tartják egymást és szaporítják a cultura tényezőit. Franciaországban másképen áll a dolog; itt különben más érvek is harcolnak a papi közoktatás ellen. Franciaországban a papságban, különösen az oktatással foglalkozó szerzetesrendekben találhatók a politikai pártok legveszélyesebb tüzhelyei. Ott a közoktatás leple alatt leginkább izgatnak a különféle pártok érdekében a köztársaság ellen.

Az embernek nem kell köztársasági elvűnek lennie és különösen nem kell socialistának lennie annak átlátása végett, hogy Franciaországnak a köztársaság a legczélszerűbb kormányformája; leginkább biztosítja a nyugalmat és a fejlődés szabadságát, a különféle trónkövetelők törekvéseivel szemben. Millerand beszédeiben mindenütt hangoztatta, hogy a socialismus kormányformája a köztársaság és hogy céljait csak az általános szavazatjog segélyével valósíthatja meg. Az általános szavazatjog követelménye, a többi alapföltételek mellett, megállhatna más országokban is; mert kétségtelen, hogy a negyedik rend érdekeinek megvalósítása az alsóbb társadalmi rétegek közreműködése nélkül alig képzelhető. De a köztársasági államformát mint a reformista socialismus alapföltételét föllálitani csak Franciaországra nézve lehet, ellenben más államokra nézve, melyek történeti hagyományokon alapúlnak, sőt a melyeknek fönnállása bizonyos

tekintetben a monarchiai kormányformához van csatolva, nem.

A reformista socialismusra szerencse, hogy nem. Azért állíthatni, hogy a reformista socialismusnak benső jogosultsága a kormányformától független; fődolog az a szellem, mely az illető államot átlengi. Ennek a szellemnek szabadnak kell lennie, mely valamennyi társadalmi rétegnek érvényesülését biztosítja.

Hasonló kiválóan francia szellem hatja át azokat a beszédeket, melyeket Millerand a külpolitikáról tartott. Alkalmazkodik a szükségletekhez általában és Franciaország nemzeti szükségleteihez különösen. Ezen szempontokból beszél meg a francia-orsz szövetséget, a francziák beavatkozását a china-japáni bonyodalomba, a francia-német egyetértést, mely a kieli-csatorna megnyitása ünnepélyén való részvételben nyilvánult. Óva intett Millerand, akkor még nem miniszter, csak egyszerű képviselő, azoktól az illúzióktól, melyeket sok francia táplált a francia-orsz szövetség felől és a melyek kegyetlen csalódások eredete és előjátéka lehetnek. Az álló hadseregre nézve elismeri ugyan Millerand, hogy megszüntetése a socialista programhoz tartozik, de kijelenti azt is, hogy e kérdést Franciaország egyoldalún nem oldhatja meg, nehogy kiszolgáltassa magát ellenfeleinek. Ezért a francia socialistáknak el kell fogadniuk a kötelező katonai szolgálatot és a katonai költségvetést. Franciaországnak, úgy mondá, egyensúlyozó szövetséget kell fölállítania a hármasszövetség ellen. E mellett a szövetkező államok kormányformája és belső politikája háttérbe vonuló tekintetek; ezzel Millerand nyilván szemet húnny mindazok előtt, a mik Oroszország belsejében történnek és a mikkel a socialistáknak van legkevesebb okuk meglegedve lenniök. Egyébként Millerand békét akar, de a concentrációs békét, melyben a francziák a jövődre nézve összeszedhetik magokat. Millerand ez elvei a francia hazafira vallanak, a ki érzületeit összhangzásba igyekszik hozni az ő reformista socialismusával és a francia közvéleménnyel.

A kötetke végén Millerandnak *Les grèves* című czikke van közölve, melyet bevezetésül írt Huretnak hasonló című könyvéhez. Huret könyvében azokat az eredményeket csoportosította, melyeket a *Figaro* az ezen ügyben tartott szakérte-

kezet alkalmából összegyűjtött. Huret könyvének tárgya *a munka föltételeire vonatkozó viszályok békés kiegyenlítéséről* szóló törvényjavaslat, melyet Waldeck-Rousseau mellett Millerand is aláírt.

A Millerand írta bevezetés, a törvényjavaslatot magyarázva, abból az elvből indul ki, hogy a munkaadó és a munkások tömege közt szabályos és rendes viszony létesítendő. Ez az intézmény szükségli, hogy a munkások tömege oly szervezettel helyettesítendő, mely gondolkodni, akarni és cselekedni bír. Ennek az eszmének megvalósítására szolgál a munkások közül választás által alakított testület, mely érdekeiket képviselje és védje. Az intézménynek célja munkaadó és munkás közt benső kapcsolat létesítése, félreértések esetén az egyetértés létrehozása és ennek a révén a munkaszünetések megelőzése vagy legalább is azoknak ritkábbá tétele és hamaros elsimítása. A cél minden irányban üdvös. A tervezett intézmény ellen munkások köréből azt az ellenvetést tették, hogy syndicatusaik tekintélyét csökkenti és hogy saját tevékenységökből a rögtönösséget és az előreláthatatlant elveszi, vagyis épen azt, a mi őket alkalomadtán szintén ellenállhatatlanná teszi. Csakhogy Millerandnak igaza van abban, hogy az intézménynek épen az az előnye, a mit ellenfelei hátrányának tartanak. Az intézmény alkalmazása a munkások jogainak elismerését foglalja magában és föltételezi, hogy a munkások műhelyében absolutismus helyett alkotmányosság létesüljön. Csak előnyös lehet a munkásokra, ha ügyeik elintézésében érett megfontolás dönt, a szenvedélyek uralma alatt álló hirtelenség és rögtönösség helyett. Ha a békés kiegyenlítés sikerül, az nem válhatik a munkások sérelmére. Ha nem is valósulnak meg összes túlzott követeléseik, a méltányosság határain belül érvényesülhetnek kívánságaik, a nélkül, hogy a viszály őket túlságos izgalmakba sodorja és a nélkül, hogy őket és családjaikat nyomorúságba ejtse. Olyan a békítő intézmény, mint háború esetén a választott bíróság: a háborút meg nem szüntetheti ugyan, de esélyeit csökkenti és valóban az ultima ratio eshetőségére korlátozza. Ha meg a munkások attól aggódnak, hogy a választott testület munkás tagjai hamar közönyt fognak tanúsítani a munkások általános érdeke iránt, ennek két ellenszere van: első, megbízható jelleműeket választani a testület tagjaivá, és második, a vá-

lasztást csak bizonyos időre teljesíteni, időközönként új választásokat tartva.

Millerandnak, mint a reformista socialismus vezérének eszméit nagyjában a kifejtettekben lehet körvonalazni. Miniszteri tevékenysége harmadfél esztendeig, 1899. évi június havától 1902. évi január haváig tartott. Eszméit törvényjavaslatokban, kormányrendeletekben, körözhvényekben és utasításokban juttatta kifejezésre. Minisztersége rövid tartamához aránylag sokat tett, de természetesen nem mindent, a mit célirányosnak tartott, sőt eszményi céljához viszonylag keveset.*) Ha már az irány vezéreszméinek vázolója a modern haladás szempontjából fölötte tanulságos, nem kevésbbé tanulságos az első socialista miniszter tevékenységének részletes fejtegetése. A részletek taglalását más alkalomra tartom fönnt magamnak. Ez alkalommal csak azt a tényt akarom kidomborítani, hogy a kísérlet socialistát kormányra hívni, bevált, vagy hogy sokat ne mondjak, jót ígérő kísérlet volt. mivel általa bebizonyult, hogy a socialismus alkalmazkodásra képes, ha eszméi az állam tényleges szükségleteihez és a megvalósítás lehetőségéhez simulnak. Azt minden gondolkodó érzi, hogy a socialismus nem ignorálható; mindenki érzi, hogy a pusztá negatio nem oldja meg a levegőben szállongó, mondhatni, a közvéleményben szinte öntudatlanul élő kérdéseket. Megvalósításukat legfeljebb csak elodázza, de elodázásuk veszélyességöket növeli. A socialismus aspirációinak van számos részlete, melyeket a gyakorlati államférfiak magokévá tehetnek és megvalósíthatnak, a nélkül, hogy átmennének a socialisták táborába. Bizonyára előnyös, ha a reform a socialismus belátóbb vezéreivel karöltve történik, de ha erre nincs lehetőség, ajánlatos a socialista programm megvalósítható részét elfogadni és a reformot nélkülök létesíteni. Ily módon a socialisták kezéből kivesszik a fegyvert és törekvéseiket jórészt tárgytalanokká teszik. Minden reformtörekvéssel úgy van, hogy az az ellenző eszmeirányt is átalakítja, a mennyiben ennek túlzásait mérsékli és

*) Részletes tevékenységének ismertetését az a könyv tartalmazza, melyet A. Lavy írt e czímen: *L'oeuvre de Millerand. Un ministre socialiste.* (Juin 1899 — Janvier 1902) *Faits et documents.* Paris, 1902.

akaratlanul is a javítás útjára tereli. Kisebb nemzetek, melyeknek törekvései főképen fönnállásuk biztosításában központosúlnak, kevés érzékkel bírnak az emberiség, a társadalmi lét magasabb szükségletei iránt. De azért nem zárkoznak el előlük és elvégre is bekövetkezik az idő, a mikor a polgárosodás élén haladó nemzetekben meggyökerezett eszmék és hajlamok szükségképen rájuk is kihatnak és hasonló intézmények létesítésére kényszerítik.

JOÓB LAJOS.

AZ IMREFALVI LEÁNY.

Regény.

Második közlemény.*)

IV.

— Hát te min tünődöl ismét, öcsém. Már megint valami pesti kis leány jár az eszedben — úgy-e?

Keresztúry Dénes elfordult az ablaktól, a hol már több, mint egy félórája állott és ismét visszament az íróasztalhoz. Tóth Gerő, a szolgabirája pedig megegyeszer megkérdezte:

— Hát csak nem tudjuk elfelejteni a nagy várost — úgy-e? Persze, ott jobb élet van, mint Imrefalván.

Tóth Gerő már vagy harmincz esztendeje volt szolgabíró. Ő is a jobb megyei családok egyikéből került ki, de makacs következetességgel soha sem tanult semmit. Egy darabig az apja birtokán gazdálkodott, mikor pedig a hernádvölgyi takarékpénztár a birtokot bírósági árverésen megvette, beállított az alispánhoz és azt kérte tőle, hogy most már tegyenek érte valamit. Az időben még nem vették a képesítést olyan szigorúan és Tóth Gerőt megválasztották imrefalvi szolgabírónak. De azután jött az új törvény, és a további előmenetelnek vége lett. Szolgabírónak azért megválasztották mindig; ebben már a közgyűlés valami kegyeletes actust látott. Tóth Gerő sem kívánt különben semmi jobbat. Az imrefalvi főbírói hivatalban harmincz esztendő óta ő volt a tulajdonképeni úr, — a hány főbíró jött, mind alávetette

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1904. évi 324. számában.

magát Gerő bácsi tapasztalatainak és tekintélyének. Ezt a tekintélyt erősen meg is őrizte. Naphosszat ott pipázott a cancelláriában és ha néha valami hivatalos dolgot bízott reá a főnök, csak úgy végezte el, ha épen jó kedvében volt.

Sivár, szomorú helység volt különben ez a cancellária. Két fekete bőrkarosszék és egy bőrdíván voltak benne a bútorok, de valamennyiből minden oldalán kikandikált már a lószőr. Az íróasztalnak egyik lába rövidebb volt, mint a többi három, ez a negyedik alá volt támasztva egy fekete táblás könyvvel. Az íróasztalt magát a legkülönbözőbb színű tintapecsétek borították, egy megfakult mappában pedig elintézetlen ügydarabok heverték. A kis vaskályha erősen izzott, a szolgabíró szerette a meleget.

Keresztúry ismét elővette az ügydarabokat és gépiesen lapozgatott bennök. Tudta előre, hogy az imrefalvi élet nem lesz mulatságos, de ilyen kétségbeejtőnek mégsem képzelte. Mikor joggyakornok korában a megyénél szolgált, a székvárosba volt beosztva, a hol mégis akadt néha valami változatosság. De most már egy hete nem volt más társasága, mint a szolgabíró, a ki vagy pipázott, vagy — a maga jóindulatú modorában — vastag tapintatlanságokkal bántotta.

— Az bizony úgy van — kezdte újra Tóth Gerő — Imrefalva és Budapest, az két különböző dolog. De két különböző ám. Különösen így télen. Nyáron majd bejárhatod a járást, ha épen kedved lesz hozzá, a sok piszkos tótnak úgylis mindig van valami baja, a miért ide futnak. De ilyenkor télen a legokosabb, ha pipára gyűjtasz és hallgatod, hogy a szél milyen szépen füttyöl be a kulcslyukon.

— Olvasni fogok — mondotta Keresztúry. — Majd írok Pestre, hogy könyveket küldjenek.

Az öreg szolgabíró nagyot nevetett.

— Olvasni fogsz? Na hiszen. Valamennyi elődöd így beszélt. Harmincz esztendeje vagyok már itt, öcsém, de még a hány főbíró ide került, az mind olvasni akart. Az egyik még egy angol nyelvtant is hozatott, azt mondta, hogy itt meg fog tanulni angolul. Harmadik nap azután persze, hogy földhöz vágta. Olvasni? Micsoda bolondság az. Hiszen ha elolvasod mindennap az ujságot, hát untig elég.

A hajdu lépett be a szobába. Jelentette, hogy két munkás akar panaszt tenni a főbíró úrnál.

— Hát csak hadd jőjjenek befelé.

Nagy csoszogással közeledett a két panaszos a folyosón. Kétszer is kopogtattak, és csak a mikor a szolgabíró azt kiáltotta ki:

— Bújjatok be már, mert baj lesz — akkor mertek bejönni.

Tót munkás volt mindakettő. Az egyik már öreg ember, hosszú, szinte vállig érő hajjal, a mint azt a tótoknál gyakran látni. A másik még javakorabeli férfiú, az arcán valami daczos, elhatározott kifejezéssel, a mi a barátságtalan vonásokat még kellemetlenebbé tette. Mindakettő hosszú, gombaforma süveget tartott a kezében, a melyet most zavartan forgattak. Láthatólag nem tudták, hogy hol kezdjék.

— Na hát, mi baj van ismét? — kérdezte a szolgabíró.

A kettő még mindig hallgatott. Keresztúry először közönyösen nézte őket, azután hirtelenül az eszébe jutott valami. Ezek az emberek úgyszólván reája vannak bízva. Ezek nem tudnak róla semmi mást, mint hogy ő a főszolgabíró, a kihez minden bajokban fordulniok kell. Egy pillanatra érezte, hogy tulajdonképen milyen nagy hatalom van most a kezében és ez az érzés jól esett neki. Intett a kettőnek, hogy közelebb jöjjen.

— Hát micsoda panaszotok van? — kérdezte. — Vagyis mindenek előtt, kicsodák vagytok és honnan jöttök?

Tóth Gerő kissé fölemelte a fejét és úgy oldalról meg nézte a főnökét. Nini, hát a főbíró úr tárgyalni akar? Különben ő azt sem bánja. Ismét elővette a pipát és olyan arcczal szívta tovább, mintha semmi köze sem volna ahhoz, a mi a hivatalban történik.

A tótok most egyszerre kezdetek beszélni.

— A bányából jövünk, pan főszolgabíró, a bányából. Elcsaptak bennünket.

— Micsoda bányából?

— Hát a bányából.

— A városi bányát gondolják, — szolt közbe Tóth, a ki nagylelkűen elhatározta, hogy mégis csak segíteni fog főnökének. — Tudod a városi kovandbánya, a melyet az a Révész bérel.

Most már Keresztúry is emlékezett reá, hogy a polgármester említette neki ezt a bányát. Bólintott.

Hát jó. A bányában dolgoztatok. No és miért csaptak el.

Az öreg tót most hirtelen megijedt. A válla közé húzta a nyakát és nem válaszolt. De a másik tovább beszélt.

— Hát azért csaptak el, pan főszolgabíró, mert megmondottuk a munkavezetőnek az igazságot.

— Az igazságot? Na és mit mondtatok?

— Hogy az nem lehet tovább is úgy, a mint most van. Az ember egész héten át dolgozik odalenn abban a rettenetes levegőben és a pár krajczárt, a mit megkeresett, azután ismét csak elszedik tőle.

— Elszedik azt, a mit keresett? Ki szedi el?

Hát Révész úr.

A főszolgabíró nem értette.

Hogy mondjátok? Révész úr elszedi a bért, a mit maga fizetett ki? Hát hogy lehet az?

— Igenis, elszedi. A kintinban. Mert másutt nem szabad venni, mint a kintinban. A kintinban pedig többet kell fizetni, mint a boltban. Úgy hogy a hét végén, mikor a bért megkapjuk, azt ismét oda kell adni szalonnáért meg pálinkáért.

Keresztúry most már értette.

— Aha. Tehát Révész úr azt kívánja tőletek, hogy az ő boltjában vegyétek az ennivalót és az árút, és ezt azután beszámítja a bérbe.

— Igenis, kérem. Ezt teszi. És a ki nem vesz a kintinban, azt elbocsátják. És mert mi azt mondtuk, hogy nem veszünk többé nála, lenn Imrefalván a zsidónál olcsóbban kapni, hát elcsaptak.

Keresztúry gondolkozott.

— Emlékezem, van valami törvény, a mely megtiltja az effajta élelmiszer-árúsítást, de már nem tudom pontosan — mondotta azután. — Majd utána nézek.

Tóth Gerő mostanáig csendes volt. De már ennyit nem tudott elhallgatni.

— Csak nem akarod talán komolyan venni ezt a számárságot — szólt közbe. — Ezt a két izgága frátert a hajdu ki-kergette, és azzal vége. Még csak az kellene, hogy minden részeg tótnak a hazugságait végighallgassuk. Bizonyosan hallották, hogy új főbíró van és most megpróbálják, hátha

beugrik. Lelkem, ha te szóba állsz majd ezekkel az emberekkel, holnap az egész bánya itt lesz az ajtód előtt.

Magyarul beszélt és a tótok nem értették meg. De valamit mégis megsejthettek, mert most az öreg szólalt meg. Panaszos, nyögdecslő hangon beszélt és egyenesen Keresztúryhoz fordult. Láttá, hogy az inkább hallgat reá.

— Pan főszolgabíró, én harminczhat esztendeje dolgozom már a bányában. Csoda az is, hogy ilyen vén lettem. A kik velem kezdtek, már mind elpusztultak. Nem bírták ki a levegőt odalenn. És én sohasem panaszkodtam, de most, hogy az ember öreg lesz és nem tud eltenni soha semmit, még egy pár krajczárt sem — hát azt gondoltam...

Öreg emberek módjára elkezdett könnyezni. Keresztúry pedig nagyon meg volt akadva, hogy mit tegyen. Már nem emlékezett világosan a törvényre, de azért érezte, hogy ezeknek az embereknek mégis igazok van. Odament a könyvespolczhoz és keresgélt rajta. De még nem ismerte ki magát a sokféle törvény között és azért abban hagyta.

— Hát csak menjetez haza — mondotta. — Majd utána nézek a dolognak. Átmegegyek Imrefalvára a napokban és megtudom, hogyan áll a dolog. Ne féljetez, ha igazságotok van, meg fogjátok kapni.

Az öreg tót nem mert tovább feleselni. Alázatosan meghajtotta fejét, azután kifelé indult. De a másik még ott maradt egy pillanatra. A szeme daczos, gyűlölködő fényben égett.

— Meg fogjuk kapni az igazságunkat, úgy-e pan szolgabíró? Majd a mire éhen haltunk, meg fogjuk kapni. No hát majd más úton keressük.

Azzal ő is kiment.

— Na, mit szólsz ehhez a szemtelen fráterhez — kérdezte most a szolgabíró. — Látod, ilyenek mind. Ha szóba állsz velök, hát ez a jutalma. De hát te magad vagy az oka. Az ilyen népséggel nem szabad sokat móríkálni. Egy-kettőre végezni kell velök, különben megnő a tarajok.

— Valami igazságuk azért mégis van. Az csakugyan képtelenség, hogy a mit megkeresnek, azt ismét elfizessék.

— Igen, mert azt nem mondták meg neked, hogy az egész héten hitelbe iszszák a pálinkát. Hiszen nincsen fogalmad arról, hogy egy ilyen tót mennyi pálinkát képes meginni.

— Dehogy nincsen. De éppen az a rossz, hogy hiteleznek neki az egész héten keresztül. Akkor persze, hogy eliszszá már előre a keresményét.

— Na ugyan! Úgy pedig elinná a hét végén. Mindegy az, öcsém. A tót nem tud ellenni pálinka nélkül. Már ez olyan természetes regula. És ha nem a kintinban kapja, hát veszi másutt. Addig van. Nem érdemes vele törődni.

Keresztúry nem volt egészen meggyőzve. De maga sem tartotta a kérdést elég fontosnak arra, hogy vitatkozzék. Másra terelte a szót.

— Milyen ember ez a Révész? — kérdezte, csakhogy mondjon valamit.

Tóth Gerő vállat vont.

— Hát — amolyan. Nem éppen úri ember, de máskülönb azért szóba lehet vele állani. Különbén ménkü sok pénze van. Az, ki az imrefalvi leányt majd elveszi, az jól jár. Az öregnek talán egy milliója is lehet.

— Imrefalvi leány? Hát az kicsoda?

— Révésznek a leánya. Nem mondhatnám, hogy nagyon csinos, de azért megjárja. A te helyedben, öcsém, hozzá lát-nék. Akkor itt hagyhatnád ezt a sárfészket is.

Keresztúry úgy érezte, hogy a füle tövéig elpirul. Hogy is mondta csak Bakó Feri? Van más gazdag leány is a világon. Csakugyan, mindjárt Imrefalván ismét útjába hozott egyet a véletlen. És ő most talán újra kezdje azt, a mi Pesten nem sikerült? Itt talán több sikere lesz. Hiszen harmincz kilométer kerületben ő az egyedüli fiatal ember, a ki számba jöhet, a mellett főszolgabíró, kitűnő neve van; a leány pedig csak egy Révész kisasszony, a kinek az apja még nagyon reá lehet majd szorulva az ő jóindulatára.

Mikor Keresztúry idáig jutott el gondolataiban, önkéntelenül is azt mondotta önnönmagának: — Pfuj.

Tovább nem gondolkozhatott, mert a hajdu ismét bejött és jelentette, hogy Vanczák Károly úr óhajtja tiszteletét tenni.

Tóth Gerő kegyesen elmosolyodott.

— No csak jöjjön be szaporán. Az már különb vendég, mint a tótok.

Mialatt a hajdu beeresztette Vanczákot, Keresztúry megkérdezhetette:

— Hát ez meg kicsoda?

Már nem kapott választ, mert az ajtón belépett a kérdezett. A szolgabíró barátságosan kezét nyújtott neki.

— Servus. Hát magát miféle szél fújta ide Imrefalvára? No hát hadd mutassam be a főbíró úrnak. Ez itt Vanczák Károly, a legnagyobb akasztófavirág a vármegyében. Csak azért nem kötötték még föl, mert nagyobb gazember, mintsem megfogassa magát.

Vanczák kedélyesen nevetett ezen a bemutatáson.

— He-he-he. A szolgabíró úr még olyan mindig tréfás kedvében van.

Keresztúrynak nem nagyon tetszett a vendég, de azért kezét nyújtott és helylyel kínálta meg.

— Hát csakugyan, mit akar itt nálunk? — firtatta ismét a szolgabíró. — Csak úgy látogatni jött?

— Ide át voltam a telepen Révész úrnál.

A szolgabíró összeránczolta a homlokát.

— Révész úrnál? Annak épen két munkása járt itt nálunk. Szép dolgokat beszéltek, hogy a bányában micsoda gazdálkodás folyik. Istentelenség, a hogy a szegény embereket nyúzzák. Nem tiltja-e meg a törvény, hogy a bérbe az élelmiszert beszámítsák? Mi? Hát hiszen majd átmegy valamelyik nap a főbíró úr és utána néz a dolognak. Azután majd kiszül, hogy micsoda élelmiszer-uzsora folyik odaát magoknál.

Keresztúry meglepetve bámult az öregre. Mi ez? Hiszen az most egészen másképen beszél, mint az előbb. De Vanczák csak mosolygott.

— Nem talál majd a főbíró úr semmit, a mit a törvény megtiltana. Hiszen tetszik tudni, hogy milyen ez a tót népség. Csak azért panaszkodik, mert jobb dolga nincs. Azután mindig akad egy pár izgága fráter, a kinek jár a szája. Az ilyent nem lehet komolyan venni. A telep nem fél semmiféle vizsgálattól. Sőt meg vagyok győződve, hogy Révész úr a legnagyobb készséggel fog majd mindent megtenni, hogy a főbíró úr alaposan tájékozthassa magát.

Elhallgatott. Tóth Gerő egy pillanatig a szemébe nézett. Azután megelégedve bólintott.

— Hát hiszen majd meglátjuk. A kinek tiszta a lelkiismerete, annak nincsen oka félni. Mi ujság egyébképen?

— A főbíró úrhoz volna egy kérésem. Az imrebányai

casino megbizott, hogy főbíró úrnak személyesen adjam át a meghívót a jövő heti fölolvasó- és tánczestélyre. Méltóztassék bennünket megtisztelni.

Keresztúry a fejét rázta.

— Köszönöm a szíves meghívást. De alig érkeztem még meg, fáradt is vagyok, sok dolgom is van, kivált így most az első időben. Majd talán a jövő alkalommal.

Vanczák fürkésző szemmel nézte végig a fiatal embert.

— Ne tessék rossz néven venni, de nem elégedhetem be ezzel a válaszszal. A főbíró urak még minden esztendőben megtisztelték a casinót és bejöttek az estélyre. Nagyon megbántaná a várost, ha az idén nem méltóztatnék megjelenni.

— De igazán, ne vegyék rossz néven, semmi kedvem sincsen erre az estélyre. Nem is vagyok most abban a hangulatban, hogy ismét bálozzak.

— Pedig szép estély lesz. A környékből is bejön mindenki. Révész úr is most ígérte meg, hogy behozza a leányát.

A szolgabíró elnevette magát.

— No akkor csakugyan eredj be, öcsém. Épen az imént mondtam neki, hogy annak a leánynak már érdemes udvarolni. Ugyan mondja csak Vanczák, mennyi pénze van tulajdonképen?

Vanczák ismét egy fürkésző pillantást vetett a főbíró felé. De az mozdulatlanul ült íróasztala mellett és az actáiban lapozgatott. Azután válaszolt csak a kérdésre.

— Bizony, pontosan magam sem tudom. De annyi bizonyos, hogy a fővárosban sem találkozik hamarjában ilyen gazdag leány.

Keresztúry fölkel.

— Hová még, öcsém?

— Kissé járkálok majd odakünn. Nagyon megfájdult a fejem ebben a melegben. Nem tudok biztosat mondani, Vanczák úr. Ha csak lehet, be fogok jönni. De nem ígérhetem biztosra.

Vanczák ismét erősen a főbíró szeme közé nézett. Mintha az arcán valami pirosság volna, a mi előbb még nem volt ott. Azután meghajtotta fejét.

— Nem akarom erőltetni a tekintetes urat. Csak annyit mondhatok, a városban nagy megbántásnak vennék, ha nem volna szerencsénk.

Keresztúry kiment. A másik kettő csendesen tovább dohányzott. Egy idő múlva megszólalt Vanczák.

— Hát ez az új főbiró?

— Ez hát.

— Mindig ilyen szótlan?

— Az csak addig van, a míg majd bele nem szokik. Új ember még. Őt esztendeje, hogy elkerült a megyéből — azelőtt pedig benn volt a székvárosban, hát szokatlan neki még idekűnn. De majd beletanul.

— Hát hiszen itt van a szolgabíró úr. Attól megtanulhatja a praxist.

— De meg ám. Hála Istennek, én semmiféle vizsgával nem nyomorgattam magamat. De hogy milyennek kell lenni a vármegyei közigazgatásnak, azt tudom.

Vanczák órájára nézett.

— Tyűh, mindjárt reám sötétedik. Indulnom kell hazafelé. Pedig szerettem volna, ha a főbiró biztosra megígéri, hogy bejön. Szolgabíró urat már nem is merjük hívni, úgyis tudjuk, hogy hiábavaló.

— Az már igaz. Tudja, lelkem, én már kivénültem ebből a komédiából. De a főbirót majd beküldöm. Már csak azért is, hogy legyen valaki a megyéből is. Odabenn a polgármester úgyis ellenünk uszítja a várost.

— De uszítja ám. Egyre csak a vármegyét szidja, hogy milyen elavult, megbizhatatlan, megvesztegethető intézmény.

Tóth Gerőnek a nyakán kidagadtak az erek.

— Ezt mondja-e? Már hogy a vármegyét meg lehetne vesztegetni? A haszontalan, komisz pugris. De hiszen majd kitörjük neki a nyakát. A vármegyét gyalázza. Ez is csak manapság lehetséges. Bezzeg, azelőtt lett volna jó dolga, ha ilyeneket mond. No de mindegy. Majd elbánunk vele előbb vagy utóbb.

— El bizony! — erősködött Vanczák. — A városban már csak az a pár mesterember van mellette. A jövő választásnál biztosan kibukik.

Ezzel az ígérettel Vanczák föl is állott. Mikor fölállt, még valami jutott eszébe.

— Igazság, az előbb méltóztatott említeni, hogy azok a garázda tótok itt jártak. Valami élelmiszer-árúsításról panaszkodtak, vagy miről. Hát én úgy hiszem, Révész úr véleménye

szerint járok el, ha azonnal kérem a vizsgálatot. A kocsi-pénzt bátor leszek mindjárt előre le is tenni.

Egy bankót tett le az íróasztal szélére. A szolgabíró egy futó pillantást vetett reá, azután beledugta a mellényzsebébe.

— Helyesen van. Az igazság ki fog sülni.

Vanczák búcsúzott. Még egyszer megkérte a szolgabíró urat, hogy ne felejtkezzen meg az imrebányai casinóról. Azután beült ütött-kopott bricskájába és elhajtattott.

Keresztúry csak estefelé került haza. Künn járt az erdőben és egész sárosan, vizesen érkezett meg. Átöltözködött, azután bejött a vacsorához. A vacsoránál is szótlan volt. Az öreg szolgabíró néha-néha szólt valamit, arra szórakozottan, kedvetlenül válaszolt.

Mikor vacsora után ismét a cancelláriában ültek, Tóth Gerő csak annyit mondott:

— Be kell menned, öcsém. Rossz néven vennék nemcsak a városban, hanem a megyeházán is. Az már hozzá tartozik az állásodhoz, hogy repræsentálj, még ha nem is kellemes.

Keresztúry egész este úgyis ezen gondolkozott. Először azt mondotta magának, hogy nem megy be a városba. Semmi szín alatt nem megy. De azután akár akarta, akár nem, mindig az imrefalvi leányon járt az esze. Vajon milyen? Hasonlít-e Lilyhez? Azután rettenetesen dühös lett saját-magára. Komiztság, hogy ez csak az eszébe jut is. Nem fog bemenni. De a következő pillanatban már ismét határozatlan volt. Elvégre, semmi köze a leányhoz. Nem is kell beszélnie vele, ha nem akar. A várost azonban nem sértheti meg. Mint új tisztviselőnek, kötelessége is volna, hogy bemutatassa magát. A szolgabíró szavai most új irányt adtak gondolatainak. Nemcsak a várossal, a vármegyével szemben is kötelességet teljesít, ha bemegy. És ebbe a gondolatba belekapaszkodott.

— Komolyan azt gondolja, bátyám, hogy rossz néven veszik tőlem, ha nem mennék be?

— Hát hogyne. Hiszen te képviseled a vármegyét. Úgyis azt mondják mindig rólunk, hogy gögösek vagyunk; ezzel izgatnak ellenünk. Csak eredj be, tánczoltasd meg a leányokat és barátkozzál meg az urakkal. Terringettét, milyenek

ezek a mai fiatal emberek! Hogyan kell biztatnom, hogy a mulatságba eredj.

— Eleget mulattam.

— Hát akkor mulathatsz még egyszer. Különben sem a mulatság kedvéért mégy be.

Keresztúry még mindig nem tudta magát elszánni.

— Majd meglátom.

Hallgatva ültek egymással szemben. Odakünn a szél végigsivított a fák között és meg-megrázta az ablaktáblákat. A főbíró azután fölkelt és ismét a törvények között keresgél, melyek a fali polczon állottak.

— Igazság — mondotta. — Ezeknek a tótoknak a dolgában is el kell járnom. Holnap átmegyek abba a kintinba és megnézem, hogy mi történik.

Az öreg fitymálva intett kezével.

— Ugyan no. Mire jó ez a nagy buzgóság. Azután úgy sem találsz ott semmit. Több esze van Révésznek, mint hogy a törvény ellen tegyen valamit.

— De hiszen azzal a Vanczákkal másképen tetszett beszélni. Hiszen vizsgálatról volt szó.

Az öreg fölkelt, összeszedte a pipáját, taplóját. Azután csak annyit mondott még:

— Nem értesz te még a közigazgatáshoz, öcsém. Rá kell ijeszteni a pugrisokra, akkor olyanok, mint a kezes bárány. Elég annyi. Most pedig nyugodalmas, csendes jóéjtszakát kívánok.

És ezzel Tóth Gerő szolgabíró úr aludni ment.

V.

Az imrebányai casino tulajdonképen semleges hely volt. A «casino» szót magát nem kell valami túlságosan komolyan venni, az imrebányai nagy vendéglő tulajdonosa egyszerűen átengedte egyik szobáját erre a célra, beállított néhány karoszéket és egy hosszú asztalt és ezzel a casino belső berendezése készen volt. Az asztalon a megyei és néhány fővárosi újság feküdt, a falon pedig egy tekintélyes nagyságú tábla csüngött a következő fölirattal: «Politikai és felekezeti kérdésekről beszélgetni tilos». Erre a táblára a casino elnöke,

Németh Gedeon imrebányai gyógyszerész, igen büszke volt, mert szerinte ez adta meg a helyiségnek igazi casinói jellegét. A fölírat rendelkezését különben senki sem tartotta meg, legkevésbé maga az elnök, a ki ebéd után az összes miniszterekről mint galád hazaárulókról szokott megemlékezni és közben irgalmatlanul szidta a zsidókat.

A polgármester pártja és a megyei párt körülbelül egyenlő számmal voltak casinóban, de az előbbi nem igen járogatott el. Többnyire vagyonosabb mesteremberek voltak, a kik jobban érezték magokat odahaza. Annál többet mutatkozott Vanczák, a ki mint a vigalmi bizottság elnöke, különösen ilyenkor télen nagyobb szerephez jutott. Az evangélikus egyházközség tavaly algymnasiumot állított föl a városban és az algymnasium megnyitása után több tanár érkezett meg családotúl Imrebányára. Eleinte csak egymással érintkeztek, de Vanczák nemsokára kiadta a jelszót, hogy a tanári kart meg kell nyerni az imrebányai cultur-életnek. Egy pótválasztáson Bajzáth Tivadart, a legidősebb tanárt be is választották a városi képviselőtestületbe és most őt kérték föl az első fölolvasás megtartására. Bajzáth tanár úr, a ki a magyar irodalmat adta elő, készséggel vállalkozott erre a föladatra és nemsokára elég rossz nyomású falragaszok hirdették, hogy a casino kedélyes estélyén a táncz előtt Bajzáth tanár úr *A női eszmény az Ember tragédiájában* czímen fölolvasást fog tartani.

Az estély természetesen a vendéglő nagy termében folyt le, a mely ez alkalomra nemzeti színű zászlókkal és fenyőgalyakkal pazarul föl volt diszítve és számos petroleumlámpától megvilágítva.

A fölolvasást nyolczra tűztik ki, de már két órakor Vanczák átvette a terem fölötti rendelkezést. Roppant izgatott volt, mert ha az estély nem sikerül fényesen, őt okolják. Némileg megnyugtatta a gondolat, hogy Révészék már délután bejöttek, de hogy a főszolgabíró megjelenik-e, az még kétséges volt.

Félnyolcz órakor kezdett gyülekezni a közönség. Többnyire a megyei párthoz tartozók jöttek, azután a tanárok családjaikkal. A latin tanár sógornőjét is magával hozta, egy fiatal orosházi leányt, ki csak ma érkezett meg a nővére látogatására és a kit illendően megbámultak. Egyszerre nagy

mozgás támadt az ajtóban, Vanczák, mint a kilőtt puska-golyó rohant Keresztúry felé. Tehát mégis bejött.

— Erre méltóztassék, erre — és a megfakult bársony karosszékek felé vitte a fiatal embert, a melyekre papiros czédulák voltak reá téve «föntartott hely» jelzéssel.

A főszolgabíró megérkezése kellemes izgalmat keltett. A megyei pártnak néhány régi kipróbált tagja, első sorban a szeszgyáros és egy malomigazgató oda siettek, hogy bemutatkozzanak. Vanczák arcza ragyogott a büszkeségtől. Most ismét a bejárathoz sietett és mély meghajlással kísérte Révész leányával és Mariskával helyeikre. Alig néhány karosszék volt fölállítva s így Révészék épen a főszolgabíró mellé kerültek.

— Méltóztassék megengedni. Révész Gyula úr, Keresztúry főbíró úr.

A két férfiú kezet nyújtott egymásnak. Azután Révész bemutatta a főszolgabírót a hölgyeknek.

Keresztúry hamarjában nem tudta, hogy mit mondjon. Megnézte Olgát és úgy találta, hogy egy csöppet sem csinos. A mellett olyan mereven áll az édes apja mellett, mintha mozdulni sem tudna. Végre leültek, még pedig úgy, hogy a főbíró Olga mellé jutott.

Ebben a pillanatban érkezett meg a polgármester. Kéthárom úrral jött és szintén az első sorok felé haladt. A mikor Keresztúryt megismerte, nyájasan köszönt feléje. Azután látta, hogy Révészék mellett ül és elmosolyodott.

Keresztúry egyszerre lángvörös lett. Tudta, hogy ez a mosoly mit jelent és szeretett volna tiltakozni az ellen, a mit a polgármester gondol. Legjobb kedve lett volna visszamenni a kocsijához és haza hajtatni. Egy pillanat múlva átlátta, hogy azt mégsem teheti meg, és hogy a polgármester pillantásával ne találkozzék, Olga felé fordult.

— Úgy hiszem, szép estélyünk lesz — mondotta. Más hamarjában nem jutott eszébe.

Olga könnyedén bólintott.

— Igen, nagyon szép estély lesz.

— Ügylátszik ostoba is — gondolta magában Keresztúry. És akaratlanul eszébe jutott Farkas Lily fekete hajával és mosolygó szemével. Mennyire más volt, mint ez a merev, kellemetlen modern leány. És most újra kezdje vele

a régi komédiát? Keresztúry nagyon szerencsétlennek érezte magát.

Egy öreg asszony csoszogott hozzájuk. Révész futólag kezet adott neki, de Olga hirtelen fölugrott.

— Ni ni, maga az, Takács néni? Hát már jobban van?

— Na hát csak összeszedtem magamat valahogy. Azután hallottam, hogy idebenn vannak, hát gondoltam, bejövök és megköszönöm a bort, a mit küldött. Bizony jól esik a magam fajta öreg asszonynak az a drága, jó bor. Az adja, kérem, nekünk az egészséget.

— Dehogyan adja. Hanem annak örülök, hogy jól esett. Majd legközelebb ismét küldök. Hát a kis unokája hogy van?

— Szegényesen, kedves kisasszony, nagyon szegényesen. A hogy az olyan kis árva ellehet. Eljár az iskolába és tanul.

Keresztúry csodálkozva nézett a szomszédnéjára. Furesa. Mintha nem is volna ugyanaz a leány, a ki az előbb mellette ült. Arczát valami meleg mosolygás megszépítette és a mint aczélkék szemével biztatóan, barátságosan nézett az öreg asszonyra, nem volt benne semmi abból a merevségből, a mely azelőtt annyira kellemetlen volt neki. Az öreg asszony most elbúcsúzott.

— Csak úgy jöttem be a terembe — mondotta. — Vanczák beeresztett belépti jegy nélkül is, mert mondottam, hogy a kisasszonyt keresem. De a fölolvastatást már nem szabad meghallgatnom. Az igazat megvallva, nem is vágyódom utána valami nagyon.

— Hát Isten áldja meg, Takács néni — mondotta Olga mosolyogva. — Azután ne felejtkezzék meg rólam.

Takács néni láthatólag valami igen nagyot akart mondani, de mégis meggondolta magát és megelégedett azzal, hogy erősen megrázta a leány kezét. Azután elment.

Keresztúry még mindig Olgát nézte. Most megkérdezte tőle :

— Ki volt az az öreg néni, a kivel az előbb beszélt?

Olga feléje fordult. Arczán még mindig az előbbi kifejezés volt, a mikor válaszolt.

— Oh, ez egy régi ismerősöm. A volt városi pénztárnok felesége. A férje meghalt és most egyedül él kis unokájával. Nagyon jó öreg asszony, kicsiny koromban sokat járt ki hozzánk Imrefalvára is.

— És most, úgy látszik, rossz viszonyok között él.

— Hát persze. A nyugdíj nagyon kevés, abból nem igen lehet megélni.

Keresztúry kissé elmosolyodott.

— Olyan komolyan mondja ezt, mint valami panaszkodó állami tisztviselő.

— Eleget hallom, nemcsak Takács nénitől, hanem másoktól is. Nem csoda, ha egészen eltanultam tőlek.

A beszélgetés egy pillanatra megakadt.

— Mondja csak, nagysám, — kérdezte újra Keresztúry — gyakran jön ide be Imrebányára?

— Nagyon ritkán. De a papa néha mégis behoz, mert azt mondja, hogy ez mulatságos és szórakoztató lesz a számomra.

Keresztúry körülnézett.

— Attól tartok, hogy a papa téved. Legalább a mi ma este reánk vár, aligha lesz túlságosan mulatságos.

Olga már nem válaszolhatott, mert Bajzáth tanár úr lassú, méltóságos léptekkel a fölolvásó asztalhoz ment. A terem ekkor már zsúfolásig tele volt és Vanczák harsány hangon adta ki hátul a parancsot, hogy a fölolvásás alatt senkit se ereszsenek be. Azután ő is fölment az emelvényre.

Mielőtt azonban Bajzáth tanár úr hozzáfoghatott volna, Vanczák is egy rövid beszédet mondott. Figyelmeztette a közönséget, hogy a mai nap úgyszólván korszakalkotó Imrebánya culturéletében. (A «culturélet» szót nagyon szerette és ezért mennél többször használta is.) A tudomány út-törői, és egy nagyszerű kézmozdulattal az egy sorban ülő tanári karra mutatott, föl fogják rázni Imrebányát a lethargiából és módot fognak adni a polgároknak, hogy tisztult fölfogással gondolkozhassanak sok mindenféléről. Vanczák nem kételkedett abban, hogy ez a tisztult gondolkodás nagy befolyással lesz arra is, hogy a közönség a jövőben saját ügyeit miképen fogja intézni. Az utolsó szavakat már egyenesen a polgármesterhez intézte, a ki mindezen szörnyű fenyegetések ellenére nyugodtan ült helyén, sőt mintha el is mosolyodott volna.

Vanczákot a közönség lelkesen megéljenezte, Bajzáth tanár úr pedig egy félelmes vastagságú kéziratcsomót vett elő belső zsebéből. A kéziratcsomó a *Női eszmény az Ember*

tragédiájában volt, mely már meglehetősen hányt-vetett múltra tekinthetett vissza. Mikor évekkel ezelőtt megírta, Bajzáth tanár úr nem sejtette, hogy ezzel fogja Imrebánya culturéletét megteremteni. De a napi és heti lapok könyörtelenek voltak; biztató üzenetekkel vagy azok nélkül, de mindegyik visszaküldte a nagy szabású munkát. Mikor már végül a megyei hirlap is — hivatkozva korlátolt terjedelmére — megtagadta a közlést, Bajzáth tanár úr elkeseredve zárta el a remekművet íróasztalába. De a casinóban gyakran beszélt róla, s ilyenkor maró gúnnyal emlékezett meg az uralkodó irodalmi és tudományos klikkekről, a kik a vidéki embert elnyomják. Vanczák végül elhatározta, hogy a párt érdekében föltámasztja az eltemetett «női eszményt» és fölkérte a tanár urat, hogy művét fölolvassa.

Bajzáth tanár úr először végigtekintett a hallgatóságon. Azután néhány korty vizet ivott meg és végre hozzáfogott.

A következő két óra alatt az imrebányai közönség tényleg számos érdekes és előtte eddig teljesen ismeretlen dolgot tudott meg. A malomigazgatónak például sejtelve sem volt arról, hogy a «magáról megfélelkező, szilaj Julia és Izórának középkoriasan szüzies lelke tulajdonképen ugyanazon örök nőiesség csodálatosan változó megnyilatkozása». A malomigazgató néha lelkesen bölintott is, de tulajdonképen arra a négy waggon lisztre gondolt, a mely a jelzés ellenére ma este sem érkezett meg.

Keresztúry szintén nem figyelt a fölolvadásra. Még mindig az járt az eszében, hogy voltaképen milyen furcsa teremtes ez a mellette ülő leány. Nagyon sok leányt ismert, már sokkal foglalkozott is, de egyik sem hasonlított ma esti ismerőiséhez. Keresztúry megpróbálta hamarjában analisálni. Nem szép, még talán nem is csinos. Az is bizonyos, hogy nem elmés. És mégis — abban a pár szóban, a mit az előbb beszéltek, vagy nem is annyira a szavakban, mint a hangban volt valami, a mi meglepte és vonzotta. Mi volt ez a valami? Nem tudott magának számot adni róla, és mialatt néha lopva rápillantott Olgára, folyvást ezen gondolkodott.

Olga előre hajtotta fejét és megpróbálta, hogy feszülten figyeljen a fölolvadásra. De Bajzáth tanár úr őt is untatta. Ő is — önkénytelenül — szomszédjával foglalkozott. Milyen különös, hogy egy olyan fiatal ember ül mellette, hogy

szinte barátságosan beszélget vele, a kit egy órával azelőtt még nem is ismert. De ez a gondolat nem volt kellemetlen neki. Ha fölviszik Pestre és ott mutatnak be valakit, bizonyosan gyanúval fogadta volna. Az imrefalvi főszolgabíróval szemben, a ki véletlenül melléje került, nem érezte ezt a gyanút. Csinos és jómodorú embernek találta Keresztúryt, és ha arra gondolt, hogy a főszolgabíró talán még foglalkozni fog vele az est folyamán, ezt a kilátást egészen kellemesnek találta.

A fölolvadás tovább folyt. A teremben lassanként kiállhatatlan hőség támadt, a ragyogó petroleumlámpák is halványan pislogtak. De Bajzáth tanár úr megakadás nélkül tovább olvasott. A polgármester néha fölpillantott Vanczákra, a ki rákvörös arczezal ült a fölolvadás mellett és minden pillanatban törölgette homlokát. Vanczák ilyenkor kétségbeesetten próbálta, hogy figyelmes és érdeklődő arcot vágjon, a következő perczben azonban ismét kendőjét húzta elő. A közönség csendes apathiával tűrte a szóözönt. Beletörődött a gondolatba, hogy ennek úgy sem lesz vége és néma megadással hallgatott.

Egyszerre csak a fölolvadás emelkedettebb hangon beszélt. Mintha verseket szavalt volna. Csakugyan a londoni vásár utolsó jelenetét olvasta föl, valószínűleg az előbb elmondottak bizonyítására. Mikor a verseket elmondotta, elhallgatott. Azután letette a kézirat-csomót, meghajolt és gyorsan kiitta a maradék vizet.

A közönség az első pillanatban nem merte elhinni, hogy vége van. De a mikor meggyőződött, hogy már semmi sem következik, óriás lelkesedésben tört ki. Tapsolt, dobogott, éljenzett. Bajzáth tanár úr szomorú mosolylyal fogadta az üdvözléseket. Elgondolta, hogyha már az elmaradt imrebányai közönségre is ilyen hatást tudott tenni, mi lett volna akkor, ha az irigy klikkek el nem nyomják.

Vanczák megölelte a tanárt. A megyei párt körülvette és fölvaltva biztosította arról, hogy ezzel az előadással föltünést kelthetne, ha kinyomatná. Egy helybeli nyomda tulajdonosa azonnal vállalkozott, hogyha a tanár úr az értekezést ki akarja nyomtatni, ő a legolcsóbb árakat fogja számítani. A tanár úr nem merte megkérdezni, hogy mi ez a legolcsóbb ár, de Vanczáknak most hirtelen egy pompás ötlete támadt.

— Nem a tanár úrnak kell ezt kinyomatni, hanem nekünk, a casinónak. Hiszen ez a mi dicsőségünk.

A körülállók zajosan helyeselték. De valaki megjegyezte, hogy ehhez a választmány beleegyezése is szükséges.

— Mit választmány! — tüzeskedett Vanczák. — A választmány egyhangulag fogja elfogadni ezt az indítványt. Azaz, ha csak a polgármester nem ellenzi.

Bajzáth tanár úr megijedt.

— A polgármester úr csak nem fog útjába állani egy cultuureszmének!

Vanczák vállát vonogatta.

No már azt nem tudom. Tessék csak körülnézni, már nincs is itt. Azonnal elment a fölolvasás után, még csak nem is üdvözölte a tanár urat. Azután, kérem, nem tetszett látni, hogy a fölolvasás alatt hogyan viselkedett, kétszer egészen föltünően ásított. Hiszen ön is látta, Rencusek úr?

Rencusek úr, a szeszgyáros szintén látta az ásítást. És Bajzáth tanár úr mérhetetlenül megbotránkozott.

— Hát hogyan lehet egy ilyen ember polgármester?

— Az onnan van, mert idáig még az intelligencia nem fogott össze. Hagytuk uralkodni az iparosokat. De majd más-képen lesz ez a jövőben. Egészen másképen.

Révész mostanáig a leányokkal maradt. A vendéglős egész személyzete kifelé hordta a székeket a teremből, borzasztó kavarodás volt. Keresztúry karját nyújtotta Olgának.

— Megengedi, hogy az étterembe vezessem?

Mariskának már szintén akadt lovagja, az imrebányai takarékpénztár könyvvelője, egy fekete szemöldökű, fekete hajú ifjú, a ki állítólag «Hulló csillag» álnév alatt verseket is írt a megyei hirlapba. Révész beleegyezőleg bólintott.

— Az urak talán lemennek a hölgyekkel az étterembe és lefoglálnak egy jó asztalt. Nekem még a tanár úrral kell egy pár szót váltanom.

Mialatt Révész melegen szorongatta Bajzáth tanár úr kezét és biztosította, hogy ő már sok fölolvasást hallott a fővárosban, de a maival egyik sem tudná fölvenni a versenyt, a fiatalok nagy nehezen utat törtek magoknak az étterembe. A vendéglős már tudta, hogy a magas termetű szőke úr az új főszolgabíró és folytonosan körülötte hajlongott.

Letelepedtek egy hosszú asztalnak két felére. Mariska csillogó szemmel figyelt a fekete hajú ifjúra, a ki a szerelmi lyráról beszélt neki. Olga mosolyogva nézte. Azután odafordult Keresztúryhoz.

— Hála Istennek, itt nincsen az a fülledt levegő, mint odafönn. Már attól féltem, hogy sohasem lesz vége.

— A vidéki tanár mind ilyen — mondotta a fiatal ember. — Emlékszem az enyémre. Az első osztályokat én is vidéken jártam a gymnasiumban és a magyar tanárom épen olyan volt, mint ez a Bajzáth. Nagyképű, elbizakodott és alapjában véve tudatlan.

— Talán kissé túlszigorúan itéli meg őket. Nem lehet valami nagy élvezet Imrebányán tanítani. Hiszen semmi szellemi szórakozást nem találnak; nem csoda, ha a beléjük fojtott ambitio azután kitör. Csak végighallgatni kellemtlen.

— Ha minden ember, a ki nincsen megelégedve sorsával, ilyen módon boszulná meg magát embertársain — szörnyű volna.

Olga nevetett.

— Ki tudja, hogy azok nem keresnek-e kevésbbé ártatlan kárpótlást, mint hogy a női eszményről írjanak.

Az étterem most egyszerre megtelt. Révész egész társaságával bevonult és mindnyájan a nagy asztalhoz telepedtek. Lehettek vagy húszan. Bajzáth tanár urat az asztalfőre ültették, Vanczák és Révész közé. Még mindig nem tudott megnyugodni a polgármester várható ellenzése miatt és hangosan magyarázta, hogy Vanczáknak teljesen igaza van: az intelligentiának kezet kell fogni, különben elpusztul. Egy pár perczig senki sem hallotta most a saját szavát. Mindenki rendelt, a pinczerek sörös poharakat tettek az urak elé, Révész pedig hangosan rendelkezett, hogy négy üveg pezsgőt hűtsenek be. A pezsgő említésére a társaság kellemesen borzongott össze és a jókedv csak fokozódott.

— Tánczol? — kérdezte Keresztúry a leányt.

— Nagy ritkán volt csak alkalmam, hogy megpróbáljam. A nevelőintézetben tanítottak ugyan, de attól tartok, hogy már elfelejtettem.

— Ha az emberben megvan a hajlam, úgy hiszem,

sohasem felejtí el. De nem tudom, hogy kegyedben megvan-e?

— Én sem tudom. Annyi bizonyos, hogy az intézetben nem valami nagyon szerettem, különben ez, úgy hiszem, természetes is volt. Borzasztó feszesen kellett viselkednünk, mert tánczmesterünk rettenetesen komolyan vette a dolgot. Ha a tánczra gondolok, mindjárt az jut eszembe, hogy hány-szor kaptam ki, mert nem tudtam a hölgsolót jól eltánczolni.

A fiatal ember elmosolyodott.

— Na, ettől ma este nem kell tartania. Úgy tánczolatja majd a hölgsolót, a hogyan jól esik. Különben mióta hagyta ott a nevelőintézetet?

— Most tavasszal lesz három éve.

— És azóta mindig ott volt Imrefalván?

— Ott. Azaz voltam néhányszor a székvárosban is, és egyszer elmentünk Tátrafüredre is négy hétre.

— Attól félek, hogy nagyon kíváncsinak fog tartani, ha megkérem, hogy beszéljen valamit tátrafüredi benyomásairól. De — higye meg — valóban érdekel.

— Az igazat megvallva, nem voltak benyomásaim. A hegyek nagyon tetszettek, de a mi hegyeink is majdnem ilyen szépek. Az embereket pedig nem ismertem. A papa ugyan bemutatott egy pár embert, de azokkal is alig beszéltem valamit.

— Ha jól ítélem meg — ön nem is szeret valami nagyon beszélni.

— Oh dehogy. Néha roppantul sokat beszélek; de igaz, néha meg nem tudom kinyitni a számat.

— Na, mit csinálsz, Olga? Mulatsz? A főszolgabíró úr udvarol neked?

Révész fölkelt helyéről és odajött leányához. Olga lángvörös lett, arca megint fölvette azt a merev kifejezést, a mely Keresztúrnak feltűnt, a mikor megérkeztek. De Révész nem vett észre semmit. Megcsipte leánya arcát, azután jókedvűen tovább ment. Láthatólag nagyon meg volt elégedve.

Keresztúry ugyan nem volt nagy psychologus, de mégis azt gondolta, hogy jobb lesz, ha most egy darabig nem szól a leányhoz. Szóltalanul ette azt, a mit egy pinczér eléje tett, ezután pedig körülnézett.

A társaság már ekkor nagyon hangos volt. Vanczák sza-

porán töltögette a pezsgőt, a vendégek pedig mindnyájan egyszerre beszéltek. Hogy mit beszéltek, azt bajos volt megérteni. Fölváltva éljeneztek Bajzáthot, Révész és Vanczákot, közben pedig szidták a polgármestert.

Az emeletről most cigányszó hallatszott. Vanczák egyszerre csak fészkelődni kezdett.

— Kezdődik a táncz! A fiatalság menjen tánczolni. Keresztúry is úgy gondolta, hogy tényleg ez lesz a legjobb mód, hogy ebből a hangos, ordító társaságból kijussanak. Megkérdezte Olgától;

— Parancsol fölmenni?

A leány fölkelt. Mariska és a fekete hajú ifjú rögtön követték a példát. Még néhányan jöttek velök a fiatalok közül, a többiek ott maradtak a pezsgő mellett.

A táncz már javában folyt odafönn. A vendéglős eleinte szellőztetni akart a fölolvadás után, de Imrebánya fiatalsága úgy vélekedett, hogy Bajzáth tanár úr úgymint megvárakoztatta őket, táncz közben pedig mindegy, hogy milyen a levegő, mert az ember mindenképen kihevül. Mikor feljöttek, a főszolgabíró egy pillanatig nem tudta kivenni, hogy voltaképpen mit tánczolnak. Azután rájött, hogy mazurkát járnak. Rátette kezét Olga derekára és tánczolni kezdett.

Mialatt tánczoltak, önkénytelenül is az utolsó multság járt eszében, a melyben Pesten részt vett, a mikor Lily kikosarazta. A környezet kissé más volt, mint most, az bizonyos. Különben pedig akkor egy gazdag leánynyal tánczolt, a ki kikosarazta — és most ismét egy gazdag leánynyal tánczol, a ki . . . Keresztúry elhatározta, hogy ma este nem fog tovább gondolkozni.

A zene elhallgatott. Olga pedig kissé fáradtan, kipirulva eresztette el tánczosa karját. Így kipirulva különben sokkal csinosabb volt.

— Nos, meg fog barátkozni a tánczczal?

— Azt hiszem, igen. Kegyed különben, a mennyire meg tudom ítélni, fényes tánczos.

— Hosszú ideig ez volt a főfoglalkozásom. Úgy hiszem, sokkal jobban értek hozzá, mint a közigazgatási joghoz, ámbár mai helyzetemben határozottan inkább az ellenkező volna kívánatos. Különben pedig itt még rettenetesen ósdi tánczok vannak divatban. Folyvást mazurkát és keringőt jár-

nak. Pesten most minden jóra való ember csak bosztont tánczol.

— Boszton? Milyen az?

Keresztúry elmosolyodott. Azután megkérdezte a cigánytól, hogy tud-e bosztont játszani. A cigány azt mondta, hogy tud. Mikor játszani kezdett, kisült, hogy a bosztont a Sir Rogerrel tévesztették össze.

A többi tánczos időközben köréjük gyűlt. A «boszton» név mindenkinek nagyon tetszett, az egyik aljegyző olvasott is már róla a budapesti lapok báli tudósításában. Mindenki meg akarta tanulni. A főszolgabíró végül úgy segített magán, hogy megparancsolta a cigánynak, hogy keringőt játszszen. Azután megmutatta Olgának a lépéseket, közben ő is halkán füttyölt.

Olga kissé bátortalanul hozzálátott, hogy az új tánczot megtanulja. Nem ment eleinte valami fényesen, de azért mégis ment valahogy. És Keresztúry félig hegedű, félig fütty szó mellett tovább tanította Olgát.

— Így ni. Lépjen csak egy kissé előre. Így. Most ismét hátra. Hiszen ez kitünően megy.

A többiek lelkiismeretesen utánozták. Néháyan, a kiknek különös tehetségök volt a tánczra, csakhamar valahogy tudták is. A cigány fáradhatatlanul játszott és egy óra mulva az imrebányai casinóban már csak az volt úri ember, a ki bosztont tánczolt. Mikor néhányan, a kik sehogysem tudtak megbarátkozni vele, csárdást követeltek, lepisszegették őket. A főszolgabíró egyszerre népszerű lett. Lám, ez más ember, mint a milyen az elődje volt. Az itt nőtt föl közöttök, úgyszólván soha sem mozdult ki hazulról, a mellett gyenge és beteges ember volt. Meg is halt szegény. Ő sohasem tanított volna be egy új tánczot, hisz maga is alig tudott tánczolni. De ez a Keresztúry ez már helyre ember. A leányok irigykedve nézték Révész Olgát; azután természetesen találták, hogy a főszolgabíró vele foglalkozik. A Révészvagyonról csodálatos legendákat meséltek a környéken.

És Olga is észrevette, hogy ma este ő az egész társaság középpontja. Hirtelen mámor fogta el, a melyben jól érezte magát. Tánczolt, egyre csak tánczolt, a nélkül, hogy egy pár szónál többet beszélt volna. De mikor később kissé szédülni kezdett, erősen kapaszkodott meg tánczosa karjában.

Odalenn a társaság végre szétoszlott. Bajzáth tanár úr még egy utolsó felköszöntőben kérte az intelligentiát, hogy szorosan fogjon össze, mert nagy föladatak várnak reá. Azután hazamentek.

Révész fölment a leányaért a tánczterembe. Vanczák fölkiéste a lépcsőn. Mielőtt még beléptek volna, Révész megkérdezte tőle:

— Ki foglalkozott Olgával a táncz alatt? Hiszen maga néha fölnezzett.

Vanczák mosolygott.

— A főszolgabíró egész este nem mozgott el mellőle. Még valami új tánczra is megtanította.

— Igen? No jól van, Vanczák. Valamelyik nap majd jöjjön ki ismét Imrefalvára. Sok dolgot kell megbeszelnünk.

A teremben még mindig tánczoltak. Révész megtalálta leányát, azután elbúcsúzott Keresztúrtól.

— Örülök, hogy főbíró úrral megismerkedtünk. Hiszen szomszédok vagyunk; és mifelénk nagyon megbecsüljük a szomszédot, mert alig van. Különösen fiatal magányos embernek rettenetes élete lehet ott egyedül. Szegény, boldogult elődje is úgyszólván nálunk élt. Remélem, hogy ön is otthonosan fogja magát érezni nálunk.

Keresztúry mélyen meghajolt.

— Minél előbb fogom tiszteletemet tenni.

Búcsúztak. Keresztúry még egyszer meghajolt Olga előtt. A leány kezét nyújtott neki.

— Én is remélem, hogy minél előbb látni fogjuk — mondotta.

* * *

Mikor Keresztúry másnap délelőtt kilépett a vendéglő kapuján és kocsiját várta, találkozott a polgármesterrel. A polgármester a másik félen ment, de mikor meglátta a főszolgabíró, ájtott hozzá.

— Az este nem üdvözölhettem a polgármester urat — mondotta Keresztúry. — Kerestem a fölolvadás után, de mindjárt hazament.

— Az ám. Tánczolni már nem tudok, inni pedig tudnak nélkülem is. De ön, főszolgabíró úr, ön óriási módon népszerű lett. Hallom, hogy egész Imrebányát megtanította

a bosztonra. Már hárman dicsérték, hogy milyen kedves, ügyes fiatal ember.

Keresztúry gyanakodva nézett a másokra.

— Polgármester úr alighanem gúnyolódik.

— Dehogy, a világért sem! Ellenkezőleg, látom, hogy ön már tisztában van a főszolgabírói hivatal egyik legfontosabb kellékével. Előtánczosnak kell lennie, különben nem becsülik meg. No, de beszéljünk másról. Hogy érzi magát odakünn?

— Hát csak úgy. Még eddig nem ismerem ki magamat.

— Majd megjön az is. Láttam, hogy Vanczák és Révész már pártfogásukba vették. Azok majd útba igazítják.

Keresztúry érezte, hogy a vér fejébe szökik. Gőgösen nézett végig a polgármesteren.

— Megtalálom én az útam magam is.

A polgármester helyeslően bólintgatott.

— Nem kételkedem. Egy perezig sem kételkedem. Az olyan okos fiatal ember, a milyen a főbíró úr kétségtől, meg fogja találni a legjobb utat.

Olyan barátságosan mondotta ezt, hogy még csak nem is lehetett gorombasággal válaszolni. A polgármester azután megemelte kalapját.

— Amott jön a kocsija, nem akarom tovább tartóztatni. Kellemes utat!

Odább ment. Keresztúry beült kocsijába és arra gondolt, hogy nagybátyjának mégis igaza volt. A polgármester csakugyan szemtelen pugris.

VI.

— Ez pedig a leányom szobája, főszolgabíró úr. Úgy-e, hogy leányszobának furcsa. De ebbe nem engedett senkit sem beleszólni — maga rendezte be. Itt is hagyom kegyedet, hogy megszokja egy kicsit. Kedves Mariska, legyen oly jó és gondoskodjék majd arról, hogy a főszolgabíró úr jó theát kapjon. Nekem még ki kell mennem a bányába. Hjah, mi már így vagyunk. Ha nincs dolog a gyárban, utána kell nézni a bányában vagy az erdőben! Így jár az, a ki sok dologgal foglalkozik egyszerre. Különben nemsokára ismét itt-honn leszek. A viszontlátásra!

És ezzel Révész úr kiment a szobából. Igazat mondott, sürgős dolga volt a bányában. A munkavezető délután azt jelentette neki, hogy a munkások között valami forrongás van. Nem lehetetlen, hogy a minap elbocsátott két munkás izgatja föl társait. Révész elhatározta, hogy maga néz utána a dolognak.

— Valahány elégületlen gazember van, mind el kell csapni őket — mondotta a munkavezetőnek. — Kapunk mi munkást eleget. De elégedetlenséget nem tűrök.

Keresztúry a két leánynyal egyedül maradt Olga szobájában. Már egy hét múlt el az imrebányai estély óta és ő csak ma tudta magát rászánni az első látogatásra. Az egész héten át rosszkedvű és szórakozott volt. Az öreg szolgabíró eleget boszantotta.

— Na hát, még mindig szerelmesek vagyunk. Vagy talán az imrefalvi kisasszony tetszett meg? Mikor mégy már át hozzájuk?

Keresztúry ilyenkor vagy nem mondott semmit, vagy másról kezdett beszélni. Annál többet gondolt azonban Olgára, ha egyedül volt. Ez a dúsgazdag leány, a ki ilyen tisztán egyszerű maradt, itt a hegyek mögött, állandóan foglalkoztatta. Gondolatait rendesen füttyüléssel fejezte be.

— Tiszta dolog; bele fogok szeretni — gondolta egy párszor. — Ez volna tulajdonképen a legokosabb dolog, a mit csinálhatnék. Apja valószínűleg nekem adná, és milyen diadal volna, ha egy ilyen feleséggel kerülnék vissza Budapestre. De azért alapjában véve komisz ember vagyok.

Mikor most végre megtette az első látogatást, Révész szinte túlságos szíveséggel fogadta. Majdnem hogy megölelte. Azután körülvette és megmutatta a lakást, a mely az imrefalvi viszonyokhoz képest fényes volt és végre ott hagyta Olga szobájában.

Olga szobája tényleg különösen volt berendezve. Épen ellentéte volt a rendes, megszokott leányszobáknak. A kárpitok sötétek voltak, a butorok nehezek, tömörek. Egy nagy könyv-szekrényben vastag kötetek állottak. Az egész szoba inkább egy érett férfiúra, mint egy húsz esztendő leányra emlékeztetett.

Mariska kiment, hogy a thea után nézzen. Egyedül ma-

radtak. Keresztúry úgy találta, hogy a leánynak ma nincsen jó napja. Sápadt volt és arcza mintha kissé be lett volna esve. Olga észrevette, hogy a fiatal ember nézi és maga mondotta:

— Rossz színben vagyok, úgy-e? Ez a múltkori mulatság büntetése. A ki nem szokta meg az éjjelezést, az ne próbálja meg, mert épen úgy fájdul majd meg a feje, mint nekem. A bál óta szinte folyvást fáj és a héten még hozzá rossz idő is volt, nem lehetett sétálnom, a mi ilyenkor mindig jót tesz.

— Ez csak az első alkalomkor van így. Majd meglátja, ha kissé megszokja, föl sem fog venni egy átbálozott éjjelt. A pesti fiatal leányok néha az egész héten nem kerülnek hajnal előtt ágyba.

— Nem tudom, hogy valami nagy mulatságot találnék-e benne. A múltkor igazán nagyon jól éreztem magamat, és a következmények mégis milyen kellemetlenek.

Keresztúry körülnézett.

— Ha azt a sok könyvet látom, magam is attól tartok, hogy nem a tánczterem számára született. Különben a táncz néha igen kellemes, de meg tudom érteni, ha mások nem lelkesednek érte.

— Nem hiszem, hogy akármiért a világon lelkesedni tudnék — mondotta Olga.

A fiatal ember meglepetve tekintett föl. Hallott ő már ilyesmit nem egyszer. A társaságbeli fiatal hölgyek gyakran szinte tüntetnek a skepsissel, a melylyel érdekessé akarják magukat tenni. De a leány hangjában volt valami szomorú őszinteség, a mely elütött attól, melyhez hozzá volt szokva.

— Tulajdonképen nincsen semmi jogom ahhoz, hogy kérdezzek — mondotta azután. — Nem is kívánhatom, hogy valakinek, a kit ma másodszor lát, lelki életét föltárja. De mégis érdekelné megtudni, miképen jut el egy fiatal leány oda, hogy már semmiért sem tud lelkesedni.

Olga fejét rázta.

— Rosszul értette meg, a mit mondtam. Vagy talán én nem tudtam magamat jól kifejezni. Ne gondolja, hogy világfájdalmas vagyok vagy hogy azt akarnám elhíttetni, hogy nagy csalódásokon mentem keresztül. Egyszerűen ilyen a természetem. Tulajdonképen mindig irigylem Mariskát, azt

a barátnőmet, a ki az előbb ment ki, a miért olyan szerencsés természete van. Ő rózsás gondatlansággal néz a világba, pedig szegénynek kevés oka van reá. Nem keresi meg semminek az árnyoldalát, hanem örül mindennek úgy, a hogy van. Én pedig megkeresem és megtalálom.

Keresztúry figyelmesen nézte Olgát. Egészen nem értette meg, a mit mondott neki, hogy a leány őszintén beszél vele. És Olga egyénisége erősen vonzotta. Minden léhasága ellenére megérezte, hogy ez a leány jóval értékesebb, mint azok, a kiket eddig ismert. Most, hogy Olga elhallgatott, ő kezdett beszélni.

— Lelkesedni! Én Uram Istenem, higye meg, hogy a legtöbb lelkesedés tulajdonképen műérzelem. Bele kényszerítjük magunkat és azután olyan arczot vágunk, mintha magunk is hinnénk benne. És tudja honnan van az? Mert olyan kevés emberrel lehet így őszintén beszélni, mint például most önnel. A legtöbben megkövetelik, hogy teljes szellemi díszben jelenjenek meg. előtte, és ehhez gyakran hozzátartozik a lelkesedés. Én mindig úgy képzeltem el, hogy van egy szellemi ruhatáram is, a melyben épen úgy van közönséges utczai viselet, redingot és frakk, mint a hogy föl-váltva viseljük ezeket a ruhákat. Ha meghívna egy estélyre, rosszul járnék, ha nem frakkban jelennék meg és ha egy hölgy szóba áll az estélyen velem, megkivánja, hogy tiszteltetére szellemi frakkot húzzak föl.

Olga elnevette magát.

— Nos, nekem nincsenek ilyen nagy igényeim. Meg vagyok elégedve, ha egyszerű úti ruhában jön — szellemileg is.

— Szaván fogom. Lássá, nekem itt senkim sincsen, a kivel néha elbeszélgethetnék. Egész nap tótokkal veszekedem, nagyon jól fog esni, ha megengedi, hogy néha fölkeressem, a nélkül, hogy formákat kívánna tőlem.

Olga a könyvtárára pillantott.

— Örülni fogok, valahányszor látom. És ha a magam szellemi szórakozásaimból adhatok valamit, könyvtáram rendelkezésére áll.

Mindketten oda léptek a könyvszekrényhez.

— Ha valami komolyabb regényt tudna adni — mondotta a főszoлагabiró. — Tudományos munkákra, félek, alig lesz időm.

— Olvas németül is?

Hogyne! Hiszen a mi megyei nyelvünk úgyszólván a német.

— Akkor odaadnám Sudermann *Frau Sorgejét*. Nem ismeri még?

— Még nem.

Olga megpróbálta kivenni a könyvet, de kissé magasra volt föltéve. Keresztúry segített neki és mialatt a könyv után nyult, keze egy pillanatra oda ért a leány kezéhez. És mintha erre az érintésre Olga elpirult volna.

Mariska az ebédlőbe hívta őket, a hol uzsonnára volt fölterítve. Mikor Keresztúry most az ebédlői lámpa fényes világításában nézte Olgát, úgy érezte, hogy a leány igazán tetszik neki.

* * *

A munkavezető nem mondhatott nagyon kellemes dolgokat, mert Révész ugyancsak hadonázott a botjával, úgy hallgatta.

— De hát mi jut ezeknek a gazembereknek az eszébe? Húsz esztendő óta dolgoztatok tótokkal, de ilyent még nem hallottam. Eddig még mindig úgy volt, hogy nappal elvégezték munkájokat és este megitták pálinkájokat a kantinban. Hát mi ütött most egyszerre beléjük? Maga azt mondja, hogy éjtszaka gyülekeznek és beszédeknek mondanak egymásnak. No hát ezt nem értem. Úgy látszik, tisztára megbolondultak.

A munkavezető vállát vonogatta.

— Pedig tessék elhinni, nagyságos uram, hogy ez nem mese. Még azt is tudom, hogy a fővárosból újságok és röpiratok érkeztek; de nem birtam egy példányt sem megkapni, ámbár kerestettem. Az a két ember, kiket a minap elkergettünk, folyvást itt sunnyog a bánya körül. Főleg a fiatalabbról mondják, hogy veszedelmes ember.

— Hogy hívják.

— Valasek János. A főszolgabírónál is voltak panaszra, hogy az élelmiszerek árát levonják a bérből. De Vanczák itt járt épen és elintézte a dolgot.

A főszolgabírótól nem kell tartanunk, azzal jóban vagyok. Most is nálam van. Különben is ez mellékes. Mit gondol, mit akarnak tulajdonképen az emberek?

— Ha meg szabad mondanom, alighanem béremelést. Olyasmit beszélnek, hogy ötven krajczár kevés egy napra. Másutt mindenütt többet kapnak.

— Akkor menjenek máshová. Még csak az kellene. Semmit sem szabad engedni, már csak az elv kedvéért sem. Ha az ember kis ujját aztán oda nyújtja, nem érik be többé semmivel.

A munkavezető hallgatott. Egy idő múlva azután újra megszólalt.

— Mégis jó volna valamit csinálni, nagyságos uram. Ha legalább az izgatókat lehetne eltávolíttatni.

— No hát erről majd gondoskodni fogok. Mondja csak, ide való ez a Valasek meg az a másik?

— Úgy hiszem, hogy nem. Valahonnan Trencsénből jöttek.

— Úgy, Trencsénből? No hát akkor egyszerű a dolog. El fogjuk a két derék embert tolonczoltatni. Majd megbeszéllem a főszolgabíróval vagy, a mi még okosabb lesz, a szolgabíróval, az értelmes ember és van gyakorlata. Keresztúry még kissé fiatal. Ön csak azt tudja majd ki, hogy hol jönnek össze az emberek. Valószínűleg az imrefalvi korcsmáros ad nekik szobát, a bitang zsidó úgyis szeretné oda édesgetni őket. Azután majd reájok ütünk a csendőrökkel. Be nem jelentett gyűlés elég jogczím ahhoz, hogy a vezetőknek elvegyük a kedvét minden további izgatástól.

A munkavezető fejét csóválta.

— Tessék meggondolni, hogy ezek az emberek már mind föl vannak izgatva.

— Majd lecsillapodnak ismét, ha látják, hogy a dolog nem olyan mulatságos, mint a milyennek képzelték. Tanulja meg, hogy minden gyöngeség végzetes. Az ilyen betegséget már csirájában kell elfojtani. Elég bajom van úgyis ezzel a bányával. A városban dolgoznom kell, hogy a közgyűlés másodszor is el ne vegye tőlem. Idekünn pedig munkaszünetést akarnak csinálni. Épen csak az kellene még! Hogy azután a polgármester úr és pártja beszédeket tarthasson arról, hogy «milyen állapotok vannak az imrefalvi bányában». Nem, annak majd az elejét vesszük. Hála Istennek, van még rend és törvény nálunk.

Egy csapat munkás jött ki a kantinból. Meglehetősen

sok időt tölthettek már ott, mert a pálinka ugyancsak dolgozott bennök. Bizonytalan lépésekkel mentek a kivilágított gyár felé. Mikor megismerték Révészt, alázatosan lekapták a süvegöket.

Révész reájok mutatott.

— No lássa. Ilyennek kell a jó munkásnak lenni. Tudom, hogy ezeknek nem jár az eszök semmiféle munkaszünetesen.

★ ★ ★

Mikor Révész hazajött, Keresztúryt még itt találta a leányoknál. De már épen búcsúzott.

— Hát nem marad nálunk vacsorára?

— Lehetetlen. A csendőrfőhadnagy vacsorál nálunk. Bármennyire szeretném is, haza kell mennem.

— A csendőrfőhadnagy? — Révész hirtelenül elhatározta magát. — Azzal nekem is volna egy kis beszédem. Majd elmondom azután a főszolgabíró úrnak is, első sorban úgy is önre tartozik. Ha tehát megengedi és semmiképen nem akar nálunk maradni, én mennék át önnel.

— De kérem. Mindnyájan rendkívül fogunk örülni. Csak attól félek, hogy a vacsora nem lesz valami híres. Tót szolgálónk nagyon gyengén főz.

— Ugyan-ugyan. Az ön korában még nem is tudtam, hogy mi az a meleg étel. Ma is el tudok lenni hetekig sonkával vagy szalonnával. Hát akkor Isten veletek, leányok. A főszolgabíró úr majd valamelyik nap megtisztel bennünket ebédre. Jó lesz vasárnap? Igen. Hát vasárnapra.

Az urak elmentek. A két leány jó ideig hallgatott, végre megszólalt Mariska.

— Te Olga, én azt hiszem, hogy ez a főszolgabíró udvarol neked. Olga nem válaszolt mindjárt. Azután csak annyit mondott:

— Ugyan mi jut eszedbe?

Mariska nem folytatta a vitát. De megjegyezte magának, hogy Olga később este föltűnően jókedvű lett. Annyit tréfált és nevetett, mint már régóta nem. Mariska nem mondott ugyan semmit, de magában azért mindenfélét gondolt.

Már világos nappal volt, a mikor Révész haza jött. A csendőrfőhadnaggyal és a szolgabíróval mindent pompásan megbeszélt. Mihelyest az első gyűlésről tudomást vesz,

értesíti a főszolgabíró, a ki majd intézkedik, hogy Tóth Gerő és a csendőrfőhadnagy idejében ott legyenek. A csendőrfőhadnagy biztosította Révész urat, hogy socialista izgatókkal el tud bántani. Azelőtt az Alföldön volt állomáson, ott az izgatók valósággal rettegetek tőle. Majd Imrefalván is rendet fog csinálni.

Mikor mindezt alaposan megbeszélték, az urak leültek kártyázni. A ferbli majdnem egészen reggelig tartott, és Révész vagy száz forintot veszített. Ő volt az egyedüli vesztes; a többi három úr különböző összegeket nyert el tőle.

WOLFNER PÁL.

PÁLYÁM VÉGÉN.

Öreg szülők mellett nőttem, növekedtem,
Köztük kora-értté, öregessé lettem ;
Örömré nehézkes, bánatra fogékony,
Komoly volt, ha volt is, gyermeki játékom.

Egyszerű kis házunk, mintha templom lenne,
Tréfa szó, léha szó sohse hangzott benne,
Kegyes csalás sem folyt hitető furfanggal,
Nem járt ott Mikulás s karácsonyi angyal.

De a gond, töprengés sokszor fölkereste,
Enyhületet mindig nem hozott az este ;
Mint ha eső készül, köd száll az oromra,
Megülte a mát a holnapi nap gondja.

S mikor a világba, beh korán, kiléptem,
Rózsát bizony ott még kevesebbet téptem.
Lelkemet borongó bánat árnyékozta,
Még a fuvó szél is remegésbe hozta.

Vidám czimborák közt nem örömet ültém,
Léha tivornyájuk' messze elkerültem ;
Gőze undorított a patakozó bornak,
Lelkem' át nem adtam rózsaszín mámornak.

De az öregek közt szívesen időztem,
Több örömem telt a tavasznál az őszben.
Tetszett a komoly szó, ha rokon a tettel,
Néztem az érdemre igaz tisztelettel.

Tőlök a méltánylás, a józan, az érett,
Jobban esett nékem, mint bármi dicséret.
Nem irigylém a sok ifjú magabizót,
Üresen dagadó önérzettől hizót.

S hova sorsom rendelt, abban a kis körben,
Megmaradtam békén, soha ki nem törtem ;
Kötelesség jármát panasz nélkül hordtam,
Életem napszámját híven robotoltam.

S napi munka végén, lengve színes szárnyon,
Álmok pillangói tölték be magányom',
De elfogni őket meg sem is kíséltem,
Szárnyuk arany hímét letörölni félttem...

Most már az álmok is lassan elmaradnak,
Éji magányomban meg nem látogatnak,
Künn a kopasz fákat szomorú szél rázza,
Nékik az elmúlást búsan magyarázza.

A kik ifjúságom vezetői voltak,
Azok is elmúlnak mindnyájan maholnap.
Az is ment, ez is megy, valamennyi, s végül,
Magam maradok itt, magam, társak nélkül.

Nyaram is alig volt, már berekeszt őszöm,
De a tarlott tájon nem soká időzöm,
Követem hívását költöző madárnak,
Nem maraszt itt semmi, odatúl meg — várnak.

VARGHA GYULA.

A KERTÉSZ ÉS A VÁRÚR.

Egy jó ember, egy falu végén,
 Olyan fél-polgár, fél-paraszt,
 Kertészkedett nyaranta békén.
 Gyönyörű kertje volt s gonddal művelte azt.
 Beszegte jól körül, magas élő-sövénnyel,
 Beülteté korán zöld kerti veteménynyel,
 Virágot is nevelt ott, jázmint, kakukfüvet,
 Melyből, ünnepkor, lánya bokrétát köthetett.
 De csöndes életét egy rossz nyúl megzavarta.
 A jámbor elpanaszlá baját a vár urának.
 — «Gonosz állatja — szólt — egy-két izes falatra
 Este, reggel betér s nevet a kalodának,
 Nem használ bot, se kő, semmit sem ad az arra.
 Ördögös, azt hiszem!» — No, abban kétkedem,
 — Felelt a vár ura, — de ha ördög, ha nem,
 Jó Miró lovamon futtában elfogom,
 S kelmedhez elviszem, hitemre fogadom.
 Mikor? Holnapután! itt végre tenni kell!

Harmadnap megjelent fegyveres népivel,
 Reggelizzünk, — mondá. — Gyöngék még e csibék?
 A ház leánya hol van? Hadd lássuk! közelébb.
 Hát mikor adjuk férjhez? Mikor lesz már vejünk?
 Azt mondom atyafi, ha férjhez mén a lány,
 Legyen bő hozomány!
 Szólott és a leánynyal már bizalmaskodik.
 Oldala mellé ülteti,
 Fogja kezét, a karját, csuklóig, könyökig,
 Nyakában a kiskendőt föl föl lebbengeti.
 Mind sértés, — úrtul ám ilyest úgy venni nem kell, —
 Szabódik a leány, de kellő tisztelettel,
 Az apja meg gyanakszik, szemével szinte öklel.

A konyhán ez alatt sül kappan, lúd, ürü.

— Sonkájok mikori? A színök gyönyörű. —
 -- Önéi, nagyuram! — Valóban, — felel, — ezt
 Elfogadom és örömemst.
 És jól bereggeliz s azonkép odakint
 Szolgái, ebei, nagyétü fajta mind.
 Gazda a gazda hely'tt, kiéli gazdaságát,
 Iszsza borát, öleli lányát.
 Bő reggeli után kél a vadász-sereg,
 Készül, zajong, lovára pattan.
 Kürt szól, trombita sír, vad hangzaj kevereg;
 Szörnyedve áll a jámbor gazda ottan.
 Még szörnyebb volt, mikor e lovas nép berontott
 A kertbe: ég veled palánk, paszuly-karók!
 Saláta, hagyma, búcsut mondok,
 Ég veletek, jó levesbe valók!
 Megbujva volt a nyúl egy káposzta alatt.
 Keresték, fölverék, egy lyukon kiszaladt.
 Nem lyuk már, de nyílás, széles nagy nyiladék,
 Hol a vitézek áttörék.
 Az úr kívánta, mert, rossz volna, tetszik tudni,
 Ha nem tudnának onnat lóháton is kijutni.
 A jámbor dörmögött: hogyan mulat ura!
 Hagyták. A hol e nép s e falka szerte járt,
 Tett egy óra alatt a kertben annyi kárt,
 A mennyit száz évig nem árt
 A tartomány minden nyula.

Kis hercegek, viszálytok maradjon köztetek.
 Királyokhoz ha futtok, az lészen vesztetek,
 Seregét harczotokban segélyül ne vegyétek,
 Országotokba ne vigyétek.

LAFONTAINE után, *franciából*

ZEMPLÉNI ÁRPÁD.

RÉGI MAGYAR NYELVÜNK ÉS A NYELV- TÖRTÉNETI SZÓTÁR. *)

Sic transit gloria mundi.

1874 május 28-án ritka ünnepléssel végződött a Magyar Tudományos Akadémia elegyes ülése. Az elnök, mielőtt az ülést bezárta, fölemelkedve helyéről, «egy örvendetes jelentést tett az Akadémiának: hogy tudniillik a *Magyar Nyelv Szótára* teljesen elkészült», és azt hat nagy kötetben be is mutatta. Ezzel kapcsolatban fölolvastatta az I. osztálynak e tárgyban hozott végzését, mely szerint «az osztály Fogarasi János rendes tagnak, mint a Szótár egyik szerkesztőjének, jegyzőkönyvileg köszönetét fejezi ki, hogy a Szótárt, az Akadémia e legrégebb és nemzeti szempontból legbecsesebb vállalatát bevégezte; és e hála-kifejezéssel koszorút óhajt tenni az elhunyt Czuczor Gergely sírjára s koszorút akar nyújtani az élőnek». Ezután Toldy Ferencz r. tag melegen kifejezésekkel méltányolta a Szótár szerkesztésében fáradozott két férfiú érdemeit s önfeláldozó készségét, és lelkes szavakban nyilvánítva örömét e nagy munkának aránylag oly nehéz napok közbejöttével, az előkészületek oly nagy hiányában, egy pár tudós által létrejöttén, «kéri az összes Akadémiát, fejezze ki háláját az 1866-ban elhunyt Czuczor Gergely hamvainak, valamint a munka bevégzésére az isteni gondviselés által eddig életben megtartott Fogarasi Jánosnak». Végül az Igazgató-Tanácsnak választás szerint legidősebb tagja, Gróf Cziráky János emelkedett föl szólásra s kijelentve, hogy ő e napot oly nevezetesnek tartja, mely érdemes arra, hogy emlékezete ne csak az itt ki-ejtett s a jegyzőkönyvbe foglalt hálaszavakkal tétessék maradandóvá, azt indítványozta, hogy e nevezetes nap emlékezete lát-

*) Írta Ballagi Aladár. Budapest, 1904. (A címlapon 1903.) Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Első kötet első fele. (448 nagy 8-adrét l.). Ára 8 korona.

ható és maradandó jellel, egy emlékéremmel örökíttessék meg. A nagygyűlés ugyanaz nap az indítványt közhelyesléssel elfogadta s az érem tervezetére és kivitele ellenőrzésére bizottságot nevezett ki. Nem sokára el is készült a szép érem: Czuczor Gergely és Fogarasi János domborművű arczképével, a hátlaon pedig e fölirattal «A Magyar Nyelv Szótára befejezésének emlékeül a Magyar Tudományos Akadémia 1874».

Voltak azonban akadémiai tagok, még pedig nem kevesen, kik elismerték ugyan Czuczor és Fogarasi nagy érdemeit, de azért nem osztottak Toldy Ferencz könnyen fölgyladó lelkesedésében, sőt már megelőzőleg is erős kifogásokat tettek a füzetekben közrebocsátott «nagy szótár»-nak nemcsak egyes czikkei, hanem elvei ellen is. Így Finály Henrik, mindjárt az első füzet megjelentekor kifejezte aggodalmait (lásd *Akadémiai Értesítő* 1862. évfolyam 300 l.), Hunfalvy Pál pedig egyenesen pálczát tört «e szótár elvei és azok miképi alkalmazása fölött». (*Nyelvtudományi Közlemények* VIII. köt. 302 l.). Akadémiai körökben mosolyogva beszéltek a *Nagyszótár* elavult magyarázatairól s még avultabb etymológiáiról; de azért nem volt senki, a ki el nem ismerte volna, hogy a *Nagyszótár* a magyar nyelv szókincsének legteljesebb tárháza, melyhez fogható eladdig nem volt irodalmunkban (s most sincs!) s hogy e nagy munkát két ember lelkiismeretes szorgalma, páratlan buzgalma s önzetlen munkássága hozta létre. Ez volt az általánosan elfogadott vélemény a *Nagyszótár*ról s annak szerkesztőiről egész 1878-ig.

Ekkor történt, hogy Szarvas Gábor, a *Magyar Nyelvőr* szerkesztője, «nehogy a nagy közönség részéről kötelesség-mulasztás vádja terhelje», a *Nyelvőr* tizenhárom füzetén át folyó cikksorozatban tüzetes bírálatot írt Czuczor-Fogarasi szótáráról. Ellenállhatatlan huszárrohammal tönkre zúzta a *Nagyszótár* délibábos szövejtéseit s valódi kéjlegéssel taposta agyon hibás elveit, hogy azok soha többé föl ne támadhassanak. Kitünt e bírálatból, hogy tudomány, logika s ítélő tehetség dolgában Szarvas mennyire fölötte áll Czuczor-Fogarasinak. A lényegét illetőleg igaza is volt Szarvasnak mindenben, s mégis nagy igazságtalanságokat követett el a szerkesztőkkel szemben. Ha ízlése és vérmérséklete úgy kívánta, kiméletlen lehetett a kegyetlenségig, pellengérre állíthatta a bírálta munkát s gúnyjának izzó láváját zúdíthatta rá, mindezt megtehetette s meg is tette, de nem lett volna szabad a szerkesztők nagy érdemeit, nagy hibáik mellett sem, el-

hallgatni, sőt még tisztességeket is kétségbe vonni, bírálata végén «szeméremtelenséggel» is vádolván őket. A szegény öreg Fogarasi János, testben s lélekben már előbb megtörve, fél évvel élte túl legyaláztatását. Sic transit gloria mundi!

* * *

A *Nagyszótár* nyomatása még be sem volt fejezve, mikor a nyelvtudományi bizottság — 1865 őszén — részletes előterjesztést tett az Akadémiának, a *Nyelvtörténeti Szótár* elkészítése tárgyában. «Terjedjen az ki nyelvünk összes hagyományaira a középkorból: tehát codex-irodalmunkra, valamint a XVI. és XVII. század irodalmára is». Az Akadémia tetszéssel fogadta az előterjesztést, de akkori pénzvisszonyai miatt csakis 1873-ban kezdhették a megvalósításhoz. Az anyaggyűjtéshez, egész a nyelvújításig, azonnal hozzáfogtak s 1880-ban az anyag már rendezve is lévén, a szerkesztéssel Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond véglegesen megbízattak. Sem az anyaggyűjtés, sem a szerkesztés nem oly szegényes viszonyok közt ment most már végbe, mint a *Nagyszótár* készítése idejében. Negyven s néhány gyűjtő, kiket a szerkesztők válogattak össze, vett részt a munkában, s az Akadémia őket most már, ha nem is valami fényes, de elég tisztességes tiszteletdíjban részesíthette. Az első füzet 1888 augusztus havában, az utolsó pedig (a 28-ik) 1893-ban (márciusban) jelent meg.

Irodalmi körökben nagy érdeklődéssel várták a *Nyelvtörténeti Szótár* befejezését, nemcsak a tárgy rendkívüli fontosságánál, hanem a szerkesztők egyéniségénél fogva is. Az ő magas színvonalú tudományos készültségök, a modern nyelvtudomány minden kérdésében tájékozottságuk, nagy energiájok, mely tulajdonságaikról *Nyelvőrbeli* cikkeik és polemiáik kétségbevonhatlanul tanúskodtak, úgy látszott, elegendő biztosítékok lesznek arra nézve, hogy a *Nyelvtörténeti Szótár* szerkesztői kitünően meg fogják oldani a rájuk bízott feladatot.

A hírlapok hangos hozsannákat zengedeztek már az egyes füzetek megjelenésekor is, de különösen az egész szótár befejezése után. S nemcsak a napi lapok névtelen ítélőmesterei tették ezt, kik holnap már magok sem adnak semmit arra, a mit tegnap írtak, hanem még kiváló írók is. Az egyik, máskülönben finom ízlésű szépíró, a *Magyar Génius* 1892 júniusi számában így nyilatkozott róla (422. l.) «a *Nyelvtörténeti Szótár* megbecsül-

hetetlen értékű mű, valóságos kiegyezési és koronázási újjáalkotás a *hülye* akadémiai szótárhoz képest, melyet nyelvészetünk mohácsi veszedelmének lehetne nevezni». Egy másik — egyébként az irodalmi vivisekciókban gyönyörködő kritikus — a *Pesti Hírlap* tárczájában lelkes hangon egekig magasztalta a *Nyelvtörténeti Szótárt* s hasonló hangnemben poklokra kárhóztatta a *Nagyszótárt*. S így ítélte, az első látatra, jóformán mindenki, ha nem ment tovább az imitt-amott lapozgatásnál s a régi nyelvből vett idézetek jóízű magyarságától el engedte magát bűvöltetni.

Valamely szótár vagy lexikon értékét azonban nem az imitt-amott lapozgatás, hanem a sűrű használat állapítja meg. Van-e rend benne? meg lehet-e benne mindent könnyen és hamar találni? adatai megbízhatók-e? elveiben következetes-e? nyújt-e biztos tájékoztatást? nem vezeti-e félre az olvasót? stb.

Az első, ki a *Nyelvtörténeti Szótár* ellen, épen e szempontokból, kifogást emelt, Békesi Emil volt (*Kalauz a nyelvoktatás terén*. Nagyszombat, 1889. II., és III. füz.). Főkézfogása az volt, hogy a szótár «megbízhatatlan» már a codex-irodalomból vett idézetekre nézve is. Szarvas nagy-mérgesen azzal torkolta le Békesit (*Nyelvőr* XX. köt. 314 l.): «a codexekből vett példák, erről kezessünk, teljeseek, értelmesek, hibátlanok — ha nem hiszi, nézzen utána!»

Tüzetes bírálat a *Nyelvtörténeti Szótárról* a *Budapesti Szemlében* 1892-ben jelent meg először (72. köt. 110. l.). A bíráló nem tagadta le sem a nehézségeket, melyekkel a szerkesztőknek meg kellett küzdeniök, sem pedig érdemeiket, de nem hunyt szemet munkájuk gyarlósága és temérdek fogyatkozása előtt sem. Leplezetlenül föltárta és sok száz mutatónyal be is bizonyította a szerkesztők következtelenségeit a földolgozott anyag kiválasztásában s az egyes szók elhelyezésében; továbbá az innen származó gondatlan összevisszaságot; a szótárban meglévő, de meg nem található szók nagy tömegét; a szók családosításában s értelmezésében elkövetett vétségeket; idézeteik megtévesztő pontatlanságát, a forrásművek gyatra földolgozását, mire csattanós példaképen fölemlítette, hogy magából Molnár Albert szótárából mintegy 5000 olyan szót kifelejtettek, a melyeket az utasítás értelmében idézniök kellett volna, stb.

Szarvas Gábor a *Budapesti Szemlének* még ugyanabban a kötetében (406. l.) hosszasan felelt a bírálatra. Válaszát azzal kezdte, hogy a bírálótól nem várta volna ezt a «gyűlölködést»;

azután mentegetni próbálta a megrótt hibákat, kétszer is különösen kiemelvén, hogy «a tisztelt bíráló nincs beavatva a szerkesztés ügyes-bajos munkájába». A mi pedig a Molnár Albert szótárából ki nem jegyzett szók számát illeti, erre nézve ő az *A* és *B* betűk átvizsgálása alapján készített statisztikából úgy látja, hogy számuk sokkal kisebb 5000-nél.

A bíráló a viszonzásban (lásd ugyanott 433. l.) kivétel nélkül föntartotta állításait, s fölkérte mindazokat, a kiket a dolog érdekel: vessék össze a kifogásokat az ellen-észrevételekkel, s ítéljék meg magok, hogy kettőjük közül kinek van igaza? A kifelejtett 5000 szóra nézve pedig azt az ajánlatot tette: «bíráltassa meg az Akadémia nyelvtudományi bizottsága e szók jegyzékét, s ha érdemesnek találja, adja ki adalékul a *Nyelvtörténeti Szótár* kiegészítéséhez; ha pedig az ítélet kedvezőtlenül ütne ki, nyomassa le ezt (tudniillik az ítéletet) a *Nyelvőrben*». A «gyűlölködés» vádjára nézve megjegyezte, hogy ő nem gyűlölködött, de nem is pajtáskodott, s igen sajnálná, ha a tárgyilagos bírálat hitele egészen kiveszne a mai nemzedék fogalomköréből. S hozzá tette még: «tessék elhinni, hogy a ki gyűlölködni akar, az nem olyan hangon ír, mint a hogyan én írtam.»

A *Budapesti Szemlében* ezeken kívül még két nyilatkozat jelent meg a *Nyelvtörténeti Szótár*-ról, mindakettő a most említett bírálat viszhangjaképen. Az egyik Brassai Sámuelé (73. köt. 448. l.), a ki *Audiatur et tertia pars* című cikkében pontról-pontra egybevetette a fölrótt hibákat Szarvas ellenészrevételeivel s maga is meggyőződött, hogy a bírálónak mindenben igaza volt. A másik Kropf Lajosé (75. köt. 287. l.), a ki méltán kifogásolta, hogy magából a *Nyelvtörténeti Szótár*-ból csak ritkán lehet megállapítani, hogy valamely szó mikor fordul elő legelőször az irodalomban.

Ezután jó egy pár évig békét hagytak a *Nyelvtörténeti Szótár*nak. Legföljebb a *Nyelvőrben* jelent meg egy-egy szelid «helyreigazítás», vagy pedig a tanári körökben nevetgéltek Szarvas és Simonyi egy-egy komikus baklövésén, mint például: hogy a *pantallért* egy helyen nadrágnak, a *galacsint* csizmának, az *apró-réczét* csirke fának, a *kínzó padot* csikónak, a *körtvélyt* somnak, a *szalmazságot* cigánygyerekeknek, az *elhomályosítót* szűr-készítőnek stb. stb. magyarázták.

De mintha a *Budapesti Szemle* bírálója előre látta volna a jövőndőt, a mikor Szarvas Gábort már 1892-ben arra figyelmeztet-

tette, hogy «a ki gyűlölködni akar, az nem olyan hangon ír (majd), mint a hogyan én írtam» — tíz évvel később csakugyan megjelent egy igazán gyűlölködő bírálat. Címe: *Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár*; írója: Ballagi Aladár. Mindenki el fogja ismerni — azt hiszem, még maga Ballagi Aladár is — hogy e bírálatot nem az úgyszeretet angyala, hanem a gyűlölet, a bosszúállás ördöge sugalhatta csak.

És volt-e Ballagi Aladárnak igaz oka e bosszút lihegő gyűlöletre s e gyűlölködő bírálat megírására? Igenis, volt oka mindakettőre!

Fiatal korában Ballagi Aladár is szorgalmas munkatársa volt a *Nyelvőrnek*, de csakis a VI-ik kötetig. A VII-ik évfolyamban jelent meg Szarvas Gábornak az a végtelenül lenéző, készakarva kiméretlen bírálata Czuczor-Fogarasi szótáráról; pár évvel utóbb ugyanilyen hangon írt Ballagi Mór szótáráiról, ezt már becsületbe vágó gyanúsításokkal is tetézve. Szörnyű lehetett az a fájdalom s még szörnyűbb a bosszúnak az a fogadalma, a mi a fiú keblét apja bántásakor eltölthette, ha most, húsz év múlva, ily elementaris erővel tör utat magának. «Várjatok, ezt meg fogjátok keserülni»!

Ballagi Aladár várt, több, mint tíz évig. De ime, jó már az alkalom!

A *Nyelvtörténeti Szótár* egyes füzetei kezdenek már jódó-gélni. Ballagi Aladár, kinek részint apja hagyatékából, részint saját gyűjtéséből temérdek nyelvtörténeti adat áll rendelkezésére, ujongva veszi észre: mily hiányos Szarvas-Simonyi műve, mily rettenetes baklövések vannak benne s az egész mily hanyagul van szerkesztve. «Nem sokára üt már a bosszú órája!»

Elolvassa a *Nyelvtörténeti Szótár* minden adatát, s egybeveti mindeniket (számuk százezrekre rúg) az idézett forrás megfelelő helyével; a hol eltérést tapasztal, följegyzi, s egyúttal egészen elolvassa újra az idézett munkát, s kijegyzi belőle mindazokat a mondatokat, melyeket Szarvas-Simonyi gyűjtői elfelejtettek kijegyezni; mindenik adatnál gondosan megvizsgálja, föl van-e jól dolgozva, be van-e a kellő helyekre iktatva, jól van-e értelmezve? Mennyi időt töltött el ebben, hány esztendő t szentelt e munkára, nem mondja meg, de az bizonyos, hogy rettentő nagy munkát végzett. 1898–99 telén már készen volt az anyag egybegyűjtésével, s három ízben mutatványokat is olvasott föl az Akadémia II. osztályának ülésén. Sok időbe került az anyag

sajtó alá rendezése is, s az e közben uralkodott szélcsend alatt Simonyi elég meggondolatlan volt az ő ízléstelen izeneteiben azzal is ingerkedni, hogy «Ballagi talán csak zajt akart ütni (calumniare audacter!), de vakmerő támadásának megokolását nem meri a nyilvánosság bírálata alá bocsátani». Kár volt Simonyinak így ingerkedni, mikor már tudhatta, sőt az előzmények után tudnia is kellett, hogy mily gyenge lábon áll a *Nyelvtörténeti Szótár* hitele a nyelvészek körében. Nohát, Ballagi közzé merte tenni az indokolást, s ez az indokolás — fájdalom — épen úgy tönkre zúzta, megsemmisítette a *Nyelvtörténeti Szótár* eddig is csekély hitelét, mint a hogy annak idején Szarvas tönkre zúzta Czuczor-Fogarasi és Ballagi szótárait. A kik nyelvészeti kérdésekkel foglalkoznak, eddig is tudták, hogy bárhová markoljon is az ember a *Nyelvtörténeti Szótár* anyagában, biztos lehet benne, hogy egy csomó hiba kerül a kezébe; azt is tudták, hogy e szótár bizony nagyon hanyagul van csinálva, de hogy oly rohadán legyen megcsinálva, mint a hogyan most látjuk, azt talán senki sem merte volna még csak el is képzelni. Sic transit gloria mundi!

* * *

Ballagi Aladár könyvének most megjelent első része temérdek sok s köztük igen sok becses adattal gyarapítja a *Magyar Nyelvtörténeti Szótárt*. Úgy halljuk, még hat- vagy hétszer ennyi áll rendelkezésre s hogy ezeket munkája következő köteteiben fogja közzétenni. Őszinte köszönet s elismerés illeti meg őt a magyar nyelvtudomány minden művelője részéről. Kétségtelen, hogy sokkal szebb lett volna mindez, ha az óriási munkát, minden mellékcél nélkül, tiszta ügyszeretből végezi s köszönetünkbe nem engedi belevegyülni a «non olet» kellemetlen érzését. Sajnálatos gondolunk arra, hogy nyelvtörténeti ismereteinknek ezt a rendkívül gazdag gyarapodását a halálos bűnök egyikének köszönhetjük csupán.

Egy jobb ízlésű ember sem helyeselhetette azt az örökösen «duhajkodó» hangot, a mit Szarvas Gábor harmincz év előtti polemiaiba szeretett belevegyíteni; szintúgy nem helyeselheti a Ballagi könyvében a folytonos patvarkodást, örökös szidálódzkodást, a mi az egész művén keresztül húzódik. Sokkal jobban tette volna Ballagi, ha régóta magába fojtott haragját s méltó fölháborodását akár egy száz oldalas bevezetésben öntötte volna

ki, s azután szótári alakban közölte volna a «bűnlajstromot», minden további személyeskedő herceze-hurca nélkül. Nagyobb is lett volna a hatása, mert «man merkt die Absicht, und man wird verstimmt». Úgy halljuk, hogy ezen a hangon s ezzel a beosztással akarja folytatni bírálatát még hat vagy nyolcz fél-köteten át. Higgye el Ballagi Aladár, hogy mindenki meg fogja únni, sőt bele is fog csömörölni, talán még maga a legtürelmesebb Akadémia is.

Igen furcsa s meglehetősen érthetetlen tanokat hirdet Ballagi a neologia és orthologia viszonyáról. Ez új tanokból tudniillik az következne, hogy a *Nyelvtörténeti Szótár* balsikere onnan származik, mert az Akadémia orthologusokra, nem pedig neologusokra bízta a *Nyelvtörténeti Szótár* szerkesztését. Hiszen — mondja Ballagi — ily szótár szerkesztéséhez nemcsak nyelvtudományi szakismeret, hanem egyetemes áttekintés is szükséges. De hát hol van az megírva, hogy csakis a neologusnak lehet s az orthologusnak nem lehet egyetemes áttekintése? Ballagi szerint Révai Miklóst sem lehetett volna a *Nyelvtörténeti Szótár* szerkesztésével megbízni, mert ő is orthologus volt, mikor azt tanította, hogy «præstabilius est morem maiorum nostrorum et porro sequi, quam voces inficetas, non ad indolem linguæ efficitas, ingrato nisu obtrudere.» Nem abban volt a baj, hogy a szerkesztők orthologusok voltak (vajon Simonyi az-e még most is, igen kétséges), hanem abban, hogy a szerkesztők nem voltak elég gondosak s elég lelkiismeretesek. Ez a baj pedig bekövetkezhetett volna épen így, akkor is, ha a szerkesztők neologusok lettek volna.

Ballagi Aladár a mily kegyetlen az ő gyűlöletében, épen oly szertelen a gyűlöletéből fakadó kívánságaiban. Az 1898—99-ben tartott fölolvasásaiban azt indítványozta, hogy a *Nyelvört* meg kell szüntetni, a *Nyelvtörténeti Szótár* közkézen forgó összes példányait pedig vissza kell vásárolni s el kell égetni.

A mi a *Nyelvört* illeti, őszintén kimondom, hogy az újabb időkben én sem vagyok megelégedve sem tartalmával, sem a szerkesztése módjával; de az eszembe sem jutott soha, hogy azért meg kellene szüntetni. Agyonütéssel nem szokás beteget gyógyítani. Meg vagyok győződve, hogy az Akadémia, ha ma megszüntetné, holnap újra megindítaná.

Igaz, hogy a *Nyelvtörténeti Szótár* rossz anyagból van csinálva s rosszul is van megépítve, de a szegény ember nem

bontja le addig a rozszant viskóját, míg az új csinos ház el nem készül. Jobb a valami, mint a semmi. Ne égessük föl, hanem tatarozzuk és desinficiáljuk. Ezt ajánlottam már két évvel ezelőtt (*Nyelvőr*, 31. köt. 26 és 29. ll.) a következő szavakkal:

«A hiány sosem olyan veszedelmes akármely szótárban, mint a tévedés. Amaz csak szegénységünket érezteti, ez megmetelyezi ítéletünket. A *Nyelvtörténeti Szótár* tévedései még magát Szarvast és Simonyit is félrevezették az ő későbbi dolgozataikban. Mi sors vár reánk, a szótár használóira? A budapestiek még csak segíthetnek magokon: elmennek a Múzeum, az Akadémia, az Egyetem könyvtárába, előkérlik a forrást, melyből a *Nyelvtörténeti Szótár* merített s ha lehet, kiderítik magok számára a dolog voltaképeni mibenlétét. De mit csináljon az a vidéki tanár, a kinek a forrásmunkák nem állanak rendelkezésére? Vagy elhisz mindent a *Nyelvtörténeti Szótárnak*, vagy bele sem pillant többé. Így is, úgy is baj! E bajon segíteni kell. Követeléseink a *Nyelvtörténeti Szótár* corrigendái dolgában ne ismerjenek irgalmat és kegyelmet. A Pótkötet irtson ki belőle minden hibát és pedig mentől előbb. Erkölcsi kötelesség ez, melyet az Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága tovább már nem odázhat el magától.»

Egy pár észrevételt kell még tennem a dolog historicumára, vagyis inkább Ballagi előadására, melylyel a dolog historicumát az olvasó elé terjeszti.

«Az Akadémia II. osztálya — mondja Ballagi (10. l.) — indokolt előterjesztést tett az I. osztálynak, hogy járuljon hozzá munkám kiadása költségeihez. Az I. osztály azonban hozzájárulását oly feltételhez kötötte, mely épen alkalmas volt arra, hogy a munka kiadását lehetetlenné tegye».

Ballagi ez előadásából az olvasónak azt kell következtetnie, hogy az I. osztály a maga hozzájárulását valami lehetetlen feltételhez kötötte.

A valóság pedig az, hogy az I. osztály csakis azt kérte, a mit az Akadémia Ügyrendje tőle feltétlenül megkívánt, hogy tudniillik a kézirat, bírálat végett, tétessék át hozzá. Ballagi Aladár jól tudja, hogy az Akadémia semmiféle munkát nem adhat ki, a mi bírálaton nem ment át, s mégis lehetetlen feltételekről beszél. Nem helyes úgy írni, hogy az olvasó a tényekről hamis képet alkothasson magának.

Ugyanezt a hibát követi el Ballagi Aladár velem szemben

is, midőn rólam és a *Budapesti Szemlébe* írt s föntebb már említett bírálatomról ezeket mondja (16. l.).

«Szily Kálmán viszonzásában saját állításait, idézeteit tényleg cserben hagyta, s mentegette magát, hogy ő nem gyűlölködik, hiszen neki igen jó embere Szarvas Gábor».

Hát ebben az egész mondatban csak annyi az igaz, hogy nekem szegény Szarvas Gábor csakugyan jó emberem volt. Szerettem, tiszteltem s tisztelem még emlékét is, mert túlzásai mellett is jó szolgálatokat tett irodalmi nyelvünknek, különösen a természettudományi műnyelv kialakulása folyamatában. Hiszen mi mindannyian, a kik a Bugát-féle nomenclatura és terminologia ellen a *Természettudományi Közlönyben* annyit küzdötünk, az ő cikkeiből merítettük a meggyőződést, hogy a Bugát nyomain nem lehet tovább haladni s vissza kell térni nyelvünk természetes fejlődése útjára. Én nem is vesztettem össze s nem is gyűlölködtem Szarvas Gáborral soha. Bírálatom, mit a *Budapesti Szemlében* a *Nyelvtörténeti Szótárról* írtam, tárgyilagos volt. De, úgy látszik, a mi nyelvészeink nem ismerik az objektivitást s azt hiszik, hogy a bírálónak a megbírálttal okvetetlenül össze kell vesznie. Vennék példának Gyulait és Jókait. Senki nem írt élesebb bírálatot Jókai regényeiről, mint Gyulai, de azért nem vesztetek össze s öröm nézni, mily jóízűn eltréfálóznak egymással.

A mi pedig «saját állításaim és idézeteim cserbenhagyását» illeti, erre nézve kénytelen vagyok — noha nem szeretem az erős kifejezéseket — kerekén kijelenteni, hogy egy szó sem igaz belőle. Ítéljen maga az olvasó. Én Szarvas Gábornak (bocsánat az ismétlésért) szóról-szóra a következőket feleltem (*Budapesti Szemle* 72. köt. 434. l.).

«Válaszának pontonkénti tárgyalásába nem bocsátkozom. Nekem is sok helyre lenne szükségem, hogy ellenészrevételeimet kifejtthessem s attól kellene félnem, hogy e folyóirat tisztelt szerkesztőjével megbánatom a szivességet, melylyel bírálatomnak teret nyitott. A kit a dolog közelebbről érdekel, az úgy is egybe fogja vetni Szarvas Gábor észrevételeit azzal, a mit az októberi füzetben állítottam, s maga is meg fogja ítélni, hogy kettőnk közül kinek miben van igaza s miben nincs».

Hol itt a cserbenhagyás és mentegetőzés? S hogy nem is bíztam az egybevetés munkáját hiába az olvasókra, kitűnt a *Budapesti Szemle* egyik rákövetkező számából, hol Brassai (mint már említettem) mindenben nekem adott igazat.

Ballagi könyvében még csak ezután jó a java igazsághirdetés! «A kibékülés (már tudniillik Szily és Szarvas között) — mondja Ballagi Aladár — kevés idő múlva megpecsételtetett azzal, hogy a Magyar Tudományos Akadémia babérrel és mellékleteivel koszorúzta meg a *Nyelvtörténeti Szótárt*».

Uram, Ballagi Aladár uram, ezért a csúf gyanúsításért igazán meg kellene haragudnom, ha az nem volna oly nevetséges. Ignotos fallit, notis est derisui! Ballagi Aladár jól tudja, hogy nekem, mint a III. osztály tagjának, nem volt s az osztályok széleskörű autonomiájánál fogva, nem is lehetett, még főtitkári minőségemben sem, absolute semmi befolyásom arra, hogy az I. vagy a II. osztály kinek ítélje oda ezt vagy azt a jutalmat. Ennek ellenkezőjét csak az állíthatja, a kit a düh immár teljesen elvakított. Méltó fölháborodása a *Nyelvtörténeti Szótár* gyarlóságán s lélektanilag megmagyarázható dühe azok ellen, kik atyját s annak emlékét annyiszor bántalmazták, nem jogosítja föl Ballagit arra, hogy az igazságot a ráismerhetetlenségig eltorzítsa. Nekem a *Nyelvtörténeti Szótár* megjutalmazásában annyi részem volt, mint a Ballagi munkájának sajtó alá bocsátásában, tudniillik semmi. Elég baj volt ez a Ballagi munkájánál is, mert ha én adom sajtó alá, az *Ügyrend* 76. §-a értelmében megköveteltem volna, hogy az Akadémia helyesírásától el ne térjenek.

Így aztán megtörtént az a páratlan komikum, hogy Ballagi a könyvét nem az Akadémia, hanem a Simonyi helyesírásával nyomatta.

SZILY KÁLMÁN.

ÉRTESÍTŐ.

Czóbel Minka. Opálok. Költemények. Budapest 1903.

Úgy érzem magamat, midőn e kis kötetben olvasgatok, mintha Walter Crane rajzait nézném: szép, halvány színű, de kissé egyhangú mesevilágot. A kis királykisasszony négy zománczfényű pávával kocsikázik: a harmatos fű hajlong a sokszínű tollazat alatt. *(Pávafogat.)* Majd ismét biboros királyleányok mennek a holdfényben. Minden királyleány kezében lilium, csak a legkisebb királyleány tart piros szegfűt a kezében. *(Királylányok holdvilág-nál.)* Majd ismét egy mesés kép, mint egy fejezetkezdő initialis-illustratio Walter Cranenél. Szürkületben három fehér hattyú sötét fenyűk alatt és ellentétül három fekete holló hajnalkor ezüst fűzek alatt. *(Három fehér hattyú.)* Fekete bársony lepkék neki repülnek egy lila ametiszt-palotának: de nem tudnak berepülni, hanem puha tapadással oda ütődnek, oda simulnak az esőtől nedves ametiszt-palotához. *(Ametiszt palota.)* Kis királyleány csunya buglyos fejű állattal a fűben ül és epret szed. Apja: a király már későn haragszik. *(Elkészt.)* Szürke pók a napraforgó királynénak lenge fátyolt szőnek, de az éjjeli szellő eltépi a szálakat, összegombolyítja, úgy hogy azok a levegőben úsznak. *(Napraforgó királyné.)* A királykisasszony befogatja a sárkányt, hogy elrepüljön vele, mert a kéklő szabadságot szereti — de nem tér többé vissza. *(Sárkány útja.)*

Egy más költéménysorban Pán istent látjuk különböző helyzetekben. Egyszer nevetve dobja érett kék szilváját a fölszívó sárga rigó után, majd ismét a megváltó keresztje előtt ezt kérdi: Miért pazaroltad életedet a tömegre, a mely úgy sem ért meg? Krisztus ezt feleli: Hát te nem hinted minden tavasszal virágaidat a mezőre a háládatlan emberek számára?

Legtöbb eredetiség van a *Boszorkánydalokban*. Ezeknek fő-tárgya az, hogy a boszorkány, kiüldözve az emberi társaságból, együtt él a nagy természettel és az állatokkal.

Czóbel Minka költészete egy finoman érző, élénk képzeletű lélek költészete, mely azonban nem éri el a szemléltetőség tel-jét, hanem fél úton marad és így se tiszta lyra, se tiszta epika nem fakad belőle. Virágok, növények, madarak — ez az ő bi-ro-dalma. Világa, a mennyire a külvilágra vonatkozik — mesevilág. Belső világ, a lyra ezen fő-tárgya csupa hangulat; köd a külső láthatáron, lemondás a belsőben, a szívben. Látható világa egy költői bágyadt álomvilág, belső világa pedig az akaratnélküliség. Nyelvezete gyöngéd, de erő hiján való, rhytmusában is van valami bágyadtság.

Néha-néha azonban belevillan ebbe a bágyadt színekben és hangulatokban oly gazdag mesevilágba a leplezetlen valóság-nak sejtése. Így például ebben a Czóbel Minkára nézve jellemző ködös modorban írt kis rajzban, melynek megvan a maga kelleme és sejtelmes éle:

Két keztyű.

Erdő mohán, fák árnyékában
Két keztyű — sötét vörös bőrből,
Úgy a hogy odadobta
A fehér kis kéz.
Mintha az ujjak még benne lennének;
Imádkozó mozdulattal
Hajlik a két keztyű
Egymáshoz,
S mintha ködből hozzá szövődne
Az alak:
Ott van a két keztyűben
Még mozdulatja,
Imádkozó mozdulatja.
Uram, ments meg a kisértéstől . . .
Erdő mohán, fák árnyékában,
A fűben,
Ott fekszik a két keztyű.

rs.

A Szigligeti-Társaság kiadványai. Harmadik kötet. Évkönyv 1899—1902. Szerkesztették dr. Bodor Károly és Láng József. Nagyvárad, 1903. N. 8-r. 355 l. — A Szigligeti-Társaság első tíz éve. Írta Láng József. Nagyvárad, 1902. N. 8-r. 48 l.

A nagyváradai Szigligeti-Társaság, úgy látszik, nem veszi példaképül azokat a fővárosi szépirodalmi társaságokat, melyek már évek hosszú sora óta nem lépnek munkásságukkal a nyilvánosság elé. Az idén *Évkönyvei* harmadik kötetét adta ki, sőt egy külön, füzetben az első tíz év történetével kedveskedik közönségének. Alapszabályai nem kötelezik a társaságot arra, hogy évenként adja ki *Évkönyveit*, és így megbocsátható, hogy egy-egy *Évkönyv* több év munkásságát öleli föl, bár az is bizonyos, hogy ez okból az *Évkönyv*-elnevezés nem egészen megfelelő. De a címbeli pontatlanság még ebben az esetben is kisebb baj, mintha *Évkönyveket* adna ki, de oly nagy időközökben, hogy az alatt már el is parentálták nem egy jelesét, ki még a legutóbbi *Évkönyv* adatai szerint ott szerepel az élők sorában. A dolog lényege mindenképen ott keresendő, hogy mennyiben felelt meg a Szigligeti-Társaság e tíz év alatt az elébe tűzött feladatoknak?

Első *Évkönyvét* 1896-ban adta ki s abban az 1892—95-iki évkör munkásságát mutatta be. Az évenként Szigligeti emlékének szentelt márcziusi ülések a kegyelet legszebb külső jeleinek tekinthetők, csak kár, hogy az első évkör munkássága nem simul jobban Szigligeti benső értékének méltatásához. A kötet 23 cikke közül csak három szól magáról Szigligetiről, úgymint *Emlékezés* Szigligeti Edére dr. Várady Zsigmondtól, Somló Sándortól *Emlékezés mesteremre* című vers és Rácz Ödöntől *Szigligeti Edéről* című cikk. Ha mindez kevésbé kielégítő, a munkálatok többi része legalább örömdetesen bizonyította, hogy a társaság az ismeretterjesztés terén értékesebb tevékenységet fejtett ki. A következő cikkek: *A kor irányzata és a modern szépirodalom* (Rácz Ö.); *Kielland* (Ritook Emmától); *Az orosz regény fejlődése* (Bodor Kornéliától); *A nemzeti elem helye az irodalomban* (dr. Némethy J.); *A kunhalmok rejtelmek* (Cseplő P.) az első *Évkönyv* értékesebb részét alkották.

Az *Évkönyv* egy kötete 1900-ban jelent meg s az 1896—1899-iki évkör munkálatait közölte. Ez a kötet, sajnos, egyetlen önálló cikket hozott Szigligetiről, azon elnöki megnyitó-beszéd ki-

vételével, mely az 1896. évi márczius 22-iki Szigligeti-ünnepélyen mondatott el. Ugyanezen az ülésen Szigligeti irodalmi működéséről fölolvastatott dr. Szombati István, de erről a fölolvastásról azt jegyzi meg az *Évkönyv* lapidaris rövidséggel: «Szerző közlését nem kívánja». A következő című fölolvastás: *Szigligeti és a modernség*, a szerző saját kiadványában jelent meg. Naményi Lajos fölolvastása: *Szigligeti mint ember* — az *Évkönyv* jelentése szerint «nem volt beszerezhető».

A társaságot tehát nem érheti az a vád, hogy nem szolgálta eléggé fölolvastásaival a Szigligeti-cultust, de kíváncsiak volnának, hogy ennek meglegyen a nyoma is *Évkönyveiben*, mert szívesebben olvasunk tartalmas értekezéseket gyöngébb novelláknál s még gyöngébb verseknél. Az *Évkönyv* élvezhetőbb dolgozatai ezúttal is az ismeretterjesztő cikkek, mint például: *Egy virágcultura*, Potáry Jánostól; *A törvényről* dr. Hoványi Gyulától; *Az írás mesterségéről* Személy Károlynétól; *Melinismus és Darwinizmus* Huzella Gyulától; *Az ember*, id. Gyalokay Lajostól; *A socialismusról* dr. Gyémánt Jenőtől; *A nő polgárjogi helyzetéről* Sulyok Istvántól; *Száz év története* Naményi Lajostól és *Ethikai törekvések* dr. Grosz M.-től — bár az is bizonyos, hogy ezek nem kölcsönöznek specialis jelleget a Szigligeti-Társaságnak.

Az *Évkönyv* III-ik kötetében még kevesebb azon cikkek száma, melyek Szigligetivel foglalkoznak. A 49. cikk közül Rádl Ödön négy elnöki megnyitóján kívül csakis dr. Kovács S. János öt lapnyi irodalomtörténeti tanulmánya *Szigligeti Ede* czímen szolgálja a Szigligeti-cultust irodalmi téren. De a mi ennél is szomorítóbb tünet, hogy az ismeretterjesztő cikkek száma aggasztóan fogy s a novelláké meg a verseké (s mily gyöngék!) aggasztóan növekszik. S ha egyéb, előbb megjelölendő cikkei nem nyugtatnának meg, a hanyatlás jeleinek constataásával kellene ismeretetésünket befejezni.

De ha a tíz év egész munkásságát tekintjük, kötelességünk annak a bevallása, hogy a Szigligeti-Társaság a maga elé tűzött célok közül egypárnak teljesen megfelelt. Emelte a megye és város szellemi életét, mint azt a Petőfi-Vörösmarty-színház jubileumi ünnepei, gyűlései és egyéb vidéki szereplések igazolják. Ha az idevonatkozó irodalmi dolgozatok eredetiségre javarészt nem tarthatnak igényt, nem is rosszabbak más szépirodalmi társaságok fölolvastásainál. A tudományok népszerűsítésén is fáradozott, mint azt inkább az I. és II., mint a III. időkorbeli *Év-*

könyvei tanusítják. A magyar nyelv, irodalom s a művészet iránti érdeklődést ez fokozta, mint azt például az 1900. évi műtárlat alkalmából megjelent cikkeiből látjuk. (A III-ik kötetben: *Mi is művészek vagyunk* 187—94. l.; *Műtárlatunk és tanulmányai* 195—210. l.; vagy egy előbbi székfoglalóból *Renaissance-e vagy secessio?* (43—58. l.) A város és megye elhunyt jeleseinak kultusát is üzte. A Szigligeti-ünnepeken kívül egy egész ülést Nogáll János emlékének szánt (III. k. 117—139. l.), Iványi Ödön emléké két egy vers dicsóíti (I. k., 197—8), Szilágyi Dezső szülőházát emléktáblával látta el és Sándorfy József sírját rendbehozta. De a kitűzött célok közül egynek teljességgel nem felelt meg. Alapszabályai szerint elhunyt jeleseinak «életviszonyaira és működésére vonatkozó mindennemű adatok kutatása és összegyűjtése, esetleg földolgozásának és kiadásának eszközzése» is céljai közé tartozik. (Tíz év története 21. lap.) A Társaság három *Évkönyvében* hasztalan keressük azt az ide vonatkozó rovatot, mely az elvállalt kötelezettség teljesítését igazolná s ezzel irodalomtörténetileg magasb érdeket kölcsönözne a társaság munkálkodásának. Ha az *Évkönyv* minden lapja nem is szolgálhatja ezt az egy célt, legalább egy *Adattár* című rovatnak egy kötetből sem volna szabad hiányoznia. Íme, útbaigazítóul egypár megjegyzés. Szigligeti születésének napja véglegesen nincs tisztázva. Milyen könnyű volna a Társaságnak a hiteles keresztlevél teljes szövegének közlésével ezt a kétséget véglegesen eloszlatni. Így vagyunk Szigligeti tanulóéveivel. Miért ne közölhetnék az *Évkönyvek* az ő iskolai bizonyítványait? A saját vallomásait a tényekkel egybevetve, tisztább képet kapnánk e korról. Aztán nem állott Szigligeti Váradon senkivel levelezésben? Egyéb levelei nem volnának-e közölhetők? Nincs az élők közül senki, ki a családja életviszonyaira vonatkozó hagyományt ne ismerné? Mikor adták elő első ízben és hányszor némely darabjait 1900-ig Nagyváradon? Az élő drámaírók közül, kik mesteröknek vallják, nem emlékezhetnének meg róla egy egész fölolvadás keretében egyesek, hogy magok is megerősíték azt, a mit a «nagy cselészöví» jó lelkéről Vadnay Károly följegyzett *Elmult idők* című könyvében? stb. stb. A Társaság érintkezésbe lépett ugyan a Szigligeti örököseivel művének «rendezése, esetleg kiadása» iránt, de egyelőre eredménytelenül. (Tíz év tört. 38. l.) Mit ért a történetíró rendezésen, nem tudjuk megmondani. Sokkal tanácsosabb volna, ha a Társaság például pontos bibliographiát készít-

tenne Szigligeti kiadott és kéziratoss műveiről s azon, egyelőre magyar cikkekről, melyek irodalmunkban rá vonatkoznak. Ezután sorra kerülhetne az idegen nyelvű cikkek bibliographiája. Ezzel és ehhez hasonlókkal, és pedig nemcsak Szigligetire, hanem másokra vonatkozókkal, valóban irodalmi célokat szolgálna s a társaságon kívül állók is elmondhatnák azt, a mit történetírója mond, hogy «évről-évre fényesebb, (!) ragyogóbb (!) tényekkel gazdagítja történelmének lapjait» és «hogy a rendelkezésére állott szellemi és anyagi erővel fényesen (!) megfelelt magasztos hivatásának». (*Tíz év.* 8. és 48. lap.)

Midőn a Szigligeti-Társaságnak inkább társaséleti s helyi, mint magasb irányú irodalmi hatását készséggel elismerjük e tíz éven belül, — még két dologra kívánjuk figyelmét fölhívni. Először vegye mintául a nálánál csak két évvel idősebb bécsi Grillparzer-Gesellschaft *Jahrbuch*jait. Ezekből 13 év alatt 13 kötet jelent meg. Ha a Szigligeti-cultust és a város és megye egyéb elhunyt jeleseit legalább úgy fogja szolgálni, mint a bécsi társaság Grillparzerét s kortársait, irodalmi jelentősége előtt is készséggel kalapot fogunk emelni. Másodszor legyen rajta, hogy a következő tíz év történetében az ízetlenség jellegét nagyon is magokon viselő ilyen szólások elő ne forduljanak: «Olyan férfi kezébe került az ügy, ki közismert erélyével a legnagyobb akadályokat (!) is elhárítja» (12. l.). «Békefi Antal ragyogó tollából (!) így is» (28. l.). «Ekkor hallottuk legelsejét Rádl Ödön utólréhetetlen, (!!!) mély tudással és meggyőző erővel oktató fejtegetéseinek» (29. l.). «Gondoskodott vala a Társaság, hogy az a nagybecsű irodalmi munkálkodás, (!) mely a fölolvassó üléseken nyilvánosságra került, három kötetben ismételten hozzáférhetővé, olvashatóvá váljék» (30. l.).

Az ilyesmi könnyen visszas helyzetbe juttathatja a társaságot azon egyik legszebb céljával, mely a város és megye elhunyt jeleseknek cultusát hangoztatja. L.

Ludwig von Sybel: Weltgeschichte der Kunst im Altertum. II. Auflage. Mit 3 Farbtafeln und 380 Textbildern. Marburg, N. G. Elwert'sche Verlag-buchhandlung, 1903. S. XII+484. Mk. 12.

Művészettörténeti irodalmunk csak nem bir föllendülni! Minden téren mozgást, haladást állapíthatunk meg, még a philo-

sophia is utána törekszik külföldi testvéreinek, — csak a művészettörténet terén nem történik semmi! Nemcsak egyes monographiák hiányzanak e téren, nemcsak a művészet nagy fejedelmeinek vagy monumentalis alkotásainak tüzetesebb tanulmányozásánál vagyunk külföldi forrásokra és szakművekre utalva, hanem rendszeres művészettörténetünk sincs, a melyet kezünkbe vehetnénk, mert Pasteiner *Művészettörténete*, a mellett hogy ma már kissé elavult (1885-ben jelent meg s így a 18 év óta e téren történt rohamos haladásról mit sem szól, holott tudjuk, hogy a sok irányban folyó ásatások, rendszeres kutatások révén majd minden év hoz valami fontos fölfedezést), a maga korában sem állott kellő tudományos színvonalon, a mennyiben inkább képmagyarázat volt, mint rendszeres, pragmatikus történet. Bár a jövő némi reményekkel kecsegtet, mert a Lampel-czég is akar kiadni egy több kötetes, sok író közreműködésével szerkesztett művészettörténetet, a mérnök- és építészegylet meg már ki is adta az ókori építészet történetét, — de egyelőre, ezek teljes megjelentéig, még mindig külföldi művészettörténetekhez kell annak folyamodnia, a ki a művészetek fejlődését virágzását, a különböző korokban és nemzeteknél, tanulmányozni akarja.

A németeknél, a hol minden egyetemnek megvan, a magántanárokról nem is szólva, a maga rendes művészettörténet-tanára, a mi mutatja, hogy ők az ifjúság művészi irányú nevelését nemcsak jelszavakban hangoztatják, hanem gyakorlatilag is igyekeznek megvalósítani, míg nálunk, a kolozsvári egyetemen se a művészettörténet, se az æsthetika nincs képviselve, — ennek megfelelően gazdag a művészettörténeti irodalom is. A régi s folyton újultabb kiadásokban megjelenő művészettörténetek mellett (Springer, Lübke) majd minden év hoz egy-egy újabb műtörténetet (Gurlitt, Woermann, Kuhn). A jóra valóbb, becsesebb ilyenmű kézikönyvek közé tartozik Sybel főtevezményezett művészettörténete is, melynek első kiadása 1888-ban, második a f. év tavaszán jelent meg. E mű az ókor művészettörténetét Justinianus császárig ismerteti. Nem ölel fel annyit, mint Woermann, a ki az összes ókori népek, valamint a természeti állapotban élő népek művészeti törekvéseire, alkotásaira is kiterjeszkedik, de viszont, nem szorítkozik csupán a görögökre, mint például Winckelmann, Overbeck, Brunn nagyhirű műveikben. Sybel e tekintetben a helyes középútat követi: Chinát, Indiát mellőzi, csak azt öleli föl, de azt aztán minden oldalról, a mi történelmileg egy-

mással oki kapcsolatban áll. Főgondját, mint pragmatikus történetírónak, a fejlődés, fokozatos előhaladás föltüntetése teszi; az ethnographikus és rendszeres előadás nála háttérbe lép, ő korszakok szerint osztja be az anyagot, az időileg és történetileg kapcsolatos mindenütt együvé foglalja, például az egyiptomi (karnaki) és mykénei építészet bámulatos emlékeit, Assyria és Babylonia virágzását és a hellének ifjú erőtl duzzadó föllépését; a görögök művészete N. Sándornak és utódainak korában érte el tetőfokát: eunek megismerésére szerzőnk összehasonlítja Samothrake és Pergamon, Róma és Pompeji emlékeit egymással; épen úgy a császárság korában a korai byzanci és az ó-kori művészet emlékeit egymás mellé állítja. Míg a legtöbb művészettörténet az anyagot népek szerint (ethnographiailag) osztja be, és külön-külön tárgyalja minden egyes nép (egyptomiak, assyrok, görögök, rómaiak) művészetét, olykor ezredéven át tartó művészeti fejlődést, és az egyes népek körében ismét külön az egyes művészeti ágakat (festészet, szobrászat, építészet): Sybel korszakok szerint osztja be anyagát ezredről-ezredre, századról-századra, a korszakon belől ismét az egész képet nézi, és csak az alkorszakokban vet ügyet a műágak és népek szerinti elkülönítésre.

Az egyidejű jelenségeknek ily korszakonkénti egymás mellé állításával a világtörténelem egészen megelevenül előttünk, életet, kapcsolatot, fejlődést és haladást látunk benne mindenütt. A szerény kezdetek után egyre föllebb halad, egyre szélesebben bontogatja szárnyait a művészet, míg végre oly remekeket alkot, melyek minden korok és népek bámulatát kivívják. Természetesen e mű már terjedelménél fogva sem olyan, hogy mindezt tüzetesen előadja, — ehhez kötetek kellenének; elég, ha a fejlődés menetét megrajzolja, ha lépésről-lépésre kimutatja az anyag választásában, a stylusban, a technikában észlelhető haladást, a népek és korok, a vallásos, társadalmi és politikai légkör befolyását a művészeti alkotások előállítására, ha kiemeli a történelmileg fontosabb tényeket, a történelmileg jellemzőbb jelenségeket, szóval azt, a mi korszakot alkot.

A mű II-ik kiadása mindenütt számba veszi az előző évek irodalmát és az időközben föltárt kutatások anyagát. Erről nemcsak a jegyzetek győznek meg, a melyek minden nevezetesebb korra, művészre, műalkotásra vonatkozólag felsorolják az oda tartozó irodalmat, hanem a szöveg és az illustratiók is. Az utób-

biak kiállítása csinos, kiválasztások kiváló ügyességre és szakértelemre vall.

Sybel három részre osztja művét. Az I. rész felöleli Kelet művészetét, a keleti stylus uralmát (1. korszak: a kezdetek, 2. korszak: a második ezredév, 3. korszak: az assyr világuralom kora); a II. terjedeleme és tartalomra jelentékenyebb rész a görögök művészetét vizsgálja, stylusuk kialakulását és virágzását (1. korszak: az ódon görög stylus, 2. korszak: a nagy mesterek kora, 3. korszak: a hellenismus kora); a III. ismét rövidebb rész a római kort tárgyalja, miután a classikus művészet a római világuralom, majd a keresztyén vallás hatása alatt újra pompás gyümölcsöket terem (1. korszak: a köztársaság, 2. korszak: a császárság, 3. korszak: a művészet a világvallás szolgálatában. A 81. lapon, Hampel műve nyomán (Altertümer der Bronzezeit in Ungarn, 1886 ff.) a specifikus magyar bronz-stylusról is megemlékezik, a melyet egy sarlóalakú levél jellemez.

L—s.

Még egyszer az 1867. XII. t.-cz. 11. §-a.

Rohonyi Gyula a *Jogállam* 1903. IX. füzetében a felségjogokról tanulmányt tett közzé, melynek célja az volt, hogy eloszlassa «a látszólagos félreértést a király és a nemzet között». Nagyon szép cél; méltó arra, hogy a jogtudós a törvénymagyarázat szabályaival elérni próbálja. Méltányoltuk is Rohonyi szándékát, de mivel úgy láttuk, hogy a XII. törvénycikk 11-ik szakaszát nem jól értelmezi, néhány észrevételt tettünk fejtegetéseire e folyóirat januári számában, midőn Deák emlékével foglalkoztunk. Rohonyi a mi észrevételeinkkel szemben föntartja véleményét a *Jogállam* 1904. II. füzetében. Megjegyzéseire kívánunk most röviden felelni.

A mi fölfogásunk és a Rohonyié közt a különbség ez: szerintünk a 11. szakaszban a törvényhozás ő Felségére ruházta a hadsereg nyelve meghatározásának jogát, Rohonyi szerint erről a jogról nincs szó a 11-ik szakaszban, hanem a nyelv meghatározását nyílt kérdésnek hagyta a magyar törvényhozás.

Rohonyinak legnagyobb erőssége az, hogy a 11. szakaszban előforduló «egész hadsereg» és «összes hadsereg» szavak nem a közös hadseregre vonatkoznak és most nagyon megütközik azon,

hogy mi e kifejezéseket a közös hadseregére, tehát az egész fegyveres erőnek csak egy tagjára vonatkoztattuk. Mi tulajdonképen nem ezt mondtuk, hanem Deákra hivatkoztunk, ki e szavakon a közös hadsereget értette, a mi kitűnik 1867 márczius 28-iki beszédéből. Rohonyi e beszédnek csak egy helyét idézte s mi azt mondtuk, hogy tovább kellett volna idéznie. Vajon mit, kérdé most Rohonyi. Megmondtuk már a múltkor. Deák beszédje folyamán kifejti, hogy a 11. szakasz eszméje nem új, hogy a törvényhozás, midőn az egész császári királyi hadseregről szólott, abba a magyar katonaságot is belefoglalta, így például az 1796-iki 2-ik cikkben. Ebből a hivatkozásból következtettük, hogy Deák a *Cæsareo-Régius exercitus* jogi utódjának nézte a 11-ik szakaszban előforduló egész hadsereget. Már pedig a régi császári királyi hadseregnek csakis a közös hadsereg az utódja törvényeinkben és a valóságban.

Andrássy is ok nélkül hivatkozott szerzőnk. Mert Andrássy 1871 január 17-iki beszédében az «egész» s a «közös» hadsereg közt nem akart oly különbséget megállapítani, mely megszorítaná a felségjogokat a közös hadseregben. Annyira nem, hogy beszéde közben fölolvastván a 11-ik szakaszt, így magyarázta azt: «Az 1867: XII. törvénycikk e szakasza tehát világosan egy «egész», egy «közös» hadseregről szól, és ennek egyik részéül a magyar hadsereget nevezi meg». (Lederer II. 399. l.) Látni, Andrássy szerint az egész hadsereg tulajdonképen közös hadsereget jelent. Vagyis jobban mondván, a két kifejezés különbségét nem tartja lényegesnek, épen úgy, mint Deák sem tartotta annak. S miért nem? Mert a kiegészítés alkotói, midőn a 11. szakaszt fogalmazták, tudták ugyan, hogy az egész hadsereg köre nagyobb, mint a közösé; azt is tudták, hogy a magyar hadsereg még új alkatrészekkel fog gyarapodni 1868-ban; de az «egész és összes» hadseregen mégis főleg a «közöst» értették. Ennek magyar részét kívánták a felségjogok körének meghatározásával szorosan kapcsolni a monarchia másik felének seregéhez, tudván azt, hogy a nemzet a magyar hadsereg új alkatrészeire nézve nemsokára korlátozhatja a 11-ik szakaszban megemlített felségjogokat. Ez a szándék világosan kivehető Deák és Andrássy nyilatkozataiból s még inkább az 1867-iki és 1868-iki törvények egybevetéséből. Múltkori fejtegetéseinkben különösen e törvények kapcsolatára támaszkodtunk s nem a közös és egész szavak viszonyára. Sajnáljuk, hogy Rohonyi nem igen akart e térre lépni, pedig Andrássy

memorandumának a múltkor idézett szavai határozottan megkövetelik a magyarázat e módszerét. Azt is említettük a múltkor, hogy vezényelni beszéd nélkül nem lehetséges. Erre Rohonyi azt mondja, hogy ezt senkisésem tagadta, hanem ő csak azt állította, hogy az «egységes vezénylet» jelenti az ugyanazon módszer, szabályzat, vezényszavak szerinti vezénylést; de nem szükséges, hogy a vezénylet «egy nyelven történjék». Nem szükséges, ez bizonyos, de ha van vezényszó, azt valakinek meg kell határoznia s a meghatározás joga eddigi törvényeink szerint a közös hadseregre nézve ő Felségét illeti.

Hol van az a királyi rendelet — kérdi Rohonyi — ellenjegyzéssel, vagy ellenjegyzés nélkül, melyben ő Felsége a közös hadsereg nyelvét megállapította? Erre könnyű a felelet. Ott vannak a gyakorlati (1868) és szolgálati szabályzatok (1873).*) Tekintsük bár ezeket rendeleteknek, parancsoknak, alkotmányos vagy nem alkotmányos formában kiadott intézkedéseknek, de azt senkisésem tagadhatja, hogy ezekben ő Felsége megállapította a hadsereg nyelvét abban a közös hadseregben, melyet az 1868-iki törvény léptetett életbe. Miért nem tiltakoztak Deák és Andrássy ez intézkedések ellen? Hiszen e szabályzatokból világos, hogy «a német vezényleti s szolgálati nyelv Ő Felsége intézkedésén és nem a hallgatagon átvett status quon alapulnak».

Sőt Andrássy helyeselte is Ő Felsége rendelkezését 1889-iki beszéde e szavaiban: «Még a legszélsőbb irányzatú politikusok sem tagadják, hogy a közös védrendszer mellett okvetlenül szüksége van közvetítő nyelvre a különböző nemzetiségek közt. E közvetítő nyelv természetszerűleg nem lehet más, mint a német». A status quo hallgatag átvételének elmélete ellen szól Andrássy beszédének ünnepélyes kijelentése, hogy a kiegyezés alkotóinak «nem volt szándéka a Magyarország, a korona és a monarchia másik állama közti elintézetlen kérdéseket ideiglenesen rendezni, hanem céljok volt egyszer s mindenkorra úgy intézni el azokat,

*) A szolgálati szabályzat élén ő felsége hadi parancsát olvassuk. Ebben a király kijelenti, hogy elrendelte a szabályzat átdolgozását, tekintettel a sereg változott viszonyaira. Ez új szabályzatot ezennel szentesíti. A szabályzatban meg van állapítva a szolgálati nyelv, a mennyiben közölve vannak benne az írásbeli jelentések, kimutatások, nyilatkozatok mintái. A gyakorlati szabályzat élén nincs hadi parancs. De a hadsereg a vezényszavakat, a jelentékenyebb intézkedéseket fejedelmi parancsnak tekinti.

hogy az egyszer megállapított közjogi viszony kiszámíthatatlan nemzedékeken keresztül se kérdés, se alku tárgya ne legyen». Így beszélt volna-e Andrassy, ha a közös hadsereg nyelvének kérdését elintézetlenül hagyja? Nem tudta-e ő a legjobban, hogy az el nem intézés, a hallgatag átvétel leginkább e ponton boshúta volna meg magát? — Rohonyi azt mondotta 1903-iki cikkében, hogy a «11. §. értelmét 1868-ban senki sem magyarázta úgy, hogy e §-ban biztosított fölségjogok a hadsereg nyelvének meghatározását is magukban foglalják». Azt hisszük, hogy majdnem az egész Deák-párt úgy magyarázta. E párt egyik kiváló tagja, Éber Nándor, ki Andrassynak bizalmi embere volt s kit az 1869-iki delegatio hadügyi előadónak választott *A Honvédelem szervezéséről* Pest, 1868. című munkájában ezt írja: «Ha úgy állítjuk a dolgot, hogy a törvény által határozottassék meg, . . . hogy a *vezényleti nyelv* és zászló magyar legyen, a fejedelmi jogokba vágunk és csak más úton kísértjük azt megváltoztatni, a mi az 1867-iki egyezkedésben megállapított».

Valóban ne «játsszunk a szavakkal». 1867-ben nem mondtunk le a hadsereg magyar nyelvére való jogunkról, csak átruháztuk a nyelv meghatározása jogát a királyra. Erre azt mondja Rohonyi, hogy «nem teljes joglemondás-e az oly jogátruházás, mely sem időhöz kötve, sem jogföntartással átadva nem lett?» A jogföntartás ott van a 11-ik szakasz «alkotmányos» jelzőjében. Alkotmányos s abszolút fejedelmi jog közt nem szükséges magyaráznunk a különbséget. Siettetni talán Rohonyi elmélete a nemzeti jog érvényesítését? A hallgatagon átvett status quot csakis törvénnyel szüntethetjük meg, törvényt pedig nem hozhatunk királyi szentesítés nélkül.

Az érvényesítés idejére nézve tehát nincs különbség a mi fölfogásunk s a Rohonyié közt. De a status quo elméletének az a baja, hogy nem felel meg a törvények szellemének s hogy egyenleti a közjogi izgatás útját. Már két pártvezér vette föl programjába, pedig úgy gondoljuk, hogy Rohonyi nem fogja követni politikai útjaikat. S még egy baja van annak az elméletnek. Jó volna-e, ha azt mondhátnák rólunk, hogy Deák, Andrassy és a magyarok reservatio mentalissal éltek a Felsőggel szemben, midőn azt hitették el vele, hogy az 1867-iki törvény szerint őt illeti meg a közös hadseregben a nyelv meghatározásának joga? Pedig harminczhat év mulva egyszerre kiderült, hogy e jog nincs a törvénybe foglalva, hanem csak hallgatagon tűrjük, a meddig

türelmünk ki nem fogy, a régi állapot folytatását. Igaz, hogy Ő Felsége környezetében az alkotmányos felségjogot is másképen értelmezik, mint mi, de ez már nem a Deák hibája. Deák sohasem titkolta, sőt nyíltan az országgyűlésen is megmondotta, hogy alkotmányos országban mit jelent a felségjog. Ha ezt oda át elfelejtették, az nem a mi hibánk, de ha utólagos magyarázatokkal a törvényből ki akarnók küszöbölni a nyelv meghatározásának felségjogát, ez különös színben tűnetné föl törvénytiszteletünket.

Angyal Dávid.

Simonyi újabb kirohanása.

Nem felejtí kigyó farka vágását. Simonyi el-elfelejti. Mert mióta *Német-magyar szótáráról* kimutattam, mily gyarló vásári munka, ránkórjában minduntalan csipkelődik. Többnyire a *Nyelvőr* biztos sánczai mögül eregeti erőtlen nyilait, hagyján! én reám, de Gyulai Pálra is, e folyóirat szerkesztőjére, a miért kiadja czikkeimet s talán inkább fog énneltemem. Nem követi a bölcs apa tanácsát, a ki panaszkodó fiacskáját így vigasztalta meg: «Papám! pofon ütöttek!» — Ki látta? — «Senki!» — Akkor tagadd el! — Simonyit már egyszer megkapkodta csínyeiért az akadémia nyelvtudományi bizottsága s kevésbe múlt, hogy el nem esett kezéről a *Nyelvőr*. De az összeütközés úgy simúlt el, hogy melléje rendelték főfelvigyázónak Szinnyeit, s uramfia, azóta csak nőtt benne a «hübrisz», s mint a verbungos káplár, azt se tudja, hova lépjen.

Azt mondanám, hadd töltse kedvét tovább is (majd megveri az Isten). De, ime, a *Nyelvőr* januári számában (*Arany Toldijához* 43—45 l.), nem tudom, kiknek a közreműködésével, (mert magától ennyi se telik) megtámad engem, mint *Toldi* commentátorát s Gyulait, mint a mostanában fölfedezett Vörösmarty-féle epigrammák kiadóját, (tulajdonkép: a *Szemlében közlőjét*). Minthogy a *Nyelvőr* gyengébb fejű olvasói azt hihetnék, hogy Simonyit az igazság vezérli, nem a boszú, hadd méltatom néhány szóra az ő vért izzadó erőlködéseit. Ezúttal Veszprémi Bódog bőriben jelenik meg a vivó pályán, de hangjáról könnyű ráismerni a bódogtalanra.

Minthogy Toldi-magyarázatomba kapczáskodik Simonyi, szükségesnek tartom egy kissé megvilágítani azt a viszonyt, melyben

ő az én 1882-ben (de felerészben már 1879-ben kinyomatott) könyvemhez áll. Simonyi a régebbi időkben mindig a legnagyobb dicsérettel nyilatkozott munkámról s szinte keblén melengette. Nagy fáradsággal betűrendes szómutatót csinált belőle magának, hogy jobban használhassa. Használta is, minduntalan hivatkozik rá. Még a hatodik parancsolatot se átalította néha megszegni érte. Sőt szörnyű átkokat szórt a Franklin-társulatra, a mért nem hajlandó újra kiadni. De nagyot változott a világ. Most már szeretné az agyon magasztaltat agyon ütni. Szeretne holmi «szürkésztítő»-ket fedezni föl benne. Csakhogy, fájdalom, nem lehet. De lehet belekötni. S ezt teszi Simonyi.

Igy kezdi cikkét: «Lehr Albert az ő Toldi-magyarázatában sok mindent összehord, de épen gyakran a legfontosabb dolgokat nem tudja, a mik Arany egyes kifejezéseinek eredetére vagy értelmére világot vetnek. Lássunk egy pár példát». Igaz, hogy «sok mindent összehordok» magyarázatul, de az mind szükséges, vagy legalább tanulságos, hasznos. Ahhoz a Simonyi-féle mesterséghez nem értek, hogy az eredetileg *egy* kötetre valót «sok minden (szükségtelen és haszontalan) összehordásával» *három* kötetted tudjam dagasztani, az akadémia öröme. Hogy «gyakran» ne tudnám azt, a mi világot vet a Toldi egyes kifejezéseinek eredetére vagy értelmére, senki se hiszi el, a ki munkámat szorgalmasan forgatta s jól ismeri. Tehát maga Simonyi se. Nem is tud a «gyakran» bizonyítására több példát fölhozni, mint 5, mondd, *ötöt*, ezer közül. Pedig a jó szándék megvan benne. Ez az öt is, a mint látni fogjuk, leolvad egy-re, s ebben az egyben sincs igaza Simonyinak.

1. *Toldi* I. É. utolsó strófájában ez van:

Toldi meg nagy-*búsan* hazafelé ballag,

Vaskos lábnyomától, messze reng a parlag;

Mint komor bikáé, olyan a járása,

Mint a barna éjfél, szeme pillantása,

Mint a sértett *vadkan* fű veszett dühében —

Én itt megmagyaráztam ezeket «nagy búsan», «vaskos», «lábnyomától», «parlag», «komor bika» «fű», és «veszett dühében». Többre nincs szükség. Már most Simonyi, kibén eddig a nagy commentator és nagy irodalom-ismerő lappangott, megró, hogy mért nem közöltem Gyöngyösinek ezt a helyét: «Mint a *búsult vadkan*, sebeket osztana», mert *ezt utánozta* itt Arany. Meg-

jegyzendő, hogy a fentebbi «búsán»-t és «vadkan»-t Simonyi huzta alá, s megjegyzendő, hogy e két szó úgy került egymás szomszédságába, hogy Simonyi (született s szokott furfanggal) kihagyta a közbülső három sort. Ugyan mit is vett hát Arany Gyöngyösítő? Itt «búsult», (a melynek már értelménél fogva sincs köze a messzeeső «búsán»-hoz) ott «sértett»: itt «sebeket osztana», ott «fú»! Marad a pusztá — *vadkan*, melyet Arany Gyöngyösítő kölcsönzött. Ez hát a Gyöngyösi hatása? Ha keresünk reminiscenciát, nem találunk-e százat régebb és újabb költőkben? Nem áll-e például csak a *Zalán futásának* következő helye is közelebb Aranyhoz: «Mint *sértett erdei*, mely *nagy méreggel* veri lángagyarát stb»? Hogy mily válogatott furaság, a mit Simonyi állít, arról ő maga is tanubizonyságot tesz, ezt mondván: «*Ennyi egyezésből nem következne* (azaz következnék) *ugyan bizonyosan, hogy itt Gyöngyösi helyét utánozta*; ámde Arany magyarázójának tudnia kellene, hogy Gyöngyösi rendkívül nagy hatással volt Aranynak kifejezése módjára, s *azért itt is bizvást föltehetjük, hogy Gyöngyösit követte*». Ilyen logikával csak Simonyi beszélhet. De ha olyat akar velem magyaráztatni boldogul, a mit nem magyaráztam, mert nem érdemes, én méltán kérdehetem, miképen esett az, hogy a *Nyelvtörténeti Szótárban* semmi nyoma a Gyöngyösi-féle «búsult vadkan»-nak, s a példák *vadkan*-címszó alatt Meliustól Faludiig majd 200 éves közt mutatnak?

2. A II. Ének következő helyét: Toldiné — — «másnak adta *élte fonnyadó virágát*» így magyarázom, kifejtven a hüvelyből a magot: «újra férjhez ment már éltes korában». S ez elég. Más hasonló metaphora nem jutott eszembe. Kisfaludy Sándor *Csobánczának* ez a helye, melyet Simonyi idéz: «néki adja *szüzessége pártáját*» távolabb áll (szüzesség — élet, párta — fonnyadó virág) s nagyon is *világos* beszéd. Hogy ez lebegett volna Arany előtt, csak Simonyi álma Akkor helyesebben idézhettem volna még Csokonai *Dorottya*jából ezeket: «*Asszu kökörösínjét* ekképen *siratja*», «*komor magánosság fonnyasztja életet*».

3. Ugyancsak a II. Énekben ez a hely van: «Add ki, bátya, tüstént, a mi engem illet; Add ki a jussomat: *pénzt, paripát, fegyvert*». Itt bőven megmagyarázom a «jus»-t, mint több jelentésű népi szót. Hogy Miklós «pénzt, paripát, fegyvert» kér bátyjától, azt eléggé megérteti a helyzet s nem szorúl további magya-

rázatra. Simonyi fölfedezi, hogy ezt a három szót Arany egy lakadalmi versből vette. Meglehet, nem tudom. Azt tudom, hogy «pénz, paripa» sokszor előfordul együtt. Azt is fölfedezi Simonyi, hogy az a három szó «szép alliteráció». Hogy volna szép, mikor nem is alliteratio! Hisz akkor szép alliteratio volna ez is: «Schill Salamon tanár», annál inkább, mert Schill Salamon csakugyan szép ember. Ez a mondás: Pénzed, pipád, paripád ne bízd másra» már valóságos alliteratio, de szépnek nem mondhatnám. Hanem ez: «Simonyi Sigmond a nyavalyás Nyelvőrben bolondokat beszél» alliteratio is, szép is, igaz is.

4. A IV. É. hosszabb hasonlattal kezdődik: «Mint a hím-szarvas, kit vadász sérte nyíllal stb». Megemlítem magyarázatomban, hogy «e hasonlatnak, melyet más költőknél is megtalálunk, legelső forrása a 42-ik zsoltár»: «Mint a szép hives patakra A szarvas kívánczik stb» (Molnár Albert) s fölhozom Balassából: «Mint a szomju szarvas, kit vadász rettentett stb.» s Kisfaludy Sándorból: «Mint a szarvas, kit megére A vadász mord fegyvere stb». De Simonyi azt állítja, hogy Arany Gyöngyösinek ily kezdetű hasonlatát *dolgozta át (!)*: «Mint a nyilas járván vadászó helyeket, A mely szarvason ejt halálos sebeket stb». Hasonlatlan és czéltalan dolog ezen vitatkozni. Bizonyítani úgy sem lehet, hogy mi zsongott a költő fejében, mikor ezt a hasonlatot megírta, s mely költői kép lebegett előtte: egy-e? több-e? Annyi bizonyos, hogy Arany a verses zsoltárokat könyv nélkül tudta, az is bizonyos, hogy «át» nem «dolgozott» senkit, s hogy a hasonlat *kezdeté* (a mi fontos) *inkább Balassához húz*, mint Gyöngyösihez. Azonban intézze ezt el Simonyi Waldapfellel, a ki szerint meg a *Zrinyiász* volna Arany forrása, vagy, a mint tegnap hallottam tőle, *Vergilius*.

5. Mindez, láthatod, t. olvasó, csak szófiabeszéd. Kazinczyval szólván: «Üres fecsegőt fest az üres fecsegés». Van azonban egy vádja Simonyinak, mely azt akarja elhíttetni azokkal, a kik nem ismerik a könyvemet, mintha én Arany *Toldiját* magyaráznám — Ilosvai nélkül. «Nem hallatlan könnyűvérűség («könnyelműséget» akar mondani a jámbor) még Ilosvait se nézni meg, mikor Arany *Toldiját* magyarázzuk?» Erre a vakmerő vádra előljáróba azt felelem, a mit Lajos király követei mondtak Károly cseh király-császárnak (l. Toldi Szer. IV. É. 10. str.); másodszer azt, hogy az úgynevezett források megnemnézésében, de azért földolgozásában és hűtelen idézésében épen Simonyi érte el, mióta

a világ, a legnagyobb recordot (szerinte: rikórdot, Tolnai Vilmos szerint: versenyeredményt), s hogy tudományos «könnyűvérőség» és «Simonyi» identikus fogalmak. Harmadszor kijelentem, hogy *valamennyi* oly helyen, hol Arany világosan Ilosvaiból merít vagy vesz át, Ilosvainak illető helyét is idézem, még pedig nemcsak a hasonlóság, hanem a különbség kitüntetésére is, s a ki egyetlenegy mulasztást rám tud sütni, annak én jutalmul odaajándékozom a *Nyelvőr* évfolyamait azon időtől fogva, midőn Simonyi vette át a szerkesztést ez örökre emlékezetes szókkal: «Amilyen (azaz: a milyen), a jó nap, olyan a fogadj Isten!» (azaz fogadj'isten), mely mondásnak mulatságos alkalmazása (l. az 1896-iki *Nyelvőr* 1. számát) fényes documentuma az ő magyar-nyelvtudásának. A III. énekbeli «keserűli»-re csak azért nem citálom Ilosvait is, mert a IV. É. Ilosvai-mottójában úgyis ott van: «Igen *keserűli* Miklóst az ő anyja». Tehát nem én, hanem Simonyi az, a ki nem látja, «a mi az orra előtt van».

Hogy «Toldi» magyarázatában folyton szemmel tartom Ilosvait, ime egy sereg példa.

Az *Előhangban* ehhez a sorhoz: «És kit a csizmáján viselt, sarkantyúját», nemcsak azt fűzöm (mint Arany), hogy «Ilosvaiból van átvéve», hanem lelkiismeretesen ezt is: «Ilosvai költeményének egy újabb kiadásában (1746) ezek a sorok vannak»:

Nézd meg jól Budának a bécsi kapuját,
Meglátod ott ennek súlyos buzogányát,
Mellette függeni személyéhez pajzsát,
Parittyaként hajgált húsz fontos köveit,
Diadalmas vitéz hegyes kópíáját,
És a kit csizmáján viselt, sarkantyúját.

Az I. É. 3. versszakban ehhez: «Ütve *általútnál* egy csekély halomba», idézem Ilosvait:

Ott egy *általuton* hogy ő mégyen vala,
Véletlenül utát elvesztette vala.

A III. É. 1. versszakban ehhez: «Fölkelvén jó Toldi György *asztala*» idézem Ilosvait:

Szárcsamonynyal néha ő *asztalát* tartja, továbbá:
Jó Lőkös Bertalan stb.

Ehhez: «Vitéz ő szolgálai rudat hánynak vala», megjegyzem, hogy «ez a sor Ilosvaiból van átvéve».

Ehhez: «Miklós a kudarczon *búskodik* fölött» idézem Ilosvait:
Magában Toldi György úgy *búskodik* vala.

A IV. É. 2. versszakban ehhez: «Bujdosik az éren, *bujdosik*
«*nádon*» idézem Ilosvait:

Az vízen és *nádon* Miklós *búdosik* vala.

A VII. É. 10. versszakban ehhez: «Ha boszút nem állok
érettök a csehen» idézem Ilosvai hat sorát:

Ott egy özvegyasszonynak két vitéz fiát — —

— — Mondja, hogy megállja nékie boszuját.

Ehhez: «Duna szígezetében *öklelődzik* egy cseh» idézek Ilosvai-
ból három helyet: «Egy cseh vitéznek az *öklelés* áll vala» stb.

A IX. É. 3 versszakban ehhez: «Valahogyan *vágóhídrul* sza-
badulván» idézem Ilosvait:

Tehénvágó hídhoz megyen koplalásban

Ehhez: «*Vágószékre voná két szarvánál fogva*», idézem Ilosvait:
Az farkánál fogva mézsárszékre voná.

A X. É. 12. versszakban ehhez: «Hogyan veszi fejét a cseh
Mikolának» idézem Ilosvait:

Hanem fejét revé az cseh Mikolának.

A XI. É. 4. versszak ehhez: «*hétollú buzogány*», idézem
Ilosvait:

Hétollu buzgánya köntösujjban vala és:

Majd fejedhez verném *hétollu botomat*.

Ehhez: «A bajra hívásnak volt e dolog jele», idézem Ilosvait:
Hamar cseh vitéznek küldé azért ő tollát stb.

Ehhez: «Cseh vitéz kérdezé: miért cselekedte

Hajóját a Dunán, hogy eleresztette stb.», idézem
Ilosvai 2. versszakát.

Ehhez: «Buzgón fohászkodva *Istent említette*» idézem Ilosvait:
«Ime Toldi szívből *uristent emlité*».

Ehhez: «Aztán megragadta Toldi csak úgy kézzel stb. idé-
zem Ilosvai 7 sorát.

Ehhez: «Ne kivánd halálom stb.» idézem Ilosvai 3 sorát.

Ehhez: «Toldinak a *szíve hajlott a kérésen*», idézem Ilosvait:
«Mégsem *hajla szíve*, jó Toldi Miklósnak».

Ehhez: «Két vitézt megöltél: *az anyjoknak szánom*», idézem
Ilosvait:

«Fejét és *marháját adá az asszonynak*» stb».

Ime, *ilyen igaz* a Simonyi vádja!

A magam dolgát elvégeztem volna. De nem állhatom meg,

hogy Simonyi cikkének végére, a hol Gyulait leczkézteti, egy pár észrevételt ne tegyek szerkesztő úr engedelmével.

1. Azt mondja Simonyi, hogy «Gyulai Pál, valahányszor szóba kerül Vörösmarty nyelv művészete, mindig ezt a kifejezést említi annak a bizonyítására, minő művészettel alakítja meg Vörösmarty a költői szólásokat» tudniillik: «Hol vagyon, a ki merész ajakát hadi *dalnak eresztvén* stb». (*Zalán futása*). Kiszüti Simonyi, hogy «ezt a szólást nem Vörösmarty alkotta, hanem csekély módosítással Baróti Sz. D.-tól vette át», kinek *Paraszi Majorságában* ez van: «És rekedett *torkát* faragatlan *dalnak eresztvén*» (2. kiadás). Az 1. kiadásban még így volt: «Rozsdás *torkát énekre szalaszsa*».

Tehát Simonyi szerint ezt a szólást Vörösmarty egyenesen «átvette», másolta Barótiból, csak kissé módosítván. Könnyű ezt állítani, de nehéz, sőt lehetetlen bebizonyítani. Mert az efféle hatás igen gyakran nem tudatos, homályos, akaratlan; igen gyakran történetes az egyezés, s egymástól függetlenül, önállóan születik meg a hasonló gondolat vagy kifejezés. Petőfi-nek titkon munkáló hatását fejezi ki szerényen Arany, midőn így szól: «Döbbenve ismerék föl rajzomon Egy-egy vonást, mit szellemujja von». Nagyon tanácsos tehát tartózkodni e részt a hamaros ítélettől. Én például nem merném kereken állítani, hogy Tompának ez a helye: «*Dérré válik*, hősziint játszik A mezőn a *harmat*» pusztá copijája volna Aranyénak: «*Dérré vált a harmat*, hull a fák levele» (Tompánál különben se észlelhetni mások hatását); vagy hogy Arany ezt: «*Zengett az ég szörnyen*, csattogott, villámlott» Petőfitől lopta: «*Szörnyen zengett az ég*, hullt az istennyila». Mikor Petőfi 1847-ben *Az én pegazusom* című versét fölolvasta Aranynak, ez a következő sorra: «*A napsugár hanyatt esett rajta*» megjegyezte: «Ezt tőlem vetted» (*Elsikamlott szőrén a fényes napsugár*). Petőfi tiltakozott s meghagyta a sort, pedig itt nagy az átvétel valószínűsége, de világos Petőfinek *eredetisége* is.

A mi már Vörösmarty szólását illeti, igaz, hogy Baróti hatott Vörösmartyra, (már tanuló korában forgatta *Aeneisét*) s valamint az, úgy ő is főképen két forrásból merített: a *régi* nyelvből s a *népnyelvből*. De azért nagyon kétes, vajon a szóban forgó kifejezés reminiscencia-e, hisz azt se tudom, olvasta-e Vörösmarty a *Paraszi Majorság* 2. kiadását s ha igen, bajos elhinni, hogy éppen ez a szerkezet (a 41. lapon) ragadt volna meg

az emlékezetében s tolakodott volna elő, midőn *Zalán futását* írta. Sokkal valószínűbb, hogy Czuczor *Hunyadjában* ez a hely: «*ajakit dallásnak ereszté*» Vörösmarty hatása alatt keletkezett, ismerve a *Zalán futása* nagy népszerűségét s hogy a «minta» a költemény elején van.

Az én véleményem tehát az, hogy Baróti is, Vörösmarty is egy forrásból merítettek, s függetlenül jutottak *egy* végre. Ez a közös forrás pedig a *nép nyelve*, melyet mindakettő jól ismert, s melyben mindennapiak az ily szólások: «*megereszti a hangját*», «*neki eresztette a hangját*», «*nagysokára beszédnek eresztette a száját*», «*szitoknak* (panasznak, fohászkodásnak, dudolásnak, könyörgésnek stb) *ereszti a száját*» «*nagy hangnak, éneknek ereszti a torkát*», «*nótának ereszti a torkát*», «*sírásnak ereszti a torkát*» «*plétykának ereszti a nyelvét*», «*nyekergésnek ereszti a kereplőjét*» stb. Igaza van tehát Gyulainak, ha azt állítja, hogy a számtalan közül ez a költői szólás is: «*ajakát hadi dalnak ereszti*», Vörösmarty alkotása, a népnyelv alapján.

2. No de itt mondott mégis valamit Simonyi. Lássuk azonban a második gáncsot. «Gyulai Pál kritikus létére oly kevés kritikával adta ki Vörösmarty újonnan fölfödözött epigrammáit (*Budapesti Szemle* 1904. jan.), hogy elsőnek egy *hétméretű hatméretűt* közöl s egy szótányi szövegkritikai megjegyzést se tesz rá: «E pohar | rat míg | vígan ü | rítjük e | gyütt, im | elfoly az | élet». A *vígan* szót nyilván utólag szúrta közbe a költő s az *együtt* szót ki akarta húzni, de ott feledte. Helyesen tehát így fogjuk olvasni: E poharat míg vígan ürítjük, im elfoly az élet (rövid *im*-mel; viszont az első fogalmazásban a *míg* rövid volt).» Ebben a híg lében csak egyetlenegy húsdarab uszkál, tudniillik *szótányi*, melyet jól alkalmaz, a minek mód nélkül örülök, mert a *tányi-tényi*-képzés elismerését látom benne — a többi *derléletényi derde* beszéd s jellemzi Simonyit, a tájékozatlant, felületest, de vakmerőt.

Gyulai közölvén Vörösmarty epigrammáit, jegyzetben elmondja, hogy Széchenyi iratai közt találtattak, hogy alattok Vörösmarty sajátkezű névaláírása van, hogy a kézirat az akadémia Széchenyi-múzeumában őriztetik; elmondja továbbá, hogy írásukra nyilván fölkérte Széchenyi Vörösmartyt, s ez — minthogy nincs mellettök levél, személyesen adhatta át neki, talán valamely akadémiai ülésen, a borhütőkre szánt epigrammákat, de nem lehet tudni, rájuk vésettek-e valóban, egyszóval elmond mindent, a mit

az epigrammák eredetéről, czéljáról, a kézirat történetéről tudnunk kell és lehet. De ezzel nem éri be Simonyi. Észreveszi (valaki figyelmeztette), hogy az első (distichon) hexametera nem hexameter, hanem heptameter, tehát Gyulainak, ha jó kritikus volna, meg kell vala javítania Vörösmarty hibás szövegét. Ő, a frivol legény, nyomban kész is Bentley-merészséggel, de Simonyi-ésszel megoperálni a «szarkómás» sort. Ebben átkozott ügyes keze van. Nemrégiben is a *Ludas Matyi* e szavát «látványság», (mely, neki, persze, hallatlan) a *Nyelvőrben* *baltásságra* javította, (mely meg másnak hallatlan)! Hogy bánik el Vörösmarty sorával is? Ráfogja, sőt bizonyosan tudja, hogy Vörösmarty a «vigan» szót utólag szúrta közbe; tudja, hogy az «együtt» szót ki akarta húzni, s az «ím»-et meg akarta rövidíteni, de — elfeledte!! Ezeket tudja Simonyi. De mit *nem* tud? Először: nem tudja, hogy Vörösmarty kézíratain mindig sok a törlés (néha dupla, tripla is); nem tudja, hogy *ezen* a kéziratán egyetlenegy betű törlés sincs (az, persze, nem méltó hozzá, hogy megnézte volna az akadémiában) s jól látszik, hogy nagy úr számára készült gondos tisztázata, úgy hogy «közbeszúrásról», «ott feledésről», «első fogalmazásról» ép elmével beszélni se lehet, (a mint nem lehet láthatatlan galambokat mutogatni). Másodszor: nem tudja, hogy az a heptameter *heptameter* akart lenni s a költő *nem akarta* kijavítani; nem tudja, hogy Vörösmartynál másszor is keveredik egy-egy *hétlábú* sor a hexameterek közé, például a *Zalán futásában*:

«Minden | két fegy | verneke | távol |ról lép | tetve kö | vette» vagy *A két szomszédvárban*:

«Nem hős | ifjak | i | rigyleni | . Kegytele | nül el | hullat i | mez vas».

«Úgy a | benn mara | dottak | gondja fo | gyott mind | nyájan ő | rülvén».

«Disztele | nül, mint | 'a fa le | vél nél | kül, mint | felleg i | jesztón». Pedig őket többször alkalma lett volna kijavítani, de sohasem tette. Kérdezhetjük Erdélyivel: «szabad-e ez?», de a tény tény, szülte bár szórakozottság, elnézés, gondatlanság, szeszély vagy készakarát (a gondolatra ez a ruha illvén hamarjában). Mindegy. *Debreczeninél* is ezt találni:

«Vágta O | leg mag | zatja E | lődöt | melyre ez | ingani | kezdett».

A lelkes *Hegedüs István* is heptametert használ a hexameterek közt Jannus Pannonius fordításában:

«A szelek | új ih | let raga | dott meg | zengenem | enge-
met | erről». Bizonyosan az ihlet kapta el, mint a szent-lőrinczi
mestert az új orgona.

Néha *pentametert* is lelünk hexameter helyett. Például *Ilor-
váth Endrénél*:

«Hogyha te | sem könyö | rülsz. Ah | szánj meg ü | gyem-
ben». Nevezetes a Goethe sora:

«Ungerecht | bleiben die | Männer | und die | Zeiten der |
Liebe ver | gehen». mert figyelmeztették rá, «doch er scherzte
über das Versehen und *wollte nichts ändern*».

Petőfinek Arany Jánoshoz írt ösmeretes epistolájában («Meg-
haltál-e vagy a kezedet görcs bántja stb»), melyet 1847 augusz-
tus 6-ikán levélben küldött el neki, szintén *heptameter* a követ-
kező sor:

«És a | csonka to | rony melly | a lezu | gott har | czoknak
u | tána», de az Emich számára sajátkezűleg összeírt újabb köl-
teményeiben (l. Muzeumi kéziratár) már *hexameter* van, kimarad-
ván ez a szó: «lezugott».

Annak kimutatása, mennyiben volt a régiség e «szabály-
talanságra» példaadó, nem tartozik ide, se rám, de annyit tudok,
hogy ott is találni *heptapodiát*, például Aristophanesnél (*Aves*):

ὦ μεγα χρούσεων ἀστεροπιῆς φάος, ὦ Διὸς ἄμβροτον ἔργος.

Mindezekből az következik hogy Gyulainak Vörösmarty
epigrammáját, *híven kellett közölnie a kéziratból*, szövegkritikát
úzni, conjecturázni, önkényesen javítani se oka, se joga nem volt.
Simonyinak nagyképű fontoskodása pedig kész nevetség. De ne
bántsuk szegényt, fölötte úgylis «megnehezült az idők viharos
járása». Itt van már a peripetia, mely vagy jóra vagy rosszra
dönti a hős sorsát.

Lehr Albert.

Új magyar könyvek.

Ábrányi Emil költeményei. Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 317 l.) 3 K.

Almanach, Magyar Tudományos Akadémiai —, polgári és csillagászati naptárral MCMIV-re. Budapest, 1904. Akadémia. (8-r. 271 l.) 2 K.

Andor József. Két világ között. Regény két kötetben. (Családi regénytár. 31., 32. kötet.) Budapest, 1903. Szt.-István-Társ. (8-r. 155, 131 l.) 2 K.

Bánffy Dezső báró. Magyar nemzetiségi politika. Budapest, 1903. Légrády testv. (8-r. XIII, 217 l.) 1 K.

Bársony István. Erdőn, mezőn. Természeti és vadászati képek. Spányi Béla, Pataki László, Mesterházy Kálmán, Ujváry Ignác és Goró Lajos és más művészek eredeti rajzaival. 3. kiadás. Budapest, 1904. Athenæum. (4-r. 257 l.) 24 K.

Bársony István. A rab király szabadon. Fantasztikus állatregény. Mühlbeck rajzaival. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 185 l.) 5 K.

Beecher-Stowe Harriet. Tamás bátya kunyhója. 2 kötet. Angolból átdolgozta Darvai Móríc dr. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 181, 187 l.) 7 K.

Csemegi Károly művei. Sajtó alá rendezték Edvi Illés Károly dr. és Gyomai Zsigmond dr. Első I. kötet: I. Közjogi és publicistikai dolgozatok. II. Jogászegyleti beszédek. — Második kötet. III. Anyagi büntetőjog. IV. Bünvádi eljárás. Budapest, 1903. Franklin-t. (8-r. XXIII, 446 l.; VIII, 504 l.) 18 K.

Deák Ferencz beszédei. Második kiadás. Összegejtötte Kónyi Manó. Budapest, 1903. Franklin-t. I. kötet. 1829—1841. II. köt. 1842—1861. III. köt. 1861—1866. IV. köt. 1866—1867. V. köt. 1867—1868. VI. köt. 1868—1873. (8-r.) 60 K.

Dóczi Lajos munkái. VII. kötet. Utolsó szerelem. Történeti vígjáték 5 felv. 3. kiadás. Budapest, 1903. Lampel R. (8-r. 211 l.) 4 K 50 f.

Éhen Gyula. A városok. Két kötet. Szombathely, 1903. (Budapest, Grill K.) (8-r. 368, 369, 776 l.) 10 K.

Eötvös József báró összes munkái. Budapest, 1903. Révai testv. (8-r.) XVI. köt. A nemzetiségi kérdés. (289 l.) — XVII. köt. kisebb politikai czikkek. (366 l.) — XVIII. köt. költemények. Színművek. (422 l.) — XIX. köt. Gondolatok. — XX. köt. Levelek. — Életrajz. Írta Voinowich Géza dr. (329 l.)

Fischer Gyula dr. Törvénykezési iratminták. Gyakorlati kézikönyv. Birák és bírósági fogalmazók, továbbá ügyvédek és ügyvédjelöltek részére. Budapest, 1904. Politzer. (8-r. 204 l.) 5 K.

Gyp. Baba néni. Regény. Az eredetiből fordította Gerő Attila. (Athenæum olvasótára. XII. évf. 3. köt.) Budapest, 1903. Athenæum. (8-r. 134 l.) 1 K.

Hannay Ferencz dr. A vegyes házasságok jogtörténete különös tekintettel Magyarországra. Tanulmány. Pécs, 1904. Lechner K. (8-r. 235 l.) 4 K.

Heine válogatott költeményei. Fordította Faragó János, Budapest, 1904. Kilián F. utóda. (8-r. 128 l.) 2 K 40 f.

Imre Sándor dr. Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről. Budapest, 1904. Politzer. (8-r. 273 l.) 5 K.

Jászai Oszkár. Művészet és erkölcs. A Magyar Tudományos Akadémia által a Gorove-díjjal jutalmazott pályamunka. (Társadalomtudományi Könyvtár VI. kötet.) Budapest, 1904. Politzer. (8 r. XX., 379 l.) 6 K.

Karazin Nikolajevics Nikolaj. A nádasban. Regény. Orosz eredetiből fordította Ambrozovics Dezső. Budapest, 1904. Franklin-t. (8-r. 303 l.) 2 K 50 f.

Kazinczy Ferencz összes művei. Harmadik osztály. Levelezés. XIII. köt. A M. T. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közléteszi Váczy János dr. 1815 jul. 1. — 1866 febr. 29. Budapest, 1903. Akadémia. (8-r. XXXVI, 603 l.) 10 K.

Kiss József összes költeményei. Harmadik olcsó kiadás. Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 296 l.) 3 K.

Lőrinczy György. Hűséges szívek. Elbeszélés a magyar szabadságharc idejéből. Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 139 l.) 2 K 50 f.

Lux Terka. Marcsa gondolatai. Budapest, 1903. Légrády testv. (8-r. 235 l.) 2 K 40 f.

Mikszáth Kálmán. Mikor a mécses már csak pislog. Elbeszélések. Budapest, 1903. Légrády testv. (8-r. 300 l.) 4 K.

— — A jó palócok. (Tizenöt apró történet.) Hatodik kiad. (Legjobb könyvek: V. évf. 19. köt.) Budapest, 1903. Légrády testv. (8-r. 156 l.) 1 K.

— — Akli Miklós cs. kir. udv. mulattató története. Budapest, 1904. Légrády testv. (8-r. 283 l.) 4 K.

Nagy Mór dr. A Fides mint jogelv, jogintézmény és jogrendszer. Függetlenül: A XII. táblás törvény maradványai. Tanulmány a római jog köréből. Kolozsvár, 1903. Lepage L. (8-r. 223 l.) 3 K.

Németh József. A helyi közigazgatás Angliában. Budapest, 1903. Franklin-T. (8-r. 168 l.) 4 K.

Neumejer K. Dezső. A Karassó mellől. Elbeszélések. (Családi regénytár. 30. köt.) Budapest, 1903. Szt.-István társ. (8-r. 155 l.) 1 K.

Prohászka Ottokár. A diadalmas világnézet. Esztergom, 1903. Buzárovits G. (8-r. XVI, 412 l.) 4 K.

Petőfi Sándor összes költeményei. Teljes kiadás. 4 kötet. Budapest, 1904. Athenæum. (8-r. 389, 357, 378, 370 l.) 12 K.

Radó Antal. Idegen szavak szótára. Egyúttal a nálunk használatos idegen nyelvű szólásmódok és szállóigék magyarázata. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. X, 182 l.) 4 K.

Rákosi Viktor munkái. Budapest, 1903. Révai testv. IX. köt. A bujtogatók. — Téli rege. (311 l.) — X. kötet. Elbeszélések és tárczák. (318 l.) — XI. kötet. Sipulus humoros elbeszélései. III. sorozat. (316 l.) — XII. köt.: Sipulus humoreszkjei. III. sorozat. (324 l.) Egy köt. 4 K.

Roscher Vilmos. A nemzetgazdaság rendszere. Kézi- és olvasókönyv üzletemberek és a tanuló ifjúság számára. Magyarra fordította Kiss János dr. IV. köt. A pénzügytan rendszere. Szeged, 1903. Schulhof Károly. (8-r. 776 l.) 12 K.

Schaffer Antal. A gyakorlati robbantó technika kézikönyve. Budapest, 1903. Toldi L. (8-r. XV, 341 l.) 12 K.

Sebők Zsigmond. Pusztai élet. Elbeszélések. (Színes könyvek. 23—24. köt.) Budapest, 1903. U. o. (8-r. 251 l.) 4 K.

Tábori Róbert. Álomvilág. Meseország. Mesék. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 206 l.) 3 K. 20 f.

Thirring Gusztáv Népesedésünk kútforrásai a múlt század első feliben. Székfoglaló értekezés. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. XII. köt. 10. sz.) Budapest, 1903. Akadémia. (8 r. 114 l.) 2 K.

Timon Ákos. Magyar alkotmány és jogtörténet. Tekintettel a nyugati államok fejlődésére. Második bővített kiadás. Budapest, 1903. Hornyánszky V. (8-r. X, 724 l.) 14 K.

Wolfner Pál. Meddő küzdelem. Regény. Budapest, 1903. Singer és Wolfner. (8-r. 200 l.) 3 K.